

84(2P=Бэлк)
Ш 296
С 22490

ШАУАЛАНЫ ХАСАН

ЖЫЛЛА

7 ШАХМАТЫ

ПЕЧАТНИК: "РАДИО" ДР

ИЗДАТЕЛЬСТВО "РАДИО" ДР
УЛ. ДАВУДОВА 10, АЛМАТЫ
КАПИТАЛ-ПРЕСС

кр

ШАУАЛАНЫ ХАСАН

ЖЫЛЛА

ПУБЛИЦИСТИКА
ПОВЕСТЬ

ОЧЕРКЛЕ

НАЛЬЧИК "ЭЛЬБРУС" 2006

ГОСУДАРСТВЕННАЯ
(НАЦИОНАЛЬНАЯ) БИБЛИОТЕКА
Кабардино-Балкарской Республики

Бу китапха бек алгъа «Редакцияда – 37 жыл» деп атагъан эдим. Нек? Эндиге дери келе келген жашаууму тамам ючден экисин (китап 1998–1999 жыллада жазылгъанды) «Коммунизмге жолда», бусагъатда «Заман» газетни редакциясында ашыргъанма да, андан. Мен, жазучу, журналист къадарымда, не аз да ишими бардырыр онг тапхан эсем, ол бек алгъа миллет газетибизни, анда ишлеген адамланы хайырларындан болгъанды. Газетибизни кючю бла Къулийланы Къайсын, Отарланы Керим, Гуртуланы Берт, Хабу Кадиев, Залийханланы Жанакъайыт, Улбашланы Мутай, Отарланы Омар, Чингиз Айтматов, Зумакъулланы Танзиля, Зульфия, Фазиль Искандер, Расул Гамзатов, Мустай Карим, Михаил Дудин кибики адамла бла бир хант къангагъа олтурургъа, Москваны, Ленинградны, алгъыннгы СССР-ни союз республикаларыны кёп жазучулары бла танышыргъа, «Правда», «Известия», «Экономическая газета», «Комсомольская правда» газетлени редакцияларында, СССР-ни Журналистлерини союзуну Ара юйюнде бардырылгъан тюрю-тюрю семинарлагъа, кенгешлеге къатышыргъа, Дондагъы Ростовда Бийик партия школну айлыкъ курсларында бир ненча кере болургъа, Къыргъыз литератураны классиги Тогъалокъ Молдону 130-жыллыкъ къууанчына (1990 жыл, Фрунзе шахар) Къабарты-Малкъарны жазучуларыны атларындан барып, бек кёп адам жыйылгъан, Къыргъызстанны оноучуларыны барысы да къатышхан жыйылыуда сёлеширге да онг тапханма.

Газет мени Къабарты-Малкъарны бек кёп адамы бла шагъырей этгенди. Республиканы мен бармагъан эли не мюлкю жокъду. Хар жерде да ахшы адамла – очерклерими жигитлери – манга жарыкъ тюбегендиле. Редакцияда ишлей жазгъан затларымда жалгъан, ётюрюк фатыуала бла кюрешмезге сакъ болгъанлай келгенме; алайсыз киши хурмет этмез эди; жазгъан затынгы (ол суратлау чыгъарма, газет материал да болсун) окъуучу сансыз этип къоя эсе, сен насыпсызса.

САБИЙЛИГИМИ АУАЗЫ

Уллу Аллахны буйругъу манга дуния жарыгъын кёргюзтгенди. Къыйынлыкъ талкъысында аямай ийлеген, китап жазарча хунер берген, кёп къууанч кюнлеримде аякъ да бюкдюрген, манга адамла арасында жашаргъа буюргъан, игиледен дерс алыргъа, ахшы

тенглериими кѣууанчларына кѣууаныргѣа онг берген да туугѣан кюнѣмде биргеме жаратылгѣан, мангылайыма жазылгѣан жазуумду. Анам эрге жашлай чыгып, жыл да озгѣунчу, биринчи сабийин – Магометни – табып, аны кѣууанчы атабызны уллу юйѣуне сыйынмай тургѣан кезиуде, арадан тѣрт-беш ай озгѣанлай, мен да кесими билдире башлайма. Жарлы анам абызырайды.

Ол заманда ыннам Магометни кесине алады. Жыл саны алтмышдан игида атлагѣан тиширыуну ѣшюнѣуне сют келип, туудугѣун кѣайгѣысыз ѣсдюрген хапарын айтычу эдиле жууукѣ-тенг. Магометни кесине да Жашчыкѣ деучю эдиле. Ыннам да, атамы эгечи Аминат да, дунияда жашагѣан кѣадарларында, ол атны айтханлай тургѣандыла.

1935 жылда май айда дуниягѣа мен да жаратылама. Кѣчгюнчюлюкню заманында туугѣан кюнѣм 1937 жылны 19-чу ноябрича жазылып кѣалгѣанды да, бюгюн да алайлай барады – тюрлендирип кюрешмегенме: жашау ауарасы ансыз да аз тюйѣл эди.

* * *

Кѣнденленде бизни юйѣобюз элни ортасында Уллу межгитни кѣатында эди, узун кѣошунбаш юй, отоулары кѣп. Ишленнгенине да адам чурум табып ѣшитмегенме. Кѣпле сукѣлануучу эдиле бизни юйѣобюзге. Аны жарагѣан тѣрт отоуун Батырбий (кѣарт атам) тѣрт жашына – Ибрахимге, Исмайылгѣа, Исхакѣгѣа, Хамитге – деп ишлетген эди. Сора кѣартла жашагѣан да уллу юй (алай айтычу эдик аппам Батырбий, ыннам Абидат, атамы эгечи Аминат тургѣан, таулу ожагѣы, орус печи да болгѣан отоугѣа). Мени атам Исмайыл, аны таматасы Ибрахим, юйдегили болуп, кеслерини отоуларына кѣчюп, энчи жашап башлагѣандан сора, кѣартла кичи кѣызлары Аминатны, эринден айырып, юйге келтирип кѣойгѣан эдиле. «Батырбий бла Абидат, кеси кѣайгѣыларын этип, кѣызларыны жашауун буздула», – дегенле да болгѣандыла ол заманда тийреде. Алай аппам бла ыннам бир адамны сѣзѣуне тынгыламагѣандыла; кеслери да, ѣлгюнчю (Кѣыргѣызстанда кетгендиле дуниядан, жаннетли болсунла), Аминатны кѣолунда тургѣандыла.

Бирда унутмайма: Кѣыргѣызстаннга кѣчген ал жылларыбызда Аминат, колхоз ишден аз да бош болгѣанлай, бирде базаргѣа кѣууулур эди, бирде отун этерге кетер эди. Аллай кезиуде, Аминат кеч кѣалса, ыннам, тынгысыз болуп, кѣайгѣыдан кѣырыр эди.

– Тур, бар, ол кызыны аллына кыара, – деп, аппамы тырмандан этин ашар эди. Кесини уа, кёзлери кёрмегенлери себепли, мадарымсыз эди иши.

– Мен кыарар жерге жетсе, юйге да келир, – деп, сабыр сёлөшип кыояр эди огъурлу аппам да.

Артда Аминат, эрге барып, эки жаш тапханды; таматасы – Жамал, кичиси – Камал. Неден ауругъанын киши да билмей (Кыргызстанда), кечеден тангыга ёчюлюп кетди жарлы Камал.

Жамалны уа, жашлары, кызы, туудуклары да бар. Хайт деп жашап турады Нальчикде, «Севкавэлектрo-прибор» заводда уллу кыуллугу да барды. Аминат дуниядан кетгенли да, төрт жыл болду. Былайда бир кесек артхаракыгъа кыайтайым.

Магомет, тамата кыарындашым, алгыаракыда белгилегенимча, бек гитче заманчыгындан кыартла бла жашагыаны себепли, бизни тыш адамлагъа санагыанча кёрюнюучю эди манга. Анама, башхаладан эшитгенин айтып, «Токаш кызы» деп да кыоюучу эди бирде. Ол кыылыклары ючюмю, огъесе биргебизге жашамагыаны ючюмю, билмейме, бюгюн да ангыламайма аны хыйсабын, атам, анам да бир кесек сууукыча эдиле Магометге. Мен а, кесим эс билгенли, атамы ат боюнундан хазна тюшмегенме. Аны себепли, эшта, сабийин башха юйюрге ёсдюрген иги туюлдо.

Кёндеденни колхозуну битеу кыойчу кыошларына (хапаргъа кёре, ол заманда колхозну отуз мингден артык кыою болгыанды) таматалык этгени себепли, атам юйге бек аз келиучюсю эсимдеди: Кыойчуланы жашауларына, ишлерине бек сак болуучу эди Исмайыл деп, кёндеденчиле бюгюн-бюгече да айтадыла. Мен аны бла жайлыкыгъа бир кетсем, тогуз-он кюнден кыайтыучу эдим юйге. Сора тийреде тенг жашларыма хайда хапар айт, хайда хапар айт. Ой, кыалай сукъланыучу эдиле ала манга! Гулаланы Башир, Гулаланы Бийса, Эфендиланы Хасан, Боллуланы Сафарбий, кесими кыарындашым Магомет да.

Эллилерими арасында атамы намысы жүрегенин ангылаучу эдим, хар жерде да анга адамла жарык тубегенлерин кёре тургыанма, – оюнлары-чамлары, кюккюлери бла. Атам кеси да бек чамчы адам эди. Аны Кыабартыда да иги таный эдиле. Ол кыабарты тилни уста билгенди, дюгер, орус тилдеде кыыйналмай сёлөшгенди. Окыуу уа жок эди, кеси аллына кюрешип, окыргъа, жазаргъа юйренгенди. Кесин да, элге, халкыгъа керек адамгъа санап, оноучула жыйырманчы-

отузунчу жыллада окъуна, окъуп, билим ал деп, бек къысыучу эдиле. Алай анасы бир кишини айтханына да бой салмагъанды, орус школда окъусанг, гяуур болуп къаллыкъса деп, къолундан ыгхындырмагъанды жашын.

Атам Исмайыл колхозну ырысхысына сакълыгъын ёлюп кетгинчи да къоймагъанды. Ол шарт аны биргесине ишлегенлени барысына да белгилиди.

Атамы тутхан ишине алай таза да кёлю бла берилгени башына палах болгъан кезиуле да аз туююл эдиле. Аны бла байламлы айтыллыкъ затланы бир жолгъа санап чыгъаргъа окъуна кыйынды. Алай отузунчу жылланы ахырында абыннганын а бирда унуталмай кетген эди жарлы жаны.

Кёнденленде Доттуланы Шамшудин деп бар эди, ахлубуз, къоншубуз. Уллу межгитге жете баргъан жерде, тар орамны онг жанында – биз, сол жанында Шамшудинлары жашаучу эдиле, юлерибизни терезелери бир бирге къарап, ожакъларыбыздан чыккыгъан тютюн бирге къошула. Шамшудин жылкыгъа тамата эди колхозда, атам а, айтханымча, – къойчу къошла башчысы. 1936 жылда бир къауум жылкычы жаш (ол санда Доттуланы Шамшудин да) атла бла Кавказны тегерегине айланып чыгъадыла да, «Сыйлылыкъны Белгиси» орден бла саугъаланадыла. Андан сора Шамшудин элде «жарым патчах» болуп тохтайды. «Мен ким, сиз ким?» деген оюму Дотту улун чекден чыгъарып тебирейди. Кюнлени биринде, кыыш айлада, бир бёлек къойчу къош тургъан жерлеге жылкычыланы кёчюрюге оную этгенин билдиреди колхозну башчыларына. Аны айтханына угъай деп сюелирге киши базынмайды. Бизни атабыз мынга алгъа ариу айтып кюрешеди:

– Жылкы не тюрлю кыышлыкъда да башын кечиндирликди. Къойла уа, эндиге дери тургъан жерлеринден кёчюрсек, кыырылып къаллыкъдыла. Эссизлик этме, Шамшудин, – дейди.

– Исмайыл, сени акъылынг керекли жерим жокъду, – дейди Шамшудин. – Мындан арысында Кёнденленде мен айтхан боллукъду.

– Артык сёлешесе, къарындашым.

– Исмайыл, мен айтханнга сёз къошсанг, унарыкъ туююлме.

– Тейри, энди уа таза да озуп башлагъанса, иги жаш!

– Сени кибикле бла сёлеше турур заманым жокъду, – деп, Шамшудин кетип тебирейди.

– Сен, Шамшудин, ординнге махтана болурса да, аны, чычханны къуйругъуна такъсанг да, элтир, – деди

асыры кѣаны кѣызгъандан, аны не бла чѣкдюрюрге билмей.

– Да мен да мыйыкѣлы киши тѣюлме, сени бюгюн айтхан сѣзюнге сокѣурандырмасам, – деп, Шамшудин, жалкѣасын тургѣузуп, думп болады алайдан.

Кѣпмю керек эди, тѣрт-беш кюнден ючеулен («тройка») атамы «Комсомол фермагѣа» (ол, Кѣнделенден ѳрге ѳрлеп, Хаймаша жайлыгѣына баргѣан жолну сол жанында, бир бийик дуппурда эди, мал орунлары уа – жолну онг жанында) чакѣыртып, юч жылны тюртеде турургѣа сюд этип, Ташбурунга (Тырныауузгѣа) ашырадыла. Бизни юйюрню адамлары ол огѣурсуз ишни жалаанда экинчи кюн эшитгендиле. Ол зат мени эсимде тѣюлдю. Алай анам бла неда башхала бла атамы кѣрюрге Ташбурунга уа бара-бара тургѣанма. Андан кѣайтханыбыздан сора, юйде манга: «Папангы юсюнде кѣаллай кийимлери бар эди?» – деп сорсала: «Темир тону», – деп болгѣанма, хар ким да мени ол айтханыма кюлюп.

* * *

Уллу кѣыйынлыкѣ эди ол иш Шауаланы Батырбийни юйюрюне. Батырбий Шыкѣыдан кѣчгенине, жашы тутулгѣандан сора, бютюнда бек сокѣуранганды. «Жаным, киши элинде санга игилик этмезлерин билирге керек эдинг, – деп, жюз жыл болгѣан Батырбий кеси кеси бла ушакѣ этгенлей тургѣанды. – Кѣарындашымы да ачитдыла да, ол туугѣан журтундан айырылды...»

Холам бийледен – Шакѣманладан биреуню – Кѣнделеннге бий этип ийгендиле (эшитгеними айтама). Ол а Шауаланы Асланбекни (Батырбийни атасы) юйюрю бла шуѳхлукѣ жюрютгенди. Кюлени биринде бий, Шыкѣыгѣа келип, Асланбекге тюбеп: «Кѣнделеннге кѣчюгюз», – деп тилейди. Анда жерни эркинлигин, жашауну игилигин да ангылатады. Кѣп кюрешип, бой салдырады.

Кѣчедиле. Элни тюз ортасында уллу юй да ишлейдиле, башын да салам бла жабып. Артда аны кѣзакѣла кюйдюрген эдиле. Ала Батырбийни да боюнуна бичакѣ салгѣанлай, бир кѣауумла, чабып, тилеп, алай кѣутхаргѣан эдиле.

Бизникиле Кѣнделеннге кѣчгенден сора, талай заман озуп, Батырбийни тамата кѣарындашы Кѣаншаубийни

жашчыгъы ажимлы жоюлады; бир киши (аны аты белгилиди, алай айтмайма) суугъа тюртюп жибергенди да, анда тунчукъгъунчу, туурасындан къарап турганды. Артда ол кишини башы, къоллары да къалтырауукъ болуп къалгъан эдиле; мен кесим кѳргенме ол ит кишини. Къаншаубий а, ол къыйынлыкъны кѳтюралмай, артха – Шыкыгъа – къайтыргъа да уялып, Тюркге кѳчүп кетгенди 1887 жылда.

Ол Батырбийге да кюрешгенди, бизни бла кел деп. Алай къайынлары (Хочуланы Созайны кызы эди аны юдегиси) Батырбийни эркин этмегендиле кетерге. Ол да, сабийлерин кѳчүп, къарындашы бла жолгъа атланып къалалмагъанды. Къаншаубийни туудукълары бла уа бюгюнлюкде да байламлыгъыбыз барды.

...Батырбий, жашы тутмакълыкъ болгъанда, ол затланы да эсгергенди. Ыннам а, ёмюрюнде аллай къыйынлыкъ сынамагъан адам, кечесин, кюнюн да жияуу бла ашыргъанды. «Исмайыл, тутмакъда тургъанлай, къалай тынчайып жукълайсыз?! – деп, юде уллуну-гитчени да тырмандан этлерин ашагъанлай турганды. Шамшудин а, Батырбийни юйюрюн кѳзү-тургъа этгенча, эрттен сайын юйлерини бизге айланган жанына чыгып, жѳтел этип, тамагъын ариулап болгъанды.

Биреуге аманлыкъ этген игиликге тюбемейди дегенлери керти болур; Шамшудинге сау болмаз ауруу тийип, аман бла ёлюп кетген эди.

Татталаны Ибрахим (ёмюрю узакъ болсун, сау-эсенди, Кѳнделенде жашайды), бѳлек жыл мындан алгъа быллай хапар айтхан эди манга:

– 1939 жылда атам да, мен да, ёгюз арбагъа да минип, Элбрус эл таба бара эдик – агъач келтирирге. Ол заманда Кѳнделенде юй ишлерге кюреше эдик. Тырны-ауузгъа жетгенибизлей, кюбюрю тутмакъладан толу машина («полуторка») жаныбыз бла суху озду. Алай ол, арлакъ баргъанлай, тыркъ деп тохтады да, Исмайыл, сизни атагъыз, андан тюшүп, бизни кезиу-кезиу кѳучакълап, бек тансыкълады.

– Элде не хапар? Барыгъыз да тынчмысыз? – деп сорду ол, бизни кѳргенине асыры кѳууаннгандан, къанат битип.

– Да, Исмайыл, сен кѳп жаша, озгъан ыйыкъда Доттуланы Шамшудинни асырагъанбыз, – деди атам.

Аны эшитгенлей, Исмайыл алайда бир зыбыр къара ташны юскуне олтурду да, башын тобукъларына салып

тохтады. Аны жукъа жаякъларын жуугъан жилимукълары бюгюн да кёз юсюмде турадыла. Биз а, атам да, мен да, Исмайыл ол хапаргъа къууаннган этерик сунгган эдик...

Къалай-алай болгъан эди эсе да, «закон» атамы, ёлюп кетгинчи, «чычхан» деп айтмазча этген эди. «Тулукъ тешиучю» деучю эди ол чычханнга.

КЯЗИМДЕ КЪОНАКЪДА

Атам, тутмакълыкъ сынап къайтхандан сора да, баям, биягъы къуллугъуна тохтагъан болур эди ансы, аны ат белинден тюшюп кёрмегенме. «Шауаланы Исмайылны ат жери» деп, эл ауузунда жюрютген жарагъан иери да болуучу эди. Ол заманда мен аны атына минсем, ол сейирлик иерни кёпчеклерине белиме дери батылып кетиучю эдим.

Бир жол, тейри, ол 1940 жылны кюз артында болур эди деп келеди кёлюме, атам бла къошха барама да, анда, Къая аллы деген жерде, бёлек кюн турама. Бир ингирликде атам айтады: «Хассан (эки «с» бла айтыучу эди атымы), тамбла эрттенликде эрттерек турургъа тюшерикди санга: Къарма къабакъгъа (Каменомостха) тигелеп, малчылагъа ун мажарып келмей, амалыбыз жокъду».

Манга кереги да ол эди. Атам бла жолоучу болургъа онг тапсам, ашамай турургъа окъуна хазыр эдим. Бютюнда Къарма къабакъ деген жерни ёмюрюмде кёрмегеним ашыкъдыра эди.

Жолгъа атланыргъа ашыкъгъанлыкъгъа, эрттенликде заманында уяналмадым. Малчыладан къайсы эсе да, келип, юсюмде къара жамычыны бир жанына сызып, терк турмасам, атам мени къоюп кетеригин айтды. Аны эшитгенлей, тёшегимден бек терк кётюрюлдюм. Кёзлерими ууа, чыкъдым тышына. Жашла, эки ёгюзню арбагъа жегип бошап, атамы атын жерлей тура эдиле. Болсада биз олсагъат окъуна жолгъа тебиреп къалмадыкъ. Мен, къол-бет жуууп, Абдуллах (жангылмай эсем, ол Доттуладан болур эди дейме) манга этген буштону ашаргъа олтургъанымлай, къошну аллына бир жаш суху жетди да, апыкъ-бушукъ айтды: «Исмайыл, ол уллу къара бугъа жипиге батып турады! Бир мадар этмесек, бугъадан къуру къалабыз».

– Терк болугъуз, ёгюзлени арбадан бошлагъыз, алайда ол узун чындыланы экисин да алыгъыз, – деди атам.

Сора барыбыз да бугъа жипиге батхан жерге къууудукъ. Тейри, бугъаны саулай чыгъарлыкъларына ышанган адам аз эди алайда. Баям, ол кюннге дери да бола тургъан болур эдиле аллай ишле, жашла къошдан келтирген бир уллу тегерек агъачны, чырпы кибиклени да жипи юсуне салдыла (насыпха, ёгюз жипини къыйыр табасында батып эди). Ол агъач биз сюелген жерден тамам бугъа болгъан жерге жетди. Эки жаш, чындыланы да къолларына алып, ол агъачны юсю бла сакъ атлай, бугъаны къатына бардыла да, чындыланы аны къарын тюбю бла ётдюрюп (бюгюн да акъылым жетмейди ала ол ишни къалай мажаргъанларына), аланы къыйырларын а тышында сюелгенлеге сыздыла. Сора кеслери да чыкъдыла жипиден. Жашла, чындыланы къыйырларын биз жолгъа тебиреген ёгюзлени боюнсаларына къаты къысдыла да, къычырыкълары къая жухлада эшитиле, ёгюзлени сюрюп башладыла.

Бугъаны жипиден чыгъаргъанлай, жашла балчыкъ болгъан жиплени жууа къалдыла, атам бла мен а жолгъа атландыкъ. Атамы аты арба ызындан келеди: атам, аны жүгенинден арбагъа такъгъанды да, къайгъысызды. Биз а – кюбюрю биченден толу арбада. Къарма къабакъгъа жетип, бир арбазгъа кирип тохтадыкъ. Атам, башда айтханымча, къабарты тилни уста билгени себепли, ол эдегиле, кеслерича селеше, бизге жарыкъ тюбедиле: ёгюзлени боюнсадан бошладыла, атны да арбазда бир терекге такъдыла. Анда мен кёрген бек сейирлик зат – ол юйде салам бла эте эдиле от, болгъанны да жалын ийисге алдырып. Терк окъуна тауукъ кесдиле, столгъа нартюх гыржын, айран, баста да салдыла. Атам къонакъбайларыбыз бла ушакъны къыздырады, аланы айтханларындан мен ангылагъан а жокъ. Ушакъларына кёре, атам бу юйор бла эрттеден шуёхлукъ жюрютгени ишексиз эди. Сыйланып, бир кесек солугъаныбыздан сора, атам былай айтды:

– Хассан, бизни тукъумдан бир къауум адамны Шыкъыдан Кичибалыкъгъа кёчюрген хапарларын эшитгенме. Былайгъа келгенден ары, Кичибалыкъгъа барайыкъ да, аланы кёре кетейик.

– Арба бламы барлыкъбыз?

– Угъай, ёгюзлени мында къоярыкъбыз. Ат бла барайыкъ. Тамбла къайтырбыз бери. Биз келирге, была жумушубузну тынгылы этерикдиле.

Мен кѳууандым. Атам атны айылларын кѳаты тартды, хар замандача, кеси алгѳа минди да, энишге узалып, эки кѳолтугѳумдан тутуп, мени кѳоюнуна алды. Экибиз да сыйындык ѳл залим иерге.

Кѳарма кѳабакѳдан Кичибалыкѳга дери иги кесек жол бардык да, ушхуурѳга жетдик ары. Ол кече Шауаланы Акашлада кѳалдыкѳ (аны да, кѳчгюнчюлюкден кѳайтханыбыздан сора, сора-сурай кетип билгенме). Экинчи кюн а:

– Хажи чакѳырады сени, Исмайыл, – дедиле.

– Тейри, кеси чакѳырмаса да, Кязимни уа кѳрмей кетерик тѳююл эдим, – деди атам. – Не кѳадар заман болады, мен анга тѳубемегенли... Аны кѳартлыгѳында элинден шашдырмасала да боллукѳ эди. Осал иш этгенсиз...

– Оллахий, Исмайыл, Шыкѳыдан кѳчгенли, Хажини кѳю жарып кѳрмегенбиз, – деди бизни Кязимлагѳа чакѳыра келген киши. – «Шыкѳыдан сен кѳчсенг, битеу эл ызынгдан тебирерикди», – деп, кѳоймадыла, Аллах кѳймазлыкѳла.

Сѳсюз, ѳл заманда Кязим ким болгѳанындан хапарым жокѳ эди мени. Артда атам айтхан эди бу хапарланы. Кичибалыкѳга кѳчгенле узун бараклада жашагѳанлары уа эсимдеди. Ол баракланы арт жанларында кюнлюм тѳшлени уа бир залим сары салам басып. Мен тѳшге ѳрледим да, андан энишге учуп тѳшдѳм. Гѳн чарыкѳларым бар эдиле да, тѳплери асыры сыйдамдан, ала сары саламны юсюнде тюз да бузда баргѳанча бара эдиле. Мени кѳрюп, алайгѳа жашчыкѳла, кѳызчыкѳла да жыйылдыла. Ала шыкѳычы сабийле болгѳанларын билдим. Мени Кязимлагѳа аш ашаргѳа чакѳыргѳанларында, ала да бараклагѳа келдиле.

Кязимлагѳа киргенимлей, аны ѳл кѳыяулу аягѳына аралдым да кѳалдым: аны балагѳы ѳрге айланып эди. Хажи, узун таягѳыны бир кѳыйырын жерге тиреп, акѳсакѳ аягѳын да ѳл таякѳны юсуне салып, кѳарамын жерге тиреп олтура эди. Мен аллай адамны, аныча сакѳалы (мени кѳарт атам Батырбийни да бар эди сакѳалы, кѳалын кѳара сакѳалы, алай Хажини сакѳалына арталлыда ушамай эди ѳл), аныча кѳарамы, аныча таягѳы, аныча аягѳы болгѳан кишини бир кере да кѳрмеген эдим. Кѳоллары да бир залимле, кѳарыулула сундум: бармакѳлары базыкѳла, кеслери да моргѳа тартып, кюнде кюйгеннге ушап. Мен кесим ѳл жыл Чилле терекледе (Кѳнделен элни тѳбен жанында аллай жер бар эди; юююю кѳатында бахчасы болмагѳанлагѳа

алайда жер бериучю эдиле) картофубузну къазаргъа анама болушханымда, къолларым, билеклерим, мангылайым да, кюнде кюйюп, ма алай, Кязимни къол сыртларыча, къара-моргъа тартхан эдиле. Атам бла мен Кичибалыкыгъа баргъаныбызда да, ол халым тюрленмей тургъаны эсимдеди, сора мен ёмюрюмде, Кязимча, мудах адамгъа тюбемегеними да айтайым. Алай туююл эсе да, ол кюн манга алай кёрюндю. Къарт адам, сабий кирик, бир затдан ёпкелегеннге ушай эди. Сейир туююлмюдю ол – къарт адамны ёпкелегени?

Энди сагъыш этеме: баям, Кязим, бек биринчиден, Шыктыдан кёчгенине кюе болур эди. Ким биледи, ол акъыллы адам тамбла, бирси кюн халктын уллу кыйынлыкъла сакълагъанларынмы сезе болур эди?

«Гумулжук уя чачылса, кюн бузулады» дейдиле. Кязим дуняны не сыйлы жеринден да бийикге салгъан Шыкты чачыла башлагъан эди эсе, халкыгъа игилик боллукъ туююл эди.

«...Аллах! Мени таш окъун эт, /Алай туугъан от жагъама /Къайтармагъанлай къойма, /Къайтар сен тауларыма!» – деп жазгъанды Кязим 1910 жыл Дамаск шахарда. Неда ол жыл жазылгъан бу тизгинлени бир окъугъуз:

*Арапда, Тюркде да айланып келдим,
Энтта Бызынгыны тауларын кёрдюм.
Манга хычыуунду барындан эсе
Жарлы элими кыйы от ийиси.*

Кертиди, мен Кязимни биринчи кёрген кюнюмде аны назмучу, темирчи болгъанындан хапарым жокъ эди. Эрттеден да анга дери халкыбызны аллай поэти болмагъаны себепли да, уллу фахмусу, терен акъылы, билими ючюн да жюрюгенди намысы бийикде Кязимни. Анга хурмет этмеген жокъ эди бизни миллетибизде. Мен, эссиз, сиркиу сабий, ол заманда Кязимни ким болгъанын ангылагъан жаш болсам эди, ауузундан чыкыгъан хар сёзюн акъылыма алыргъа, къагъытха тюшюрюрге кюрешир эдим, къадалып. Шаркъ тиллени кёбюсюн билген, шаркъ поэзиясындан суусабы къаннган, акъланы, кызылланы кюйсюзлюклерин да кёрген, бек суйген баласы Мухамматны инсан урушха ашырып, артда, аны нёгерлери ызларына къайтханларында, жашын аланы араларында тапмай, жюреги кюе, жыр этген, бир кыйынлыкъ да бюгалмагъан, не заманда да халкыгъа кёл этдире жашагъан Кязим Шыкты-

дан кѣчгенликге, къарап-къарагъынчы, гуппур болуп, оюмлу къарамын жерге тиреп нек тохтагъан эди, экен? Туугъан журтдан айырылыудан уллу къыйынлыкъ жокъду да, – андан! Мен Кязимге тюбегенден сора, 54 жыл озуп, Къулийланы Къайсын «Халкъ поэти» деген статьясында былай жазгъанды: «Мен, Кязимге тюбегеним сайын, аны фахмусундан, акъылындан къайсы уллу болгъанын ангыларгъа къаст этип кюрешиучю эдим. Алай, тюзюн айтайым, ол зат мени къолумдан келмеди, – фахму да, акъыл да анга бирча чомарт берилген эдиле. Ол, ёлюп кетгинчиге, жашауну чексиз суююунден айырылмады. Аны себепли, төрт жыйырма жылы толгъанда да, таулу поэт жүрегинде кюнню жарыгъына бла жашауну кючюне ийнаннганын тас этмегенди».

...Хант къангагъа аш салыннганлай, Кязим башын ёрге кётюрдю, таягъын къабыргъагъа таяндырды.

– Да, Исмайыл, – деди Кязим, – бу хыйла кѣп дунияда кѣлсюзлюк этсек, – жарамаз. Кѣрейик, бизни бери кѣчюргенлери игиликге эсе уа? Жаланда бир сагъышым, – мени хатамдан кѣпле эллеринден чалпыгъан сунама. Олду манга тынчлыкъ бермеген...

Кязим хажи, битеу халкътыбыз кѣчгюнчюлюк сынагъанда да, билебиз, хар инсаннга кѣл этдирир сѣзле тапханды:

*Мухажирлик къыйын ишди.
Ол а бизге энди тюшдю.
Аны кётюрген да ишди,
Кётюралмасакъ, – бедишди.*

Ушакъ да эте, аш да ашай эдиле Кязим бла атам. Былайда бу тизгинлени окъурукъланы эслерине сала кетейим: Кязим хажи Шауаланы Мухамматны киеую эди. Аны ючюн да болур эди, баям, бизни тукъумгъа уллу хурмет этгенди Кязим. «Сары кьошда» деген поэмасыны баш жигитлеринден бири Шауаланы Моллады. Аны юсюнден былай жазгъанды Кязим:

*...Тахир айтды Моллагъа:
– Эшитемисе дауурну?
Жигит, алчы илишаннга
Алда келген гяуурну!*

*Молла жютю кѣзлерин
Аууш жолгъа къадады.
Тасха келген жыйынны
Жыйырмасын санады.*

*Баракалла, машалла
Исмайылны жашына!
Жигит Молла окъ берди
Бир малгъунну башына.*

*(Къайдан уста болдула,
Ит малгъунла жоллагъа?)
Баракалла, машалла
Шауаланы Моллагъа!..*

Шауаланы Керимни фахмусуна, билимине да уллу багъа биче тургъанды Кязим. Керимни эртте Темирхан-Шурада назмула китабы чыкыгъан хапары да барды. Ол, Къарачайгъа окъургъа кетип, анда окъуй тургъанлай, жашлай ёлгенди. «Керимни асырагъа Къарачайгъа Кязим баргъанды, бир къауум адамны да нёгер этип», – дейдиле шыкычыла.

Алай Кязимни Керимге атагъан назмусунда («Къарачайгъа окъургъа баргъанлай ёлген Шауаланы Керимни кюю») айтылгъанына кёре, аны Шыкыгъа келтирип асырагъандыла:

*Шауаланы жарлы Керим,
Къыркылыдыла билеклерим,
Сен жолунгдан ёлюп келдинг,
Мудах болду саулай элинг.*

*Арбазымда оюн кзургъан,
Тобугъумда кёп олтургъан,
Китапланы терк окъугъан,
Керимчигим – жигит улан!..*

*Гитчеликден окъуп келдинг,
Илмуланы тамам билдинг,
Юйлеринги бек кзурадынг,
Ичлеринде нек турмадынг?..*

Бу узун назмуду. Муну 1917 жылда жазылгъанын эсге алсакъ, Керим кертиси бла да билимли, фахмулу жаш болгъанды. Бизни алай айтыргъа базындыргъан Кязимни назмусуду.

Кязим бизни тукъумдан белгили жырчылагъа – Жашаркъулгъа, Хажимырзагъа, Хамзатха (ала жыр да этгендиге), Гонагъа (ол уста сыбызгъычы да болгъанды) бюсюреу сёзюн халкъны алдында айта-айта тургъанды.

Миллетни жыр байлыгъын аллайла айныта келгенлерин, ол байлыкъ аллайланы хайырларындан тас болмай сакъланнганын тохтамай эсгертгенди.

...Кязимни бла атамы ушакъларына, алгъынча болмай, кёл салып тынгылайма. Атам кеси хапар айтып кыйналмайды, Кязимге сорууланы уа бир бири ызларындан береди. Хажи, эки сёз айтса, ючюнчюге Шыкъыны сагъынады. Анда эл таматасы, Кичибалыкъгъа кёчерге унамай, бу терс оноуну этгенни боюнун юзмей, амалыбыз жокъду деп сюелген эки-юч адамны тутдуруп жибергенин да айтып жарсыды Кязим. Бир заманда да адамны ачитмагъан шыкъычыланы шайтан къаргъай башлагъанын айтып, теренден ахтынды.

Юйде тиширыула да бардыла. Ала, кёлюме жетерге кюреше, бирден-бирге алып, мени эркететди, манга энчи «ашлау» да жарашдырдыла. Эски тапчанны къатына гитче шинтикчикни салдыла да, мени анга олтуртдула, эшикден кирген жерде агъач челекни уа, башын тюбуне айландырып, аллыма жууукъ тартдыла. Жашыракъ тиширыу а агъачдан ишленнген сай табакъда эки хычин келтирди да, ол башы тюбуне айланып тургъан челекни юсуне салды. Табакъны бир кыйыры, къачан эсе да отда кюйюп, игида кез болуп тура эди. Акъ къанжал кружка бла айран да бердиле. Жыл саны, ёсюмю да менден гитчерек жашчыкъ да барды ол юйде. Аты – Юзейир. Аны хычин юлюшюн кёлуна тутдуруп кёйдула. Ол, жаякъчыкъларында, кёол сыртларында да жау жылтырай, ёретинлей ашаргъа кюрешеди.

Атам, бююн Къарма къабакъгъа ётюп, тамбла эртенликде кёшубузгъа атланыргъыбызны айтханды да, жол кёллю болупма, алай кетеригим а келмейди. Къайсы кёшда да манга аман болмаучу эдиле. Кичибалыкъдача уа, бир жерде да эркететмегендиле. Болсада атам бла бирге атха минип баргъан къалай зауукъду! Мен да бир хычиними ашап бошагъанлай, эшикден бир ариу къыз кирди.

Кенделенде кёрмеген эдим аллай къыз. Ашагъанымы кёюп, секирип ёрге турдум (кесингден тамата эшикден киргенде, ёрге турмасанг, айыпды деп, атам юйретген эди). Ол а мени къатыма келди да, алгъа онг кёол аязы бла чачымы артха сылады. Сора бармакълары бла бурунуму къаты къысды да:

– Бу чыйбурунчукъ кимди?! – деп сорду юйдегилеге.

Бурунум асыры ачыгъандан, кёз жашларым чыкъдыла.

– Бучукъ кимди?! – деп, ол къыз тобугъу бла быгъыныма да къатылды.

– Люба, кѣонакѣ жаш бла кюрешме, айыпды, – деди Кязим.

– Тохта, бучукѣ кѣонакѣмыды? – деп, ол кѣол аязы бла желкеме кѣакѣды. Аны алай кѣакѣгѣаны манга иги да ачыу тийди, ачитхан да этди.

– Любаны сыйлагѣыз, – деди Кязим юйдегилеге. – Сен иги кѣызса, кѣонакѣ бла кюрешме.

– Аппа, быллай гитче кѣонакѣчыкѣ болуучумуду? – деди биягѣы кѣыз.

Хычин келтирдиле Любагѣа. Алай ол ашаргѣа унамады. Манга кѣадалгѣанын а кѣоймайды.

– Жукѣ айтма, телиди, – деп шыбырдады ол Юзейир деген жашчыкѣ манга.

Андан сора, асыры кѣоркѣгѣандан, жаным чыгѣып кетерге жетди. Алай бир кесекден, кесими кѣолгѣа алып, батырчыкѣ болдум. Алгѣа аны кѣол бармакѣларыны бла тырнакѣларыны ариулукѣларына кѣарадым, артда уа кѣарамымы ёшюнлеринде тохтатдым. Аладан не ангылауум боллукѣ эди, алай бирси тиширыулада кѣрмеген эдим аллай уллу ёшюнле. Угѣай, ётюрюк айта турама. Кѣнденленде кѣобузчу эгечле бар эдиле да, аланы ёшюнлери да бек уллула эдиле.

Алай Любаны ёшюнлери, алача болмай, тѣп-тѣгерекле эдиле, добарла.

– Кѣара алагѣа, киштик башла кибики! – дедим, кѣолум бла кѣргюзткуп.

Кѣычырыкѣдан кѣырды Люба. Мен, кѣолларым бла кѣулакѣларымы кѣаты жабып, аны кѣычырыгѣын эшитмезге кюрешдим. Кязим бла атам кѣарамларын бизни таба бурдула. Тиширыула да сагѣайдыла.

– Люба, не этесе, харип? – деди Кязим.

– Ма бу жютюбурунчукѣ кѣоймайды, – деди Люба.

Ол алай айтханда, Кязим бир бек хычыуун ышарды: мыйыкѣлары кѣымылдадыла, жаякѣлары бла мангылайы бир кесек жыйылдыла...

– Киштик! – деп жибердим бир заманда. Баям, Любаны кѣычыргѣаны хычыуун кѣрюннген болур эди манга.

Люба уа алгѣындан да бек кѣычырыкѣ этди. Ол заманда Кязим, ауур кѣымылдай, мени таба бурулду да:

– Жашым, бу жарлы адам бла нек кюрешесе? – деди шош, сабыр.

Олсагѣатда атамы кѣзюне кѣарадым да, кесими жюрютюуюме ыразы болмагѣанын ол кѣзю-кѣашы бла билдирди. Мычымай, тыйдым ауузуму. Кязимладан

чыгып кетгинчи, бир сёз да айтмадым. Любаны мени бла ойнарыгъы да келди. Алай: «Сени бла ойнаргъа суймейме», – деп кёйдум.

* * *

Саулай элни юсюнден толу хапар айталлыкъ туюлме, алай уруш аллы жыллада тийреде бизни юйор бек кёолайлы жашаучусун а унутмагъанма: юйюбюз уллу, арбазыбыз кенг, мал орунларыбыз эркин, терек бахчабыз тирликли. Атам – колхозну оноучуларындан бири, аны таматасы Ибрагим – эл бригадир, Исхакъ – эл малын кютюп, жыл сайын юйорню жау, бишлакъ, айран бла жалчытып тургъан жаш. Хамит – колхозда аты айтылгъан жылкычы. Ырысхы юйюбюзге кёуюлгъанлай туруучу эди; тышындан район арагъа келип (Элбрус район арасы Кёнденелен эди ол заманда), бизге кёонакъ болмагъан адамны тапмаз эдинг. Былайда жалгъан сёз айтмайым, алай туююл эди эсе да, манга алай кёрюнюучю эди. Нек дегенде юйюбюз хазна кёонакъсыз болмаучусу эсимдеди. Кёонакълагъа деп, кенг, кирсиз отоу хар заманда тап жарашдырылгъанлай туруучусун да унутмагъанма. Машок бла акъ кёалачлыкъ унсуз, тюрлю-тюрлю ичгисиз да болмагъанды юйюбюз. Аны себепли тиширыула, кёонакъ келсе, бирда амалсыз болмагъандыла.

Алай ол затланы барысы да жаланда эсгериулерибизде жашарча заман келип кёалды бизге: уруш башланды. Бизни юйорде, эр кишиле бары да кёазауатха кетдиле да, кёартла, тиширыула, сабийле кесибиз кёалдыкъ. Кертиди, атамы тамата кёарындашы Ибрагимни ал кюнледе аскерге алмагъан эдиле: жыл саны алтмышдан атлагъан эди аны. Алай Ибрагим – эл бригадир – колхозну жумушу бла, картоф урлукъ излеп, Хаймаша жайлыгъы бла аууп, Кёарма кёабакъгъа барып келе тургъанлай, солдатламы огъесе милиционерлеми, Аллах кёурамазлыкъла, аны, тохтатып, ким болгъанын сорадыла. Ибрагимни жанында бир тюрлю документи болмайды. Сора, тутуп, Басхан кёалагъа элтедиле. Тюз Ибрагимни ала милицияны бёлюмюне кийирип баргъанлай, анам бла мен кёрюп кёоябыз. (Басханнга нек баргъаныбыз эсимде туююлдю).

– Ой жашыбыз! Была сени кёайры элтедиле? – деп кёычырады анам. Ол а, жауурунларын, кёолларын кёымылдатып, «билмейме» дегенни ангылатады.

Анам, улуу жолдан бир жанлыракъда, базыкъ акътерекке башын таяндырып, аямай жияды. Баям, терк окъуна эс этген болур эди, мени кълумдан тутду да, Ибрагимни ызындан кълуулдукъ. Алай, не медет, биз аны тапмадыкъ. Алайда Ташбуруннга (Тырны-ауузгъа) баргъан «полуторка» машинаны тохтатып, аны бла Кенделен аягъына жетдик. Андан ёрге жети-сегиз кълчырым жаяулай келдик юйге. Анам, жиягъан да эте, кълу-башы да кълалтырай, Ибрагимни хапарын айтды. Не сёз, юйде къларт да, жаш да суу кълуйгъанлай болдула.

— Кълуруп кетерик власть, быланы артларын этгинчи, тохтарыкъл болмаз, — деди ыннам, терен ахтынып, сокълур кёллеринден чыкългъан тузлу жиямукъларын чикиля къланатлары бла сюрте.

...Экинчи кюн бизге белгили болгъланы бу эди: Ибрагимни жанында документлери жокъл эдиле да, аны ким болгъланын тохтапдырыр ючюн, элтип, Басхан кълалада тутуп тура эдиле. Кенделенни сельсовети Шауаланы Батырбийни жашы Ибрагим, Кенделенде туууп, анда ёстенине, анда жашагъланына, колхозда ишлеп тургъланына, совет властха тюз ниет тутханына шагълатлыкъл этген кълагълт берсе, башына эркин этерикдиле деген хапар келди. Аны эшитгенлей, атамы эгечи Аминат, мени анам Мариям сельсоветге кълуулдула. Алай мудах болуп кълайтдыла. Эл Советде оноу этген адам, болмачы сылтаулары айтып, аланы артха кълайтаргълан эди.

Ма алай бла, Ибрагимни трудовой фронтха ашырадыла. Андан кълагълты келе-келе тургъланды... Кълайтмады Ибрагим фронтдан. Алыкъл школгъл жюрюрге жыл саны жетмеген жашы Азрет, аны кичиси Сакинат, аналары — Басхан ауузунда Кълызген элден Ёлмезланы Дагипни кълызы Нафий — Ибрагимден айырылдыла. Нафий, эри фронтха кетгенден сора, Кенделенде кёл мычымаучу эди. Сабийлери, кеси да, Кълызгеннге кетип, анда жашагъландыла. Басханчыла Азретге Добай деучу эдиле. Бусагълатда да ана жууукъларында анга Азрет деген жокълду. Ол атын айтмасанг, сёз кимни юсюнден баргъланын ангыламагъланла кёлдюле. Гитче заманчыгълында биз Азретге «басханчы» деп кълозутуучу эдик. Аны: «Кълызгеннге барсам, манга «кёлделенчи» дейдиле, — деп ёпкелеучюсю да эсимдеди.

Сакинат кёлгюнчюлюкте бек гитчелей ёлгенди. Азрет Экинчи Чегем элде жашайды. Тёрт жашы, юч кълызы, туудукълары. Азрет ата жылыуун сынамагъланы орунундады.

КИШИ ЖЕРИНДЕ

Баям, мени төлөмдө, сабий заманын эсгергенде, аркѳа жиклери кѳалтырамагѳан хазна болмаз. Нек десенг тюз да чыбыкѳ атланы «чапдырып» тебирегенибизлей, уруш башланды. Ол кюнден арысында палахны ызындан палах туугѳанлай турду. Кѳзню кѳагѳып ачхынчы, элибизде, ма бу дерча, эр киши кѳалмады. Кюн сайын бушуу, жияу жокѳламагѳан кѳп арбаз жокѳ эди. Бир кѳауум замандан а немецлиле бомбаланы эллерибизни башларындан кѳуюп башладыла. Адамларыбызны кими дорбунлагѳа, кими агѳачха кѳачадыла, кимле бахчаларында кеслери кѳазгѳан урулада бугѳаргѳа кюрешедиле. Аллай кезиуледе, душманны кѳолундан кѳызыу сермешледе жоюлгѳан жашларыбызча, ажымлы жоюлгѳан сабийлени, тиширыуланы, кѳартланы кѳрдюк. Бомбала атылгѳан тауушла тохтагѳандан сора, оюлгѳан юйлеге кирип, бугѳумуч да ойнадыкѳ (сабийлик!). Кѳоншуда биргебизге ѳсген, школгѳа да бизни бла бир кюн баргѳан кѳызчыкѳны гинжисини боюну юзюлюп тургѳанын кѳргенде уа, бек мудах болдукѳ, кѳз жашларыбыз келдиле.

Не уа немецлиле элге кирген кюнледе уллу да, гитче да кѳаллай бир кѳыйынлыкѳ сынадыла. Фашистле бизни элни иги адамларындан бирин – Энейланы Юзейирни – илишаннга салгѳандыла. Батырбийланы Омарны да излеп айланадыла, тюз да тутханлай, юйюн кѳурутурукѳдула деген хапарны эшитгенде уа, кѳнделенчиле бютюнда кѳайгѳыгѳа кѳалдыла. Жокѳ эди тамбласындан умут этген.

Аллай бушуу кюнлеге сабий кѳзлерибиз бла кѳарап тургѳанбыз. Бек иги ашыбызгѳа кертме кѳууут, кѳышхыр гыржын саналгѳан кюнлени кѳыйынлыкѳларын да сынадыкѳ, кѳыркѳ тѳртюнчю жылны март айыны биринчи кюнлеринде бизни, жыйып, школда парталаны тюп юйге ташытханларында, зулму кюч туугѳан жерибизге ѳксюзлюк сынатыргѳа хазырланнганын ангыламай кирпичдегенибиз а аз ачумуду? Ой анасыны, тенгле, жууукѳла кечеден тангнга кѳалай чач-тук болуп кѳалдыкѳ. Аллах сакѳласын андан! Жер бек тебип, халкѳда айтылыучусуча, дуния башы тюбюне айланган заманда келеди, дейдиле, аллай палах – биз кѳчюп тебиреген кюндеча палах.

Айтып жетишдиралсам, хар зат да эсимдеди. Баям, бизни юйню адамлары кѳчюрюллюгюбюзню юсюнден бир жукѳ сезген болур эдиле ансы, бир-эки кюн алгѳа

къойла союп, гыбыт жау этгенлерин, башха жол азыкъ хазырлагъанларын да унутмагъанма. Алай сегизинчи мартны эрттенлигинде арбазгъа огъурсуз бет алып кирген солдатла жол азыгъыбызны унутдурдула. Жыл саны жюзден атлагъан аппама, эки кёзю кюн жарыгъын кёрмеген ыннама да бет этмедиле. Немецлиле жесирлени, ушкок къалакълары бла тюртюп, ёлтюрюрге къалай сюрюучю эселе да, тюз алай этдиле. Атамы эгечи Аминат, анам Мариям, къартланы къолтукъларындан тутуп, ёгюз арбагъа кючден миндирдиле. Тамата къарындашым Магомед да алагъа болушургъа кюрешди.

Жарлы атам, бизни, Аминатны да болушдуруп, кюбюрюн юйден арбазгъа чыгъарды. Кюбюрню ариулугъуна къарап туруп эдинг. Ичи да бек багъалы затладан тыкъ-тыкъма. Атасы (Малкъарланы Токаш) къолундан келген адам эди да, къызына харекет излетмегенди. Малы кёп болгъанды. Тюплю-башлы юйлери да бар эдиле. Артда, совет власть келип, колхозла къуралгъандан сора, малларын да толусунлай колхозгъа ётдюрюп, кеси да сюрюучю болуп, Токаш къошха кетгенди. Алай, сен кулакса, совет властыны жаууса дегенни айтып, жарлыны къарт башы бла жоюп жибергендиле. Алгъадан билген болур эди ол эсли адам, жаны саулай ашын-ташын этдирип къойгъан эди кеси. Артда анга ол затны этер адамы да хазна къалмагъан эди: бир жашы – Бахат – аскерде къуллукъ эте тургъанлай, уруш башланды да, андан къайтмады, экинчи жашы Мухамматны да, ол къазауатха кетгенли, киши хапарын билмейди. Халкъ кёчген кюн кичи къызы Хауа бек ауруп эди да, ана жылыуундан айырып, больницагъа саладыла да, ол да артда, жууугъун, тенгин тапмай, ёлюп кетди. Токашны юй бийчеси Бечелланы Жылкыны къызы Мисирхан а, кёрген къыйынлыкъларын кётюралмай, кёчюп бара, жолда кичи жашы Шаухалны къолунда ёлюп, кебинсиз, къабыр орунсуз сууукъ жели аркъа жиклени къалтыратхан темир станцияда атылып къалгъанды. Анабызны юсюнден а хапарны артдаракъда айтырыкъма. Алгъаракъда сагъыннганымча, анабызны кюбюрю Николай замандан къалгъан ырысхыдан толу эди. Аны, барыбыз да кётюрюп, кючден салдыкъ арбагъа. Алай солдатладан бирлери, кыгчыргъанына кёре, таматалары болур эди, секирип, арбагъа минди да, тюртюп, кюбюрню жерге атды. Анам жилиады. Баям, атасы берген саугъаны алай ыспассыз этгенлери кючюн жилиай болур эди ансы, мен билгенден, ырысхыгъа ол жан атхан адам туюл эди.

Анабыз, бир кесек эс жыйды да, кюбюрню киритин ачды. Ызы бла аны ичинден алтын суу ичирилген бир сейирлик ариу табакъланы чыгъарып, жерге уруп, ууатып башлады. Алай солдатла аны бек терк тыйдыла.

Алагъа ачыугъа этеми деди, жарлы кюнюне, анабыз коридорда тургъан челекни алып, алайда гадураны да ичине салып, ёгюз арбаны арт жанында агъачына такъды. Алай, биз да арбаздан чыгып, ёгюз арба алайда кёпюрчюкден ётгенлей, арбаны арт жаны жерге тийди да, ол челекни төрт гуппуш этди да къойду. Аны кёрюп, солдатла аямай кюдюле. Анам, челекни алып, арбагъа салды.

Битеу тийрени ёгюз арбала бла Кёндеден суу боюнуна ташыдыла да, ингир алагъа, машиналагъа миндирип, Нальчикни темир жол станциясына келтирдиле.

...Ётюрюкден не асыу, биз, сабийле, ёмюрюбюзде кёрмеген поездге миннгенибизге асыры къууаннгандан, кёчгюнчюлюкге чыкъгъаныбызны да эсге алмайбыз. Терезелени, эшиклени жепилеринден тышына къараргъа кюрешебиз. Болсада вагонда бир къарт кишини мудахлыгъы манга арталлыда тынчлыкъ бермейди. Аны чабырлары да чачылып, эки гитче жашчыкъ да къатындан айырылмай барадыла. Баям, ала аны туудукълары болур эдиле. Ауузларындан а сёз чыгъармайдыла. Бир кюн къарт киши къызылгъа боялгъан гыбытны (андан сора аланы хапчуклары жокъ эди), башын ачып, андан чий эт чыгъарды да, жашчыкъла да, кеси да ашап башладыла. Этни тынчыгъан ийиси болгъанны кюкюрете эди...

Бир къауум кюнден сора ол юч адамгъа келген палахны жазаллыкъ туюлме. Ким биледи, окъугъан адам бар эсе, аланы хапарларын «Кюбюрде табылгъан повесть» деген чыгъармамда айтханма. Бу жол а адамланы жүреклерине жангыдан жара салыргъа суймейме. Кертиди, вагонда алагъа эс тапдырыргъа кюрешген адамла аз туюл эдиле. Бичеккуланы Исмайылны жашы Ханафийни халал жүреклилигин, хар кимге да болушургъа суююучюсюн а бирда унутмайма. Ол жаш адам игилик этерге от эди. Биз, кёчгюнчюле, жетер жерибизге жетген кюнледе Ханафий, тифден ауруп, дуниядан жашлай кетгенди.

Тейри, жолда эки-юч кюн баргъан болур эдик, вагонда бизни, элтип, тенгизге къуярыкъдыла деген хапар жайылды. Ол кезиуде уллуда, гитчеде да болгъан къайгъылы халны айтып ангылатыргъа къыйынды. Къысха заманны ичинде ол къадар къыйынлыкъны

сынагъан бир-бирледе «бир кюн туугъанма, бир кюн ёллюкме» деген хал да эсленеди. Бушуулу сагъышланы ауур жюгю хар кимни да инбашларындан бирча басханы уа даулашсыз эди. Алай ким эсе да зикир айтып башлады да, барыбыз да анга кьошулдукъ. Ол кезиуде бизни жүреклерибизге уллу хошлукъ, ырахатлыкъ, таукеллик да келгени, бюгюнча, эсимдеди. Андан сора барыбыз да, жыйылып, зикир айтханлай бардыкъ.

Кёчгюнчюлени элтип баргъан поездлени бир-бир станциялада тюбешген кезиулери болуучу эди. Аллай заманлада адамла, башларын терезеледен, эшикледен тышына къаратып: «О-ха-хай! Таулуламысыз? Къайсы элденсиз? Бизни къайры элтгенлеринден хапарыгъыз бармыды? Бусагъатда уа къалайгъа келип тохтагъанбыз?» – деп, аямай къычырыша эдиле. Бир жол а, танг аласында, башха поездден бизге бир тиширыу былай айтып къычырды: «Жамауат, суюнчюлюк беригиз, бизни къуяргъа айтхан тенгизлеринден бюгече ётгенбиз, къоркъмагъыз!»

Андан сора барыбызны да ол уллу палахдан, тохтамай, биз айтып келген зикир къутхаргъанына арталыда ишекли туюк эдик. Ол тиширыуну айтханы башыбызны тели болургъа жетдирип тургъан къыйынлыгъыбызны бир кесек сынтыл этди. Алай, жаханиз жолоучулукъну азабын кётюралмай, ёлюп баргъан къартланы бла сабийлени кёрюп, дуниядан тюнгюлмегенибиз а жокъду. «Сиз мени бу арбагъа миндиргенли, дуниялыкъдан умутуму юзгенме», – деучю эди аппам Шауаланы Батырбий...

Бизге къыргъызылы аман болгъандыла деп айталыкъ туюлме. Колхозубузну (Сузакъ районда «Орта Азия» колхоз) председатели Сооранбаев СССР-ни Баш Советини депутаты эди. Намысы жүрюген, сёзю да баргъан, кёчгюнчюлеге жан аурутхан, болушургъа да суюген адам. Алай ташны эритген кызыулукъ, аны юсуне да суу къытлыгъы бизни халкыбызгъа этерлерин этген эдиле. Мамукъ бахчаладан келген (анда суу салырны аллында мамукъ бахчагъа чачмагъан уулу дарманлары, минерал семиртгичлери да жокъ эди) кир сууну ичген адамла, кечеден тангига ауруу табып, Кавказгъа термиле, дунияларын ташлай эдиле.

Биз ары баргъан жыл къыш суугъу, бирда болмагъанча, къаты тутхан эди. Аш жетишмей, колхозну бек кёп малы къырылгъанын да унутмагъанма. Мал орунланы къатлары харам мыллыкладан топпа-толу эдиле. Аллай кюнлени биринде баш сугъар жери болмагъан

тиширыу (ол Доттуланы келинлериди дегенлери эсимде к'алг'анды), эки сабийчиги да биргесине, ферманы к'атына барып, харам ёлген малланы чегилеринден артмак'чыг'ын толтуруп, кече к'арангыда элге келгенди да, ахлусуну эшигин к'аг'ып, юйге кирирге к'олундан келмей, арбазда аууп к'алг'анды. Жашчыг'ы да, кеси да алайда тангнга бузлап чык'г'андыла. К'ызычыг'ы Сакийнатны уа к'оллары, аяк'лары да юшюп. Экинчи кюн жангы жете келген жашла – Малк'арланы Шаухал, Отарланы Хызыр, Локияланы Хызыр ол жарлы тиширыуну жашчыг'ын да, кесин да элни к'ыйырында адамла сары топурак' к'азыучу жерге элтип, юслерине жарны оюп кетгендиле. К'абыр к'азарг'а ол кюн жашланы к'олларындан келлик туююл эди.

К'ырг'ызызлыла уа: «Бизни топурак' алыучу жери-бизни алай нек этгенсиз!» – деп, к'ечгюнчюлеге болмаг'анча к'аты чамланган эдиле. Эсли адамла тыймасала, уллу к'ауг'а чыг'арлык'ла ок'уна бар эдиле.

Андан сора бизни юйюрюбюзге да келди уллу к'ыйынлык'. Алык'а туура отуз жылы да толмаг'ан жарлы анам, бир ыйых кюн (колхоз ишден да к'алай к'утулг'ан болур эди?!), не зат сатхан эсе да, бир затха алышып алг'ан эди эсе да, базардан юч килограмм нартюх келтирди. Ой, к'алай ог'урсуз кюн эди ол бизге, бюгюн-бюгече да жүреклерибизни жиятханлай тург'ан, бушуу сынатхан кюн. Анам юйге кирип-кирмез, к'арындашым Магомет К'азахстандан к'аг'ыт алг'аныбызны айтды, асыры к'ууаннгандан, ёрге-ёрге секирип. Алг'а анамы суюдюмлю да, ог'урлу да к'езлери жарыдыла. Сора, мычымай, бети тюрленди. Терен саг'ышха да бир кетди. К'аг'ытны к'олуна алг'анында, ариу узун бармак'лары, жук'а эринлери да к'алтырадыла. Онг жаяг'ында батыучуг'у бютюнда тереннге кетгенча болду. Алык'а к'ыз сыфаты тюрленмеген анамы, к'ез к'ере, мангылайы, к'ез тюплери да жыйырылг'анча к'ерюндюле манга.

– Жашчык', бу не хапар айтырык' болур бизге? – деди да, анам к'аг'ытны Магометге узатды. – Алг'а ичингден ок'у... Уг'ай-уг'ай, барыбыз да эшитейик...

«Мариям, жанынга тиймесин, иги хапар айтырык' туююлме. Былтырдан бери соруп-сурап, к'айда болг'аныг'ызыны кюнден билгенме. Бизни бла К'азахстаннга тышгенледен бек к'епле к'ырылг'андыла. Юйюрлери бла тюп болуп кетгенле бардыла. Сени ананг Мисирхан а, жаннетли болсун, бери келе, жолда ёлгенди. Аны,

кѡабыр кѡазар заман тапмай, бир сансыз станцияда атып кетген эдик...»

Анам, тюз да сюелген жеринден тепмей, энишге чѣгюп кѡалды. Магомет да, мен да, не кѣп кюрешди эсек да, аны кѣтюртме кибики юсюне салалмадыкѡ. Эгечлерибиз а – Фатимат бла Халимат – сабийчикле.

* * *

...Кече бели эди. Бир заманда, биреу жаягѡыма ургѡанча, сескенип уяндым. Башымы ѳрге кѣтюрюрге кюрешдим. Сора анамы шор ауазын эшитдим:

– Хасан, бюгечели мени быллай бир нек кѡычыртаса?

– Не болгѡанды, амма?

– Тур да, эшикни ач. Бахат да, Мухаммат да, келип, тышында, жауун тюбюнде, не заманлы сюеледиле, – деп, анам урушха кетген кѡарындашларыны атларын айтды.

Ол заманда манга сегиз-тогѡуз жылдан кѣп бола болмаз эди. Мени таматам Магомет а, башда айтханымча, гитче заманчыгѡындан бери да кѡартларыбыз бла жашаучу эди. Фатиматха беш жыл болады. Халиматха уа эки. Экиси да анамы кѡююнунда жатадыла. Юйюбюзге кѡан жауа тургѡанындан хапарлары жокѡду. Аланы угѡай, мени да жокѡду хапарым.

Терк окѡуна жатхан жеримден турдум да, гитче гытычыкѡны тууар кѣзюнден уллу болмагѡан терезесинден тышына кѡарадым. Киши эслемерим. Эшикни ачаргѡа уа кѡоркѡгѡан этеме.

– Ол адамланы нек сакѡлатаса? Ачдан да ѳле болурла, жазыкѡла. Турма, худур да жылыт...

– Амма, тышында киши жокѡду.

– Кѡалай жокѡду? Ауазларын эшите турама да. Эшикни ач, кѡоркѡма.

Мен башымы терезеге тиредим да, тышына жангѡыдан кѡарадым. Бир уллу кѡарелдини эследим. Ол мени таба бир уллу-уллу атлады. Кѡоркѡуп, кѡолларым бла кѣзлерими жапдым. Андан сора терезеден кѡарамадым.

Салам от этип, ингирикден кѡалгѡан худурну жылытып, бир кесегин табакѡгѡа кѡуюп, анамы кѡолуна туттурдум. Ол кѡашыкѡны ауузуна угѡай, бурунуна элтип тирегенин кѣргенде уа, дуняда барымы-жогѡуму да унутдум. Жилигѡанымы анама билдирмезге кюрешип, сытылама. Ол а, кѡашыкѡны бир ненча кере бурунуна тиреп:

– Ма, тойдум, табакѡны жерине сал, – деди. Андан

сора, кѣп да турмай, тили тутулду да кѣалды. Ол солуу айландыргѣан заманда фатеген чыракѣны адыргы жарыкѣчыгѣы кѣалтырай эди.

Танг тѣбюнден белги бере башлагѣанлай, чабып барып, атамы эгечи Аминатны чакѣырдым. Эртгенликге уа битеу эл жыйылгѣан болур эди биз жашагѣан гытыны арбазына. Ол кѣыйын жыллада окѣуна жарлы анамы жияуун кѣыргѣызы, тауу да этди. Бизге балтуз чѣгюндюрнѣу тракторуну радиаторунда биширип ашатуучу Абдурасул ака уа (жыл саны жетмишге келген акѣсакѣал):

– Дуниядан жашлай кетген жарлы тиширыуну Кавказда жѣрюген адет бла асырагѣыз. Бизден не болушлукѣ керек эсе да, аны да айтыгѣыз, – деди.

Анга халкѣ бек ыразы болду. Кѣанга табылмазлыгѣын айтханларында уа, бир кѣауум адамны кесини биргесине элтип, ариу жондуруп, юйюнден кѣангала алып келди. Жаным кѣурман болсун ол кюн алайгѣа жыйылгѣан халкѣгѣа: анамы жерге адет бла салдыла.

Кѣчгюнчѣлюкге аталгѣан чыгѣармаларым иги кескидиле мени. Повестьле: «Ыйыкѣны ахыр кѣюнѣ», «Кѣбюрде табылгѣан повесть», «Тузакѣ»; «Кѣара ауанала» деген хапарла. «Ит жыйын» деген романымда да суратланады кѣчгюнчѣлюк. Болсада бу эсгериуле китабымда да халкѣ сынагѣан кѣыйынлыкѣдан бир жанына кеталмагѣанма.

Киши жеринде жашап башлагѣаныбызлай окѣуна, школгѣа жѣрюп, билим алыргѣа кѣлленгенле аз тѣйюл эдиле. Ол заманда элни Сооранбаевдан башха кѣуллукѣчуларындан хапарым жокѣду. Алай, ол алаша бойлу, бѣкем, кѣысхабоюн, сатмай, сѣзюн бермеген, айтханын киши жерге салмагѣан кѣыргѣызлычыкѣ кѣчгюнчѣлеге кѣз-кѣулакѣ болмагѣанды деб'а, киши айталлыкѣ тѣйюлдѣу. Жарлыгѣа жакѣ басхан адам эди Сооранбаев. «Окѣугѣан да этигиз, бизни жерлерибизде ишлерге да юйренигиз», – дегенин кеси кѣулагѣым бла эшитгенме. Андагѣы школдан эсе Кичибалыкѣда шыкѣычыла жашагѣан баракла кѣп да кѣрюмдѣлю, тизгинли эдиле. Кѣабыргѣалары, башы да топуракѣдан эдиле жети-сегиз отоуу болгѣан жетижыллыкѣ школну. Терезелери гитчечикле, тар арбазы. Арбазда бир чыпыннга узун темир тагѣылыпды. Аны кѣатында уа кѣысха темир. Ала школну «кѣонгуроуу» эдиле. Бизни, школгѣа жѣрюрге сѣйген таулу сабийлени, бир кѣыргѣыз классха жѣрюрге бѣурдула. Бѣлек замандан а, кесибизни энчи этдиле да, биринчи классдан башлап,

тёртюнчю классха дери бир отоугъа жыйыш, хар клас-сны сабийлерин энчи-энчи олтуртдула. Устаз а (баям, Сарбашладан эди ол тиширыу) алгъа биринчи, андан сора экинчи, ючюнчю, тёртюнчю классла этерик дерсени къангагъа жазады да, аланы дефтерлеге кёчюрюрге буйрукъ береди. Тейри, бурмай айтсам, ол окъу-уубуз жыйырманчы жыллада ликбезледен башха туююл эди.

Алай эте, ашыра турдукъ кюнюбюзню. Болсада башхаланы билмейме, мен а дерследен сора суу жагъа-сына неда чюгюндюр бахчалагъа барып (биз ары баргъан жыл колхоз балтуз чюгюндюр ёсдюре эди, артдаракъ башлагъан эди мамукъ ёсдюрюп), къыргъызлы кёоншуларыбызны ийнеклерине чырмауукъ ханс жыртыучу эдим. Ала уа бир аякъ айран неда сют берир эдиле хакъыма. Анам – сау кюн колхоз иште. Эгешчиклерим Фатимат бла Халимат а – юйде кеслери жангыз. Анам алагъа асыры тынгысыздан, халкъ солургъа олтургъан кезиучюкде юйге чабып, къызларын бир кёрмей кёймаучу эди. Колхозда ишлегенлеге тюш азыкъгъа, кёп челек суу кирген чоюнну толтуруп, худур этиучю эдиле. Мен да, ол бишер заманга анам болгъан жерге жетип, худурдан кёп тойгъанма. Майра эже, худур этген тиширыу, мени тойдурса, дунягъа жангыдан туугъанча кёууаныр эди. Худурну бишерин марагъанла менден сора да бар эдиле – къыргъыз, таулу сабийле. Анам худур юлюшюнден юйге келтирип да тургъанды.

Баргъан жылыбызда болур эди, баям. Таулуланы артха къайтарадыла деген хапар жайылды элде. Бир-бирле жерге салгъан урлукъ картофчукъларын къазып алдыла. Ол да бир палах болуп чыкъды. Эсли адамла айтып кюрешдиле: «Кесигизни алдатмагъыз, бизни бери жер, эл кёргюзтюрге келтирмегендиле», – деп. Болсада, аллайла да жууапларын терк ала эдиле: «Сизни кибиклени баш сюеклери мында къалсын. Биз а Кавказгъа кетерге сюебиз. Хайырыгъыз жокъ эсе да, хатагъызны жетдирмегиз, – айтхан сёзюгюз башында къуллукъчулагъа жетип къалыргъа боллукъду...»

Ал эки жылда кёп адам ёлдю, асламы къартла бла сабийле. Юйюрюнден эки-юч адамы кёорамагъан хазна жокъ эди. Мени аппам Батырбий, ыннам Абидат да жашларыны урушдан къайтырларына термиле кетдиле бу дуниядан. Жашауну, адамланы да сыйген 29-жыллыкъ анам да кечеден тангига ёчюлдю, Чолпан жулдуз ёчюлгенча. Отарланы Зулкъарний, аны жашы Ахмат – мени сыйген тенгим, Отарланы Хажимусаны жашы

Ханафий ёлдюле. Отарланы Ахматны къатыны Шаку да, эки къагъанакъ сабийин къоюп, кетди керти дунягъа. Жодаланы Муссаны къатыны Акълиман, Муссаны келини Ожийха, Улакъланы Ахматны жашы Абиляш, Улакъланы Магометни къатыны Бадинхан, Алботланы Абдуллах, Доттуланы Хужа Къыргъызгъа кёчген жылыбызда окъуна ёлген эдиле. Мен, унутуп, атларын айтмай къалгъанла бар эселе, жууукъларындан кечгинлик тилейме.

...Уруш бошалгъандан сора, юйлерине сау къайтхан къыргъызлыла аз туюл эдиле. Эллиле, аланы алларына чабып, кеслерини адамларындан хапар сурай эдиле, кёз жашлары бара, ахшы умутларыны къуллеры къарауашлары бола. «Кёрмегенме, билмейме», – деген сёзлени эшитселе уа: «Къалай кёрмегенсе, бирге туюлмю эдигиз?!» – деп, кёлкълалды этип, жилий эдиле.

Таулу жашладан да болдула сау къайтханлары. Баям, юйюрлерини къайда болгъанларын излеп айланган болур эдиле ансы, ала къыргъызлыладан эсе игида кеч келедиле элге. Биз, сабийле, аланы алларына чабып, Гитлерни хорлап келген жигитлеге сукъланып къарай эдик. Барысын да апчарла суннганыбызгъа уа не сёз! Ма ол адамла: Отарланы Махмут, Улакъланы Жамал, Отарланы Муталип, Атабийланы Магомет. Отарланы Муталип, урушдан къайтхандан сора, кёп да турмай, школда ишге тохтады; бизни дерсде, класс отоуда да тюрлениу а болмады – төрт классны сабийлери да, алгъынча, бирге эдик. Муталип Зулкъарниевич урушха дери да Кёнденденде устаз болуп тургъаны себепли, бир иги жанына тюрлениу а болургъа керек эди. Алай, баям, онг бере болмаз эдиле – ким неге санагъан суна эдинг кёчгюнчюлени. Алай бизни, башланган классланы сабийлерин, энчи-энчи отоулада окъутабыз дегенликге, таулу устазла табылмазлыкълары даулашсыз эди. Тамата класслагъа жюрюрюк таулу сабийле (аллайла кёп туюл эдиле – ишлерге кюреше эдиле асламысы), къыргъыз класслагъа бардыла. Артдан-артха таулу жашланы бла къызланы барысы да къыргъыз тилде окъуп башладыла. Къарындашым Магомет бла мен а, анабыз ёлгенден сора, школну къойдукъ.. Мен экинчи, Магомет бешинчи классха жюрюй эдик. Биз ары кёчгюнчю, Магомет төртюнчю классда окъугъанды. Ол школгъа алтыжыллыгъында баргъанды деучю эдиле юйде. Уста тепсей билгени ючюн, школда намысын жюрютгендиле Магометни. Нальчикге элтип, эришиуледе да тепсетип ту-

руучулары эсимдеди. Къыргъызгъа баргъаныбыздан сора, баям, 1947 жылда болур эди, Отарланы Сейитни жашы Мажит, бир таулу пьесаны табып (табып десем да, Кавказдан элтген болур эди аны), анга кёре оюн хазырлап башлады. Спектакльде рольладан бирин бизни Магомет ойнай эди. Бюгон да эсимдеди эки жаш адамны (бирлери Магомет) даулашханлары:

– Мен сени башынг бла ма былай секирип ётерикме, – деп, бирлери таягъын нёгерини башында жел этдире эди.

– Сенден эсе мен къарыулума. Башынг бла тюз ма былай секирип ётерикме, – деп, экинчиси, бютюнда бек «чамланып» ойната эди таягъын.

Таулула ол оюнну кёргюзтген кюн клубха адам сыйынып болмай эди, къыргъызлыланы анга къалай тамаша этип къарагъанларын да кёпле унутмагъанларына ишексизме. Таулула уа, туугъан журтларын эслерине тюшюрюп, жияй эдиле. Оюн бошалгъандан сора, къыргъызлыладан, таулуладан да кёпле, кезиу-кезиу ёрге туруп, «артистлеге» уллу ыспас этип сёлешдиле.

Ишлерге къолларындан келген таулу жашланы бла къызланы, къалмай, барысы да, школку къоюп, баш кечиндириуню къайгъысына кирдиле. Айтханымча, анабыз ёлгенден сора, Магомет бла мен да къойгъан эдик окъуну. Биринчи жылыбызда баш ишибиз – колхозда ындыр басханлагъа болушуу болду: атха бир тешикли ташны тагъып, сау кюнню мыйынгы къайнатхан къызыуда ындыр басабыз. Анда будай бек эртте жетиучю эди. Колхоз ол ишни бошагъандан сора уа, «культивация» тагъылгъан атха минип, мамукъ бахчалада тизгин араланы жумушатып турдукъ. Ол да ындырда ишлегенден онглу туююл эди. Бизге, жаланда тогъузон жыллыкъ сабийлеге, бек къыйын эди сау кюнню атха жайракъ минип айланмакълыкъ. Алай ишлеген хакъыбызгъа бу затны алгъанбыз деб'а айталлыкъ туююлме. Кюнден бир кере мыстысы, хазна тузу да болмагъан къыргъыз худурдан а тойдуруучу эдиле. Артда, бир кесек эсли болгъандан сора, Магомет колхоз фермада бузоучу болду, мен а эл ийнек кютерге тохтадым. Ол «күүлукъгъа» къалай тюшгеними да айттайым.

Эллиге, жаз башы келгенлей, межгитни (тёшден тигелеген жерде, къабырланы къатында, гитче жербаш юйчюкню) къатына жыйылып, аш-азыкъ хазырлап, Къуран окъуп, сабан ишлени къалай бардырыргъа кереклисини оноуун этген адет эди; сора иели малланы

кютерик адамланы да ол кюн сайлай эдиле. Болатланы Ахмат (Чегетомарланы Ахмат деучю эдиле анга кенденчиле), жыл саны келген адам, юч-тёрт жылны ичинде ол ишин айыпсыз эте келгени себепли, жыйылгъанла барысы да эл сюрюучюсуне биягъы аны тийишли кёрдюле. Мен ангылагъаннга кёре, ол уллу намыс эди кимге да – элни падачысы (сюрюучюсю) болмакълыкъ. Ахмат акъсакълал, олтургъан жеринден ёрге кётюрюлдю да, къарамын жерден айырмай, сабыр айтды:

– Сау болугъуз, жамауат! (Ахмат къыргъызча арталыда сёлеше билмей эди). Быйыл да къолумдан келгенни аямам... Бир малны да ёлтюрмем. Бир малны да тас этмем... Кеслерин да семиртирге кюреширме. Мени былтыргъы нёгерим – Абдыразакъ окъургъа кетгенди. Бек иги жаш эди, сау къаллыкъ. Болсада энди андан хайыр жокъду бизге. Сизни барыгъыздан да тилейме, манга нёгерге Хасанны беригиз.

Жыйылгъанла къуш-муш этдиле.

– Муну Къасаны ким? – деп соргъанла да болдула.

– Ол къаракъаш жетим балагъа (ёксюз сабийге) айтады, – деп, мени ким болгъанымы айтды къайсы эсе да.

– Абдан сонун (бек алаамат)! Жарайт, жарайт! – деген ауазла эшитилдиле. «Жаш кеси уа ыразымыды?» – деп соргъан а болмады. Тюзюн айтсам, (1948 жылны жаз башы эди) мен ары кесими «къуллукъгъа» сайлатама деп угъай, аш жюрюген жерде бир зат къабайым деп баргъан эдим. Артда халкъны оноууна ыразы болуп къалдым.

Жангы ишими бек къыйынлыгъы – эрттенликде Ахматдан бла менден алгъа киши турмаучу эди тёшегинден. Къалай къыйын эди манга, къанаты къатмагъан сабий жашха, ол зат. Танг аласында орамны: «Уяныгъыз, мен падачыма!» – деп, тохтамай, кыгчыргъанлай барыучу эдим. Элни баш жанында эки орам бар эди. Къызыл Байракъ эл таба баргъан орам мени эди, ара орам а – Ахматны. Биз элни башына жетерге, хар ким, ийнеклерин саууп, орамгъа къыстайды, биз да, сюрюуню сюрюп, тёш таба тебирейбиз. Тенглеримде манга ийнанмагъанла да бардыла, алай, эрттенликде ийнекледен бирлерини къуйругъундан тутуп, ёретинлей жукълап барыучум а кеппе-кертиди. Къалай зауукъ эди ол!

Жаннетли болсун, Ахмат иште тынгысыз адам эди. Жай узуну манга да тынчлыкъ бермегенди. «Цафцы, ёлген зылан кирик, созулуф турма да, малланы алларын бери бур!» – деп, тохтамай, кыгчыргъанлай туруучу

эди. Ийнанамысыз, узакъдан алай кычыргъанлыкъ-гъа, къатымда уа кёжюме къарап окъуна сёлешмегенди. Бек айтса: «Гыржын аша, ол суусап кеседи», – дер эди.

– Ахмат, къургъакъ гыржын суусапны къалай кесер?

– Сууну бир ичсенг, тохтамай, ичип турлугъунг келеди. Гыржын а суусабынгы кесген этеди. – Ахматны «теориясыны» тамашалыгъын бюгюн да ангыламайма. Эрттен сайын, малланы отлар жерлерине жетдиргенибизден сора, олтуруп, азыкъ ашаучу эдик. Азыкъны уа эллиле кезиу-кезиу хазырлаучу эдиле. Кезиую жетген юйюр ингирликде, сюрюуден къайтханыбыздан сора да, сыйлайды бизни. Алай, бир бек къаты болмасала, ингирликде кишини юйюне къайтмагъанма.

Бир эрттенликде, азыкъ ашаргъа олтургъаныбызлай, Ахмат артмагъындан бир пашотбаш аракъы шеша чыгъарады. Чыгъарады да, жолда тапханын айтады.

– Муну тартыргъа керекбиз, – деди акъсакъал, бир кесек ышаргъан да этип.

– Ахмат, мен ёмюрюмде бир кере да ичмегенме аракъы.

– Энди сен, сюрюучю жаш, аракъы ичгенликге, киши айып этерик туююлдо.

– Угъай-угъай... Сюймейме.

– Сен иги жашса.

– Юйде урушсала уа, не айтырыкъма?

– Да айтыпмы айланырыкъса?

– Кеслери билип къойсала уа?

– Ингирге дери турмаз, юйюнге, муну ийиси. – Ахмат алай айтды да, алгъа шеша башында пашотну кетерди, андан сора шешаны туюбуне къол аязы бла къатылып, буштугъун чартлатды. «Тейри, къарт бу жолгъа дери да ача тургъан болур быллай шешаланы башларын», – деп келди кёлюме. Гюняхын алгъан эсем, Аллах кечсин. Ахмат къанжал кружканы белине жете къуйду аракъыдан. Сора, гитче кёзчюклери, жукъа эринлери да бирча ышара, тартды къуйгъанын.

– Оллахий, бек асылынданды, – деди Ахмат. Ызындан а жукъ къапмады, бетинде да аз да тюрлениу эсленмеди. Ол кружкагъа кеси ичген тенгли бир аракъы къуйду да, къолума тутдурду.

– Тартып къой. Кеси кесинги боза, кымыз иче тургъан сундурсанг, къолунгдагъыны ачылыгъын, татлылыгъын да ангыларыкъ туююлсе. Тарт, къоркъма!

Тейри, бир тюрлю жийиргеннгеним, жыйырылгъа-

ным да болмады, Ахматха кишилигими кёргюзтдюм. Ол а кюлдю да, жумуртхача, добар уууртчукълары бла гитче мангылайчыгъы, чахауан этгенча, къып-къызыл болдула да къалдыла. Ахмат дагъыда берди манга ара-кы. Бир тюрлю арсарсыз тартдым. Алай олсагъат окъу-на, жер тегерек айланганча болуп, артха аудум да кетдим. Андан сора ингирлик болуп, сюрюуню аллы элге айлангынчы, дунияда барымы-жогъуму билмей жатдым. Ол къан къайнатхан къызылукъда, алайда къаракъурт, чаян (жангыз къапханлай ёлтюре эдиле ала адамны), уу жилин да кёп, – мени къайгъымы кёрмей, къалай тёзген болур эди Ахмат? Кюн игида кётюрюл-генлей, ийнекле чибинлеп башлагъанлары себепли, ала-ны энишге – эл кыйырында колхоз халжарлагъа тиге-летип, суу да ичирип, салкъын айланганлай, сюрюуню тешлеге жая эдик. Ахмат а ол заманда мени кесими жангызлай къоюп кетгенди сыртлыкъда. Кюн ётмезча, салкъынлыкъ этерге уа къолундан келлик эди.

Болат улу акъсакъал ингирликде мени элге аман сагъатлы болуп жетдирди, борбайларым арталлыда тут-май эдиле.

Аракъы ичеме деп, ёлюрге аздан къалгъаныма ишекли болмагъыз, – сау ыйыкъ жатдым, тешек болуп, аш ийис бурунума урса, кёлюм бокъланып. Андан сора он жылдан артыкъ заманны ичинде ичгини къатына бармагъанма.

Ол жыл эл малларын кютюп кыйналдым эсе да, хакъыма да къууандым, – бир тоннагъа жете, нартюх келтирдим юйге. Уллу байлыкъ эди ол, кёп заманны аш къайгъылы болмай турдукъ.

* * *

Бу кесини юсюнден хапар айтып турады деп кел-месин кёлюгюзге. Бизни тёлю, бизден таматала да сынагъан кыйынлыкъ, келе келген жолубуз саулай да миллетибизни тарых ызыны бир кесегиди. Алай эсе уа, кёзюм бла кёрген затларымы, жашауумда къууанч, бушуу кюнлерими эсгере, хар тенгими юсюнден хапар айтхан сунама кесими. Алай болмаса, жазгъан да этмез эдим бу китапны. Къыргъызда биз жашагъан элде мени тенгли жашланы, къызыланы кёбюсю ёксюзле эдиле. Ашдан къарынлары тоймагъан, окъуп, билим алыргъа къолларындан келмеген, баш эркинликлери болмагъан жарлыла, бир элден экинчисине оруусуз-соруусуз барып келгенлеге сукъланганла, «мен тау-

лума» деп айтыргъа къоркъгъанла. Не уа биз, сегиз-тогъузжыллыкъ жашчыкъла (ол 1944 жылны август айында болур эди, баям), элни ара орамы бла ёрге келе тургъаныбызлай, жол жанында терен суу ызда бир ёлюкге тюбеп къалгъан кюнюбюзню къалай унутайым? Аны арыкъсуу бетине, саулай юсуне да къара чибинле басынып эдиле. Бюгюн да кёз юсюмде турады ол, къарагъанны аркъа жиклерин къалтыратхан, не фахмулу художник да ишлеялмазлыкъ сурат. Бизни къычыргъыбызгъа таулула, къыргъызлыла да жыйылдыла... Аны, элтип, кебинсиз, къабыр къангасыз асырадыла къабырлада. Артда мен таматаладан эшитген хапар а бу эди: «Малкъарлы киши башына бир мадар излей келгенди Джалал-Абад шахардан биз тургъан элге, бери ууахтысы алып келген болур эди факъырны. Бир башха сылтауу болмай, ачдан ёлгенди».

Болатланы Ахматха нёгерлик этерге унамагъанлыкъгъа, малчылыкъдан айырылыб а къалмадым. «Орта Азия» колхозгъа къойчу болуп бардым. Тюзю, жангы къуралгъан къойчу къошха жумушчу болуруму тийишли кёрдюле. Ол кюз артында токълу айыргъан заманда къуралгъан эди. Къойчула туугъан къарындашла эдиле, тюркменлиле. Къочхар бла Чокмакъ. Тышындан келген адамла. Таматарлары – Къочхар бизни къоншубуз Тойчу аканы къызы Садатны алгъан эди. Ары дери да эрге бара айланган тиширыуну. Бюгюн сагъыш этеме да, баям, ол къошда ишге тохтауума Садат себеп болгъан болур эди. Мени ишим къойчуланы суу, отун, аш-азыкъ бла жалчытыуду. Къош элден игида узакъда болгъаны себепли, эшек бла элге тигелеп, андан келтиreme керек затларыбызны. Жарсыугъа, бу жол да нёгерле бла онгмадым. Эринчек адамла эдиле ол къарындашла. Токълу сюрюу, кече белинде къозгъалып, ыстауатдан чыгып, отлау излей, тёш башына жайылып кетсе, сен бар деп, бир бирлерине айтып тургъан болмаса, жатхан жерлеринден туруп, сюрюуню артха къайтаргъан адетлери жокъ эди. Сора мен, тёзалмай, асыры къоркъгъандан, жилимсырагъан да эте, къычырыгъым къышлыкъгъа сыйынмай, сюрюуню ыстауатха къайтарып тургъанма кёп заманны ичинде. Алай эте кетип, эшта, аманнга юйретген болур эдим къарындашланы, – мени къой кютерге терк-терк ийип башладыла. Къышхыда уа мен жатхан жерими ыстаутха кёчюрдюм, юсюме къар жаууп, жууургъаным ол болуп, аз чыкъмагъанма тангнга. Къалай жылы эди къар тюбюнде!

Нёгерлерими эринчекликлерин колхозну оноучулары да билдиле. Кичи къарындаш, сюрюуден бешалты къой урлап, къалай сатханы да ачыкъланды. Кюнлени биринде колхозну председатели Сооранбаев мени чакъыртыды да, нёгерлерими юслеринден толу хапар айтырмы изледи. Мен жиялым да къалдым. Хазнамы эди – 11-12-жыллыкъ жаш.

– Къоркъма, мен аланы кереклерин берирме, – деди Сооранбаев. – Ишни тюзюн айт. Мен ол итлени, мычмай, тюрге сугъайым.

Сооранбаев, районда, областда да уллу намысы жүрюген адам, кимге да айтханын этдираллыкъ оноучу эди. Аны бир кезиуде облысполкомну председателине салгандыла. Ол а: «Кет, мындан эсе, колхозум игиди», – деп, артха къайтханды.

– Мен бир зат да билмейме, ака.

– Ала аман адамладыла! Уручула, эринчекле.

– Къочхар ака бек иги адамды... Экиси да иги адамладыла. Мени бек суюдиле. Махтап турадыла.

– Да аланы ишлерин да сен этсенг, игида махтарла... Бар, сау бол, къошдан, нёгерлеринги юслеринден да толу хапар айтханынг ючюн.

Алайда Сооранбаев мени нек махтагъанын ангыламагъан эдим, алай ариу айтханына уа къууандым. Андан сора ыйыкъ да турмай, нёгерлерими ишден кыстадыла. Мен да юйге кетдим. Сау жылгъа жууукъ ишлеген хакъыма бир токълу бердиле.

Андан сора колхозну сют-товар фермасында ишге тохтадым да, кыыш узуну анда жубандым. Жаз башында уа мюлкню кысыр тууарларына (таматабыз Тойчиев Жолболду) сюрюучю болуп кетдим. Жай айланы Къызыл-Суу жайлыкъда ашырдыкъ. Битеу жашауумда бек зауукълу заманларымдан бири эди анда тургъан кезиуом.

Ол жыл, жайлыкъдан къайтханыбыздан сора, Джалал-Абад МТС ючайлыкъ курсагъа адамла ала эди. Анда тракторчула хазырларыкъдыла деп эшитдим. Къулакъ салдым ол затха. Колхозда сюрюучю болгъанымлы, мал дохтурну ишине сукъланнгандан бошамайма. Къалай насыплы адамды ол – мал дохтур! Мюлкде малчылыкъгъа оноу этген адамланы барысы да аны тегерегинде аякъ бюкгенлей айланадыла. Энди уа, жайлыкъдан тигелегенли (фермабыз эл ичинде колхозну контору болгъан мекамдан узакъ туююл эди), нек эсе да тракторчулагъа бла шофёрлагъа сукъланама. Ол ишлени этерге базыныулугъум да жокъду – трактор,

машина жүрүтүргө юренир ючюн, билим керегин аңгылайма. Болсада курслагъа барыргъа уа таукел болдум. Алай, баям, ферманы таматасы кьозутхан болур эди, колхозну председателини малчылыкъ жаны бла экинчиси Аппайланы Хамбий, кёзюме къарап, былай айтды:

– Жашчыкъ, сен ферманы кьоюп, тракторист курслагъа кетсенг, ёмюрюнде башынг борчдан кьутулмазча тазир салырма; сау жылны ичинде сизни фермада ёлген малланы барысы да сени терслигингден кьоратъаннга санатырыкъма...

Ол сёзле мени бек элгендирдиле. Ферма башчыгъа, бирси малчылагъа да жукъ айталмай, мени илишаннга нек салыргъа керексе деген зат акъылыма да келмеди.

«Тракторунг, машинанг да керек туююлдюле! Малладан бир жары да кетмейме!» – деп, кычычып жияргъа аздан къалдым.

Хамбий а айтханындан къайтмады:

– Тепме мындан! – деп кьойду.

– Сен айтхан болсун, Хамбий ака, – дедим шошчукъ (таулула бир-бирде кьыргъыз тилде да сёлешуучю эдик).

Айтханларына сокъураннган болур эди Хамбий, башымы сылады да:

– Мен санга игилик излейме. Къара жау ийис этип, мамукъ бахчаланы букъуларын жутуп ишлегенден эсе, жау-бишлакъ ашап, айран ичип тургъан иги туююмдю? – дегенни айтып, бир кесек заманны тынгылап турду да, алгъындан да хыны сёлешди. – Трактор курсланы хапарын унутуп кьой!

Ол хапарны колхозну баш механиги Аширбеков Асан да эшитген болур эди, баям. Бир кюн Асан, бизни фермагъа келди да:

– Хасан, кесинги окъуугъа хазырла, – деди. – Бизге тракторчула керекдиле. Жангы тракторла, мамукъ жыйгъан техника да алгъанбыз. Бизни колхоздан курслагъа, сенден сора да, Улакъланы Сюлемен бла Отарланы Сюлемен барлыкъдыла. Мен колхозну председатели бла сёлешгенме, сени жолдан тыяргъа бир кишини иши жокъду. Хамбий аканы санга айтхан сёзлерине сокъурандыргъанды колхозну председатели.

Тюзюн айтсам, курсада окъуп, мен алгъан хайыр болмады. Билимим жокъ, орус тилден аңгылауум да алай. Эки Сюлемэн да менден онглу туююл эдиле. Трактор жүрүтүргө уа юйретдиле. Орус элден жүрүп, анда бизни бла окъугъан таулу жашла бар эдиле. Селяланы Илияс да. Бек ёхтем жаш болуучу эди ол;

тизгинли, тенгликге да сакъ, техникадан да кѣп затны ангыларгъа суйген. Илиясны Къыргъызстанда не затда ишлегенинден хапарым жокъду, алай, биз Кавказгъа къайтхандан сора, эки жыйырма жылны ичинде партияны обкомуну гаражында шофѳр болуп тургъанды. Жолда тубесенг, онгу болуп, сени кѳоюп кетмез эди. 1999 жылны жаз башында кетгенди дуниядан, жаннетли болсун.

Колхозда тракторланы, ат арбаланы жюрютгенле хазна къалмай барысы да таулула эдиле. Къалай эсе да сейир эди, бирден ишге берилип, жетген жерибизде хар затны да аягъы юсюне салып кѳоюучу эдик. Артдан-артха кесибииз да Кавказдан умут юзе бара эдик. Мени тенглиле, бизни ызыбыздан келгенле да къаныбызжаныбыз бла къыргъызлылача болуп къалгъаныбыз эсимдеди. Школда, клубда той-оюн къауумлагъа кѳошулгъан таулу жашла, кызыла къыргъызча жырлап башласала, эллиле тамашагъа къалып тынгылаучу эдиле. Локияланы Шаухал а келин келген жерде кѳууанча кѳууанч кѳошхан жаш эди; ол аллай жерледе жыр айтыуу, къыргъыз адетлени жюрютюую бла къыргъызлыланы кеслерин да озуучусун да унутмагъанма. Энгиледе (атдан бир бирин тартып эришиуледе) Отарланы Сюлеменнге бла Улакъланы Зауалгъа баз болалгъан адам жокъ эди сау областъда.

Заман а барады.

Мен энди элде кесиме кишини тенг этмейме, ойнагъанмы этесе, тракторчума! Кесиме уа онбеш жыл болады. Механигибиз Аширбеков Асан, аны экинчиси Отарланы Хызыр не жаны бла да кѳлюмю кѳтюрюрге, онг берирге кюрешгенлей турадыла. Биринчи жылымда ЧТЗ тракторну жюрютеме. Нѳгерим – Къадыр (тукъумун унутханма). Ол – кече, мен – кюндюз ишлейбиз, жерни мамукъ себерге хазырлайбыз. Сюрюнюн, сохан тахтаныча, сыйдам да, жумушакъ да этерге керекбиз. Мен кюн узуну сюрюге тырнаууч этеме. Колхозчула – тиширыуу, эр кишиси да, бирер гетмен алып, гетменни хар ѳрге кѳтюргенлери сайын, кюнде ол кюзгюча жылтырай, аяусуз ишлейдиле. Кюн асыры кыыздыргъандан, чарсда кеслери аз-бус эсленедиле, айтханымча, гетменлерини жылтырагъанлары уа узакъдан кѳрюне. Мен, болгъанны букъугъа алдыра, аланы къатлары бла ары бла бери озама. Ол адамланы барысы да манга сукъланган сунама. Элни орта орамы бла бир бригададан башхасына барып тебиресем а, менден насыплы жокъчады.

Бу ишден ѳмюрде да эрикмезиме ишексизме. Окъу-

гъан заманымда болалмагъанлыкъгъа, ишлеп башлагъанлы, аллыма хазна тракторчуну ётдюрмейме. Тракторуму бузулгъан жери болса да, тышындан хазна болушлукъ излемейме; аны бир уллу къыяуу жокъ эсе, кесим къурашдырып, ишими, мычымай, башлап къояма. Ол хунерими айтып, Асан бла Хызыр аз махтамагъандыла мени нёгерлерими арасында. Биринчи жылымда жаланда бир кере бек жунчугъанма, тракторум бузулуп.

Нёгерим – жангыз жаш (юйюнде, кесинден сора, киши жокъ эди), юйдегили болады да, манга кече ишлерге тюшюп къалады. Къайгъысыз бардырама ишими, танг атхынчы, тохтау жокъ. Суу, фатеген ташыгъан адам да барды. Ол, кече сайын бир кере чыгып, хапар да биледи менден. Тейри, кече бели болгъан болур эди, тракторум тохтап къалады. Билген амалым бла кюрешип, моторгъа от алдыралмайма. Кесим а сабанны къыйырында, элден игида узакъда тохтагъанма. Къоркыгъан деген зат акъылыма да келмейди. Ишими болмазын толу ангылагъандан сора, юйге кетеме. Мен, элге жетип, орамны келе тургъанымлай, арталлыда иеси болмагъан, къабыргъалары ичине оюлуп тургъан юйню арбазында бир тье баланы эследим. «Я супхан Аллах, бу не ишди, тье бала къайдан чыкыгъанды бери?» – дедим ичимден. Тохтап, анга къарап турама. Ол а жолгъа чыкыды да, аллыма келип, тепсеп тебиреди. Мен кетерге башлагъанлай, тепсегенин тохтатмай, ары атласам – ары, бери атласам – бери барып, жибермей тохтаса боламыды! Къыстап кюрешеме. Хоу бирда! Алгъа атларгъа къоймайды. Сора ол шайтан, жин дегенлери бу болур деген акъыл келди башыма. Артха айланып, аяусуз къачдым. Айып этмегиз, табанларым жерге жетмей эдиле. Ой таланган, ол тийреде жашагъан Жолайланы Муссаны бир огъурсуз ити бар эди, алай аны да чыкымайды тауушу, бёрю ашар болур эсе! Нёгерим Къадыр алайдан узакъ болмай жашайды. Тюз ол чапхан кызыулугъуму сел этмей, сызылып барып, Къадырланы юйню эшигин табаным бла урдум да, ичине аудурдум да къойдум. Юйге киргенимден сора да, ол палахдан къутулгъаныма ийнанмайма. Къадырланы да шайтанлы этерге жетдирдим. Нёгерим, тёшегинден ёрге туругъа да къолундан келмей (жаш келин да жууургъан тюбюне тумаланганды): «Къасансынбы? Къасансынбы? (Хасанмыса? Хасанмыса?)» – дегенден башха, сёз чыгаралмайды ауузундан.

Хапарны болушун болушунлай айтама Къадыргъа. Жарсыйды, адам аллай затдан кыяулу болуп (тилсиз

болуп неда акъылдан шашып) къалады дейди. Эрттенликде уа ол мени юйюбюзге элтди да, атамы эгечи Аминатха былай айтды:

— Жашха китап ачдыр, дууа жаздыр. Аллах сакълагъанды. Мындан арысында муну кече ишге иерик туюлме.

* * *

...Бизге, тракторчулагъа, МТС ахча береди, колхоз а трудодень жазады. Жашла бла биринчи иш хакъымы алыргъа барама Джалал-Абадха. Ёмюрюмде ишлегеним ючюн къолума биринчи кере ахча туюшдю. Анда столовагъа киребиз да, аямай сыйланабыз. Сыра аладыла жашла: Аширбеков Асан, Отарланы Хызыр, Сюлемен, Токълуланы Магомет, Алботланы Хананий дагъыда башхала олтурадыла мени бла. Токълуланы Магомет кюрешеди, Хасаннга сыра ичирмегиз деп. Алай бирсиле кёмюгю башы бла баргъан кружканы къолума туттурдула. Аланы зорлукълары бла бир-эки уртладым. Мен ёмюрюмде андан татыусуз зат ичмегенме. Огъурлу Магомет урушду негерлерине. Мени алай жийиргеннгениме кюлюп, жашла зауукъ этдиле.

Алай эте, сыйген ишимде бир жылны ашырдым. Энди хар ким да мени тынгылы тракторчугъа санап тебирегенди. Жаз башында манга бек жууаплы ишни буюргъанлары да аны ючюндю. Устазлагъа колхоз болжаллы халда берген жерни сюрюп, будай себерге керекме. Ол жер элден эки-юч къычырым узакълыкъдады. Ары школну директору Ахмадалы Базаровну башчылыгъында иги кесек устаз да барды. Урлукъну, аш-азыкъларын да ат арба бла элтгендиле. Ахмадалы областда аты айтылгъан адамды, Ата журт урушда кёп жигитликле этип, орденле, майдалла да алып къайтхан офицер. Аны колхозгъа председатель бол деп къысханлары, Джалал-Абадха чакъырып, облонону таматасына салыргъа кюрешгенлери да эсимдеди. Алай ол анга къуллукъ берирге кюрешгенлени барысына айтханы уа былай эди: «Элимде школну ишин тийишли даражагъа кётюргюнчю, жетижыллыкъ школну орта школгъа тюрлендиргинчи, ол Къыргъызстанда бек иги школгъа саналыр чекге жетдиргинчи, бир жары да теберик туюлме. Бёлек жылны ичинде жаланда жетижыллыкъ билим алып къалгъан кёп жашла, къызла бардыла элибизде. Ала окъууларын андан ары ёсдюрюрге керекдиле...»

Ахмадалы алай айтып тохтагъандан арысында, мен билип, биз этген оноу болургъа керекди деп, юсюне киши сюелалмагъанды. Эсимдеди, элде орта школ ачылгъанлай, анга къалай кѣп адам жюрюп башлагъаны. Болсада бир-бирле, узакъ бармай, тохтатхан эдиле окъууларын. Жети классны эртте бошагъанла, алгъын билген затларын унутханлары себепли, сегизинчи классны окъуучусундан изленнгенни толтуралмай эдиле. Ёскенбаев деп химиядан окъутхан устаз бар эди, билимли, иши алгъа барырын суйген адам. Ол, сегизинчи классха жюрюп башлагъан школну алгъыннгы окъуучуларындан бир жашны класс къагъа чыгъарып:

– Сууну формуласын жаз, – дегенди.

Ол а илипин ыз ызлагъанды. Классны жашына, къызына да кюлкю къабыннганды. Ёскенбаев а секирип ёрге тургъанды да, жашны билимсизлигине жаны ауругъанын ангылатханды. Жаш а:

– Агъай, физика, химия кирмейди мени мыйыма, – деп, классдан чыгып кетгенди да, артха къайтмагъанды.

Ёскенбаев, ызындан барып: «Тюзелирсе, кел, окъу», – деп кюрешгенди, алай бой салдыралмагъанды жашха.

Мен а устазланы бек ыразы этдим: жерлерин ала бюсюрерча сюрдюм, урлукъ сепгенлеринден сора, тырнауучун да бек тынгылы этдим. Ингирликде хар ким элтген азыкъларын, чыгъарып, ортагъа салдыла. Ашагъан а тюшде бек иги этгенбиз. Чакъырдыла мени да. Аракъы, чагъыр шешала да бардыла, тейри, кимге да аякъ бюкдюрюр тенгли бир. Ахмадалы агъай алгъыш этди да, устазла кими аракъы, кими чагъыр тартдыла. Мен ичерге унамадым. Алай директор къоймады. Устазла юч-тѳрт кере да къатладыла алгъышларын. Тиширыула, эр кишиле да бек суйюп тартханча кѳрюнеди манга. Ала къыза баргъанлары къадар, манга бютюнда къадаладыла, ич деп. Алай Ахмадалы агъай:

– Жаш адамны къысмагъыз. Кеси да быйыл сентябрь айда бизни окъуучубуз боллукъду, – деди.

Хар ким бир бирге къарашдыла. Мен а аямай кюлдюм. Сора, иймене:

– Не окъууду ол? – дегенни айтдым.

– Мен кѳлюм бла айтама, – деди Ахмадалы Базаров.

– Хасан, бизде орта школ ачылгъанын билесе. Жетинчи классны къачан эсе да бирде бошагъанла, жыл санлары келгенине да къарамай, къадалып, билим аладыла. Тагъанг (къарындашынг) Шаухал быйыл

тогъузунчу классха, Маммет а (Магометге алай айтычу эдиле кыргызызлыла) сегизинчи классха жюрирюкдюле. Анга биз кыууанган этебиз.

– Агъай, мен а ненчанчы классха жюрирюкме? – деп, ышара-ышара сордум.

– Жетинчи классха.

– Не сейирле айтаса, агъай?

Ол улуу адам бла аллайла селешгениме уялдым.

– Бир сейирлиги жокъду. Былайда олтургъан адам-ланы барысы да болушурукъдула санга... Окъумай амалынг жокъду.

– Агъай, экинчи классда окъуй тургъанымлай, анам ёлген эди да, андан берисинде школну босагъасына басмагъанма. Адамыча, жаза, окъуй окъуна билмейме. Сиз ойнап айтхан сунуп турама.

– Хапарны аз эт. Биринчи сентябрьде школгъа келлигини унутма. Ангыладынгмы?! Мамметге да айтханма. Ким окъумаса да, сиз экигиз окъургъа керексиз.

...Мен юйге айтып келдим ол кыууанчлы хапарны. Магомет да, Шаухал да къайгъыдан кыырдыла. Айтханлары: «Сен окъуяллыкъ туююлсе. Бетибизни жоярыкъса. Тракторунгу жюриют да айлан...»

Аланы керти айтханларына ишексизме. Болсада, ала айтханны этсем, Ахмадалы агъайны кёжуне бир заманда да къараяллыкъ туююлме. Не этейим сора?

Биринчи, экинчи классланы китапларын сатып алдым да, аланы окъургъа кюрешип айландым ишден аз да бош заманымда. Юйде уа киши билмей эди аны. Тюш азыкъны кезиуюнде, мамукъ бахчаны кыйырында олтуруп, харфлыкъны окъуп тебиресем, жаякъларым, башым ауруп, аман сагъатлы болуучу эдим. Школда окъургъа кёолумдан келлигине ышандыргъан бир илишан жокъ эди мен этген иште – харфлыкъ бла кюрешиуюмде. Сёзлени жиклеге бёлуп, алай окъуйма. Болсада аладан бу магъана чыгъады деп ангыламайма. Алай алгъындан а онглума – къайсы харф къайсыны ызындан келгенин билгенме. «Мен Жданов атлы колхозну тракторчусума» деп жазаргъа да юйренгенме.

Экинчи классны окъуу китабын а кёолгъа август айны ал кюнлеринде алдым. Игида кыйын кёре эдим анда дерсле. Окъургъа кюрешеме, алай къалын «туманы» къарангысы уа жунчутханлай турады – окъугъан затларымы магъаналары башыма кирмейдиле. Нек? Сёзлени тюз окъуялмагъанымы хатасындан.

Ахмадалыгъа уа ол кюнден берисинде жаланда бир кере тубегенме. Мен экинчи бригадада ишими бошап

(жай айлада «Универсал» тракторгъа культиваторну тагъып, мамукъ бахчада тизгин араланы жумушатама), элни ара орамы бла тёртюнчю бригаданы мамукъ бахчасына ётюп бара тургъанымлай, ол школну къа- тында сюелип тура эди. Тракторуму тохтатдым да, барып, саламлашдым. Ахмадалы агъай мени къучакълады, юсюмде кийимлерим къара жау жугъу болгъанлыкъгъа, жийиргенмеди.

– Къалайса, жигит? – деп, огъурлу кёзлери ышара, манга къарады да, жүрегиме бир сейирлик жылыу урду андан. Ол алаша бойлу, токъ адам эди – хар кимге да игилик излеген, айтхан сёзюне халкъ къулакъ салып тынгылагъан.

– Биринчи сентябрьге кёп къалмагъанын билесе да, Хасан? – деди Ахмадалы агъай. – Сизни классха бек иги ремонт этдиргенме. Хайт де! Китапларынгы, дефтерлеринги хазыр этгенмисе?

– Угъай алыкъа... – Агъайны ол сорууу мени жун- чутду. «Къоюгъуз школ хапарны», – дерге аздан къал- дым.

– Быйыл бизге Фрунзе, Ош шахарладан билимли устазла келгендиле. Сизни класс таматагъыз Асаналиев Фрунзеденди, географиядан окъутурукъду...

Школну директору мени бла, бир тенги бла сёлеш- генча, алай сёлешгенине сейир этип сюелеме. Тракто- руму мотору уа ишлейди. Тынгысызма. Ахмадалы агъай бла андан кёп сюелирге уялама, кетиб'а къалалмайма. «Бар жолунга, тракторунгу да былайда дауурдан къыр- дырып турма», – деп, ол да айтмайды.

– Билемисе, Хасан, – деди Ахмадалы, – Ачы, Къызыл Байракъ, Сталин элледен да быйыл бизни школгъа кёп сабий жүрююкдю. Насыпха, орта билим алыргъа суйгенле аз туююдюле. Сени уа, тюз школну бошагъа- нынглай, кесим, Фрунзеге элтип, эл мюлк институтха саллыкъма. Санга жаланда сабанлада ишлерча усталыкъ керекди: не агроном, неда элмюлк техника жаны бла инженер болургъа керексе.

Алай айтып, бир кесек тынгылады да, сора, башын ёрге кётюрюп, мени кёзюме къарап, былай деди:

– Къолумдан келип, кёчгюнчюлени – балкъарланы – сабийлерини барысына да тынгылы билим бермей къоярыкъ туююлме. Энди ачдан киши да ёлмез. Кол- хозубуз будай, мамукъ ёсдюреди, маллары да кёпден- кёп бола барадыла. Аллах къызгъанмасын, байды къолхозубуз. Балкъар жашлагъа, къызлагъа сен да айтхан эт, школгъа жүрюсюнле. Эртте, кеч болса да, ёз

журтугъузгъа къайтырыкъсыз. Билимигиз болмаса, алгъа бир атлам да эталлыкъ туююлсюз...

— Агъай, мен моторну ёчюлтейим, — дедим да, тракторум таба атларгъа кезледим. Ол а:

— Хасан, бар жолунга. Алайсыз да кёп тыйдым. Энди, ишинги къююп, школгъа хазырлансанг да боллукъ эди.

— Агъай, къарайма да, колхоз мени ишден эркин этер акъылда туююдю. — Тилим къургъакъсый, кючден айтдым ол сёзлени.

— Мен этген оноугъа киши сёгюм салалмазлыгъын билемисе?

— Хау, аны уа билеме.

— Сора хапарны аз эт да, жыйырманчы августха ишден эркин бол. Ол заманлагъа устазла да школгъа тийиширикдиле, тыш элледен келлик сабийле да общежитге жыйыллыкъдыла. Ол эски школну общежит этгенбиз. Бир-бир устазла да анда жашарыкъдыла.

* * *

1953 жылда, биринчи сентябрьде школгъа бардым. Школну жашы, къызы да манга бек сейир этип къарайдыла. «Бу уа не айланады?» — дегенлерин сормай ангыладым. Менден сора да, бар эдиле бизни классда, бирси классда да сакъал-мыйыкъ ургъан жашла, — хайт деп, жыл санлары жетгенле. Ала къачан эсе да бирде алтынчы, жетинчи классны бошагъанладыла. Мен а экинчи классны да угъай. Ма олду школчуланы манга сейирсиндирип къаратхан. Шаухал бла Магомет а, менден «юркюп», игида кенгде кёрюнедиле. Тенглеримде мени бла сёлеширге кюсегегенле да кёп, Хасан — ким, биз — ким дегенле. Алада сегизинчи, тогъузунчу классдада окъурукъла кёпдюле. Жетинчи классда уа — жангыз кесим. Угъай, Улакъланы Хашим да бизни классдады. Ол жыл саны бла менден кичиди. Алай кёпге кичи уа туююдю. Хашим школгъа жюрюй тургъанды. Баям, озгъан жыл классдан классха ётмей къалгъаны ючюн къошулгъан болур бизге. Андан энишгерекде классха жюрюсем да, къайгъырлыкъ туююл эдим. Билимим бла башхалагъа тенг болалсам, не? Жокъду бир затдан ангылаум. Арбазда жыйылыу болду да, школну директору Ахмадалы Базаров сабийлени, устазланы да жангы окъуу жылны башланууу бла алгъышлады. Сора хар ким кеси классларына кирдиле. Мен да бардым да, олтурдум, бузоула ичине тана кирген кирик. Кёз къыйырлары бла мени

таба къарап, шыбырдашып, кюлмюш этген сабийлени да эслейме. Школну арбазына кирген сагъатымда амалсыз болгъан эдим ансы, энди уа кюлгенлени, сёзюмю этгенлени да калегиме санамайма. Жаншагъан жаншай берсин, болалсам – болдум, болалмасам – тракторум хазыр, къолум, аягъым сау, кишиге жалыныр жерим жокъду.

Къыргъыз тилден бла литературадан окъутхан устазны – Машировну иги таныйма, тюз школну къатында жашайды. Биринчи сентябрьде биринчи дерсни ол берликди.

– Хасан жан, трактордан эригип, школному сайлагъанса? – деп сорду устаз, бир кесек чёкдюререк ауаз бла.

– Хау, энди тракторда башхала ишлесинле...

– Биз жангы окъуу жылны диктант жазыу бла башлайбыз, – деди устаз. – Ол себепден, дефтерлеригизни чыгъарыгъыз да, парталарыгъызны юслерине салыгъыз. Къаламларыгъызны, шакътыларыгъызны да хазыр этигиз.

...Жаздырды устаз диктантын. Ол, дефтерни бир чапырагъына сыйынмай, экинчисине ётерге тюшеди. Бирлеге къарап жазама десем, мадар эталлыкъ туюл эдим, ол себепден устазны ауузундан чыкъгъан сёзлени къагъытха туюшюрюрге кюрешдим. Ишим бедешлик болгъанын ангылайма, алай кесими бир сынаим деген акъылда жазгъанма. Жазмай тохтасам, устаз чамларыкъ эди, сабийле уа аямай кюллюк эдиле. Алай кюлкюню уллусу уа экинчи кюн болду. Устаз, тюз да дерс башланганлай окъуна, дефтер къалауну портфелинден чыгъарды да, стол юсюне салды. Сора, къыйырдан тутуп, ким къаллай халат ийгенин, мындан арысында грамматиканы къайсы жоругъуна бегирек эс буругъа керегин да, ким къаллай багъагъа тийишли болгъанын да айта, хар кимни дефтерин къолуна бередити. Мени ишими юсюнден сёзюмю уа бек артда айтады:

– Айланайын Шабаев, (къыргъызлыла бизни тукъумну алай айтыучу эдиле), сен эмине тилде жазгъанынга туюшюналмадым, – деп, дефтерими къолума тутдурду.

Классха кюлкю къабынды. Манга ол кюн окъуна «Дохтур» атадыла. Врачланы жазгъанларын хазна адам ангыламаучусун эслерине туюшюргенликлери эди. Болсада, ол ат мени юсюмде кёпге бармады, ардан-артха таныта башлагъан эдим кесими ким болгъанымы. Биринчи четвэртиде къыргъыз тилден жазыудан «эки» салды Маширов ансы, башха дерследен танг

ышыкъ болгъанымы ангылатдыла школну жыйылы-
уунда.

Алай биягъы мен, китапланы окъуялмай, аман сагъатлы болама. Юйге берилген дерслени Магометге окъутама да, экинчи кюн дерсде сорсала, ол Магомет окъутгъанладан эсимде къалгъанны айтама. Ийнаны-
гъыз, бир-бир предметледен «тёрт» алгъан кезиулерим окъуна болуучу эдиле. Алай мени билимим болмагъа-
ны уа битеу устазлагъа белгили эди.

Тейри, окъуу башлангъандан сора, эки ыйыкъ чакъ-
лы заман озгъан болур эди. Класс таматабызны – Асана-
лиевни – дерсине жыйылгъанбыз. Ол бек алгъа менден
сорду юйге берилген дерсни. Магометден эшитгенле-
рими айтып къутулалмадым бу жол, устаз картаны
юсюне сюеди да, къолума да бир чычкынны тутдуруп,
ол къыралны, бу къыралны кёргюзт, ол шахар, ол тенгиз
къалайда орналгъандыла деп, дуния бла бир соруу бер-
ди манга.

Асаналиев манга игилик этмезлигин ангыладым.
Аны сорууларыны бирине да жууап бералмадым. Ол
огъурсуз бет алды да:

– Шабаев, сени алтынчы классны бошагъанынга
шагъатлыкъ этген документлеринг къайдадыла? – деди.

– Билмейме.

– Бар да, ол документле къайда эселе да, алып кел.

– Тапмасам а?

– Тапмасанг а, школну унут.

Не этерик эдим, китапларымы, дефтерлерими да
къолтукъгъа урдум да, классдан бек ёхтем чыкъдым.
Ол кезиучюкде Ахмадалы агъай арбазда сюелип тура
эди.

– Къайрыса?! – деп, хыны сорду ол.

Ишни болушун айтдым.

Ол къолумдан, сабийни къолундан тутханча, адежли
тутду да, артха айландырды. Классха уа бек хыны
кирди директор. Сабийле, тюз да элия бутагъындан
элгеннгенча, секирип турдула ёрге. Устаз да Ахмадалы
агъайгъа бла манга аралып къалды. Баям, хычыуун
сёз эшитмезлигин ангылагъан болур эди.

– Шабаев алтынчы классдын бютюргенине докумен-
ти жокъ деп, сизге ким айтды деп, сурап жатам?!

Ол, бу деп, эки-юч жашны атларын айтды.

– Аланы да, сени да энелеригизни... Китапха жазар-
гъа жарамагъан сёзлени айтды Ахмадалы агъай. Алада
башха туююл эди: тиширыулары, сабийлени къатла-
рында да айтыр сёзлерин артха салмаучу эдиле.

Кишини гюняхын алыргъа соймейме. Ким биледи, «тилчиле», манга аманлыкъ этебиз деп, иги окъунамы этген болур эдиле? Ала болмасала, окъургъа алай бек къадалып кюреширик туююл эдим. Ол хапарны ким жайгъан эсе да, баям, манга аманлыкъ этеме деп айтхан болмаз эди. «Экинчи классны окъуна бошамагъанды, сора жетинчи классда къалай окъуялыкъды?» – деп, жарсысала керек. Бийик окъуу юйню бошап, школда биринчи жыл ишлеп башлагъан устазла уа аллай «бе-дишликте» жол берлик туююл эдиле.

Ахмадалы Базаров ол кюн ингирликде устазланы жыйылыуун бардырды. Сюзген ишлери уа бу: «Хасан Шабаев окъууда башха сабийледен кёп артха къалмай окъур ююн, не этерге керекбиз?» Сёз алай салыннганда, директорну кёзюне къарап тохтагъан устазла болдула. «Директор бу тракторчугъа не жакъ басып кюрешеди?» – дей болур эдиле, баям.

– Манга хурмет этерик адам ол ёксюз жашха кёлю бла болушсун. Болмачы хапарлагъа эс бурмазыгъызны тилейме, – деди директор. – Билеме, жашны билими жокъну орунундады. Алай, адам къаллай ишни да къолгъа кёлю бла алса, ол ишни белин бюкмей, амалы жокъду. Къысхасы, Хасан Шабаев окъургъа керекди.

Ол заманда, школну къой да, сау элде окъуна Ахмадалы агъай айтханнга угъай деп сюеллик адам жокъ эди.

Жетинчини «ючлеге», «тёртлеге» бошадым, сегизинчи классда уа нёгерлерим мени кеслерине таматагъа айырдыла. Джалал-Абадны «Сталинчи жол» деген область газетинде биринчи материалым да сегизинчи классда окъугъанымда басмаланнган эди. Школда библиотекуны ишин жюрютген тиширыуну – Шекерланы Локайны къызы Мариямны – юсюнден эди. Ол кеси да Жашыуланы Жамалны, физикадан окъутхан устазны, юй бийчеси эди. Ала бизни школгъа ол жыл келгенлери эсимдеди.

Мен тукъум атымы газетде окъугъанымда сынагъан къууанчымы бююн да унутмагъанма. Беш сом гонорар да жиберген эди редакция.

Журналистикагъа жолум алай бла башланнганды.

Бир жол ол газетни редакциясына чакъырадыла. Сагъышлыма. Урушханмы, махтагъанмы этерик болурла деген акъыл тынчлыкъ бермейди. Буюгъа-буюгъа киреме редакциягъа. Тюбеген а Мирзоев Къадыргъа этерикме. Ол анда эл мюлк бёлюмню таматасыды. Къайсы кабинетде болгъанын билип, эшикни акъыр-

тынчыкъ къагъама. «Кир, эркинсе», — деген ауазны эшитгенден сора да, бир кесек турама, эшикни ачаргъа базынмай. Алай таукеллигим арсарлыгъымы хорлады.

— Мен Хасан Шабаевма, — дедим, тюз да босагъадан атлагъанлай.

— Ой айланайым, ёт бери, — деп, жеринден ёрге кётюрюлдю орта бойлу, къыргъызлыдан эсе юзбеклиге бегирек ушагъан киши. Дагъыда барды анда биреулен. Алай ол къадалып жазыу этеди, башын ёрге да кётюрмей.

Къадыр ака, окъууумдан, жашауумдан, юйюрюбюзню адамларындан хапар сорду да, нек чакъыртханыны юсюнден айтып тебиреди:

— Биз сен жазгъан затланы басмалай-басмалай турабыз. Алай сен, малкъарлы жаш, къыргъыз тилде былай келишдирип жазгъаннга сейир да этебиз, ишекли да болабыз, — деди ол. — «Илияс эм аны тенглери» деген материалынгы алгъанлы уа, бютюнда бек: — ол тюз суратлау чыгъармача жазылгъанды.

Отарланы Илиясны (биз анга Чапай деучю эдик. Адамлыгъына, чырайына да кёпле сукъланнган Чапай 60-чы жыллада, аскер къуллугъун эте тургъанлай, ажымлы жоулгъанды) бла аны нёгерлерини юслеринден эди жазгъаным. Ала, жай солууну кезиуюнде колхозда ишлеп, кеслерин бек махтатхан эдиле. Мен а, керти окъуна, былай бир сейирлик халгъа келип, жазыу ишге тюзелип къалгъан эдим, ол чекге къалай жетгеними кесим да хазна ангыламай.

— Хасан, жанынга тиймесин, — деди Къадыр агъай, — биз быллай бир оноу этгенбиз: ма бу столгъа олтур да, классыгъызны юсюнден хапар жаз.

— Сени бла сынау иш бардырыргъа сюебиз, — деди, ышаргъан да этип, Мирзоевден арлакъда олтургъан журналист. — Фахмунгу мында — редакцияда — кёргюзт. Къадыр ака айтханлай, газетге жиберген затларынгы керти да кесинг жаза эсенг, тюз да школну бошагъанынглай, редакциягъа ишге алып акъылдабыз.

Ол сёзле бек къанатландырдыла мени, эшигинден буюгъа-буюгъа кирген жеримде кесими юйлю сунуп тохтадым. Биринчиден, редакцияны адамлары буюргъанны, артыкъ башы бла этмесем да, сынаулу журналистлени алларында айыплы болмазлыгъыма уа ишексизме. Сора жаланда кеси классыбызны юсюнден угъай, саулай школну юсюнден жазар акъылымы айтдым былагъа.

– Агъай, – дедим, Мирзоев таба къарап, – сиз ыразы эсегиз, школда бир залим драма кружок къурагъанбыз да, аны юсюнден жазсам, къалай къарайсыз? Жаланда сегизинчи классны хапары асыры чубур болурму область газетге?

Мирзоев да, аны нёгери да бир бирге къарадыла. «Бу уа...» – деген акъылда болгъанларын ангыладым аланы ол халларындан.

– Бек ахшы, тюз айтаса. Биз угъай демейбиз, – деди Мирзоев. – Бардыр ишинги.

Биз ол кезиуде Жооморт Бёкембаевни «Алтын къыз» деген драмасын сахнагъа чыгъарыргъа хазырлай тура эдик. Баш рольну, Жапарны – революционерни – рольон мен ойнайма. Анда Жапар бу жырны айтханы да эсим-деди:

*Оюн къурагъан, келин – къыздар,
Оюндарынг къут болсун.
Жангы турмуш кёркю болуп,
Эрке ойнагъан къыз болсун.*

* * *

Колхозда, школда да таулуланы бек иги къармаш-хан заманлары эди эллиуюнчю жылланы ал кезиюу. Тёрт колхозну бирге кёшуп, бир мюлк къурадыла. Колхозну председателини малчылыкъ жаны бла экинчиси – Аппайланы Хамбий, алгъын «Орта Азия» колхоз болуучу бёлюмню таматасы – Атабийланы Магомет, аты областьха айтылгъан сют-товар ферманы башчысы – Османланы Мурадин, эл бригадаланы бирини таматасы Улакъланы Сюлемен, колхозну баш механигини экинчиси Отарланы Хызыр, мюлкню баш складыны ишин жюрютген – Чочайланы Шамшудин, бухгалтер – Чочайланы Хасан. Ийнек саууууда уа районда Къудайланы Мазаннга киши да жетмейди. Темирчиле Улакъланы Жамалны, Атабийланы Таукъанны, тракторчула Токълуланы Магометни, Отарланы Сюлеменни, арбачыла Улакъланы жашларын – Хасанны, Хусейни, Зауалны, мамукъ бахчада ишлеген къызланы – Жолайланы Бийгъаны, Шакуну, Любаны, Шауаланы Фатиматны, Жанатайланы Зояны, Отарланы Лейляны, Локияланы Фатяны, Лейляны... махтамагъан да жокъ. Бизни школда уа комсомол организацияны секретары Отарланы Магометди. Мени да «Чалкъан» деген къабыргъа газетге редактор этгендиле, комсомол комитетге да айыргъандыла. Ол иш артыкъ хычыуун кёрюнмегенле

да бар эдиле. Ойнагъанмы этесе, тюнене тукъум атын жаза билмей тургъан адамны бюгюн алай кётюрселе, башхала – биринчи классдан бери да окъуудан айырылмай келгенле, анга къууанмазлыкълары хакъ эди. Кертиди, аллайла аз эдиле, насыпха. Жашлыкъдан эте эдиле кюйюклюк. Школну той-оюн къауумуну ишини айныууна, артыгъыракъда драма кружокну къуралыууна Отарланы Магомет бла мен кёп кыйын салгъаныбыз тенглерибизни эслеринде болур. Биз бери къайтханлы, Магомет Кёнделенде биринчи орта школну директору болуп, жыйырма жылгъа жууукъ заманны ишлегенди. Бусагъатда (1999 жыл, октябрь ай) Кёнделенни администрациясыны таматасыды. Къолундан келген, намысы жюриген адамды Магомет.

Къыргъызда, тюз да окъуу жыл башланганлай, тамата классланы окъуучуларын мамукъ жыяргъа элтип, ол иште, хазна къалмай, жылны ахырына дери тутуучу эдиле; андан кыйын иш кёрмегенме. Отарланы Магомет бёлек жылны ичинде ол иште да алчылыкъны кишиге бермегенди.

Энтта да редакциягъа къайтайым. Школну той-оюн къаууму, драма кружогу къалай къуралгъаныны, аны «артистлери» «Алтын кыз» драманы сахнагъа хазырлауну къалай бардыргъанларыны да юслеринден келишдирип жазама. «Артистлени» асламысы таулу жашла бла кызла эдиле. Отарланы Магомет, Амаш, Шауаланы Магомет, Отарланы Зоя (жаннетли болсун), Мырзантланы Хужа (Галя деучю эдик), къобузчу Отарланы Аминат...

Улакъланы Аныуарны, Джалал-Абад шахарда педучилищени бошагъанындан сора, ишлерге бизге жиберген эдиле. Ийнанамысыз, аны бла бирге школгъа жарыкълыкъ, игиликке итиниулукъ, шуёхлукъну кыйматын ангылаулукъну ышанлары да келдиле. Аныуар, къыргъызлыланы кыйл къобузларын да согъуп, жырлап башласа, къыргъызлыла окъуна тамашагъа къалып тынгылаучу эдиле. Ол, кеси къолу бла ишлеген тюрюктюрю суратланы, окъутуу-юйретиу иш бла байламлы атлары дунягъа белгили адамла айтхан оюмланы ариу харфла бла жазып, школну коридорунда такъды да, устазланы, ата-аналаны, окъуучуланы да сейирге къалдырды. Бёлек замандан анасын, эгечлерин да биз болгъан элге кётюрдю да, Аныуар хар ишге бютюнда кёл салды. Аныуар кыйл къобуз согъуп, эгечи Хаписат, школчу кыз, къыргъыз жырланы уста айтып, эллилени бютюнда сейир этдиредиле. Ала, район, областъ

эришиуледе хорлап, республика эришиулеге къатышып, алчы жерледен бирин алып къайтханларын бюгюн да унутмагъанма. «Сталинчи жол» газетни редакциясында олтуруп, ол затланы барысыны юсюнден да жаздым.

– Жазгъанынгы кесинг окъу, – дедице манга Мирзоев Къадыр бла нёгери.

Окъудум, бир-бир жерлеринде ауазымы кётюрюп, бир-бир жеринде уа ауазымы шош этип (тюз спектакльде ойнагъанча).

– Ой айланайым, сен аныкъ, артист экенсин! – деди Къадыр агъай.

Ол сёзле мени журегиме жау жакъгъанча кёрюндюле. Бир кесек махтаннганданмы этдим дейме, башымы ёрге кётюрюп, боюнуму да созаракъ этип, кезиу-кезиу къарадым редакцияны журналистлерине. Ала мени ишиме ыразы болгъанларын кёрюп турама. Алай, бир кесек сагъыш этгенден сора, Къадыр агъай былай айтды:

– Хасан, хайт десенг, бек иги журналист боллукъса. Мен ангылагъандан, ол неда бу шартны юсюнден кесинги оюмунгу къагъытха тюшюрюрге фахмунг жетерикди. Жазма тилинг ариуду. Алай бир магъананы тутхан сёзлени терк-терк хайырланаса, адамланы махтап башласанг, тохтай билмейсе, – асыры кёкге кётюресе бир-бирлени. Дуниягъа мёлек болуп киши да туумайды. Адамланы юслеринден сабыр, оюмлу, керти сёз айтыргъа юйрен. Сен жазып, бизни газетде басмаланган материалланы битеу Джалал-Абад областны халкъы окъугъанын эсингден кетерме; журналистни жууаплылыгъы бек уллуду газет окъуучуланы алларында... Бек ахырында айтырым – жазыуунгу, сынаулу журналистледен юйрениуюнгу бир кюнде да тохтатма, – газетлени, журналланы, суратлау чыгъармаланы кёл салып окъу. Бюгюн жазгъан материалынгы уа, сёзсюз, басмаларыкъбыз. «Илияс эм аны тенглери» деген хапарынгы да.

Былайда, алгъаракъда айта келген оюмубузгъа къайтхынчы, Къадыр агъайны юсюнден бир бёлек сёз жаза кетерге сюеме.

Мен ол огъурлу адам бла байламлыгъымы кёп жылланы ичинде юзмей тургъанма. 1972 жылда бизни къыралны кёп жерлеринден бир къауум жазыучу (Москвадан Фазиль Искандер, Украинадан Анатолий Хорунжий, Азербайджандан Нуреддин Бабаев, «Литературная газетадан» Илья Суслов (ол бусагъатда АБШ-да жашайды), Владимир Тавринский, Наталья Трапинская, дагъыда башхала (Литвадан, Латвиядан, Гюржюден, Ленинграддан да) СССР-ни 50-жыллыгъы бла

байламлы, бир бёлек республикада болгъан эдик. Ол жолоучулукъ Север Осетиядан башланган эди. Андан сора жазычула Къабарты-Малкъарда бир ыйыкъ турдула. Жазычуланы баш муратлары, республикада болуп, СССР-ни юбилейи бла байламлы халкъгъа хапар айтыргъа эди, Совет Союзу къуралыуу адам улуна къаллай игиликле этгенин ангылатыу, газетлеге, журналлагъа материалла жыйышдыруу. Биз Азербайджанда, Узбекистанда, Къыргъыстанда да болдукъ. Къыргъыстанны халкъ поэтлери Мусса Жанкъазиев, Сооранбай Жусуев, Омар Султанов, биз ол республикадан кетгинчи, биргебизге айланганлай турдула. Токътогъул ГЭС-ни къурулушуна бара туруп, Сузакъ районда тохтап, солудукъ. Кёп шагъырейлериме тубедим анда. Ленин районда партияны райкомуну биринчи секретары Эргешов манга этген намысны бир заманда да унутурукъ туююлме. Бир къыргъыз къалпакъ да берген эди саугъагъа.

Ол заманда Токътогъул ГЭС-ни кыстау ишлене тургъан заманы эди. Биз, ол къурулушха эм Исси-Кёлге тебирерден алгъа, Фрунзе шахарда юч кюн турдукъ. Мен биринчи кюн окъуна «Советтик Къыргъыстан» газетни редакциясына къууулдум: Къыргъыстандан «Коммунизмге жол» газетни саулай бир номерин толтурлукъ материалла келтирирге керек эдим. Баш редакторну кабинетине кирдим. Ол мени сормай таныды. Бизни самолётубуз Фрунзени аэропортуна кече сагъат экиде къонган эди. Бизге – къонакълагъа – туберге келгенлени арасында ол да болгъанын ангылатды. Мен жумушуму айтхандан сора уа, секретарына сёлешди да, бир къауум адамны атын айтып, аланы кесини кабинетине чакъырды. Къадыр агъай тюз эшикден киргенлей таныды мени.

– Ой, Хасан, жетген киши болуп тураса да! Къайдан чыкъдың? – деп, къаты къучакълады. Кабинетдегиле, бизге къарап, тамаша болдула. Мирзоев мени юсюмден бир бёлек сёз айтды алагъа.

Артда мен Къадыр Мирзоевни кабинетине кирдим да, экибиз кёп хапарлашдыкъ. Ол «Советтик Къыргъыстан» газетни редакциясында эл мюлк бёлюмге кёпден бери башчылыкъ эте эди.

Къадыр Мирзоев 1985 жылда, Нальчикге келип, «Нальчик» санаторийде солуп да кетген эди. Сау болсун, ол заманда да бек алгъа мени жокълагъанды. Къадыр агъай бусагъатда пенсиядады, Фрунзе шахарда жашайды.

Школда устазланы жыйылыуларына Отарланы Магометни, мени, окъуучуланы комитетини таматасын да (къыргъызлы жаш эди ол, атын унутханма) чакъырыучу эдиле. Жетинчидеча болмай, сегизинчи кдасса менден таматаракъла да бар эдиле; ала жетинчи классны бёлек жыл алгъа бошагъан жашла, къызла эдиле: Мёндеев Т., Къалыкъов М., Токъалиева К., Мавланов Т., Къарабашев А.

Математакадан болалмайма аңсы, башха предметледен окъууум аман туюлду. Баям, чотдан да бир затла эгерге тюзеллик болур эдим, устаз мени кибиक्леге игирек эс бурса. Сулайманкулов (математикадан окъутхан устаз) билимди, намысы да жюриген адам эди, бир махтанчакъ кеси да. Алай ол классда математиканы иги билген окъуучуланы (аллайла төрт-беш адам болуучу эдиле) класс къангагъа кезиу-кезиу чыгъарып тургъан болмаса, башхалагъа дерсни ангылатхан адети жокъ эди. Биз а ол адамла класс къангагъа жазгъан затланы кеси дефтерлерибизге кёчюрюу бла чеклене эдик. Орус тилден да хазна туюлбюз барыбыз да. Ол дерсни къыргъызча уста сёлешген татарлы тиширюу бере эди (10-чу классха дери). Къангагъа бир къауум орус сёзню жазып, аланы къыргъыз тилге кёчюрюу бла чекленип тургъанды. Кертиди, литератураны иги окъутургъа уа кюреше эди. Онунчу классда уа Шатрабко деген устаз келди да, орус тилден билимибиз бек къарыусуз болгъанын кёрюп, ангылап, ийнаныгъыз, жилярыгъы келе эди. Бек кюрешди, алай кёбюбюзге тынгылы билим къошалмады. Мен да – аладан бирлери. Алай къыргъыз тилден бла литературадан а аллыма хазна адам ётдюрмейме. Сочинение, диктант жазсакъ да, кёпледен онглума. Тогъузунчу, онунчу класслада ол дерслени школну жангы директору Кубат Исаков бардыра бапплады, Маширов да ишлейди школда (жетинчи классда бизни къыргъыз тилден бла литературадан окъутхан устаз). Мен окъууда иги жетишимле эте баргъаныма ол бек сейирсиниучю эди.

1987 жылда Къыргъызстанга баргъанымда, школбузну къатында Машировха тубеп къалама. «Бир жашауну минг бети» деген романымы саугъагъа бергенимде, къууанчыны чеги жокъ эди.

Ахмадалы Базаров а ажымлы ёлген эди. Ол сапыранны бек къыйын тюрлюсюнден ауруду. Къарангы заман. Киши билмейди аны неден ауругъанын. Бир

тенги, аракъы ичсенг, сау боллукъса дейди да, ичиреди. Сапырандан ауругъан адамгъа уа аракъы ичерге арталлыда жараматъанын айтдыла артда врачла. Ахмадалы агъайны Джалал-Абадны больницасына бек терк жетдирген эдиле. Алай бир киши да болушалмады ол ахшы адамгъа. Сталин ёлгенде болмаса, халкъны алай жияп кёрмегенме; Ахмадалы Базаровну асырагъан кюн элни орамына, къабырларыны къатына адамла сыйынып болмай эдиле. Уллуну, гитчени да сарнап жиягъан тауушлары бюгюн да къулагъыма эшитилгенча болгъанлай турады. Директорну ёлгени бла байламлы школда этилген митингде сёлешгенледе уа кёлю толмагъан адам жокъ. Бир-бирле уа, жияп, сёлешалмай, жыйылгъанланы алларындан кетип къала эдиле. Ахмадалы агъайны асырап бошагъанлай, аны атасы Базар ака, халкъгъа айланып:

— Ахмадалы ахшы адам эди, — деп, къычырып сёлешгенинде:

— Бек ахшы адам эди, — дедиле битеу жыйылгъанла. Сора кёпле, кеслерин тыялмай, жиядыла. Мен да жиядым.

Ма алай айырылгъанма Ахмадалы агъайдан.

* * *

Улакъланы Аныуар, газет, радио бла да уллу байламлыкъ жюрютген адам эди. Районну, областъны журналистлери да аны кеси адамларына санаучуларын кёзюм бла кёргенме. Жазыу ишде мени да кёп затха юйретгенди Аныуар; редакциялагъа биргесине айландырып тургъанды, хар ким бла да шагъырей этип. Область газетни, радиону, район газетни редакцияларында анга бериучю намысларына бюгюн да сейир этеме. Баям, адамлыгъына, фахмусуна да бюсюрей болур эдиле. «Сталинчи» газетни редакциясы 1955 жылда манга быллай къагъыт бергени да Аныуарны хайырындан болгъанына ишексизме: «Хасан Шабает Сузак районну «Сталинчи» газетини корреспондентиди». Ол удостоверение бусагъатда Нальчикде Долинскде республиканы литература музейинде сакъланады. Улакъланы Аныуар, жазыу ишинде бирлеге керексиз жакъ басыу, кокаланыу дегенча затладан кенгде болуучусу да эсимдеди. 1954 жылда «Акъ къолла» деген фельетону («Сталинчи жол» газет) кёплени чибинлетген эди. Ол анда, бир-бир къуллукъчуланы къатынлары ишлерге суймегенлерин айта, аллайланы къаты критикагъа тартхан эди.

Не уа школубузну башда мен атын сагъынган директоруну – Исаков Кубатны, башхаланы кесинден эсе эниш этгенлей тургъан махтанчакъ адамны, юсюнден жазгъан фельетонун Къыргъызстанда биз жашаучу жерде кёпле унутмай тургъанларына, 1972, 1985 жыллада ары баргъанымда, кесим шагъат болгъанма. Бу сёзле бла башлана эди ол:

*Август айындан бери
Махтанчакъ Исаков Кубат
«Орта Азия» орта мектебинде
Директор болуп турад.*

Андан сора кёп турмай къуллугъундан кыстагъан эдиле Исаков Кубатны; элден кетип къалгъан эди ол. Адамлыгъы не тюрко эди эсе да, литератураны иги билгени, аны бизге суюдюрю, теренирек ангылатыр ючюн къаты кюрешгени ючюн, кетгенине артыкъ ыразы болмадыкъ. Бир-бирде, сёгюм салып, мен да жаза тургъанма газетлеге. Тешебаев Мамажан Къызыл Байракъ элни школунда устаз болуп ишлей эди. Тамата къарындашы Тешебаев Файзулла, Социалист Урунууну Жигити – колхозубузну председатели. Артдаракъда аны юсюнден толуракъ хапар айтырыкъма. Устаз, баям, анга махтанып эте болур эди, халкъ клубха (киногъа неда концертге къараргъа) жыйылса, кесин бирда болмагъанча былхымсыз жүрюткючю эди: тютюн ичип, ушагъыусуз сёзле айтып, кесинден таматаланы окъуна эниш этерге кюрешип. Бир жол мен, комсомолну райкомуну пленумунда сёлеше, устазны намысына арталлыда келишмеген затла этеди Тешебаев дегенни айтып, районону таматасын (ол пленумда эди) къаты критикагъа тартама. Ол, менден сора сёлешип, амалсызгъа къалады, устазны керегин берлигин айтады.

Алай андан сора да тюрленну эсленмеди, устаз клубха жыйылгъанланы къанларын бузгъанын кёймейды. Мени пленумда сөлешгенимден хапары болгъанын а ангылатханды. Ахырында, ишни болушун болушунлай жазып, «Ленинчи жаштыкъ» газетни редакциясына жибереме. Аны кёп турмай басмалайдыла. Баям, ары дери да ол газетни редакциясы бла байламлыгъым бола тургъаны ючюн этген болур эдиле алай ансы, критика материалны, терслигин, тюзлюгюн тинтмей (бютюнда устазны юсюнден жазылгъан затны), басмаламаучулары белгилиди.

Статьям газетде чыкыгъандан сора, районону таматасы кимден да бек жунчугъаны эсимдеди. Къуллугъу-

на кьоркъя болур эди, баям. Элде кёпле мени ол ишиме бек ыразы болдула. Къызыл Байракъ школну устазлары (райондан, областъдан да адамла келип) жыйылып, мени да чакъырып, устазгъа ёмюрюнде эшитмегенлерин эшитдирдиле. Аны жанлы болургъа кюрешгенле да бар эдиле жыйылыуда, мен кьолгъа кесиме жетмеген ишни алгъанымы да «ангылатыргъа» кюрешип. Болсада аллайланы ауузларын бек терк тыйдыла. Устаз, олтургъан жеринден ёрге туруп, терслигин боюнуна алды, менден да, устазладан да кечгинлик тиледи.

* * *

1956 жыл. Онунчу классны бошарыгъыбызгъа кёп къалмагъанды. Къырал экзаменле къыстау баргъан заман. Ахча жыйгъанбыз орта билим алгъаныбызны къууанчын этерге. Бу иште да классыбыз мени таматагъа айыргъанды да, ахча кьолумдады. Абдылдаев деп бар эди, математикадан устаз, Сулайманкъуловну орунуна келген. Тынч, сабыр, алай ичерге бек суйген адам. Бир кюн ол менден ёнкюч ахча алды, кёп турмай къайтарлыгъын айтып. Устазынгы тилегин толтурмай кьояргъа не мадар. Иги кесек заман озгъанды, алай ахчаны къайтармайды. Биз а байрамыбызгъа хазырланабыз. Нёгерлерим: «Ахчаны къалгъаны къайдады?» – деселе, уяллыкъма. Алай бир кюн башындан быллай оноу келди: «Школлада он классны бошагъанланы намысларына къуралгъан къууанчлада ичги, аш-азыкъ жюрютюуню тохтатыргъа...» Аны сылтауун да ангылатдыла: озгъан жыллада аллай къууанчлада устазланы, школну бошагъанланы арасында, ичгиге хорлатып, уллу палахла этгенле болгъандыла...

Аллай оноудан сора хар кимни ахчасын кесине къайтарыргъа тюшеди. Абдылдаевха ишни болушун айтама. Да кеси да биледи аны. Бюгюн-тамбла эте жубатады мени. Нёгерлерим борбайымдан алып тохтагъанларындан сора уа, устазла болгъан кабинетге кире-ме. Насыпха, анда, Абдылдаевдан сора, киши да жокъ; башхаланы къатларында, иш былайды деп, юсюне сюелирге уялгъан этеме.

– Гъай, бир мадарынг бар эсе, бизни ахчабызны къайтар, мени да кьоймайдыла. Алагъа берирге уа ахчам жокъду, – деп, жалынган халда айтама. Айтама да, игида тартып тургъанын ангылайма бир кесекден.

– Не ахча керекди санга, экенгди... – деп, ёмюрюмде бир тенгимден да эшитмеген ушагъысыз сёзле айтды.

Тюз олсагъатчыкъда Улакъланы Аныуар кирди эшикден.

— Не зат дединг?! Энтта да къайтарчы ол сёзлени! — деп, Аныуар аны жагъасына жабышды. Мен да Аныуарны артха тартыргъа кюреше тургъанымлай, физикадан окъутхан устаз Сасыкъбаев келип къалды. Ол да болушуп, Аныуарны тышына кючден чыгъардыкъ.

Тагъай Сасыкъбаев жаш адам эди; Ош сахарда устазла хазырлагъан институтну бошагъан да этгинчи жиберген эдиле бизге, физикадан устазла жетишмегенлери себепли. Мени бла иги, бир татлы тенги бла жюрютгенча, алай жюрютгенди шуёхлукъ. Иш хакъ алгъан кюнюнде, мени бла Джалал-Абадха барып, «Ала-Тоо» ресторанда олтурмай къоймаучу эди. Артда, къайтып, Къыргъызстаннга баргъан кезиулеримде, бек излеген эдим ол устазымы. Алай кишиден аны къайдагъысын билалмадым.

Улакъланы Аныуар, бизни классдан да юч-тёрт жаш Абдылдаевни эшикге чыгъарын сакълайбыз; туююшюрге угъай, ахчаны къайтар деп тилерге. Кёп сакъладыкъ. Чыкъмады. Аныуарны уа жибермейме ол болгъан жерге — туююшюр деп къоркъама.

Алай ишни сейири уа артда болду: Абдылдаев школну арт терезеси бла туюшуп (баям, бизден къоркъгъандан этген эди алай), бизден эки кычырым чакълы узакълыкъда Благовещенка деген элге барып, участковый милиционерни алып келди. Тюз да школну арбазына киргенлей, Абдылдаев милиционерге Аныуарны бла мени кёргюздю да: «Тут быланы», — деп, таукел сёлешди.

Милиционер бизни школгъа кийирди да, соруу этди. Алай ол, ишни болушундан толу хапар алып, устазла, окъуучула да бизни жанлы болгъанларын кёрюп, Абдылдаевха айып этип, ызына кетди.

Абдылдаевни ол адепсизлигин сюздюле устазла кеси жыйылыуларында. Экинчи кюн, аны аллына барып, кечгинлик тиледим.

— Менме терс, сенден мен тилерге керекме кечгинлик, — деди ол, мудах болуп...

Бек жаным ауруду устазгъа. Ичги не менме деген адамны да урады аякъ тюпге, — ол осал зат кёплени бетлерин жойгъанды.

Абдылдаев ахчаны къайтарды. Онгум болса, аллыкъ туююл эдим.

Химиядан кырал экзамен бере тургъаныбызлай (ахыр экзамен эди ол), класс отоугъа комсомолну Су-

закъ райкомуну биринчи секретары келди. Устазыбыз Майлыбашев, аны эки нёгери да секирип ёрге турдула да, асыры жунчугъандан, шайтанлы болургъа жетдиле. Сыфаты, билими, сёзю да болгъан адамды Хасанова, – юзбекли тиширыу. Мени уста танийды, – кабинетинде кёп кере болгъанма. Ол шинтикге угъай, партагъа олтурду да, устазлагъа эки-юч хычыуун сёз айтып, эс тапдырды. Экзаменнге кирип тургъанла уа, асыры къоркыгъандан, аман сагъатлы болдула. Хасанова устазла бла жашыртын ушакъ этди да, мени къатларына чакъыртды. «Мени кезиуюм туююлдо», – дерге да бир кезледим. Алай Хасанова кёзюме къарап ышарды да, ауузумдан сёз чыгъаралмай къалдым.

– Хасан жан, кёргюзтчю бизге химиядан билиминги теренлигин, – деди Хасанова.

Махтанып айтмайма, уяллыкъ туююл эдим, – химия бек суюген предметим эди мени.

– Шабаев, комиссия санга химиядан «беш» салады, – деди Майлыбашев, – мындан арысында жашауда, окъууда, иште да кёп «бешле» ала тур...

– Сау болугъуз, – деп, Хасанова, устазлагъа ыспас этип, мени, къолумдан тутуп, классдан чыгъарып кетди.

– Къайры барабыз? – деп сордум райкомну секретарына.

– Эр киши тиширыугъа аллай сорууну бермеучюдо, – деди Хасанова, ышаргъан заманында жаягъыны сол жанында батыучугъу игида билине. – Бююн мен этген оноудан чыгъаргъа эркинлигинг жокъду. Райкомну секретары къадарымда айтмайма бу сёзлени, тиширыугъа хурмет этеригинги билип айтама.

Андан сора ауузумдан бир сёз да чыгъармадым. Хасанова уа мени женгил машинагъа миндирип, Къызыл Байракъгъа алып барды. Тёрт колхозну: Сталин, Киров атлы, «Къызыл Байракъ», «Орта Азия» колхозланы бирге къошуп, Жданов атлы колхоз къураалгъандан сора уллу мюлкню арасын Къызыл Байракъ элде тохташдырыргъа деп, оноу этилгенди. Колхозну правление деп жарагъан юй, уллу клуб да ишленнгенди анда. Хасанова бла мен ары бардыкъ. Конторну, клубну къатында да – дуния бла бир адам. Хазна къалмай барысы да жаш адамла. Аланы араларында мен таныгъанла да кёп. Атабийланы Магомед бла Османланы Мурадин да анда, – ала коммунистле эдиле. Экиси да Хасанова бла, мени бла да жарыкъ саламлашдыла. Мурадин:

– Хасан, бет жарыкълы бол, – деди, къолуму къаты тутуп.

Биле эдим колхозда комсомолчуланы отчёт-айырыу жыйылыулары боллугъун. Алай, экзамен къайгъы башымы алгъандан туюл эсе, жыйылыу боллукъ кюн а эсимде туюл эди. Мурадин айтхан сёзле тынгысыз этдиле мени. Хасанованы кёзюне къарагъанлай турдум иги кесекни. Баям, ол мени халымы ангылагъан болур эди, къарамын манга бурду да, кёз къысды.

Биз экибиз да тюзюнлей, барып, колхозну председатели кабинетине кирдик. Файзулла Тешебаев да, колхозну парткомуну жангы секретары (аны, Ачы деген элден келтирип, кёп болмай салгъан эдиле ол къуллукъгъа, аты эсимде туюлду), ёрге туруп, жарыкъ саламлашдыла.

– Мени Хасаным буду, – деди Хасанова, председателъге бла парткомну секретарына кезиу-кезиу къарай.

– Таныйма, – деди Файзулла. – Мени ол эссиз къарындашымы газетге ургъанынгы тюз этгенсе. Кеси ауанасындан къоркъа айланырча чекге жетдиргенсе. Ким да болсун, низамсызлагъа, бузукъчулагъа жол бермезге керекбиз... Хасан жан, кёп болмай – бир сагъат мындан алгъа – парткомну жыйылыуун бардыргъанбыз. Анда комсомол организациягъа башчыгъа жангы адам салыргъа келишгенбиз; эндиге дери ишлеген жаш бизни ыразы эталмагъанды. Комсомол организациябыз иги ишлемегенини хатасындан, районну, областны оюучуларындан кёп таякъ кётюрюрге тюшеди бизге...

Тешебаев бир кесек сагъышлы болду. Сора кёзюме жютю къарады да, былай айтды:

– Парткомну жыйылыуунда ол къуллукъгъа сени тийишли кёргенбиз. Комсомолну райкомуну биринчи секретары жолдаш Хасанова айтханды бек алгъа ол оюмну.

Мени къулакъларым, суу таууш этип тургъан болмаса, жукъ эшитмей тохтадыла. Тешебаев а сёзюн андан ары бардырады. Мен а жукъ эшитмейме.

Хасанова онг къулагъымдан тутду да, аны игида ачитхынчы къысды. Райкомну секретарыны алай этгенин, акъылынгы башынга жый деген магъанада, къуллугъунг огъурлу болсун деген магъанада да ангыладым.

– Жолдаш Хасанованы оюмун партком тюзге санагъанды, – деди Файзулла ака. – Сен колхоз жашауну иги билесе; бёлек жылны ичинде тракторчу, малчы болуп да тургъанса. Комсомол ишни да алай; школда комсомол организацияны жамауат ишине тири къатыша келгенинги, райкомну члени болгъанынгы да билебиз.

– Бизде комсомолчуланы саны төрт жүзгө жууукъду, – деп, парткомну секретары сөзгө кыошулду. – Бюкюнлюкде аладан жаланда кюден бири алышындыргъанды комсомол билетин. Ол жаны бла сау районда бизден артха кыалгъан жокъду. Ишинги андан башлагъы тилейме.

– Машина керекли этмек, – деди Тешебаев.

– Мени кыолумдан келмезлик ишни буюругъа айланасыз. – Ауазым кыалтырай, кюден айтдым ол сөзлени.

– Биз терс оноу этмеучюбюз, – деп, Тешебаев олтургъан жеринден ёрге хыны турду.

Ол женил адам огъары аягъына мингенин ангыладым. Аны кыан кыайнатхан заманыды – районда, областда да аты иги бла айтылырдан кыалмайды. «Тешебаев келди», – деселе, ишни кезиунде орамда кёрюнген адамла кыачып бугъуучулары бюкюн да эсимдеди. (Кенделенчиле аллай хапарны отузунчу жыллада Элбрус райисполкомну председатели болуп ишлеген Жолайланы Амашны кюнден айтыучудула.)

– Хасан биз айтханнга угъай демейди, – деди райкомну биринчи секретары. – Терслик мендеди, кеси бла алгъаракъдан сөлөшип, ишни болушун ангылатыргъа керек эдим.

– Окъургъа барыр акъылым барды... Тенглеримден артха кыалыргъа суймейме, – дедим, Тешебаевни тепгенине артыкъ уллу эс бурмай. – Школну директору Омуркыулова мени Фрунзеде эл мюлк институтха салыргъа айтханды.

– Акъылынгы ол затха бургъанынг игиди, – деди Тешебаев, кабинетинде ары-бери атлай. – Биз да ташдан, агъачдан ишленмегенбиз, ол ишни мен да эталлыкъма, сени директорунгдан эсе тынгылыракъ окъуна... Колхозда комсомол организацияны ишин аягъы кюне сал да, институтну оноун андан сора этербиз.

Мен айтхан болмазлыгъын толу ангылагъандан сора, ауузумдан бир сөз да чыгъармадым...

Биз баргъанда, клуб адамдан толу эди. Комсомол организацияны секретары жыйылыуну ачды да, Тешебаевни, Хасанованы, парткомну секретарын, Османланы Мурадинни, мени, дагъыда бир кыауум адамны президиумгъа айырдыла.

...Ма алай башланды жашауумда жангы атлам. Анда комсомол организацияны жангы секретары кыада-рында (ол жамауат жумуш угъай, манга жална алдыргъан кыуллукъ эди), артда райкомну инструктору

болгъанымда да, нёгерлерими жерге къаратмагъаным кёплени бюгюн да эслеринде болур. Эфендиланы Салих (философия илмуланы доктору, профессор, бизни университетни философия кафедрасыны таматасы) устаз болуп ишлеучю школгъа да Хасанова бла эки-юч кере барып кетген эдим.

Комсомолда бек уллу ишим Жангысузакъ каналны къурулушун бардыругъа къатышханым болгъанды, мени акъылыма кёре. Ол район арадан онбеш километр чакълы узакълыкъда эди, бир бийик сыртланы этегинде. Илипинни къурулушу юч-тёрт жылны бардырылгъаныны юсюнден газетледе айтылып тургъанды. Ол ишленип бошалса, бек азындан минг гектар тынг жерге суу салыргъа онг боллукъду. Анда сугъарылмагъан жерде бир зат да битмей эди. Муну теркирек ишлеп битдириуге ма аны ючюн бурулады алай уллу эс.

Бир кюн районну битеу колхозларыны, Эл советлерини председательлерин, партия, комсомол организацияларыны секретарьларын жыйып, кенгеш бардырадыла. Кенгешни партияны райкомуну биринчи секретары Эшимов бардырады. Ол жыл саны келген, къатангы адамды. «Эт жеймез Эшимов» деучю эдиле кесине да. Ары-бери барса (колхозгъа, элге), не бек кысып кюрешселе да, ашаргъа унамай болгъанды ол. Аны ючюн айтхандыла «Эт жеймез Эшимов» деп. Кенгешде сёз Жангысузакъ каналны юсюнден барады, Эшимов ол илипинни магъанасын къайтарып айтып турмады, бу эки кюнде ол къурулушда ишлерге райондан 200 комсомолчу барлыгъын, Фрунзе шахардан да ары алтмыш студент келлигин билдирди.

— Ол адамланы барысына да Хасан Шабаев башчылыкъ этерикди, — деди Эшимов. — Бизни баш борчубуз — илипинни къурулушунда ишлериклени аш-азыкъ бла жарсыусуз этиудю. Ары къайсы колхоз къайсы кюн къаллай бир ун, жау, пиринч, кёгет... элтириги ма бу къагъытда жазылыпды. Къагъытха къарагъыз да, хар ким кесине жетежагъын жазып алсын. Шабаевни ызыгъыздан айландырып турмагъыз. Жолдаш Шабаев, жангыз бир председатель биз белгилеген графикден чыкъса, мычымай, телефон бла манга селеш... Баям, партбилетинден, къууллугъундан айырылыргъа киши да сые болмаз.

Жашланы палаткала бла уа Джалал-Абадны «Суу-къурулуш» трести жалчытырыкъды. Аны адамлары бюгюн да андадыла...

Тейри, манга ол къууллукъну тийишли кёрген да

Хасанова болгъаны даулашсыз эди. Экинчи кюн биз ишлер жерибизге баргъаныбызда, бир уллу къоз терек бахчада орналгъан палаткаланы ариу шахарчыкыгъа ушатдыкъ. Хар ким да жашар жерине жарашхандан сора, Хасанова бла мен комсомол жыйылыу бардырдыкъ, кёп сёлешмедик, борчубузну жууаплылыгъын ангылатдыкъ, низамсызлыкыгъа жол берилмезлигин а бютюнда къаты эсгертдик.

Насыпха, мени айтханымдан чыкыгъан адам жокъду. Фрунзеден келген студентлени арасында ал кезиуде эки-юч терсбоюн эслениген эди да, аланы да жолгъа бек терк салгъан эдик. Сёзсюз, комсомолчуланы ишлери онглу эди: ары баргъан жашла Джалал-Абадны «Суукъурулуш» трестинден ай сайын ахча аладыла, колхозда да трудоденьлері жазылгъанлай турады.

Къурулуш ишлени жаланда къол кюч бла бардырабыз — техника деген зат жокъду. Жашланы төрт бригадагъа юлешгенме, студентлеге да салгъанма кеслеринден тамата, аны себепли манга артыкъ уллу ауурлукъ жетмейди. Бир затдан да кыйналмазча этерге уа кюрешеме, бютюнда бег'а ашларын-сууларын кезиуюнде тапдырама. Төрт юзбекли жашны шапагъа салгъанма, кёп тюрлю азыкъ этерге къолларындан келген адамланы. Алай, бир ишлерин кечирек ангылап, букъуларын бардырама; манга энчи аш этип болгъандыла бёлек заманны ичинде.

— Жашланы быллай аш ашап көрмейме, бу къайдан чыкыгъанды? — деп сорама шапалагъа.

— Былайдагы элде эгечим жашайды да, ол этеди къатаманы (тюз къагъытча жукъа тылыны бир ненча къат этип, сары жауда биширип, ауузунгдан алмазча, татыулу зат хазырлай эдиле), таматагыызгъа ашатыгъыз деп. — Шапаладан бирлери ол сёзлени ауазы къалтырай айтады.

Алгъа алай сунуп турдум. Артда, ишни тюзюн билгенимден сора уа, бир кесек жанларына тиерча окъуна тырман этдим.

Колхозну председателлеринде бизге уллу кёллюк этгеннге хазна тюбемедим. Дмитров атлы колхоз бизге продуктала жиберир кюнюнде андан адам келмей къалгъаны ачыу тийип, ары къууулама. Ол мюлк Джалал-Абад шахарны бир кыйырында эди. Колхозну председателин тапмайма да, баш бухгалтерни кабинетине кире-ме. Токумаланы Жамал, асыл адам, чырайлы жаш, мени таныды да, шинтигинден туруп, аллыма келип, къаты къу-чакълады. Саулукъ-эсенлик соргъандан сора, айтды:

– Хасан, нек келгенинги билеме. Сизге аш-азыкъ жебирирге, тюнене машина тапмай, чырмалгъанбыз. Бусагъатда машинаны жюклей турадыла. Келчи, къарайыкъ, энтта да керек затыгъыз бар эсе, уялма, айтхан эт.

Колхозну баш бухгалтери Токумаланы Жамал мени ыразы этип ашырды жолгъа.

Бери кѣчюп келгенибизден сора да, Жамал Совет (бусагъатда Черек) районда тюрлю-тюрлю къуллукълада ишлеп тургъанды. Къашхатауда «Къызыл Малкъар» колхозгъа да башчылыкъ этгенди бѣлек заманы. 1997 жылда ѳлгенди, жаннетли болсун.

Анда, илипин къазгъан жерибизде, хар затны да бек тап къурагъанбыз: шахмат, шашка бар, къобуз сокъгъан, жыр айтхан жашла да аз туююдюле. Къабыргъа газет да, суратлары бла масхара газет да чыгъарабыз. Жыйылып, кенгешген да этебиз. Алайдан узакъ болмагъан бир элге барып, киногъа да къарайбыз. Бир бирге дѣрден кѣтюрген да жокъ. Бу кюнню эрттеден кюсеп тургъанча, хар ким да жарыкъды, иш кѣллюдю. Тенгликни, адеплиликни кючлююклери къууандырадыла мени. Бир ингирде, жашла, ишден къайтып, ауузланган да этип, эс тапхандан сора, комсомол жыйылыу бардырама. Кенгешни бек къайнагъан кезиуюнде бизге комсомолну Джалал-Абад обкомуну экинчи секретары бла Хасанова келип къалдыла. Жашла барысы да, гур деп, ѳрге турадыла.

Мен а сѣлеше тургъандан айтырын андан ары бардырыын излейме, къонакъланы да олтурур жерлерин къолум бла кѣргюзтеме. Обкомну секретарыны тукъумун унутханма, жарсыугъа. Тап адам эди ол, билими, акъылы, сѣзю да болгъан. Фрунзеде Къырал университетни история факультетин бошагъанды деучю эдиле. Къуллукъгъа да кѣбюсюнде историклени сайлайдыла дей эдиле алайлыгъын билгенле.

Жыйылыуну къарамаына салынган ишни сюзюп бошагъанымдан сора, бизге къонакъгъа быллай адамла келгендиле деп, аланы юслеринден билдириу этдим. Хасанованы барысы да иги таный эдиле. Болсада аны да ким болгъанын айтмай къояргъа жарарыкъ туююд эди. Алайда обкомну секретары тынгылы сѣлешди. Ишибизге къуллукъчула ыразы болгъанларын да билдирди.

Обкомну экинчи секретары бизни комсомол жыйылыуубузну комсомолну обкомуну пленумунда бек махтагъаны да эсимдеди. Ол 1957 жылны январь айында эди.

«Жашауунгда этген затынга сокъураныучу болма», – деп, кёпледен эшитгенме. Алай мен ол оюм бла келишпайма. Эртте этген эссизликлериме бюгюн да сокъуранганлай жашайма. Сёз ючюн, жетинчи классха жюриген заманымда, быллай бир гюняхлы ишим болгъанды: бизни бир орус маскечигибиз бар эди, арталлыда жукъгъа жарамгъан: юргени, адамгъа, малгъа чапханы жокъ. Жайда нартюх бахчагъа кирсе уа, гюлени ашап, халек этген. Анда итле нартюх бахчаланы халек этиучюлерин айтханма. Ол къарыусуз жан нартюх агъачланы да къалай бюгала болур эди?! Сора, жыл сайын дуня бла бир кючюк табып, аланы да киши алыргъа унамай. Да ол маскечик тапхан кючюкле кишиге да керек туююл эдиле.

Бир кюн юйде маскени къурутууну юсюнден сёз башланды. Кимибиз айтдыкъ: «Аны, Джалал-Абад шахаргъа неда къоншу элледен бирине элтип, атып кетерге керекди», – деп, кимибиз а кесини бир башха оюмун айтды.

– Ёлтюрюрге керекди, – деди анамы къарындашы Шаухал. – Бир жары элтип атханлыкъгъа, артха къайтып келликди.

Ыразы болгъан, болмагъан бар эди эсе да, ол оюмда тохтадыкъ. Школда гитче окъчуклары бла ушкок (мелкашка) бар эди да, Шаухал, экинчи кюн окъуна аны алып келди. Сора, ушкокну къолума тутдуруп, маскени оноун эт дегенни ангылатды.

Мен ол ишге артыкъ уллу магъана бермедим. Маскени колхозну мамукъ бахчасыны кыйырына элтдим. Къоншуда жашагъан тенгим – Тойчуев Къапаш да биргеме келди. Ушкокну жерледим. «Ушкокну манга бер, мен урайым», – деди Къапаш. Телилик этип, мен унамадым.

Маске кёзюме къарап тургъанлай, урдум. Къычырыкъдан къырды. Дагъыда урдум. Ушкокну ючюнчю кере да жерледим. Ол кыйынлы маскени къычырыгъы бюгюн да къулагъыма эшитилгенлей турады. Ол уллу гюнях ишни ким кечер манга?!

...1956 жылны декабрь айы. Делегатла Сузакъ районну комсомол организациясыны кезиулю отчет-айырыу конференциясына жыйылгъанбыз. Таулу жашла, къызла да бардыла. Эфендиланы Салих да. Хасанова отчёт докладында биз «Жангысузакъ каналда» этген ишге уллу багъа бичди. Мени кыйыныма да эс бурду.

Конференцияда мен да сёлеширикме. Алгъадан тохташдырылгъанды ол зат. Хазырланиганма, нени юсюнден айтырыгъымы билеме. Алай Улакъланы Аныуар, былай, алай айт да, Хасанованы къаты критикагъа тарт деди. «Биз «Жангысузакъ каналда» бютюнда иги ишлерик эдик, алай Хасанова бизге уллу чырмаулукъ этип тургъанды де», – деди жаннет ахлусу боллукъ Аныуар. Ол айтхан затла барысы да тюз эдиле. Алай манга игилик этерге сюйгенлей тургъан адамны жанына тиймезге керек эдим.

...Башладым. Алгъа, адетде болуучусуча, бир къауум махтау сёз айтдым да, ызы бла Хасанованы ууатып тебиредим. Ол а, трибунагъа этеги тие, алай жууукъда олтуруп эди, аны ары жанында уа – Эшимов.

– Хасан, не этесе? Шашханмы этгенсе? – Хасанова ол сёзлени эки-юч кере къайтарды, башхалагъа эшитдирмезге кюреше. Алай Эшимов эшитген эди аны айтханларын.

– Айтма къой, – деди Эшимов, башын аны таба окъуна бурмай.

Андан сора Хасанова ауузундан сёз чыгъармады.

Мени бек тапсыз ишим эди ол, эки жыйырма жылдан артыкъ заманны ичинде манга арталлыда тынчлыкъ бермеген адепсиз иш.

Ол биле тургъанымлай этген аманлыгъым эди. Кесим ангыламай – акъылым жетмей этген терсликлерим да болур эдиле. «Орта Азия» колхозну терек бахчасы тюз да элни ортасында эди. Анда шаптал, алма, тюклю шаптал, кертме терекле, бутакълары жерге жете, иги битиучю эдиле. Къалауур а, – юзбекли киши, бек огъурсуз адам. Терек бахчагъа, ол кёрмей, не кюндюз, не кече къутулур онг жокъ. Алай мен тап амал табама: ол намаз этип тебирегенлей, секиреме терек бахчагъа. Къалауур, мен этген былхымсызлыкъланы кёре тургъанлыкъгъа, намазын бошагъынчы, ёрге кётюрюлмеучю эди. Диннге алай кёлю бла берилген адам, кёгетлени бизден, сабийледен, нек къызгъана болур эди? Ол намазын бошагъынчы, кёюнуму кёгетледен толтуруп, кёз туурасындан ташайыучу эдим. Артда, мен сунуп, къарындашым Магометни тутуп, къыллагъан да бир этген эди.

* * *

Комсомол ишими хайырындан, Сузакъ районну жашауу бла иги шагъырей эдим. Эллиюнчю жыллада таууланы араларында билим, иш усталыкъ алыргъа

итингенле кёпден-кёп бола бара эдиле. Ол кезиуде Джалал-Абадда педагогика училищеде, устазла хазырлагъан экижыллыкъ институтда, эл мюлк техникумда таулуладан къыркъдан артыкъ жаш бла къыз окъуучуларын билеме, – аланы атларын, тукъумларын, сорупсурап, чотха алгъанма. 1954–1956 жыллада ол окъуу юйлени тауусханланы араларында Жашууланы Жамал, Эфендиланы Салих, Гажонланы Малик, Гажонланы Ариубат, Биттирланы Хамид, Токумаланы Александр, Атабийланы Хасан, Чочайланы Хусей, Метланы Нох, Токъуланы Солтан, Гуртуланы Салим, Ботталаны Магомет, Ципинланы Зейтун, Боллуланы Сафарбий, Атмурзаланы Амин бла Мухадин, Жашууланы Хасан, Диналаны Амин, Черкесланы Залимхан, Отарланы Амаш, Хапаланы Юра, Ахметланы Юра, дагъыда кёпле бар эдиле. Отарланы Магомет, Шауаланы Магомет, Холамханланы Нажмудин, Вашийланы Хусей Ош шахарда бийик билим берген педагогика институтда окъуй эдиле. Маммеланы Харун, Батчаланы Борис, Малкъарланы Шаухал а төртжыллыкъ эл мюлк техникумда. 1956 жылда ол техникумну Фрунзе шахаргъа кёчюрген эдиле да, Шаухал бла Харун окъууларын 1958 жылда Фрунзеде тауусхандыла. Ахметланы Нажмудин а Наманганда аты къыралгъа белгили институтну математика факультетинде окъуучу эди. Анга кёпле сукъланыучулары эсимдеди.

Биз туугъан жерибизге къайтханда, халкъ мюлкню, артыгъырыкъда окъутуу-юйретиу ишни, аякъ юсюне салыуну бек ауур жюгю башда мен атларын сагъынган жашланы бла къызланы боюнларына салынган эди; ала халкъны аллында айыплы болмагъандыла. Кёбюсюню уа илмугъа, культурагъа, литературагъа, окъутуугъа салгъан къыйынлары миллетибизни тарыхында ёмюрден ахыргъа сакъланырыкъды.

ТУУГЪАН ЖУРТ ТОЙ, ЖИЛЯУ ДА ЭТЕДИ

Бизни халкъгъа тейри жарыгъы тийди: тузакъдан – ыспассызлыкъдан, учузлукъдан – къутулгъанына аны хар инсаны адамлыкъ даражасы жангыдан къайтханына къууанып, той этеди. Къобуз, жыр тауушла Кавказ тауланы төппелерине эшитиледиле. Кеси жырларыбыз, къобуз тартууларыбыз бла бирге къыргъыз, къазах жырла да айтыладыла. Жаш тёлю аласыз болаллыкъ туююдю. Кёп жылланы ичинде, къыргъыз, къазах тил-

ле, ол халкъланы культуралары, адетлери, төрелери аны къланына терен сингнгендиле. Аны себепли ол кесини тилине, культурасына кълйналып юйренирикди.

Биз туугъан журтха кълйтхан ал кюнледе ол затла-гъа эс бурмагъан жокъду. Сёзсюз, бек биринчи той, жыр, жууукъ, тенг бла тубешиуню кълуанчы, туугъан жерни жылыуу къланатландырады хар барыбызны, – энди бу дуняда бизден насыплы жокъча! Къллай сейирлик жерлерибизден айырылып жашагъан эдик биз. Шаудан суула, суху саркълулары музыка тауушха ушагъан черекле, бийик таула, аланы этеклеринде кълалын нарат, чынар агълча, – чум, кълсмакъл, алма, кертме, тюртю, наныкъл, назы, чертлеуюк... терекле, тауушлукъл жай-лыкъл, кълшлыкъл, бай тирликли сабанла...

Кълуанч!

Дагълда кълуанч!

Кёл кълуанч!

Угъл, кълру кълуанч этип да турмайдыла таулула, тау ауузла. Жиляу, сыйыт да аз туйюлдюле. Тюп бол-гъан эллени, кёлгюнчюлюкден кълйтмай кълалгълананы жилауларын этедиле. Ала жаз башында тау жерлеге кълйта башлагълан къланатлыладан окълуна кёлгюнчю-люкде кълалгълан адамларындан хапар билирге сюйгенча кёлунедиле. Алай оюлгълан юйле, табийгълат да ахшы умутсуз а туйюлдюле: халкъл урушха кетген адам-ларыны бюгюн да алларына кълрай жашагъланча эди аланы ишлери. Кёлгюнчюлюкден кълйтханла да жи-ляйдыла, мурса басхан тыпыр ташларыны юслерине сюе-лип, – ёлгенлерин, кълачан эсе да бирде бу журтланы ишлеген аппаларын, аталарын эслерине тюшюрюп.

– Жилягълыз! Тауушугълзну чыгъларып жилагълыз! – дей эдиле бирле. – Алайсыз кюе тургълан жүрекке сериуюнлюк келмейди.

– Кёлемисиз, Кълая кълзы да бизге кёлшулуп жилай-ды, – дей эдиле башхала.

– Тюз этеди Кълая кълзы. Алай эсе, жерибизде ма-кълм таууш эшитилликди – кълуанчыбызны, бушууу-бузну да макъламы.

– Эй-я таланган! Алай жараймыды?! Тамамды энди-ге дери жилагъланыбыз. Белни кълты кълсыгълыз, – журтубузну аягъл юсюне салайыкъл, колхозларыбызны, совхозларыбызны кълурайыкъл! Сабийлени школагъл, башха окълу юйлеге, фахмулуданы театргъл, тойчу къл-аумлагъл атландырайыкъл! Жерибизни бийиклигинден битеу дунягъл хапар айтайыкъл. Биз Мёлюланы Кълзим, Отарланы Омар, Кълулийланы Кълйсын, Гуртуланы Берт,

Этезланы Омар, Шахмырзаланы Саид, Залийханланы Жанакъайыт, Шауаланы Миналдан, Улбапланы Мутай, Отарланы Керим, Хутуйланы Ханафий, Деппуланы Хаким... кибик адамларыбыз болгъанларын унутмайыкъ!

— Ол къарындашыбыз тюз айтады. Жиляуну, кёл-сюзлюкню жашауубуздан кери къыстайыкъ!

— Бирликде — тирлик, хурметли жамауат!

...1957 жылны май айыны ахыр кюнлеринде элли-лерим айтхан ол сёзле бюгюн да къулагъыма эшитилгенлей турадыла.

Эсли сёзде къалай уллу кюч барды!

* * *

Биз юйюрюбюз бла Кёнденлен элни тюз ортасында бир колхоз баугъа — мал орунга — келип тюшдюк. Бизден сора да, кёпле бардыла анда. Юйюбюз а сауду — бузулмагъанды. Болсада андан бизге хайыр жокъду — пищекомбинат турады юйюбюзде. Хапчукланы машинадан тюшюрсенибизлей, атам да, мен да юйюбюзге къараргъа баргъаныбыз эсимдеди. Аны кенг арбазы ичлеринде жукълары болмагъан чыккыр къалауладан толугъа эди. Атам комбинатда бир адамдан эркинлик алды да, юйюбюзню ичине кирип, хар затны да тансыкълап чыкъдыкъ. Алай къаныбыз а бек бузулду. Юч отоуну араларында бёлюнгенлерин кетерип, бир уллу мекамгъа айландырып тура эдиле, тюбюн да бетон бла сыйдамлап. Мында кёгетледен кёп тюрюлю зат хазырлайдыла.

Атам юйден бек мудах чыкъды. Мен ангылагъандан, ол кёчгюнчюлюкте ёлген атасын, анасын, юй бийчесин, урушдан къайтмай къалгъан къарындашларын да эсине тюшюрген болур эди. Арбазда бир кесек сюелдик. Атам, сагъышларындан къутулуп, башын ёрге кётюрдю да, орам таба терк-терк атлады, — алыкъа хайт деген заманыды, — алтмыш жылы да болмагъан. Ол, орамны ары жанында бизден ючюнчю юйню арбазына бурулуп, юйню ичине кирди, анда — бир тиширыу жангыз кеси, ол, атамы кёргенлей, жерге олтурду да къалды. Аны ол халы мени тынгысыз этди.

— Юйюнге да игилик, Батта! — деди атам. Тиширыу жукъ айтмады.

— ... Батта, адамны къыйын заманында жууукъ жаулукъ этерге жарамайды, — деди атам бир кесекден.

Атам да, Батта да тынгылауну ийгенлей турадыла. Сора Батта тамагъын ариулады да, сёзлерин кючден эшитдире, былай айтды:

— Не этейим? Аллах жангылтхан эди. Сюйсенг, ийнан, сюйсенг, къой, зор бла айтдыргъан эдиле сени юсюнгден ол сёзлени.

Ол кюн атамы Баттагъа не кёлкълдысы болгъанын сормадым. Алай хар затны да баямын артдарагъда билдим.

1948 жылда Бапыналаны Ахыяны (артда аны кесин да тутуп, жыйырма бла беш жылгъа сюд этгендиле. Тутмакълыкъдан къутулгъанда да, элине-журтуна келирге базынмай, Нарсана жанларында жашагъанды, ёлгюнчю) жалгъан шагъатлыкъы бла атамы тутханларындан сора, сюд органла керти шартланы тохташдырыгъамы огъесе кёп жыллагъа тутмакълыкъ сына-тыргъамы кюрешгендиле, ким билсин, кёчгюнчюлюкде кёндеденчиле — бизни алгъыннгы къоншуларыбыз — къайда жашагъанларын тохташдырып, алагъа да, Кёндеденден кетмей кългъан дагъыстанлылагъа да соргъандыла атамы юсюнден. Ол заманда Къазахстанда жашагъан (биз а Къыргъызстанда эдик) Батта: «Шауаланы Батырбийни жашы Исмайыл, урушну заманында Кёндеденнге немецли фашистлени алларында келген кишиди», — дегенди анга соруу этгенлеге.

Таулула кёчгенден сора да, Кёндеденде жашагъан Гасанов Разакъ айтхан да анга ушагъанды. Да андан сора да бар эдиле Кёндеденде дагъыстанлыла (къумукълула деп къоюучу эдик биз алагъа. Башхамыды, бюгюн да алайды.) Сёз ючюн, Кадиев Хажикъурман, Юсупов Алий, Абдуллаев Рашид, Абдуллаев Камал... Аланы бири да жалгъан шагъатлыкъ этмегендиле атамы юсюнде.

Бу иш бла байламлы мен да билгеними айтайым.

Атам да, аны юч къарындашы да урушха кетгенлери (атамы къарындашларыны юслеринден китапны ал жанында айтханма) бюгюнча эсимдеди. Атам Майкоп тийрелеринде фашистлени кълларына тюшеди. Юч-тёрт нёгери бла андан къачып къутулады. Ала жолсуз жолла бла, тауладан, сыртладан аууп, юйге келедиле. Сёзсюз, бек алгъа кесибизни аскерлерибизни излерге керек эдиле жесирликден къутулгъанла. Алай, фронтдан ёталмай, таугъа жыйышдыла.

Немецли фашистле Кёндеденнге жууукълашып, хар ким кеси кългъысын этген заман. Ким партизан кълуумгъа кълшулгъанды, ким, башын алып, элден тышына чыкългъанды. Колхозну чачып, малны-мюлкню иели этдиле.

Ол заманда атам, кълоншугъа, тийреге айланып: «Кесибизникиле кълйтхынчы, колхозну сизни кълу-

гъузда болгъан малларын къоранчсыз сакълагъыз», – деп, тилеп болгъанды. Аны кертилигине шагъат къагъытларым бардыла. Аладан бирин Хапаланы Сюлемен (жаннетли болсун, туугъанлы да, Кёндеденде бизни киле бла къоншуда жашагъанды, намысы-сыйы, акъылы да болгъан акъсакъл эди ол), бирин а Мусукаев атлы колхозну правлени (председатели Мусукаланы Шамса), Кёндеден эл Советни исполкому (председатели Жеттеланы Исмайыл) берген эдиле. Шауаланы Исмайыл къыралгъа душманлыкъ этмегенди деп жазылады ол документледе.

Немецлиле келген заманда, атам орамгъа чыгып айланыргъа суймеучюсюн унутмагъанма. Бир кюн экеулен, бизни юйге келип:

– Исмайыл энди биз жюрюген жол бла хазна жюрюмез, Исмайылны ат жерин да, къуу тёшегигизни да бери чыгъарыгъыз. Аланы немецли апчаргъа сау-гъагъа берликбиз, – деп, жарлы анамы къалтыратып, иерни да, тёшекни да къалай алып кетгенлери да кёз юсюмде турады.

Ол адамладан бирлерин уста таный эдим, кёчгюнчюлюкде, артха къайтхандан сора да, бир бирден узакъ болмай жашагъанбыз. Атын айтыргъа суймейме, – жашлары къуллукъ кибиклеге илине келедиле да, алагъа заран болургъа суймейме. Алай, немецли душманла бизни жерибизден къысталгъанларындан сора, ол адам тутулмай къалай къалгъанына бюгюн да сейир этеме. Кеси да 1999 жылны жаз башында ёлгенди.

«Адамгъа дерт тутуучу болмагъыз», – деп, атам хар заманда да тилеп туруучусу себепли, ол кишиге, ауузуму ачып, сёз айтмагъанма. Алай алтмышынчы жылланы ахырында Вольный Ауулда бир тойда тюбеп: «Алай нек этген эдинг?» – деп, юсюне сюелген эдим. Бек амалсыз болгъан эди ол, къагъытха зор бла къол салдыргъанларын айтыргъа кюрешип.

Бир кюн юч немецли солдат, юйге келип, атамы къолларын артха байлап, полуторка машинагъа миндирип, алып кетдиле. Юйюбюз къайгъыдан, жияудан толду. Атамы эгечи Аминат эс жыйды да, Гергокъланы Атлыгъа, къаршы ахлубузгъа (ала бизден узакъ болмай жашай эдиле), къууулду. Насыпха, ол юйде эди. Гергокъ улу, элде айтылгъан кёк атына да минип, машинаны ызындан къууулады. Ол атны налларындан чартлагъан жилтинле бюгюн да кёз юсюмдедиле. Кёндеденнге кирген жерде суу боюнунда жерк агъачны ичинде

атамы илишаннга сала тургъанларындай жетгенди Гер-
гокъланы Атлы.

Алай, башда айта келгенимча, 1948 жылда уа тут-
макълыкъ сынатхан эдиле жарлы жанына. 1955 жылда
ариуланып чыгъады андан. Мен билип, аны юсюнден
ушагъысыз сёзле (бандит, сатхыч дегенча) айтып, киши
да сюелмегенди.

* * *

Атабыз бизге, жашларына бла къызларына: «Къы-
ралыгъызгъа, халкъыгъызгъа бир заманда да уллу
кёллю болмагъыз! Эссизлеге, сатхычлагъа алдатмагъыз
кесигизни!» – дегенлей кетди. Ким биледи, бир тюрлю
хатасы болмай тургъанлай тутмакълыкъ сынатхан-
лары да бузгъан болур эди аны жашауун. Кёчгюнчю-
люкден къайтханыбыздан сора, аны колхозда къойчу
къошланы барысына да таматагъа салгъанларында, ол
былай айтханды:

– Да сау болугъуз. Мени, кесим билип, эки къулла-
гъум болгъанды: бири – тюрьме, экинчиси, къойчу къош-
лагъа таматалыкъ этиу.

Ол алай айтханда, жыйылгъанла аямай кюлгендиле.

...Атам колхозну жангыдан къурагъа кёп кыйын
салгъанды. Башханы къойсакъ да, юч-тёрт жылны
ичинде Кёнденелни мюлкюнде къойланы санын онжети
мингге жетдиргени кёплеге белгилиди; не колхозну
оноучуларын, не специалистлерин ара мюлкню ырыс-
хысы бла ойнатмагъанды. Артда, аны кетерип, къой
къошлагъа таматагъа Бичеккулланы Абдуллахны сал-
гъанларындан сора, эки жылны ичинде къойланы саны
тогъуз мингге дери тюшгенди. Мен бу шартны юсюн-
ден экинчи кере айтама.

Мусукаланы Шамса, колхозну ол заманда председа-
тели, адамланы сёзлерине къарап, атамы къуллаукъдан
кетергенине бек сокъуранганын айтыучу эди. «Эсге-
риулерими жаза турама да, анда Шауаланы Исмайыл-
гъа уллу бюсюреу сёзюмю айтама», – деп да айтхан
эди.

* * *

Мен 1957–1958 жыллада Элбрус районну газетинде
ишлегеним себеппи, таулу мюлкледен болумдан хапа-
рым бар эди. Ал кезиуде Кёнденелде колхозну предсе-
датели Жабелланы Исхакъ, партия организациясыны

секретары Селяланы Шамшудин, эл Советни исполкуну председатели уа Мусукаланы Шамса эдиле. Эллийюнчю жыллада Селяланы Шамшудинден сора колхозда партия организацияны секретары Хочуланы Магомет болгъан эди, халкъ уллу намыс берген, билимли, хунерли адам.

Бир бёлек замандан а колхозгъа башчыгъа Шамсаны саладыла. Шамса ол къуллукъда кёп ишлегенди. Тейри, не жаны бла да районда Кёнденден алгъа баргъан болмаз эди. Сют-товар фермаладан бирини таматасы Османланы Мурадин эди, китабымда бу жолгъа дери да сагъынганма аны атын, эсли, билимли адам. Картофдан, нартюхден тирлик жыйыуда уа Чеченланы Шаухалны бригадасына жетген жокъ. Артда, сют-товар фермаланы бирине таматагъа салыннгандан сора уа, кёп жылланы ичинде Шаухал саулай районда биринчи жерни алып тургъанды. Кеси да Урунууну Кызыл Байракъ ордени бла саугъаланган эди. Бечелланы Магомет, Махийланы Къубадий, Чеченланы Махмуд, Чочайланы Шамшудин бла Хасан, Жабелланы Харун, Улакъланы Камал, Отарланы Хызыр, Атмырзаланы Азрет, Балаланы Юсюп, Отарланы Мажит, Отарланы Шейбан, Чочайланы Нажмудин, колхозну биринчи баш бухгалтери, бир аман адамны хатасындан тутмакълыкъ сынап, жашлай жоюлгъан Шауаланы Хананий дагъыда кёпле колхоз ишни ал сатырында баргъандыла. Орта школну директору Афашокъланы Муталип, клубну таматасы Мусукаланы Юсюп да Кёндененни атын республикагъа иги бла айтдыргъан адамла эдиле. Кёндененни жырчылары бла тойчулары уа хар заманда биринчи жерни алгъанлай тургъандыла.

Хочуланы жашларын эки-юч кере да сагъынганым себебли, ол тукъумну юсюнден бир къауум сёз айта кетейим былайда.

Ала не заманда да къолларындан келген, ырысхылары, маллары да болгъан адамла эдиле. Совет власть ючюн кюреш башланганда да, сермешлени ал сатырларында баргъандыла. Колхоз къурулушну заманында да кеслерин иги жаны бла танытхандыла. Алай, артда аланы ызларындан тюшюп, кёп адамларын жойгъандыла, юйлерин, мюлклерин да сыйыргъандыла. Хочуланы Махаметни, отузунчу жыллада Кёндененде эл Советни председатели болуп тургъан адамны, жойгъанларына уа эллиле бюгюн да ачыу этедиле.

Кёндененни колхозуну бусагъатдагъы конторуну къатында Хочуланы кёп отоулу узун юйлери болгъанды.

Биз кѣчгюнчюлюк сынагъынчы да, андан къайтхандан сора да, колхозну правлени, эл Совети да ол юйледе тургъандыла. Урушну заманында бу тукъумдан бир жанына тайышханла болгъанлары да ол затланы хаталарындан эди, баям.

Алай малкъар литературада прозаны мурдорун Хочулану Салих салгъанын, Ата журт урушда кишиликни юлгюсюн кѣргюзтгенле (ол санда Салих, башда биз атын сагъынган Магомет да) аз болмагъанларын унутмайыкъ.

* * *

Быллымны колхозуну председатели Мурачаланы Аубекир, партия организацияны секретары Афашокчаланы Сюлемен, Лашкутада Виноградов атлы колхозну оноучулары Текуланы Азрет бла Гаммаланы Жабраил, «Элбрус» колхозну председательлери – алгъа Курданланы Паша, артда Согаланы Локъман кѣллери бла ишлеген адамла эдиле. Кѣчгюнчюлюкден къайтхандан сора, мен аланы барысын да уста танып болгъанма, «Ленинни байрагъы» газетге иги ишлерини юсюнден материалла жаза да тургъанма. Бир жол Лашкутадан бир сейирлик письмо алгъаныбызны бирда унутмайма. Аны Виноградов атлы колхозну партия организациясыны секретары Гаммаланы Жабраил жазгъан эди. Ма аны къысха магъанасы: «Ленинни байрагъы» газетни редакциясында (Заюкова) ишлегенлеге кѣлюм бла хурмет этгеними билдиреме. Сизни газетигиз партияны Элбрус райкомуну органы болгъаны себепли, манга болушуругъубузгъа арталлыда ишекли туююлме. Мен, Гаммаланы Жабраил, не ишни къолгъа алсам, ол акъсамай къалмайды.

Аны алайлыгъын, 1957 жылда «Элбрус» колхозгъа председателъге айыргъанларында да, Виноградов атлы колхозну партия организациясыны секретары болуп ишлегенли да, ачыкъ кѣрдюм. Мени бусагъатдагъы къуллугъумдан – Виноградов атлы колхозну партия организациясыны секретарындан – кетериригизни тилейме...»

«Халкъ къуллаукъ излейди, бу уа къуллаукъдан кетерге кюрешеди», – деп, редакциядагъыла бек сейир этдиле. Биз Жабраилни тилегин толтуруу ишни къолгъа алмадыкъ. Алай коммунистле андан сора беш-алты айдан аны башына эркин этген эдиле.

Ол заманда район газетни редакциясында ишлеген-

леге: Байзуллаланы Мажитге, Чочайланы Нажмудинге, Будаиланы Зоягъа, Жанатайланы Жансарайгъа, Бабаланы Сейитге, Доттуланы Юсюпге, Чеченланы Борисге бек ыразыма; аладан жангъыз бир учхара сёз эшитмегенме. 1958 жылны май айында Нальчикде устазланы билимлерин ёсдюрген институтда төртайлыкъ курслагъа (алада малкъар школлада башланнган класслагъа устазла хазырлай эдиле) окъургъа тюшгюнчю да, ол адамла бла мен, туугъан къарындашла, эгечлеча, татлы жашагъанма, ишлегенме. Газет чыкыгъан кюн бир-бирде, кеч болуп, юйге – Кёндеденнге – кеталмай къалсакъ, барыбыз да жыйылып, мени атамы эгечи Кемилатны (Дикинланы Хатутну) юйюне барыучу эдик. Аш-суу бла сыйлап, бек ариу кёрюп тынчайтыучу эдиле ала бизни.

Ол газетде ишлеген заманымда, КПСС-ни райкомуну партия-къурау бёлюмюню таматасы Байчекуланы Даулетден кёп эсли сёз эшитгенме. Адамлыгъы уллу эди, жаннетли болсун.

Комсомолну обкомуну инструктору Селяланы Салих, «Коммунизмге жол» газетни корреспонденти Ахматланы Паша, ол газетни къуллукъчусу, жаш поэт Тейпеланы Алим бла да 1957 жылны кюз артында Заюковода шагъырей болгъанма. Салих, комсомолну райкомунда ишин тындырып, райкомну экинчи секретары Курданланы Баттал бла бирге тышына чыкъды да, экиси да мен сюелип тургъан жерге келдиле.

– Ма бу да таулу жашды, аты Хасанды, бизде редакцияда ишлейди, – деп, Баттал Селяланы Салихни бла мени шагъырей этди.

Къыргъызстанда комсомолда ишлеп, хар зат бла да шагъырей болгъаным себепли, ала къуллукъчуладыла деп, уллу буюкъмадым, эрттеден шагъырей адамым блача, таукел саламлашдым Салих бла. Аны атасы Махти бла мени атам уллу шуёхла болуучуларын эсгерди Салих. Тамата къарындашым Магомет бла бир кече туугъанларын, кёчгюнчюлюк сынагъынчы, Кёндеденде Магометни уста таныучусун, аны бла уллу тенглик жюрютгенин да айтды. Ала, Салихлары, арт жыллада Нальчикде жашап тургъанларын да эсима салды.

– Кёп турмай, Нальчикде жаш төлгю малкъар тилде республикалы газет чыгып башларыкъды, – деди Салих. – Сюе эсенг, сени анда ишлерча этерме.

– Андан уллу къууанч а къайда манга! -- дедим. Болсада, жарсыугъа, аллай газет чыгъармадыла.

Ол заманда Алимни назмулары «Коммунизмге жол»

газетде терк-терк басмаланыучу эдиле. Къыргызча жазып, мен редакциягъа ийген материалчыкъланы ёз тилибизге ол – Алим – кеси кёчюргенин да айтды.

Ол биринчи тубешиуюбюзню Алим бла мен энтта эсгере-эсгере туруучубуз, – аллай затла унутулмаучу-дула.

ТУУГЪАН ЭЛИМ ТЮЙЮЛ ЭСЕ ДА

1958 жылда Нальчикде устазланы билимлерин ёс-дюрген институтну тёртайлыкъ курсларын тауусханымдан сора, ишлерге мени Элбрус элни орта школуна жибердиле. Кертиди, мен а «Коммунизмге жол» газетде ишлерге сую эдим. Ол заманда, курсада окъуп тургъанымда, газетибизде, тейри, ыйыкъ сайын бир-эки информациям басмалана болур эдиле. Аны себебли редакцияда мени кёпле танып болгъандыла. Бир жол ары бардым да, баш редакторуну экинчиси Макытланы Сафаргъа тубедим. Бююнча эсимдеди Сафарны гитче кабинетчиги. «Коммунизмге жол» газетни редакциясы Къаб-малкъпотребсоюзну юйюню биринчи этажында эди. Тар-тына-иймене, асыры уялгъандан, терлегенлерим бара, алай кирдим Сафарны кабинетине.

– Алай олтур да, айт хапар, – деди Сафар, терк-терк сёлешип. Ким болгъанымы, нек келгеними айтдым.

– Жокъду. Бизде иш жокъду, – деп къойду ол. Ары дери жашладан, бютюдн Тёппеланы Алимден эшите-эшите тургъан эдим – Макытланы Сафар жаш адам-лагъа болушургъа бек сюеди деп. Алай былайда дагъыда бир шартны юсюнден алгъаракъ чабып айтайым.

Элбрусда школда бёлек заманны ишлегенимден сора, КПСС-ни обкомуну секретары Хутуйланы Ханафийге телефон бла сёлешеме. Бек сейир эди, Элбрусдан, чыр-малмай, телефон бла сёлешалгъаным, кесине чырмалмай тюшгеним. Мен газетден, радиодан биринде ишлерча этерин тилейме андан.

– Эки кюнден сёлеш, – деп, сагъат марданы окъуна айтады Ханафий.

Къууанып, башым кёкге жетгенча болама. Ойнагъанмы этесе, обкомну секретары бла сёлешгенме!

Хутуйланы Ханафий кеси айтхан заманда сёлешеме анга.

– Тюзюнлей телевидениягъа бар да, Макытланы Сафаргъа тубе. Анга ишни болушун ангылатханма, – деди Ханафий Исхакъович.

Несин айтаса, мычымай жетдим ары. Жангылмай эсем, ол заманда телевидение Долинскде Киров атлы санаторийни юйюнде эди. Къалай-алай болду эсе да, Макытланы Сафарны кабинетин тапдым. Былай дабылай, Ханафий Исхакъович жибергенди деп, нек келгеними айтдым.

— Бизде битеу иш орус тилде этиледи. Орус миллетден адам неда орус тилни уста билген къабартылы, оруслу керекдиле, — деди ол.

Мудах кетдим аладан. Алай, Аллахха туурады, аны ючюн Сафаргъа ниетим бир заманда да тюрленмегенди. Кёп жылланы аны бла шуёхлукъну жюрютгенлей келеме, ариу, насийхат сёзлерин эшитгенме, юйюнде болгъанма, туз-гыржынын ашагъанма. Жетмишинчи жыллада «Спартак» футбол команда бек залим ойнаучу эди. Макытланы Сафар топчуларыбызны оюнлары болгъан кюн, бизни — Тёппеланы Алимни, Гуртуланы Салихни, Макытланы Саидни, Толгъурланы Зейтунну, Гулаланы Баширни — Долинскде ишлеген жерине, телевидениягъа чакъырып, жарагъан кюйде сыйлагъан да этип, футбол оюннга аллыбызда тебиреучю эди. Таматаны ол сыйын, намысын бир заманда да унутурукъ туююлме.

* * *

Къабарты-Малкъар АССР-ни Жарыкълау министерствосундан жол къагъыт алып, Элбрус районну ара элине — Заюковогъа — келдим. Ол, бацда белгилегенимча, 1958 жылны август айы эди. Эрттенликде районода Элбрус элни орта школунда башланнган класслада ишлеригими айтып, къолума къагъыт тутдурдула. Мен кетип тебирегенимде, районону таматасы Абдулкерим Купов былай деди:

— Жолдаш Шаваев, райисполкомну председатели Энеев Хамит Тамауович, сора бизден да эки адам Басхан ауузуна тебиреп турадыла. Ала анда школла жангы окъуу жылгъа къалай хазырланнганларына къарарыкъдыла. Элбрус элге дери чыгъарыкъдыла. Мен айтайым да, ала бла атлан жолгъа.

— Ол а бек иги эди. Кесим да Элбрус элде бир кере да болмагъанма, — деп, ётюрюкден не асыу, бек къууандым.

Хамит Тамауович ыразылыгъын айтхан болур эди, Купов, эшикге мени бла бирге чыкъды да, къайсы машинагъа минеригими кёргюзтдю.

...Ол кюн, Энейланы Хамитни хапарларына тынгы-

лап, зауукъ этдим. Хамит, кёпню билген, кёпню кёрген таулу, кесине жетген оноуну башхагъа бермезлигин игылатхан адам эди. Басхан ауузунда жыйырманчы, отузунчу жыллада болгъан ишлени да жик-жиги бла эсгере эди Эней улу. Отузунчу жыллада Элбрус элни комиссары болуп ишлеген Сотталаны Салихни, Огъары Басханны комиссарыны Будаиланы Гиргокъну атларын да сагъынды ол. «Сотталаны Салих бек эсли, тюз ниетли адам эди, – дегенни айтады Энейланы Хамит, – халкъы, эли ючюн жашагъан адам эди ол. Отузунчу жылланы аллында коллективизациягъа къажау дауурла болгъанда, Салих бизни элден душманлыкъ этгенле быладыла деп, эки телини тутдургъанды. Сюд органла, алагъа соруу эте кетип, кимле болгъанларын ангылагъандан сора, экисин да юйлерине ийип къойгъандыла. Огъары Басханны комиссары Салихча туююл эди. Ол элинден кёп тюз адамгъа тутмакълыкъ сынатханды.

Ахырында кесин да тутхандыла Гиргокъну. Эллиле уа, анга кёл кенгдирип, сейирлик жыр этгенди. Гиргокъгъа этилген жырны быллай тизгинлери эсимдедиле:

*Быйыл бир бек ариу битгендиле
Басхан боюнунда бахчала.
Санга бу кюнлени келтирген, Гиргокъ, –
Ол халкъдан жыйылгъан ахчала.*

*Кесим бирда тутулмам деученг да,
Тутулгъанынгы кёргенсе.
Улутхагъа алгъан сахтиян тонунгу
Туурагъан гыржыннга бергенсе.*

Сотталаны Салихни уа жалгъан дау бла тутдургъанлары битеу Басхан ауузуна белгилиди. Аны суймегенле, Элбрус элде ишлене тургъан больницыны кече бла хуналарын оюп, аны Салих билип этдиргенди деп, юсюне сюелип, шагъатлыкъ этгендиле да, ол заманда кёпмю керек эди, тутдуруп ийгендиле Салихни. Сюд этип, аны алып кетип тебирегенлеринде, ол эллилерине былай айтханды:

– Мен, кеси кесими билгенли да, халкъыма, элиме бир игилик этиуню жолун излегенлей тургъанма. Жууукъ жаулукъ этдигиз. Мени юсюме сюелген, жалгъан дау этгенле уялмагъанлыкъгъа, мен халкъдан уялдым. Бу къыйынлыкъдан ёлмей къутулсам да, Басхан ауузуна ёмюрде къайтмам.

Къалай уллу къыйынлыкъ эди ол – жаланда Салихни кесине бла жаш юйюрюне угъай, сау элге окъуна!

Энейланы Хамит хар хапарны да, болгъан ишлени барысын да кёзю бла кёрюп тургъанча, ийнаныулу айта эди. Мени ангылауума кёре, ол да бек уллу фахмуду.

Машинабыз Элбрусну школуну къатына келип тохтады. Бизге школну жангы директору Жантууланы Рамазан бла завучу Залийханланы Зеке тубедиле. Ала, райисполкомну председателине уллу хурмет этгенлерин билдире, эки къоллары бла тутдула аны къолун. Сау болсунла, манга да, бирси нёгерлерибизге да жарык тубедиле. Мени уа, баям, районда ишлеген окъуна сунган болур эдиле. Къонакъла, школда хал бла тынгылы шагъырей болгъандан сора, аш-суу къайгъы да этмей, кетип тебиредиле. Ол заманда Хамит (жолда келе, кимни жашы болгъанымы соруп билген эди), артха бурулуп:

— Рамазан Таукъанович, бу да кенделенчиди, мени шуёхуму жашыды. Кёз-кёулакъ бола тур, — деди.

* * *

Ишлерге Элбрусну школуна тюшгениме сокъуранмадым; биринчи кюнледен окъуна адамлада болгъан келишиулюкге бюсюредим. Мында билимли устазла аз туюл эдиле, директорубуз Жантууланы Таукъанны жашы Рамазан да — сынаулу адам. Ол Узбекистанда белек жылны школну директору болуп тургъанды. Кёплени санында аланы юйюрлерин отузунчу жыллада, кулак этип, Орта Азиягъа кёчюргендиле. Аны себепли Рамазанны сабийлиги Узбекистанда ётгенди. Окъугъан да анда этгенди. Уллу Ата журт урушха да андан кетгенди. Энейланы Хамитни мени юсюмден айтханын унутмагъанын ангылатханлыгъы болур эди, баям, ишчине, жашауума да ол уллу кёллю туюл эди. Школну юйюнде бир отоуну (аны тышындан келген устазлагъа деп ишлеген эдиле) жарашдырды да, экибиз да анда жашарыгъыбызны ангылатды манга. Аш-суу кесиби хазырлай эдик. Ол жумушну Рамазаннга жетдирмегенме. Колхозну бухгалтериясында, эл Советде да Огъары Басхандан жюрюп ишлеген адамла бар эдиле: Ахматланы Далхат — колхозну баш бухгалтери, Теммоланы Ибрахим — эл Советни секретары-бухгалтери. Ала бизни бла бек уллу шуёхлукъ жюрютгендиле. Ишден заманында бошайлмай, Элбрусда къалыргъа тюшселе, бирда арсарсыз, Рамазаннга бла манга келиучю эдиле къонакъгъа. Тюш ашлары да кёбюсюнде бизде эди. Курданланы Паша (колхозну председатели) сора Журтубай-

ланы Магомет (эл Советни председатели) мен этген ашны бек жаратычулары унутмагъанма...

Мен 1959 жылда «Коммунизмге жол» газетте былай информация жазып иеме: «Биз, Элбрус элде жашагъан халкъ, кеси миллетибизни оюнларына, тойларына термилиуден бююнлюкде да къутулмагъан адамла, театрыбызны оюнуна бек сыйюп къарарыкъ эдик. Хурметли артистлерибиз, бизни элибизча, узакъ жерлеге барыргъа артыкъ бек сыймегенигизни да ангылайбыз. Алай этигиз бизни ыразы...»

Сау болсунла, ол информация газетде басмаланнгандан сора, театр, кёп да турмай, келди Элбрус элге. Ала келирден эки кюн алгъа уа эл Советни, колхозну оноучулары, мени чакъырып, былай айтдыла:

– Хасан, бери жыйырма бла беш артист келликди. Аланы тынгылы сыйларгъа керекбиз; къой союллукуду, ичги, суусап, башха затла да боллукъдула. Бу жумушну боюнунга ал.

– Да мен сизге, эки-юч адамгъа, аш этгенликге, анча къонакъны айыбын боюнума алаллыкъ туююлме, – дедим. – Ма алайда – буфетде – этдиригиз аш-азыкъны. – Ол заманда Элбрусда жарагъан буфет бар эди. Аны ишин жюрютген а – Лобжанидзе Тория.

– Анга да угъайыбыз жокъду. Алай сен, анда болмай, амалынг жокъду...

Да, къалай-алай болду эсе да, къонакъланы айыпсыз ашырдыкъ. Ала кетип тебирегенлеринде, Маммеланы Ибрахим, мени ол газетде басмаланнган информациямы къолума тутдурду да:

– Ыразы болдунгму? – деп сорду.

– Битеу элни да этдигиз ыразы, – деп, бек къууанганымы билдирдим.

Къонакъ да, аш-суу да иги, алай бизни баш ишибиз сабийлени окъутуу-юйретиу болгъанын а унутмайбыз. Рамазан Таукъанович тынгысыз адамды, кеси географиядан окъутханлыкъгъа, математиканы да иги биледи, орус тилден, физикадан, биологиядан окъутхан устазланы дерслерине кирип чыкъса да, алагъа дерсни юсюнден кесини оюмун айтыргъа къолундан келгенин барыбызгъа да терк ангылатханды. Математикадан Полина Никитична, орус тилден бла литературадан Нина Васильевна Коваленко бла Зинаида Патовна Сидакова, химиядан Евдокия Мурадиновна Турова, физикадан Ахмат Къаралбиевич Тхакахов кибик, бийик билимли устазла окъутадыла. Атлары артда сагъынылгъан ючюсю университетни ол жыл (1958) бошагъан жаш адамладыла. Ишни сыйген, шуёхлукъгъа, керти тенгликге устала.

Будайланы Люля да билимли кызыды. Ол төртайлык курсланы мени бла бирге тауусханды, башланган клас-
слада ишлейди.

Школда жетишимсизлик кепдю: көрүмдүлү пособи-
бияла жетишмейдиле, лаборатория, мастерской да
жокъдула. Аны себепли химиядан, физикадан сынау
ишле арталлыда бардырылмайдыла. Ол затла биринчи
кюнден окъуна Рамазан Таукъановични тынгысыз
этгенлерин сезип турама. Бир кызыл портфели барды
да, аны кыолтукъга уруп, районнга бла Нальчикге терк-
терк кыууулады. Тейри, бир зат а юзалгъанды, баям:
узакъ созмай, мастерской ишлетди, бир-бир класс отоу-
лагъа мебель, физикадан, химиядан сынау ишле бардыр-
гъан заманда керек болгъан затла да алды. Сора тогъу-
зунчу классны отоуунда (школда андан ёрге класс жокъ
эди) фанер кыангаладан узун стол да ишлетди Рамазан.
Ол столну юсюнде химиядан, физикадан сынау ишле
бардыра турургъады акъылы. Столну туюбу уа дорбун-
нга ушайды, бек азындан ары жыйырма беш, отуз адам
сыйынырча. Бир кюн (мен дежурныйме), ючюнчю дерс
болур эди, баям, кыонгуроу кыагъама да, сабийлени
классларына чакъырама. Сора, хар ким жерин тапхын-
чы, коридорда сюелеме. Рамазан Таукъанович да – бир
кыолунда указкасы, экинчи кыолунда журналы –
тогъузунчу классны эшигини кыатында сюеледи. Биз
кыарап тургъанлай, тогъузунчуда окъугъан сабийле да
киредиле классларына. Рамазан мени бла бир кесекчик
мычыйды алайда. Мен да устазла отоууна жетер-жет-
мез, Рамазан Таукъанович, ызымдан суху киреди да:

– Эй, аланла, тогъузунчу классны сабийлери думп
болгъандыла, бир жангызы жокъду анда, – дейди.

– Да кыалай болады да алай? – дейме. – Экибиз да
кыарап тургъанлай кирдиле да классха.

– Жокъдула! Думпдула! Кыочхарланы Бияслан да (ол
тамата пионер вожата эди школда, аны ол ишге кыалай
туюнгенини юсюнден артдаракъда айтырма), мен да, Ра-
мазан да барабыз тогъузунчу классха. Барсакъ, сабийле
барысы да жерлерине олтуруп. Анда анатомиядан окъут-
хан устаз дерслеринде хайырланган адам сыфатлы зат
бар эди (баям, ол желимден ишленген болур эди), аны
юкуне комбинезон, башына уа противогаз кийдирип,
сабийле ол уллу столну юкуне сюегендиле. Рамазан
Таукъанович, сабийлеге кезиу-кезиу кыарап, тамаша
этген болмаса, стол юсюнде сюелген «адамгъа» алыкъа
эс бурмайды.

Иш а былай болгъанды: сабийле ол затха эрттеден

хазырланган болур эдиле, сёзсюз: барысы да, классха кире келгенлей, столну тубюнде «дорбуннга» жыйылгъандыла, Рамазан тышына чыкыгъанлай а, ол «адамны» да стол юсюне сюеп, парталарына олтургъандыла. Рамазан, бир кесек эс жыйгъандан сора, кеси кеси бла ушакъ этген халда, былай деди:

– Аланла, бу сейир ишни кёрмейсиз! Бу тамашалыкыгъа не айтасыз, адамла?

Бир кесекден, къарамын стол таба бурду да: «Тилов, зийнадан туугъан (ол сёзлени орусча айтды), бар, жеринге олтур!» – деп, указкасы бла стол юсюнде сюелген «адамны» башына эки-юч кере да къатылды. Тилланы Хамит бир кесек «жигитлик» этерге суйген жашчыкъ эди. Бусагъатда Элбрус орта школну директоруду.

Классда кюлкю къабынды. Бияслан бла мен да кюлдюк, Рамазан да кюлдю...

* * *

Элбрус элни адамлары биледиле, ол жыллада Рамазанны башчылыгыгъы бла школда кёп иги зат этилгенди. Жантуу улу школда ол жерли адамла кёбюрек ишлерлерин суйгенин да манга терк-терк сагъыныучу эди.

– Хасан, биз мында къонакыдабыз, школда ишлерге къолларындан келлик жашланы, кызланы манга чакъыр, аллайла бла сёлеширге сюеме, – деди бир кюн Рамазан кёлю бла. – Бизге тамата пионер вожатагы, той-оюн бардырлыкъ кыауумгы башчыгы да хунерли, фахмулу адамла керекдиле. Байдалада, Тегенеклиде, Кызгенде, Терскюлда башланган классла ачаргы эркинлик алгъанма. Алада ишлерге устазла тап, кыарындашым.

«Къарындашым» деген сёзню анда андан биринчи кере эшитдим. Жууукъла болгъаныбызны уа артда, школдан кетгенимден сора билгенме.

Рамазан Таукъановични тилегин толтурууну, мычымай, кюлгы алдым. Къочхарланы Биясланны тамата пионер вожата болурун тийишли кёрдюм. Биясланны жыргыа, кыйл кюбуз согыаргы да фахмусу болгъанын билеме (ол кезиуде бир кыауум жаш, кыыз эллилеге концерт хазырлай эдик). Къочхар улу, тири, башламчылыгыгъы да болгъан жаш, жыйынны жыр башчысыды. Кеси да ол жыл, Дондагы Ростовда медицина институтха окъургыа барып, конкурсдан ёталмай кыайтхан эди. Биясланны хар иги ышанын да чотха алдым да, экинчи кюн эрттенликде юйлерине бардым. Ала: Би-

яслан, анасы Буслимат (халкъда жюриген аты – Чыныу), эгечи Мёлек жолгъа тебиреп тургъанларын айтдыла.

Ала айтханны эшитгенимде, бир къужурла болдум. «Бу не ишди?» – дедим кеси кесиме.

– Биз Экинчи Чегемге кёчезиз, – деди Бияслан. – Анда юйчюк да ишлегенбиз. Концертни жарты жолда къоймагъыз...

– Бир жары да барлыкъ туюлсюз, – дедим, айтханымы башхалагъа да эшитдирип. – Бияслан, бюгюнден башлап, школда ишге тохтаргъа керексе... Бир да, эки да айтмагъыз, бизни кибик жашладыла мында элни, колхозну, школну да аягъы юсюне саллыкъла.

– Мен былагъа айтханымы этдиралмайма, – деди Биясланны анасыны къарындашы Непеланы Локъман, – туугъан журтундан айырылыуну къыйынлыгъын была энтта да ангыламагъандыла. Элбрусну къоюп, киши элине кёчюп тебирегендиле.

– Бу ишни сыйюп этмейбиз, – деди Буслимат, – мында жашыма тынчлыкъ берлик туюлдуле...

Ол алай айтхандан сора, Локъман, мени бир жанына чакъырды да:

– Хасан, «Туугъанынга туура айт» деген сёз барды, – деди. – Бизни жашла бла уллу тенглик журютгенинги билебиз. Сау бол. Алай Биясланны атасы Магометни урушну заманында ёлтюрген этгендиле. Аны юсюнден тюрлю-тюрлю хапарла журюйдюле. Бирле айтадыла, аны немециле жойгъандыла деп. Угъай, кесибизникиле ёлтюргендиле дегенле да бардыла. Ол тюз адам эди, элде халкъны аллында журюй келген. Магомет сатхыч болгъанды деп айтырча, бир документ да жокъду. Алай аны юйюрюн къакъды-сокъду этедиле. Элден кетип тебирегенлери да аны себеплиди.

– «Эл ауузу – элек», – дедим Локъманнга, къатындан берлакъгъа атлап. – Мени атам сегиз жылны тюрмеде туруп окъуна чыкъгъанды. Аман адамла жалгъан шагъатлыкъ этгенлери ючюн сынагъанды ол къыйынлыкъны. Юргенни юрме къоюгъуз. Тюзлюк, эртте-кеч болса да, туурагъа чыкъмай къалмайды. Чыныу, жангыз къарындашынгы, тукъумунгу къатларындан шашма.

Ол сёзлени жыл саны игида келген эр киши айтыргъа керек эди. Мен а, айтырымы айтхандан сора, бир кесек сокъуранган окъуна этдим. «Бу не доп-допду», – деген болур эдиле.

Къалай-алай болду эсе да, Биясланлары элден кёчмедиле. Жаш экинчи кюн школда ишге тохтады. Байда-

лада ишлерге – Байдаланы Камил, Тегенеклиде школга – Залийханланы Хажи-Мурат, Къызгенде школга – Ёлмезланы Ибрахим салындыла. Терскъолну школунда уа, оруслу тиширыу ишлей эди. Бёлек замандан Рамазан Байдаланы элде школга устаз этип (баям, Камилни ишин жарата болмаз эди) Непеланы Шамшудинни жиберди, школга завхоз этиб'а Непеланы Ахматны алды. Ол жерли адамладан башланган классланы устазлары болуп, Залийханланы Аминат бла Фатимат да ишни къолга алдыла.

Рамазан Таукъановични башламчылыгы бла элде ингирги школ да ачылды. Аны эшитгенлей, школга кюн сайын кёп жаш, къыз келип тебиреди. Къалай сые эдиле ала билим алырга! Ол адамлада, туугъан жерлеринден кёчюрюлгенден сора, школга бир кюн да жүрюмегенле бар эдиле. Сёзсюз, окъурга суйгенлени барысын да алдыкъ школга. Мен кюндюз биринчи классны, ингирде уа малкъар тилни бла литератураны окъутама. Жарсыугъа, бир къауум замандан, ингирги школда окъуялмай, кёпле кетдиле. Алай иги кесек жаш, къыз, кёл салып, тынгылы къармашып, орта билим алгъанларына уа устазла барыбыз да бек къууандыкъ.

Биз, жаш тёлү, элде, школда тойчу, жырчы къауумланы отларын тиргизип, аланы ишлерин терк айнытып, район къараулагъа къатыша башладыкъ. Элде концерт неда сахна оюн кёргюзтсек, клубха адам сыйынып болмаучусу да эсимдеди. Ол кеси оюнларына, тойларына, жырларына тансыкъ болуп тургъан халкъны къарты, жашы да келиучю эдиле бизни концертлерибизге.

1959 жыл эди. Биз бир таулу пьесаны (жарсыугъа, автору эсимде туюлду) сахнага чыгъарырга хазырлап башлайбыз. Мен немецли офицерни, Непеланы Шамшудин полицейскийни, Гюлойланы Ахмат немецлилени барчы-келчи адамларыны рольларын ойнайбыз. Дагъыда оюнга бир бёлек адам къатышады: Шавердинланы Захира, Къочхарланы Бияслан, Непеланы Ахмат, Апсуаланы Чопаш... Былайда Гюлойланы Ахматны юсюнден бир-эки сёз айтайым.

Биз концертлени неда сахна оюнланы хазырлагъан кезиулерибизде, клубха келип, Ахмат туурабыздан къарагъанлай туруучю эди. Кесибизге къошарга угъай дерик туюл эдик, алай не жырлай, не тепсей билмей эди ол иги жаш. Спектакльге къатышса да, башы бла этмезлигин билебиз. Алай къоймайды: «Сизни бла бирге болурга сюеме», – деп, жаныбыздан тойдургъанды.

Сора нёгерлерим бла оноулашама да, аны башда

сагъынылгъан сахна оюннга къошабыз. Анда сёз не-
мецли фашистле бизни жерибизни къолгъа алып тур-
гъан заманны юсюнден барады. Ахмат бир тилчини, ким
жумуш айтса, аны толтура айланган адамны сыфатын
къуаргъа керекди. Немецлилеге бек тынгысыз кезиу-
дю; бизникиле аланы бюгюн-тамбла жерибизден къыс-
тарыкъдыла деген хапар тохтамай жюриюдю элде. Не-
пеланы Шамшудин бла мен (немецли офицер бла поли-
цейский) тынгысыз ушакъ эте тургъаныбызлай, Гюлюй-
ланы Ахмат сахнагъа ёпке солуу этип киреди да: «Пар-
тизанла жетдиле!» – деп, къычырыкъдан къырады. Мен
а (бош къатылып къояр жеримде), игида керилип, кю-
чюмден келгенича урама жаягъына. Ол а: «Ий анам!
Ий анам! Ананг къатынынг болсун!» – деп, бир бек
эриши къычырды, къол аязын жаягъына басып.

Ол заманда клуб кюлкюден толду да къалды... Ах-
мат да андан сора мени кесигизге къошугъуз деп, бир
кере да айтмады.

Бёлек замандан жангы оюн хазырлап башладыкъ.
Пьесаны («Дууа») кесим жазгъанма. Анда мен, эл клуб-
ну таматасы Шавердинланы Захира, жетинчи классны
окъуучусу Будаиланы Налжан баш рольланы ойнай-
быз. Пьесада къыйын ауругъан сабийни, дохтургъа
кёрюзтмей, дууа бла сау этерге кюрешген тиширыгъа
сёгюм салына эди. Халкъ анга суйюп къарагъаны
эсимдеди.

* * *

Таулула кёчгюнчюлюкден къайтханларында, Басхан
ауузунда эбизеле жашай эдиле, – колхоз да къурап, атына
да «Элбузи» атап. Бери 1956 жылда къайтхан таулула
ол колхозда ишлеп тургъанларын айтычудула. Алада
эбизеле жашагъанлары себепли, Огъары Басханда, Гя-
гиште, Тегенеклиде, тейри, Байдалада да кёп юй
сакъланганды, бузулмай. Артда уа, 1957–1958 жыл-
лада, ала, таулуланы юйлерин, жерлерин да кеслерине
къоюп, ёлгенлерини къабырларын къазып, сюеклерин
да машоклагъа жыйып, Тау Артына аууп кетгендиле.

Элбрусчула, туугъан жерлерине къайтханларына –
дуниягъа жангыдан жаратылгъанларына къууана, аякъ
тюплеринде чёп сынмай айланганларын кёргенме.
Колхоз къурадыла, атына да «Элбрус» атадыла. Отузунчу
жыллада Сотталаны Салих ишлетген больница, школ,
клуб да халкъгъа къуулукъ этедиле. Курданланы Па-
ша, Журтубайланы Магомет (Тёртгабай деучю эдиле

анга), Ахматланы Далхат, Курданланы Исхакъ, Гюлюй-
лааны Шарафутдин, Залийханланы Хусей, Жаппуланы
Хыйса бла Жамал, Курданланы Хусей, Непеланы Локъ-
ман, Хажиланы Комай, Абил, Шамил, Къазий, Согаланы
Локъман, Апсуаланы Къундет, Алчагъырланы Исмайыл,
Байдаланы Магомет, Сотталаны Даниял, Гюлюйланы
Исмайыл, Огъары Басхандан Гызыланы Хабибуллах,
Теммоланы Хамзат, Мусса, Ибрахим, Абдул, Хажиланы
Магомет (Къара), Эфендиланы Рыпхат, Жаппуланы
Хаж-Мурат, Исхакъ, Абдулладаны Харун, Гюлюйланы
Осман, Ёзденланы Сюлемен, Ёзденланы Хызыр, Мол-
лаланы Садул, Будайланы Хасан, Отарланы Ибрахим
дагъыда кёпле, халкъны ызларындан тизип, бир-эки
жылны ичинде колхозну, школну, элни тынгылы къу-
рап, малын, мюлкюн айнытхан да этген эдиле.

1959 жылда бизни, устазланы да Коштан деген жерге
дырыннга элтген эдиле. Ой, анда эр кишиледе, тиши-
рыулада да аллай бир иш кёллюк бар эди! Арыгъан,
ауругъан къайгъы жокъ. Ишден бош заманларында
жырны, тойну къыздыра эдиле.

Бир къауум адам а, изеу къурап, Элбрусда эллилеге
жашау журтла ишлерге киришедиле. Гюлюйланы Якъуб,
Журтубайланы Салих, Непеланы Ахмат, Моллаланы
Шарафутдин, Црайланы Владимир кибик, уста къуру-
лушчуланы атларын бютюнда бюсюреу сёз бла эсге-
реме.

...Клубну, библиотекуны ишлерин Шавердинланы
Захира бла Гюлюйланы Жамият бюрютедиле, ол тири
да, билимни да къызла борчларын адам шарайып
тапмазча тындырадыла. Больницаны баш врачы уа –
Михаил Селиванов – фахмулу, кимге да игилик этерден
артха турмагъан адам. Отузунчу жылладан бери ишлей
эди ол бу къуллаукъда. Михаил Селиванов бюрюлю-бюрю-
лю хансладан дарманла жарашдырыргъа да къолундан
келген врач эди. Алай бла кёплеге жарагъанды ол. Аны
кертичилигини юсюнден бусагъатда да айта-айта тургъан-
ла бардыла.

Жаппуланы Жамал, мени иги шуёхум (район газет-
де бирге ишлегенбиз), ол заманда комсомолну Элбрус
райкомуну биринчи секретары, 1960 жылда ёрге келеди
да, бизде къонакъ болуп тохтайды. Ол аш оруну, асыры
ауругъандан, жашаусуз этгенин айтады.

– Бек кёп жерледе болгъанма, атлары айтылгъан
врачлагъа тюбегенме, – дейди Жамал. – Алай манга
бир киши да болушалмагъанды, бир зат да жарама-
гъанды. Михаил Селиванов манга болушуругъуна толук

ийнандыргъанды бир танышым. Бери келгеними хыйсабы олду.

Кертиси бла да, аны бетине къарасанг, ичинде жаны болгъан адамгъа ушамай эди. Жамал бизде эки ыйыкъ жашады, Селиванов хансладан жарандыргъан дарманланы да ичип. Андан сора ол, биргесине да кёп дарман суу алып, юйюне кетди. Дагъыда келе-келе турду дарман алыргъа.

Жаппу улу бюгюн-бюгече да къууанып айтады Селивановну дарманлары ауруун къол бла алып атханча этгенлерин. Жамал бир бёлек жылны «Элбрус» совхозда парткомну секретары болуп ишлегенди, Заюковада жау-бишлакъ заводну директоруна салынганлы уа, жыйырма жылдан атлагъанды.

* * *

Арта, 1960 жылда, тубюнден келген оноугъа тийишлиликде, Элбрусну, Быллымны, Лашкутаны колхозларын Бедик элде къумалы совхозгъа кёшдула да, ол юч элни да халкъын къуру журтха къаратдыла да кёйдула. Бек мудах болдула уллу, гитче да. Колхоз бла бирге элден берекет, иш, жашау кёллюлюк да къуруду. Ол затны хатасындан, школлада, клублада, медицина учреждениялада иш игида тозурады. Не къадар эссиз оноула этиле келгендиле бизни деменгили къыралыбызда! Ол жаны бла хал бусагъатда да хоча туююлду.

* * *

Мен «Коммунизмге жол» газет бла, республика радио бла да байламлыгъымы юзмейме. Элбрус элде жангылыкъланы билдиргенлей турама, ахшы адамланы юслеринден очеркле, корреспонденцияла жазып жибереме. Ол ишиме кёпле бюскюрейдиле элде. Бу затны, ол затны юсюнден жаз деп тилегенле да бардыла.

Мен, ныгъышха барып, акъсакълаланы айтханларына тынгыларгъа бек суююучю эдим. Сёзсюз, ол зат жазыу ишиме иги болушуучу эди. Аллай жерледе адетле-рибизни, тёрелерибизни, бир-бир сёллерибизни жюрютлюю формаларындан да хапар соруучу эдим таматалагъа. Шауаланы Миналданны «Мурат» романын (литературабызда биринчи романны) бир айны ичинде ныгъышда саулай окъуп чыкъгъан эдим.

Элбрусчула Мокълаланы Магометни назмуларына тынгыларгъа да бек суююучю эдиле. Ныгъышда

къартланы арасында Магометни кесин таныгъанла да бар эдиле, аны бла кѣчгюнчюлюкде бир жерде жашагъанла. Мен жаш поэтни «Коммунизмге жол» газетни кезиулю номерлеринде чыкыгъан жангы назмуларын окъусам, Магометни таныгъанла бир кесек махтанган окъуна этиучю эдиле (ол бизни жашды дегенликлери болур эди, баям).

– Таматала, радиобуз кюн сайын кесини ишин: «Нальчик сѣлешеди», – деп башлайды. Анга къалай къарайсыз? «Нальчикден сѣлешебиз», – деселе, ол тюз болурму эди? – деп сорама ныгышдагылагъа.

– Тюзсе. Нальчик къайры сѣлеширикди? Орусчадан кѣчюргенликлериди, – дедице барысы да.

...Аны юсюнден радиога эки кере да письмо жазып жибердим. Менден сора да болур эдиле ол затха эс бургъанла, иш биз айтханча болду: «Нальчикден сѣлешебиз», – деп башладыла радиочула ишлерин. Бек биринчиден айтырым: мен Басхан ауузуну халкъындан асыл халкъга хазна тюбемегенме. Эллиуюнчю-алтмышынчы жылладагы халга кѣре багъа бичеме. Артыгъыракъда тышындан келгенге бек сакъ эдиле ала. Бизни, тышындан барып, анда ишлеген адамланы, намысларын, сыйларын кѣтюрюп, таулула айтыучулай, къол аязларында жюрюте эдиле. Элде, къуру Элбрусда угъай, Тегенеклиде, Байдалада (тейри, бир-бирде Огъары Басханда окъуна) къууанч болуп, Рамазан бла мен чакътырылмай хазна къалмагъанбыз. Жерибиз а – тѣрде. Рамазан огъурлу да, ашарга-ичерге да сыйген адам эди. Аны себепли, тойга, къурманлыкъга тебиресек, юйде тынгылы ашамай, эшикке чыкмагъанбыз, тыш элде киши сѣзюбюзню этмесин деген хыйсапда.

...1959 жылда Хажиланы Къазий (тегенекличи жаш) къатын алгъан эди – Геккиладан, тырнауузчу къызны. Бир ингирде Къазийни къайындарына кѣргюзте барабыз. Несин айтаса, аш, ичги эркиндиле. Алай биз кетер заманга дери столга эт салмадыла – артдан чыкыгъан адетди ол. Рамазан а къайгыдан къырып башлады:

– Аланла, эти болмагъан, не тюрлю тойду бу?! – деп, къайтарып-къайтарып сорду.

Элбрусчула бюгюн да кюледиле къууанчлада, Рамазанны ол кюн айтханын сагъынып.

Хажилары Тегенеклиде жашайдыла. Алада тамата къауумда атамы танымагъан жокъ эди. Атамы хурметинден Хажилары манга этген намысны бир заманда да унутурукъ туюлме.

Жаболаны Аминат а (Алчагъырланы Чонайны къы-

зы), бир жол, юйюне чакъырып, къаршы жууукъ болгъаныбызны айтды. Анасы Кенделенден – Акъайладан эди. Анда Юзейир деп Акъайладан бир асыл адам, чынтты дин ахлусу бар эди, баям, аны эгечи болур эди Аминатны анасы. Артдан-артха Аминатланы юйлери кеси юйюмча болуп къалды. Аминатны къарындашы. Хамзат, эгечи Кезибан, эки кызы – Фатимат бла Абидат бирге, толу юйюр болуп жашай эдиле. Аминат школда, Кезибан «Элбрус» колхозда ишлейдиле, бирсиле уа окъуучуладыла. Айта кетейим: Хамзат бийик билим алгъанды, инженерди, къурулушчу, Терс-Къолда тогъузунчу номерли къурулуш управленияны таматасы, «Къабмалкъпромкъурулуш» трестни управляющисини экинчиси, «Къабмалкъремкъурулуш» трестни баш инженери болуп ишлегенди белек жылны. Бусагъатда Черек ГЭС-ни къурулушуна оноу этгенледен бирлериди; Абидатны да барды бийик билими, устазды, Терс-Къолда орта школну директору болуп да тургъанды; Фатимат медицина къллукъчуду. Аминат, жаннетли болсун, ажымлы ёлгенди кёп жыл мындан алгъа. Кезибан Терс-Къолда жашайды – юйюрю, юйдегиси.

Бир кюн ишден сора Аминатлагъа барама (1958 жылны кюз арты эди, халкъ картоф къаза тургъан заман). Тюз юйге киргенимлей, кийим тикген төрт машинаны стол юсюне салынып тургъанларын кёрдюм. «Я супхан Аллах, бу не ишди? Былада мынча машина болуб'а билмейме», – дедим кеси кесиме. Алай Аминат ол сагъышымы терк чачды:

– Кёп жылдан бери атылып тургъан машинамы Хасан ишлегенди дегенме да, былагъа да бир къарасын деп, къоншуларым келтиргендиле, – деди.

Кюлдюм. Аминат а, иги кесек заманны кёзюме къарап турду да, ызы бла кеси да аямай кюлдо.

Иш а былай болгъанды. Бир жол Аминат кийим тикген машинасы Къазахстанда жашагъан заманларындан бери да, ишлемей, атылып тургъанын айтып жарсыды. Атамы эгечи, машинасы ишлемей тохтаса, чоллагъын чыгъарып, ариулап, ызына салгъанлай, машина ишлеп башлаучусу эсиме тюшеди. Сора, аны чоллагъын чыгъарып, тюрслеп къарайма. Анга халы чулгъанып, тот окъуна болуп тура эди. Чоллакъны ариулап, жерине салама да, Аминатха:

– Кёрчю бир, энди ишлемесе, айыбынг мени болсун, – дейме.

Ой, Аминатда бир къууанч бар эди! Ол огъурлу бети къызаргъан окъуна этген эди.

Къочхарланы Буслиматны, мени шуёхум Биясланы анасыны къолундан мен кёп туз-гыржын ашагъанма. Тюз адам эди ол, ёмюрюнде кишини сёзюн этмеген, кишиге хатасы тиймеген, жаннетли болсун. Согаланы Хусейни, Непеланы Магометни жашлары Ахматны бла Борисни (Мыккыны), Гюлюйланы Илиясны, Юсюпню, Теммоланы Муссаны бла Хамзатны, Хажиланы Комайны, Залийханланы Таусолтанны бла Аминатны, Сотталаны Зулкъарнийни, Думанланы (Толгъурланы) Хасанбийни, Ахматланы Чёпеллеуню, Ахматны, Лашкутадан Юсюпланы Жюнюсю, Ботталаны Юсюпню, Къартлыкъланы Илиясны туз-гыржынларыны къачларына да хурметим бир заманда суурукъ туююдю. Аланы къонакъгъа, артыгъыракъда, тышындан келип, анда ишлегенлеге сакълыкъларын миллетни бек ахшы ышанларыны баш шартларындан бирине санайма.

Элбрусда колхозну чачханларындан сора, хар зат да тозурагъанын айтханма. «Элбрус участка» деп алгъыннгы колхозну орунуна совхозну бёлюм кибигин къурадыла. Бир кезиуде анга Курданланы Хусей тамата болуп турду. Андан сора – Непеланы Локъман. Огъары Басхан да Элбрус участканы къарамында эди. Аты болмаса, иши жокъ эди участканы. Газетге жазаргъа жангыз шарт тапмайма. Сабанчы, малчы да жокъ, былайды деп айтырча. Алай элде кёп эдиле атлары айтыла келген, – граждан, Уллу Ата журт урушлагъа жигер къатышхан, колхоз къурулушну алгъа барыууна кеслерини къыйындарын къошхан адамла. Сёз ючюн, Курданланы Паша – граждан урушну жигитлеринден бири, мындан кёчгюнчю, андан къайтханлы да, колхозгъа, элге оноу эте келген адам. Аны юсюнден жазып жибердим «Коммунизмге жол» газетге. Кёп да турмай, газетни партия жашау бёлюмюню таматасы Ностуланы Магометден къагъыт алдым. «Хасан, очеркинги алгъанбыз, жаратханбыз. Алай Курданланы Папаны бусагъатдагъы ишинден, жашауундан толуракъ жазып жиберсенг, бек ыразы этериксе», – дей эди ол.

Магометни тилегин толтурдум, газет бла байламлыкъ жюрютгенли, иги, кёзге кёрюнюрча, тынгылы материалым биринчи кере басмаланнганына да къууандым. Аны ызындан Уллу Ата журт урушха жигер къатышхан адамны – Залийханланы Таусолтанны юсюнден очерким басмаланды. Непеланы Ахматны юсюнден хапар айтхан материалымы аты уа «Къурулушчу» деп эди.

Непеланы Локъман колхозну къураутгъа, аны айнытыугъа бек уллу къыйын салгъан адам эди. Ол «Къызыл

Элбрус» колхозну председатели да болуп тургъанды. Локъман Сотталаны Салихни, отузунчу жыллада Элбрус эл советни председатели болуп тургъан (аны юсюнден алгъаракъда айтханма) адамны, аты сагъынылса, секирип ёрге туруучусун да унутмагъанма. «Андан асыл, андан эсли, андан тюз адамгъа хазна тюбемегенме», — деучю эди Локъман. Мен Локъманны юсюнден очеркимде аны ол тюрлю шартларына энчи эс бургъан эдим.

Сотталаны Юзе да аты айтылгъан адам эди Басхан ауузунда, инсан урушха жигер къатышхан, Ата журт урушну заманында партизан къауумда болуп, кесини коммунист борчун намыслы толтургъан таулу. Аны (эллиуюнчю жылладагъы хапарны айтама) бир кесек ангыламагъанлагъа да тюбей-тюбей тургъанма. Бир залим эшеги бар эди да, анга минип, суулугъун да, аракыдан толтуруп, иер къашына тагъып, алай айланыучу эди, аракъыдан да аз-аз уртлай. Сагъышлы, тынгылагъанлай айланыучу эди. Аны юсюнден да жазгъан эдим газет окъуучулагъа.

* * *

Школда алгъындан ишлегенле, артдан келгенле да, бир бирлери бла келишип, иште, жашауда да чынтты тенгликлерин кёргюзте башладыла. Жаш устазла бир затны юсюнде да уллу кёллюлюк этмейдиле. Ойнагъанмы этесе, ала келгинчи, школда бийик билимли адам хазна жокъ эди. Химиядан Залийханланы Фатимат окъутуп тургъанды (орта медицина билими болгъан къыз), бир орус тилни бла математиканы айтмасакъ, бирси предметлени юслеринде да хал алай эди. Тхакахов Ахмат, жаланда билимли физик болуп къалмай, дуния жашаудан уллу ангылауу болгъан жаш эди, жангы газет, журнал бла жаны — бир. Ариу тилли, кимни да тенглигин излеген адам. Аны миллети къабартылы болгъанлыкъгъа, ёз тилин билмей эди. Атасы эртте ёлюп, ана жууукъларында (анасы — Этезланы Фатимат) ёсгенди. Хапаргъа кёре, кёчгюнчюлюкте Этезланы тукъумларын окъуна жюрютюп тургъанды Ахмат.

Бирде Рамазан Таукъанович, Ахматны билимин, башха ахшы ышанларын чотха алды да, завуч этди. Шуёхубузну алай ёрлегенине биз да къууандыкъ. Алай бир ауукъдан ол кесин игида таныта башлады. Жантууланы Рамазан быллай-аллай адамды, ол директор

болуп ишлерге тийишли туююлду деп, жыйылыулада ачык селеше, районга да кыагытланы бир бири ызындан куюп тебиреди.

Сау болсун Рамазан, ол тюрю дауурланы терк тохтатды.

Ахмат Тхакахов – комсомолчу, устаз. Ол кезиуде кыатын алып, ай да жашамай, андан айырылды да, аны сюзюу кыаты башланды. Сау элни комсомолчулары жыйылып сюзе эдиле аны. Жыйылыуда, Залиханланы Аминатдан бла Жантууланы Рамазандан сора, Ахмат жанлы болуп сюелген жок эди. Угъай, Непеланы Шарап да кюреше эди, Ахматны кыоруулап. Комсомолдан да, ишден да кыыстаргъа деп, алай салына эди сёз. Рамазан Тхакаховну ол палахдан кыутхарды.

* * *

Жаболаны Аминат, эгечим, эки аягымы бир уюкыгъа сукъду да (тамата кыарындашым да тургъанлай), юйдегили этди мени. Андан сора Рамазандан айырылыргъа туююл манга. Рамазан Таукъанович ыразы болмады ол ишиме, – кеси аш-азык этип, башын кечиндираллык туююл эди.

Алай ашына суууна уа сакъма; юйде аш этдирип да элтеме. Аны жашагъан жериме да чакырама.

Бир кюн Рамазан да, мен да кыайынларыма бардык. Кыайын амам – Гюлюланы Локъманны кызы Хадижат (жаннетли болсун, ахшы адам эди) терк окъуна кыармашды да, столгъа аш салды. Бек алгъа уллу кыамил аяк бла бир жангы сют баш, сора жылы гыржын келтирди. Рамазан, суусап болур эди, баям, ол сют башны, солумай, ичип бошады да:

– Оллахий, Хадижат, сау кыаллык, бек залим айран этесе, – деди, эринлерин сюрте.

Мен кюлдюм, Хадижат а амалсыз болду, харип.

* * *

Элбрусда ишлеп башлагъан жылымда КПСС-ни членине кандидатха алынып, эрттеден кюсеп тургъан муратыма жетип, чексиз кыуандым. Кыыргызыстанда окъуна хазырлана башлагъан эдим партияны тизгинлерине кирирге. Алай жетишмеген эдим. Элбрус элде уа ишни тындырыргъа эки айны ичинде жетишдим. Кенделеннге бардым да, Хочуланы Магометден бла Османланы Мурадинден рекомендацяла алдым, ючюн-

чю рекомендацянны уа – комсомолну райкомундан. Ол заманда манга уллу намыс, сый бергенлери ючюн, «Элбрус» колхозну партия организациясына, битеу коммунистлерине ыразылыгъым бюгюн да турады жю-регимде. Алай партияны райкомуну бюросуна келген кюнюбюзде (1958 жыл, ноябрь) сынагъан учузлугъуму да унутмайма. Кезиу манга жетип, бюрону жыйылыуу баргъан отоугъа биринчи секретарыны (Къарашай Соховну) кабинетине кирдим. «Элбрус» колхозну партия организациясыны секретары Гызыланы Хабибуллах мени жашау жолумдан, ишимден къысха билдириу этди. Андан сора Къарашай Сохов бюрону членлерине кезиу-кезиу къарады да:

– Жолдаш Шаваевха сорлугъу болгъан бармыды? – деди.

– Хасан Исмаилович, биографиянда атангы юсюнден тюз хапар жазгъанмыса? – деп сорду Энейланы Хамит (Тамауланы Хамит деучю эдиле кенделенчиле анга).

Тамау улу – райисполкомну председатели – ол сорууну нек бергенин ангылагъанма. Алай, жукъ айтмай, тынгылагъанлай сюелеме.

– Не зат жазаргъа керек эди атасыны юсюнден? – деди Сохов.

– Атасы тутулуп тургъанды. Нек тутулгъаныны болушун болушунлай жазаргъа керекди.

Сохов андан арысында кишиге жукъ сордурмады.

– Хасан Исмаилович Шаваевни КПСС-ни членине кандидатха алайыкъ дегенле, къол кетюрюгюз, – деди да, барына да къол кетюртдю. Алай, тышына чыгъарып, биографиямы уа жангыдан жаздырдыла.

Элбрусчулагъа энтта да бир ыразылыгъымы билдирейим: партияны райкомуну бюросунда атамы юсюнден ол хапарла болгъандан сора да, сейир эди, бир киши тюрленмеди манга. Намыслары – намыслай, хурметлери – хурметлей кългъан эдиле, мен Элбрусдан кетгинчи. Сау болсунла, бюгюн да Басхан аузуна айлансам, хан къонакъныча, ариу кередиле.

...Жантууланы Рамазан, Ата журт урушха къатышхан, кёп жылланы Узбекистанда школну директору болуп тургъан адам, партияны тизгинлерине нек кирмегени белгисиз эди манга. Ким биледи, отузунчу жыллада кулак этилип, туугъан жеринден Узбекистанга сюрюлген кишини жашы болгъаны ючюн, базынмагъанлыкъмы эте эди, огъесе коммунист болууну жаратмаймы эди, – тюзюн айталлыкъ туююлме.

Бир ингирде партия жыйылыудан кеч къайтдым.

Анда эл мюлк бла байламлы ишле сюзюлюп бошагъандан сора, Гызыланы Хабибуллах партияда болмагъан адамлагъа жыйылыудан кетерге эркинлик берген эди. Алай эл Советни секретары тышына чыгъаргъа унамай тохтады. Хабибуллах эки-юч кере да эсертди анга, башынга эркинсе деп. Ахырында ол, игида жюрек-синип, былай айтды:

— Хасуу олтургъан жерде олтурургъа къалай жокъ-ду мени эркинлигим?!

— Курданланы Хасуу коммунистди, — деди Хабибуллах. — Ол, сен чёкдюрюп сёлеширча, алай бош адам туюлюдо. Хасуу сени, мени ючюн урушда къан тёгюп келген кишиди, Совет Союзну коммунист партиясына членнге да анда алыннганды. Бюгюнюкде да Хасуу сенден, менден эсе кёп хайыр этеди колхозгъа, элге. Хасуу Элбрусда намысы бек жюрюген адамларыбыздан бирлериди. Ангыладынгмы?!

Алгъаракъда айтып башлагъан оюмumu ахырына жетдирейим. Жыйылыудан къайтып, тюз да эшикден киргенимлей, Рамазан былай сорду:

— Кёп къалдың нек эсе да... Не хапар айтдыгъыз партия жыйылыуда?

— Рамазан Таукъанович, сен коммунист туюлюсе, аны себепли партия жыйылыуда айтылгъан затланы юслеринден санга хапар билдирирге эркинлигим жокъ-ду, — дедим.

Олсакъат Рамазан олтургъан жеринден хыны турду да, юй тюбюнде ары бери эки-юч кере барды. Аны къысха боюну игида ёрге созулгъанча кёрюндю кёзюме.

— Эй, сен пацанса! Мен а урушда къан тёкген кишиме, — деди Рамазан, асыры ачыуланнгандан, онг аягъын ёрге кётюре да, жерге ура.

— Мен ол затланы барысын да билеме, тамата. Алай партияда болмагъан адамгъа партияны жашырынлыкъларын билдирирге эркинлигим болмагъанын да ангылайма, — дедим.

Ол дагъыда хыны-хыны сёлешди. Алай, столгъа ушхуур да, аракъы шеша да салдым да, бир кесек сабырлыкъ алды шуёхум.

Сора ол экинчи кюнню эрттенлигинден окъуна партиягъа кирирге документлерин жарашдырып башлады. Элбрусчу коммунистле кезиулю жыйылыуларында бир кирик ыразылыкъда алгъан эдиле аны партияны членине кандидатха.

Эллиуюнчю жылланы ахырында, алтмышынчы жылланы башында Басхан ауузунада этилген бек иги затлагъа СССР-ни спорт устасы Алексей Малеиновну башламчылыгъы эм башчылыгъы бла ишленнген Четет канат жолланы бла Элбрусда тау-лыжа школно ачылгъанын санайма.

Малеинсв къатангы, сабыр, алай жигит, тири адам эди. Мен аны не къышхыда, не жазгъыда спорт кийимсиз кърмегенме. Тау-лыжа школ ачылгъандан сора, бизге кюн сайын бир-эки кере келиучюсю да эсимдеди; кеси ачхан школда окъургъа сабийле сайлай эди.

Ол, Рамазан Таукъанович бла терк-терк тюбешип, ызы бла кеси класслагъа кезиу-кезиу кирип, жашчыкъла, къызчыкъла бла ушакъ этиучю эди. Кёплени ыразылыкъларын толу ангылагъандан сора уа, ата-аналарына тюбеп, аланы ыразылыкъларын алгъанды. Ол ариу тилли адамны тилегине угъай деп киши да айталмагъанды. Аны хайырындан, биринчи жыл окъуна, тау-лыжа школга бек кёп сабий жүрюп башлады, хазна къалмай, барысы да – таулучукъла. Сёзсюз, ол заманда бу школга жүрюген сабийчиклени араларындан дунягъа атлары айтыллыкъ спортчула чыгъарыкъдыла деген оюм жокъ эди бизде. Алай Къочхарланы Исмайыл, Гюлюйланы Дагиб, Тилланы Исхакъ, Тилланы Борис эм кёп башхала Алексей Малеинов ачхан школда (школно директору Светлана Гурьева, тренери СССР-ни спорт устасы Дмитрий Гурьев) юйренип, халкъла аралы эришиуледе биринчи жерлеге чыгып, алтын майдалла бла саугъаланнган кезиулери кёп болгъанды. Ала СССР-ни жыйымдыкъ командасыны санында Австрияда, Швейцарияда, Италияда, Францияда, АБШ-да, Японияда, Канадада тау-лыжа эришиулеге къатышхандыла.

Бу школно юйретиу магъанасы бек уллу эди. Аны директору болуп, таулу жашла – Курданланы Баттал, Шауаланы Ахмат да ишлегендиле. 1998 жылдан бери уа ол къуллукъну Мырзаланы Хусей толтурады. Кертиди, сабийле анда юйренирге, алгъыннгы сабийлеча, алай бек жан атмайдыла деп жарсыгъанларын эшитгенбиз «Эльбрустурист» экскурсия фирманы оночуларындан. Бир тюрлю даулашсыз, ол да дунияны тюрленнгени бла байламлыды. Алай Басхан ауузуна кёп жерледен спортчула келип, «Четет» тау-лыжа ызда бардырылгъан эришиулеге уа тири къатышадыла.

1961 жылда, 18-чи июльда, мени «Коммунизмге жол» газетни редакциясына чактыргъанларында, сынагъан кыуанчымы бир заманда да унутурукъ тюйюлме... Нальчикге, университетге бир жай сессиягъа (заочно окъуй эдим) барып, анда ауруп, юйге къайтып тургъан заманымды. Къайын анам ишинден (больницада ишлеучю эди) тюшде юйге келди да:

– Онгунг бар эсе, кийин да, сельсоветге бир тигеле. Курданланы Паша излейди. Партияны Элбрус райкомуну агитация эм пропаганда бѐлюмюню таматасы Абазов телефон бла сѐлешгенди. Хасан бери терк жетсин деп тилегенди Паша (эл Советни председатели), – деди.

Газетде кюч уллу эди ол заманда.

Мычымай, жетдим эл Советге. Олсагъат окъуна Курданланы Паша телефон бла райкомгъа сѐлешди да, Абазовну табып, телефонну чолпусун кѐолума туттурду.

– Хасан Исмаилович, – деди ол, мени намысымы бийикге кѐтюре, – «Коммунизмге жол» газетни редакциясындан сѐлешгенди. Тамбла эрттенликде, сагъат ондан кеч къалмай, газетни баш редактору Хабу Хажикъурмановични кабинетинде болургъа керексе... Хасан Исмаилович, мени ѳтюрюкчю этмезге кюреш. Шаваев сен айтхан заманга анда боллукъду деп, Кациевге сѐз бергенме.

...Хабуну кабинетине киргенимлей, асыры жунчугъанымдан, кѐзлерим экили кѐргенча болдум. Ол асыл адам а, олтургъан жеринден ѳрге туруп, аллыма кѐлип, жарыкъ саламлашды. Ол кезиуде аны бетинден бир сейирлик, хычыуун жылыу урду да, жунчугъаным терк кетди. Хабу Хажикъурманович бир жумушакъ шинтикни уллу столгъа (кеси ѳмюрюмде андан ариу стол кѐрмеген эдим) жууукъ тартды да, мени анга олтуртду. Хычыуун ышара, жумушакъ сѐлеше, кѐп зат айтды. Ишими, жашаууму, билимими, партияда болгъаным къалгъаным, журналистикагъа кѐз къарамымы сорду.

– Хасан, Элбрус районда энчи корреспондент болуп ишлерге адам керекди бизге, – деди сора. – Ол кълукъда Энейланы Ахмат ишлеучюсюн билесе. Аны партияны обкомуна алгъандыла ишлерге. Сени жазгъанларынг бла шагъарейбиз. Иги журналист болурса деген акъылдабыз. Аны ючюн чактыргъанбыз бюгюн бери. Алай, айтып кѐояйым, сенден сора да, экеуленни чактыргъанбыз. Ючюгюзню да бир айны ичинде сынагъан этерикбиз. Къайсыгъыз онглу болсагъыз – аны

аллыкъбыз ишге. Алай сени юсюнде дагъыда бир зат барды: алгъаракъда бизни газетде басмаланнган фельетонунгу («Кереклини – шинтиги бийик») юсюнден тарыгъыула келгендиле. Къайсыгъыз тюз болгъаныгъызны тохташдырыр муратда, комиссия къурагъанбыз. Жанынга тиймесин, фельетонунг тюз болса, – насыбынг, терс затланы жазып, бир тюз адамны намысын тюшюрген эсенг а, мен санга болушаллыкъ туююлме...

Ары дери да сокъуранып эдим ол ишиме, Хабуну кабинетинден чыкъгъандан сора уа, бютюнда сагъышлы болдум. Фельетонну кёп сабийлери бла къатынын къойгъан, кесим иги таныгъан, биргесине ашап-ичип тургъан адамны юсюнден жазгъан эдим, школда биргеме ишлеген устазны, къоюлгъан тиширыуну туугъан къарындашыны тилеги бла. Нек эсе да ол жыллада къатынларындан айырылгъан эр кишилеге уллу сёгюм салгъан материалла газетде терк-терк басмаланыучу эдиле.

Да насыбым тутду – фельетонда айтылгъан шартла тюз болгъанларын тохташдырды комиссия. Ол комиссияны членлери бу адамла эдиле: «Коммунизмге жол» газетни партия-жашау бёлюмюню таматасы Ностуланы Магомет, газетни культура бёлюмюню таматасы Шауаланы Миналдан, письмола бёлюмню таматасы Залийханланы Магомет. Ностуланы Магомет бла Шауаланы Миналдан кишиге да жакъ басарыкъ туююл эдиле (былайда Залийханланы Магометни огъурлулугъун энчи чертирге сюеме. Комиссияны ишине райкомну, Элбрус эл Советни келечилери къатышхан эдиле), жаланда тюзлюкню излеген болмаса. Аны айтханым, ол адамны жанына тийгениме бюгюн да ачыу этгенлей жашай эсем да, терс затны жазып, газетни сыйына тасха тюшюрмегеним а жангы ишимде уллу базынуулукъ берген эди манга.

Кесими жашаууму байрагъына санагъан газетибизни редакциясында ал атламларым ма алай башланнгандыла.

* * *

Ишге тохтагъандан сора, олсагъат окъуна районнга жиберип къоймай, редакцияны кесинде эки айгъа жуукъ заманны тутдула. Сынау айыбыз озгъанлай, Хабу манга приказны 1961 жылны 18-чи июлундан жазды, сынагъан айларын да ишлегеннге санап. Ол аны бла законнга бузукълукъ этмегенин да ангылатхан эди коллективге.

– Сау айны ичинде Хасан редакцияны бир адамындан кем ишлемегенди, кёп статьяла, репортажла жазганды, – аланы барысы да газетде басмалангандыла, – деди Хабу. – Промышленность бёлүмнү таматасы Зокаланы Зейтун биринчи августдан солургъа чыгъады. Ол къайтхынчы, Хасан аны къуллугъунда ишлерикди. Ангыламагъан заты болса, болушхан этигиз...

Баш редакторну алай айтханы газетде эрттеден бери ууакъ-тюек ишле эте айланган жашлагъа алай хычыуун тиймегенин ангыладым. Болсада Хабуну оноууна киши сёз кёшмады.

Мени насыбыма, Зейтун къайтхынчы, ишиме уллу чурум тапмадыла – баш редактор да, аны экинчиси Малкёндуланы Хамит да. Алай Хабу, бир жол кесине чакъырып, мен хазырлагъан материалны кёолуна алды да:

– Хасан, «КПСС-ни» деген заманда ахырында «ни» деп жаза тур. Сен а «ны» деп жазаса. Аллай халатла ючюн жашлагъа урушхан этиучюбюз, – деди.

Дагъыда бир материалны жараусузгъа чыгъаргъан эди редактор. Гюлюланы Мажит, радиода ишлеген журналист, Нальчикни темир жол станциясыны ишини юсюнден, керти да, ариу тил бла жараулу репортаж жазып ийген эди. «Бу бизге керекли материал тюйюлдю», – деп, артха къайтарып кёойгъан эди Хабу нек эсе да. Ол, кеси окъумай, хазна материал жибермеучю эди басмагъа.

1961 жылны август айыны ахырында районнга кетдим. Редакция берген къагъыт бла барып, партияны Элбрус райкомуну биринчи секретары Кушхов Гумар Сагидович бла шагъырей болдум. Ол райкомну экинчи секретары Корнеевни, бёлүмлерини таматарлары Адам Абазовну бла Аубекир Жемуховну, райисполкомну председатели Батырбекланы Магометни чакъыртды да, алагъа мени юсюнден былай айтды:

– Хасан Шаваев партиягъа кесибиз алгъан жашды, юч жылны ичинде бизни районда устаз болуп тургъанды, ары дери уа район газетибизде сау жыл ишлегенди. Хар бирибиз да болушургъа керекбиз бу жаш журналистге. Жолдаш Шаваев да бизни районну жашауундан, ишинден «Коммунизмге жол» газетни окъуучуларына тюз, керти хапар берип турлугъуна толу ийнанама...

Район арада, – Заюковада, юч отоулу фатар бердиле манга, телефон да тартдыла. Мен эллиу жетинчи – эллиу сегизинчи жыллада мында район газетде ишлегеним себепли, бу элде таныгъан адамларым кёпдюле. Башда сагъыннганымча, жууукъларым да бардыла:

атамы туугъан эгечи Кемилят, аны жашы Мухаммат, къызы Куляля, аладан туугъанла, Кемилятны Ата журт урушда жоюлгъан жашы Къыралбийни уланлары – Хамитбий бла Хасанбий. Была не заманда да мени намысымы бийикде жюрютюрге итингенлей тургъан адамларымдыла. Къарт атам Батырбийни туугъан эгечини къызы Шамшият да Заюковада жашайды. Кесини сабийи болмай, ёге жашларыны сау сюекли ёсгенлерине къууана жашагъан тишируу эди Шамшият. Сау болсунла, ол жашла эгечибизни къартлыгъында бир затдан керекли этмегендиле.

Шамшият, мен юйюрюм бла (ол заманда тамата къыз – Лариса – туууп эди) Заюковогъа кёчгеними эшитип, мычымай жетди, былай орталыкъ четен бла жумуртхала, жау, бишлакъ да алып. Былайда айта кетейим: биз Заюководан кёчгюнчю, 1962 жылгъа дери Шамшият бизге жумуртхала, бишлакъ, сют келтиргенлей тургъанды. Жаннетли болсун, бек ыразыма.

* * *

Райкомну битеу бёлюмлери бла къаты байламлыкъда бардырама ишими. Манга редакцияда берилген буйрукъ алай эди, пропаганда эм агитация бёлюмно таматасы Адам Абазовха бла партия-къурау ишлени бёлюмюню башчысы Аубекир Жемуховха тюбемей а, ыйыкъ оздурмайма. Ала кеслери да терк-терк излейдиле мени, районну эллеринде жашау халдан, иш болумдан хапар сорадыла, кертисин айтырымы тилейдиле.

– Аланла, сиз мени партияны Элбрус райкомуну инструктору суна болурсуз дейме, – дедим бир жол Абазовха, ойнагъан кибики этип. – Мен «Коммунизмге жол» газетни энчи корреспондентиме, ол а КПСС-ни Къабарты-Малкъар обкомуну, республиканы Баш Советини Президиумуну, КЪМАССР-ни Министрлерини Советини эм партияны Нальчик шахар комитетини органыды.

Абазов, кёзюме къарап, аз-маз ышарды. Баям, не тереннге кирдинг дегенлиги болур эди.

– Хасан, барыбыз да бир ишни этебиз, – деди Адам Абазов. – Биз партияны ышангылы адамларыбыз...

Жыл саны менден игида тамата адам бла алай сёлешгениме бир кесек уялгъан окъуна этдим. Алай къулдукъ жаны бла онглу болгъаныма уа ишексизме. Ол эди кёп жерде мени базыныулу сёлешдирген, партияны райкомуну бюросуну жыйылыулары бардырылыучу

залда кесими энчи шинтигим болгъаны да аны ючюн эди. Аллай жыйылыулада партиягъа алыннган неда ишни юсюнден отчёт бла сёлешген (колхозну председатели, совхозну директору, промышленность предприятия таматасы, партия организацияны секретары) адам болса, райкомну биринчи секретары Гумар Кушхов:

— Хасан Исмаилович, сени уа сорлугъунг бармыды? — деучю эди кёбюсюнде.

Сёзсюз, ол газетибизге берилген намыс эди. Эрттеден кюсеген ишими табып, аллай сыйгъа жетишгеним жаланда алгъа учундурады: тынчайыу жокъду, материалланы халкъ суйюп окъурчаларын, магъаналыларын, кёбюсюнде миллетибизни къадарындан, аны хазна белгили болмагъан шартларын, энчи адамланы жашаулары, ишлери бла байламлы затланы излеп, газет окъуучуларыбыз эс бурурча, жаратырча, тюрю-тюрю статьяла, очеркле, репортажла жазаргъа кюрешеме. Редакциядагъыла жазгъанларыма чурум тапмагъа эдиле деп, Нальчикге сагъайгъанлай, тынгысыз болгъанлай а турама. Партия-жашау бёлюмню таматасы Ностуланы Магомет, культура-жашау бёлюмню таматасы Шауаланы Миналдан, эл мюлк бёлюмню корреспонденти Балаланы Осман кючбюсюреу адамладыла да, аладан бегирек сыгъама.

...Осман фахмулу, халкъыбызда биринчи тамсилчи, билимли адам болгъаны халкъгъа белгилиди. Аны себепли, эсеме тюшгенлей, бир башха затны юсюнден атайым.

Ариу кёрюп, манга таянчакълыкъ этгенле кёп эдиле: эл мюлк бёлюмню таматасы Мирзоланы Алий, промышленность бёлюмню башчысы Зокаланы Зейтун, редактор Кациланы Хабу, аны экинчиси Малкъондуланы Хамит, редакцияны бухгалтери Моттайланы Билял... Игилик унутулмайды. Ай сайын бардырылуучу партия жыйылыулада Мирзоланы Алий, Малкъондуланы Хамит мени ишиме эс бурмай кёйюмагъандыла, — жазыуума, тема сайлай билиюме бюсюрегенлерин айтып. Сёзсюз, Ностуланы Магометге бла Шауаланы Миналданнга да кёл ашагъан жерим жокъду. Баям, иги журналист болуруму суйгенден къаты сюеле болур эдиле. Бюгюн да, тюбешген кезиуюбюзде, аланы ол ишлерин эслерине салсам, кюлюп кёюучудула.

Отарланы Исмайыл, менден тогъуз-он жылгъа тамата адам, редакцияны тилманчы, бек оюнчу, чамчы киши, анда ишге тохтагъан кюнюмден окъуна мени бла шуёхлукъ жюрютюп башлагъанына кёп заманнга дери

сейир этгенлей тургъанма. Ол шуёхлугъубуз бюгюн-бюгече да, биринчи кюнледеча, татлылай, кючлюлей турады. Эки жыйырма жылгъа жууукъ заманны ичинде бир бирге кёзюнг къара болсун демегенбиз.

Былайда, алгъаракъ ётюп, энтта бир айтыр затым барды. Алтмышынчы жылланы жай айларындан бириди. Исмайыл манга былай дейди:

— Хасан, мени Огъары Малкъаргъа элтиринги тилейме. Нек эсе да эрттеден бери да ары бир барыргъа термилгенлей жашайма. Жоллары бек къыйын болгъанларын эшитгенме. Башха адам, къоркъгъанымы кёрсе, ойнайма деп, башымы тюз жомакълыкъ, жырлыкъ этер да къояр...

Да, Исмайылны ол тасхасын айтмай, жыйырма бла он жылдан кёпге мен да тёзалмадым.

Кертиси бла да, ол заманда Черек ауузуну жоллары бек къыйын эдиле. Башындан къарасанг, тюбюнде черекни баргъаны кёрюнмеген къаяланы эринлери бла жорюучю эдиле машинала.

...Гитче автобусчукъгъа миннгенбиз Исмайыл да, мен да. Тюз да таргъа кире башлагъаныбызлай, Исмайылны бети тюрленнгенин кёрюп турама. Бир-бирде кёз къыйыры бла мени таба да къарайды. Жолну къыйынындан-къыйынына кире баргъаныбыз къадар а, Исмайыл башын энишгеден-энишге тутта башлады. Сора, артха бурулуп, шинтикни къыйырына олтуруп, ёмюрюнде биринчи кере кёрген адамлары бла ушакъгъа киришди да, алагъа дунияны соруп башлады:

— Кёчгюнчюлюкте къалайлада жашагъансыз? Бери къайтханыгъызда, юйлеригиз сауму эдиле? Огъары Малкъарда будай ёсемиди? Нартюх а жетемиди?..

Исмайылгъа эс тапдырыр муратда, мен да къошулама ушакъгъа. Мен бюгюннге дери да кёп келгенме бери. Алай, тюз Исмайылча сыкъмай эсем да, къоркъгъан а мен да этеме. Бу жолда ажымлы ишле болабола турадыла.

...Малкъарда мени керти адамларым кёпдюле: колхозну председатели Чаналаны Ахмат, партия организацияны секретары Уяналаны Мухтар, баш бухгалтери Гадийланы Къубадий, баш инженери Шабатукъланы Алий, дагъыда башхала. Аладан къайсына тюбесек да, Исмайылны аллында мени айыплы этерик туююлдюле. Артха бу баргъан автобусубуз бла къайтыргъа деп, Исмайылны оноуу алай эди. Этмедик алай. Колхозну конторуна бардыкъ да, жарсыугъа, манга керек адамладан бирлерин да тапмадыкъ. Уллу, гитче да биченде болгъанларын айтдыла бизге.

— Ахмат да, Мухтар да элни огъары жанында бичен ишлей тургъанлагъа туберге кетгендице, — деди колхозну баш экономисти Жылкыбайланы Хамзат.

Тышына чыкъдыкъ да, аз заманны сагъышлы сюелдик. Сора мен айтдым:

— Исмайыл, алайда тюкеннге кирейик да, къабар, уртлар зат да алып, ауузланайыкъ. Колхозну оноучулары бери къайтмай амаллары жокъду. Аланы машиналары бла «Чирик кёл» турбазагъа (аны директору миллетни асыл адамларындан бири Киштикланы Амайды), барып, бюгече анда къалайыкъ.

— Угъай демейме, — деди Исмайыл, — сен айтханлай болсун.

...Тюкенден жау, бишлакъ, ётмек, гара суу, ол «шуёхдан» да бир шеша алдыкъ да, уллу жолну онг жанында ташаракъгъа олтурдукъ. Арлакъда бир жашчыкъны кёрюп, къатыбызгъа чакъырдым да, къайда жашагъанын сордум. Ол тийреден болгъанын билгенден сора:

— Бизге бир аякъ айран келтир, жашчыкъ, — дедим.

Ол экилитрлик банка бла бир айран келтирди. Жашчыкъгъа банканы тюкенде къоярыгъыбызны айтдыкъ, тюкенден стаканла да алгъан эдик.

Несин айтаса, тюш азыгъыбызгъа киши чурум табарыкъ туююлдо. Алай, аракъыдан бирер тартхандан сора, аны бла кюрешмедик, айраннга, гара суугъа узалдыкъ. Исмайылны ач, суусап да болгъанын сезип турама. Алай ашха бирда батмайды. Ётмекге, жаугъа, бишлакъгъа да бармакъ къыйырлары бла узалады, бир танымагъан адамыны къатында олтургъанча. Бурун сырты да терлеп.

— Алан, ашха узалчы, — дедим. — Ахматлары, келселе, бизни сыйламай ашырлыкъ туююлдоле. Аланы къатларында да былай къубулуп турма. Малкъарлыла бек чамчы халкъдыла, оллахий, ёмюрде юсюнгден кетмезлик ат жабышдырыла.

Исмайыл кюлдо, алай ашагъан халын хазна тюрлендирмеди. Биз да, ауузланып, тюкеннге кирип чыкъгъаныбызлай, Ахмат бла Мухтар алайгъа келип къалдыла. Ахматны, Мухтарны да Аллах жаннетли этсин, бек жарыкъ болдула. Исмайыл бла шагъырей этдим аланы. Сора партия организацияны секретарыны кабинетине элтдице бизни. Иги кесек ушакъ этдик колхозну, элни жашауундан, партия организацияны ишини юсюнден да. Андан сора бизни Ахматны кабинетине чакъырдыла. Олсагъатха къалай да къурадыла, экен, анда хант къанга?!

Столгъа таматалыкъ Уяналаны Мухтар этеди. Биягъы Исмайыл, ашха, ичгиге бирде батмайды. Ол, адамланы къатларында асыры жунчугъандан, къысхасы, кырты болады. Тобугъум бла тобугъуна къатылып кю-решеме, ашагъан, ичген эт дегенни ангылатып.

— Исмайыл, айып этмесенг, бир сорлугъум барды, — деди Уяналаны Мухтар.

Отар улу, секирип, ёрге турду.

— Олтур, не этесе? — деди Мухтар. — Санга сорлугъум олду: ийманынгы хакъына, айып этме, сен, редакциягъа келгинчи, къобузчу-зат болуп ишлегенмисе?

Мен кюлдюм, Ахмат амалсыз болду.

— Мен айтханнга тюшдюнмю? — дедим Исмайылгъа.

Ой, андан сора Исмайыл бир кесек эс жыйды да, аямай, ашагъан, ичген да этди, чамларын да бир бири ызындан къыздырырдан къалмады. Ойнагъанын, кюлгенин биз турбазагъа келгенибизден сора да тохтатмады.

* * *

Заюковада жашап, ишлеп башлагъан кезиуюмде ёмюрден ахыргъа эсимде къалырча затлагъа тюбедим. 1961 жылда жыйырма бла жетинчи августда районну устазлары төрели кенгешлерине жыйылдыла. Ол заманда республикада аты Т. К. Мальбаховну аты бла тенг айтылычу Хутуйланы Ханафий да андады. Ол КПСС-ни Къабарты-Малкъар обкомуну секретарыды.

Хайт деген заманы, билимине, акъылына, кишилигине кёпле сукъланнган, 43-жыллыкъ таулу жаш! Жыйылыугъа Элбрусну школунда биргеме ишлеучю устазладан да кёпле келгендиле. Ала да, кёндененчиледен да мени таныгъанла, төгерегимден алып, жангы ишимден хапар сорадыла. Асыры къууаннгандан, тёппем кёкге жетеди. Аллахха туурады, махтаннган а эт-мейме.

Районону таматасы Купов Абдул-Керим Касимович доклад этгенден сора, кёп устазла сёлешдиле кенгешде. Кёндененни орта школуну директору, РСФСР-ни школларыны сыйлы устазы Жашууланы Исмайыл да. Ол саулай республикагъа аты айтылгъан адам эди. Исмайылны энчи белгилеп айтханым да аны ючюндю.

Аладан сора уа партияны райкомуну биринчи секретары Гумар Кушхов, районда окъутуу-юйретиу ишни халына тынгылы багъа бичип, жыйылгъанланы эслерин жангы борчланы тамамлаугъа бурду. Эсли адам

эди ол, газетге да уллу магъана берген, журналистлени да намысларын кёрген.

Ахырында Хутуйланы Ханафий чыкъды сёлеширге. Ол олтургъан жеринден ёрге кётюрюлгенлей окъуна, кенгешге келгенле иги кесекге къарс ургъанлай турдула.

Ханафий Исхакъович республикада мюлк жюрю-тюдe болумну, школланы, бирси окъуу юйлени ишле-рини юслеринден айтып башлагъанында, уллу залда адамла алай шум болдула, – чибин учса эшитилир эди. Шатык, оюмлу, уста сёлеше эди Ханафий. Бирде анга сукъланама, бирде уа миллетибизде аллай адам болгъа-нына къууанама. Ханафий орус, ана, тыш къыраллы тилледен дерсле бериуню бийик даражада бардырыгъа кереклисини юсюнден кёбюрек айтды, быллай бир шартны уа юлгюге келтирип, жыйылгъанланы кюл-дюрдю:

– Эллиюнчю жылланы аллында, – деди Хутуйланы Ханафий, – Къыргъызстанны узакъ тау эллеринден биринде, Кавказдан барып, анда школда ишлеген дю-герли жаш бёлек жылны ингилиз тилни орунуна кесини ана тилин окъутуп тургъанды сабийлеге. Аны ол хыйла-сын кёп заманны ичинде киши билмегенди. Ахырында, иш ачыкъ болгъандан сора, «ингилиз тилни» устазы, кече бла къачып, элден думп болуп кетгенди. Ол затха кесим шагъатма. Ол заманлада мен Къыргъызстанны ара шахары Фрунзеде тюрлю-тюрлю къуллукълада ишлеп тургъанма...

Ханафий сёзюн бир кесек заманчыкъгъа тохтатды да, сагъышлы тынгылады. Баям, аны акъылын тынгы-сыз сагъышла бийлеген болур эдиле; кенг, сыйдам ма-нгылайында жыйырылгъан ызла эсленедиле. Ол уллу добар къоллары бла мангылайын ууду. Залдагъыла алгъындан да бек шум болдула.

– Хурметли жолдашла, – деди Ханафий, аз бурмагъа тартхан чачын онг къолу бла артха сылай, – таулу халкъ, кёчгюнчюлюкню азабындан къутулуп, туугъан журтуна къайтханды. Анда ачдан, жаланнгачдан ёлгенлерибиз-ни къабырлары эски болгъанлыкъгъа, жүрек жарала-рыбыз бюгюн-бюгече да жангыргъанлай, бизни ачит-ханлай турадыла (ол таукел да, уллу кишилиги да болгъан адамны кёлю тола сёлешгенине сейир этдим). Онкюч жылны ичинде таулу халкъны жаш тёлую, окъуп, билим алыр онг тапмагъанды, кёпле къарангылай къалгъандыла. Кёресиз, тау эллени школларында иш-леген устазланы токъсан процентинден асламы тышын-

дан баргъан адамладыла. Мен миллетчи туююлме; аны айтханым, таулу сабийлени окъутуугъа энчи эс буругъуз деп, барыгъыздан да тилесем, киши мени терслерик болмаз.

Ызы бла Хутуйланы Ханафий устазланы август кенгешлерине жыйылгъанланы барысын да жангы окъуу жылны башланууу бла алгъышлады, жууаплы ишлеринде жетишимли болурларын суюгинин билдирди.

Энди мен бу сейирлик жыйылыуну ишинден тынгылы материал жазаргъа керекме. Шауаланы Миналдан, бёлюмню таматасы, тырман этмезча. Алгъаракъда белгилегенимча, Ностуланы Магомет да, Шауаланы Миналдан да айтырларын артха салмаучудула. Аны алайлыгъын редакцияда ишге тохтагъан ал кюнлеримде окъуна ангылагъанма.

Да, Аллахха минг кере шукур, – ол кюн этген ишине чурум тапмасала керек; материалынг былайды, алайды деп, юсюме сюелген болмады. Жазгъанымы уа бек терк басмаладыла.

* * *

Батчаланы Шахийдат, адамланы суюген, кесин да суюдюрген, огъурлу тиширыу, партия-жашау бёлюмде Ностуланы Магомет бла бирге ишлей эди. Кючюкланы Магомет мен редакцияда ишлеп башлагъан кезиуде республикалы радиодан «Коммунизмге жол» газетге келип, аны письмола бёлюмюне тамата болуп тохтады. Бир белек замандан а баш редактор – Кациланы Хабу – редколлегияны жыйып, былай айтады:

– Сиз да не дейсиз ансы, Шахийдатны письмола бёлюмюне таматагъа салып, Магометни уа партия-жашау бёлюмюне ётдюрсек, тап болур деген акъылгъа келгенме. Кючюкланы Магомет партия ишни иги биледи, элlege да терк-терк барыргъа кёолундан келликди. Мен муну Шахийдат анда иги ишлеялмайды деген акъылда айтмайма. Тиширыугъа письмола бёлюмюнде тынчыракъ болур дейме. Редакцияны ол да бек жууаплы бёлюмюдю.

– Да Шахийдат партия ишни мында бирледен кем билмейди, – деди редакторну экинчиси Малкъондуланы Хамит. – Урушха дери ол партияны Чегем райкомунда кёуллукъ этип тургъанды.

– Мен энтта да къайтарып айтама, – деди Хабу, – бу оноу Шахийдат партия ишни Магометден кем биледи

деген акъылда этилмейди; газетге да, коллективге да алай тап болурму, экен, дейбиз.

...Андан сора редколлегияны жыйылыуунда киши даулашып кюрешмеди, – иш Хабу айтханча болду.

* * *

Тейри, Шахийдат кесини жангы ишин манга буйрукъ бериуден башлагъан болур эди, баям. Письмола бѣлюмюне кѣчгенден сора, ыйыкъ да озмай, 1961 жылда, 15-чи сентябрьде Заюковогъа, мени фатарыма, телефон бла сѣлешип, былай айтды:

– Хасан, бу айны ахырында, тюзю, 28-чи сентябрьде, Кѣнделенде газет окъуучуларыбыз бла тюбеширге керекбиз. Колхозну, элни, школланы оноучулары бла да сѣлеш, халкъ кѣбюрек жыйылырча эт. Мен жыйырма бла сегизинде, эрттенликде сагъат ондан кеч къалмай, анда болурма.

Бу иш мени къууандыргъан да этди, сагъыш да этдирди. Быллай борч боюнума биринчи кере салынады. Мен, республика газетни корреспонденти къадарымда, элге барып, аны оноучуларына тюбеп, иш былай болургъа керекди дегенни айтып, сѣзню чорт саллыкъма. «Угъай, ол затха бѣлюнюп, заманыбыз жокъду», – деп, бир киши да айталлыкъ туююлдо. «Коммунизмге жол» КПСС-ни обкомуну, КъМАССР-ни Министрлерини Советини, Баш Советини Президиумуну газетиди. Олду мени базындыргъан. «Буюрулгъан борчну тынгылы эталырмамы?» – деген сагъыш а тынчлыкъ бермейди.

Эшикни ачханымлай, олтуруп, ишлей тургъан Байсолтанланы Абукашны эследим.

Абукаш бла кѣчгюнчюлюкде бир жерде тургъанбыз. Энди уа Мусукаев атлы колхозда баш бухгалтерни экинчисиди ол.

Байсолтан улу, мычымай, коридоргъа чыкъды да, мени къучакълады, тансыкълады; редакцияда ишге тохтагъаныма къууанып, кѣлю бла алгъыш этди.

Жумушуму айтдым Абукашха. Ол а партия организацианы секретары Махийланы Къубадийни кабинетине элти мени.

– Сен айтханны бек тынгылы къууарбыз, – деди Къубадий, мени сѣзюме эс буруп тынгылагъандан сора. – Бусагъат бир къауум адамны бери чакъырайым, бюгюнден окъуна хазырланып башласынла.

Къубадий алгъа интернат школгъа телефон бла сѣлешди. Сора бизни газет бла уллу байламлыгъы

болгъан, парткомну бек иги пропагандистлеринден бири Ципинланы Зейтунну, школланы директорлары Жашууланы Исмайылны, Ахмедланы Локъманны, орта школну завучу Къудайланы Лейляны чакъырды. Ала, мычымай, жетдиле Къубадийни кабинетине. Барысы да мени бла жарыкъ саламлашдыла, жангы ишде бет жарыкълы болуруму скойгенлерин билдирдиле. Зейтун шуёхум а:

– Хасан, тюнене атанга тюбеген эдим да: «Энди жашынга вертолёт ал ансы, элден элге, райондан районнга къалай жюрюрюкдю?» – деп, бек къаты айтханма, – деди, кюле-кюле.

– Ой, санга ант жетмесин огъесе! – деп, Къубадий да кюлдю. Алайдагъыла бары да кюлдюле.

Кёнденде жыйылыуубуз бек къуралыулу озду. Шахийдатны халкъны аллында сёлешгенин да жаратдым. Ол газет ишин иги билгенин, газет миллетни жашауунда не магъана тутханын да терен ангылагъанын билдирди жыйылгъанлагъа.

Заман жашауну, адамланы да тюрлендиреди дейдиле. Алай адамлыкъларын, кишиликлерин ёмюрден ахыргъа тас этмей жашагъанла уа кёпдюле. Мен ол затны Османланы Мурадинни юсюнде да кёргенме. Мурадин, Мусукаев атлы колхозну алчы сют-товар фермаларыны бирини таматасы, ол кюн жыйылыуда сёлешди да, мени юсюмден кёп айтды. Къыргъызстанда комсомол ишими, жашаууму да эсгерди. Баям, баш бухгалтер Мурадин айтханнга бюсюрей болмаз эди, жыйылыудан чыгып кетди. Шахийдат а, артда, «Коммунизмге жол» газетни коммунистлерини кезиулу жыйылыуларында, хазна къалмай, толусунлай къайтарып айтхан эди Османланы Мурадинни ол кюннгю сёзюн.

...Узакъ да бармай, Батчаланы Шахийдат, кеси тилеп, алгъыннгы ишине къайтды, Кючюкланы Магомет да письмола бёлюмюнде тохтады. Аллай затла бола-бола туруучу эдиле редакцияда. Хабу редакциядан кетгенде жарсымагъан а жокъ эди коллективде.

Адепли, фахмулу, билимли адам эди Хабу. Чамчы, лакъырдачы, кесин кётюрмеген къуллукъчу. Аны бла байламлы бир шартны эсге тюшюрейим.

Баям, октябрь айны ал кюнлеринде болур эди дейме, байрым кюн ингирликде газетни эл мюлк бёлюмюню таматасы Мирзоланы Алий, бизге (Закоковогъа) телефон бла сёлешип:

– Хасан, тамбла, шабат кюн, эрттенликде сагъат

сегизде редакцияда бол, — деди. — Аргуданны колхозуна партия жыйынга барлыкбыз. Анда кийинче, кийинче да ала кел.

Ол кун редакцияга менден алга киши да келмеди. Сегиз сагъаттан жыйынга минут атлап, жолга чыкты. Автобус бла барабыз.

Бек ардагы шинтикледен бирине олтурганма. Хабуну, Токумаланы Жагафарны, Зокаланы Зейтуну чамларына тынгылап, зауук этип барама. Редакцияны жангал машинасы барады автобусну алдында. Хабуну редакцияны аксакалы Маммеланы Магометни, тиширууладан да ючюлени: Шауаланы Миналданни, Чочайланы Мисаратны, редакцияда барчы-келчи жумушланы тындырган Анна Сергеевнаны миндиргенди. Кеси уа, айтханымча, бизни бла бирге келди. Эрте Кенделенде Темиркан деп бир чамчы киши жашаганды. Хабу, аны хапарларын айтып, барыбызны да, кюлдуюп, чегисиз этеди.

Жетер жерибизге жетип, ишге тохтаганыбыздан башлап, бир кишиден артка калмады Хабу; сау куню ишлеп турду. Мени бек сейирсиндирген зат а туюш азыкты тохтаганыбызда болду.

Хар ким да элткен азыктыларын ортага салдыла. Ол кун болмаса, таулу адам орус кыйма ашап кермеген эдим. Узактан кырап турама ансы, ашха хазна батмайма. Кесим азыксыз келгеним ючю окчуна болур эди, баям. Анымы эседи, Залийханланы Магометманга эки туурам гыржын, эки туурам кыйма да узатты. Гыржын туурамланы алдым, кыйманы алыргы унамадым.

— Нек алмайса? — деп сорду Магомет.

— Тонгуз кыйма ашамайма, — дедим.

— Ой, насыпсыз а! — деди Магомет.

Мен хар заманда да уллу намыс этиучу адамны — Залийханланы Магометни — олсагъатда кезюне окчуна кыраямдым.

— Кет, жанынга тиймесин, ойнап айтама, — деди Магомет.

— Сен не туктум коммунистсе, колбаса ашамаган? — деди Мирзоланы Алий, кыашларын туюп.

— Былай, тау жайлыкда кыошда тап кыак этилген кыйма биширип келтирсегиз, Хасан да, мен да бек суюп ашар эдик, — деди Хабу. — Алий, коммунистни коммунистлигине уа багъа колбаса ашаганына бла ашамаганына кере бичилмейди.

Алайдагыланы хазна калмай барысы да Хабу

жанлы болдула. Батчаланы Думасар жумуртхала, ётмек да берди манга.

...Залийханланы Магометни ол кюн ишин артда, бёлек жыл озгъандан сора да, эсгериучю эдик. Аллай кезиулерибизде Магомет, кёзлерин да бир кесек кы-саракъ этип, огъурлу ышарыр эди.

1961 жылны онбешинчи сентябри. Байрым кюн болур эди, баям.

...Ишим кёпдю: бюгюн «Элбрус» совхозда Чамал Шогеновну сют-товар фермасына барлыкъма, жылны башындан бери да районда биринчи жерде келеди. Андан а Быллымгъа ётерикме, «Элбрус» совхозну ол бёлюмюню таматасы Мурачаланы Аубекирни интервьюсун жазаргъа – газетде эл мюлк бёлюмню таматасы Мирзоланы Алийни оноуу алайды. Солуу кюнледе ол эки материалны жазып, хазыр этип, баш кюн эрттенликде редакциягъа тапдырыргъа керекме.

Мен да жолгъа атланыргъа хазырлана тургъаным-лай, тейри, алыкъа сагъат тогъуз да болгъан болмаз эди, партияны райкомундан телефон бла сёлешдиле да, Корнеев чакъыргъанын айтдыла.

Мычымай жетдим ары. Райком бла, райисполком бла да байламлыгъым иги болгъанын айтханма алгъа-ракъда. Корнеевни – экинчи секретарьны – кабинетине, эшикни къагъып, эркинлик алып, шош кирдим. Райкомну бёлюмюню таматасы Адам Абазов да анда олтуруп тура эди. Экиси да ёрге кётюрюлдюле да, мени таба атлап, къолуму тутдула; алгъа Корнеев, ызы бла Абазов. Ала биягъы жерлерине олтурдула, мени да олтуртдула.

Корнеев, столда бир къагъытха кёз жетдире, аз заманчыкъны тынгылагъанлай турду. Сора башын ёрге кётюрдю да, къысха къыркъылгъан къалын къарачачын сол къолу бла сылады. Абазов а тынгылайды. Мен да сагъышлы бола башлагъанма; бир терс затмы этген болурма деп окъуна келди кёлюме.

– Хасан Исмаилович, – деди Корнеев, эки къолун да сакъал тюбюне тиреп, – сени бла кенгешир иш барды.

«Не ахымы алып тураса? Айт айтырыгъынгы», – дедим кеси акътылымда.

– Партияны Элбрус райкомуну жолдаш Абазов башчылыкъ этген бёлюмюнде ишлерге таулу жаш

керекди, – деди Корнеев андан арысында. – Элле, адамла бла да бизден эсе сен иги шагъырейсе. Кимни тийишли кѳересе ол кѳуллаукъгъа?.. Кертиди, сен газетде ишлеп башлагъаклы, кѳп болмайды. Алай, редакциягъа баргъынчы да, бу районда ишлеп тургъанса, бу жерлисе... Былайда бир тюрлю кѳзбау, жакъ басыу болмасын. Керти ишни юсюнде керти сѳз керекди.

– Бек сау болугъуз мени бла кенгешгенигиз ючюн, – дедим да, олтургъан жеримден ѳрге кѳтюрюлдюм. – Билимли, хунерли жашла бардыла. Мени акъылыма кѳре, ол кѳуллаукъну Кѳнделенде башланган школну директору Ахметов Локъман, Элбрус элде Кочкаров Бияслан бирда айыпсыз журюталлыкъ жашладыла. Къайсын сайласагъыз да, сокъуранырыкъ туюлсюз.

Абазов бла Корнеев, къарамларын бир бирге буруп, тынгылауну басдыла.

«Была мен айтхан адамланы жаратмадыла, баям», – деп келди кѳлюме.

– Ахметовну таныйбыз, – деди Абазов. – Билимли, акъыллы да жашды ол. Алай бусагъатда, тау школлада ишлерге адамла тапмай, уллу ауаралыкъ сынап турабыз. Тюзюн айтсам, Локъман Хасанбиевични ол жерден кетерин суймейбиз. Кочкаровну юсюнден толуракъ айтырынгы тилейме.

– Бияслан Магометович жаш адамды; жыйырма бла юч жылы болады. «Элбрус» совхозну Элбрус бѳлюмюнде партия организацияны секретарыды. Школда да ишлей, бизни университетни физика-математика факультетинде заочно окъуйду. Культурадан, искусстводан ангылауу болгъан, жаш тѳлюню сѳзюне тынгылата да билген жашды.

– Адам, Бияслан Кочкаров тамбла эрттенликде сагъат тогъузда мында болурча эт, – деди Корнеев.

...Андан чыгып, мен да жолума кетдим. Бияслан а бир ыйыкъ чакълы замандан райкомда инструктор болуп ишлеп башлады. Байдаланы Магомет, Афашокъаланы Идирис а анда аллай кѳуллаукъгъа Биясландан алгъаракъ тюшген эдиле. Тѳртюбюз да бек татлы тенглик журютуп турдукъ Заюковода. Идирис бла Бияслан ол заманда юйдегили туюл эдиле да, ишден сора бизни фатарыбызга жыйылып, Розагъа да хычинле этдирип, кечени бир кезиуюне дери ушакъны къыздырып тургъан заманларыбыз кѳп болгъандыла.

Жаш заман! Зауукъ заман!

Ахшы умутла кѳкге учургъан заман!

КЪАР БАСХАН НАРТЮХ ТЁБЕЛЕ

Баям, ким да, жангы ишге тохтаса, бир жангы зат этерге итинмей къала болмаз. Районну мюлклерини алчы фермаларындан материалла къурап, алагъа газет бетледе энчи жер берирча этерге эсиме тюшдю да, Мирзоланы Алий бла да кенгешип, ол ишни къолгъа элдим. Аллай фермаланы таматалары, бир-бир алчы ийнек сауучулары, сюрюучюлери бла да ушакъ этип, тёлю, сют алыуда бирсиледен эсе кёп да онглу жетишимле къалай бла болдурасыз деген соруугъа жууап излейме. Иш кёллю бузоучуланы, малланы къолдан урлукъландыргъан усталаны, татыулу аш-азыкъ хазырлагъан шапаланы оюмларына да эс бурама. Ала айтхан затланы къысха жазып, окъугъан адам терк ангыларча, кесине хайыр алырча, алчыланы сынауларындан юйренирча, тап материалла жарашдырыргъа кюрешеме. Ол адамланы айтханлары бла бирге суратчыкъларын да басмайбыз газетге.

Энди кезиулю материалымы «Заюково» колхозну алчы фермасындан къуарарыкъма. Ол, Басхан ауузуна бара, Заюково элден чыкългъанлай, уллу жолну сол жанында, Кёнделен сууну жагъласында орналыпды. Анда ол кезиуде аты саулай республикагъа айтылгъан ийнек саууучу бар эди, жаш къыз Лида Шурдумова. Лида он классны бошагъандан сора кеси ыразылыгъы бла баргъанды ийнек саууучу болуп ишлерге. Аллайлагъа бек махтау берилиучю эди ол заманда. Алгъаракъдан айтып къояйым, Шурдумованы юй жашауу къалай къуралгъланындан хапарым жокъду, алай кёп жылланы ичинде намысы уа кётюрюледен-кётюрюле баргъанды: КЪМАССР-ни Баш Советине депутатха, КПСС-ни обкомуну членине айырылгъанды, орденле бла саугъланнганды...

Лида Шурдумова болгъан сют-товар фермадан материал къуарар ючюн, манга суратчы да керекди. Аны хыйсабы бла 1961 жылда, 8-чи декабрьде редакциягъа телефон бла сёлешеме. Анда эл мюлк бёлюмню таматасын тапмайма да, Балаланы Осман бла ушакъ этеме. Сау къаллыкъ, бир бек ариу сёлешди ол кюн Осман мени бла, дунияны чамын да этди.

– Хасан, тынгысыз болма. Горностаев бла сёлешейим да, бир-эки кюнден санга барырча этейим, – деди Осман.

Горностаев Анатолий Фёдорович редакцияны сурат-

чысы эди, кесини ишин иги билген адам. «Коммунизмге жол» газетни окъуучуларына белгиледи аны аты, ол кѣп жылпаны кѣуллукъ этгенди бизни редакцияда.

* * *

10-чу декабрьде биз тѣшегизден тургунчу жетди Горностаев. Мен терк окъуна кесими жолгъа хазырладым. Анатолий Фѣдорович да, мен да, ауузланып, «Заюково» колхозну контору таба кетдик. Ол мен жашагъан жерден узакъ туюл эди. Ары баргъаныбызны хыйсабы – колхозну оноучуларыны ыразылыкълары керекди, биз ол ферманы адамларыны ишлерини юсюнден газет окъуучулагъа хапар айтыр ючюн.

Тюз да конторну арбазына киргенибизлей, арлакъда – мюлкню уллу гаражыны хунасыны бизге айланган жаны бла конторну арасында бир къалауну кѣрдюк. Аны юсюнде уа – къанатлыла, сыйынып болмай. Тейри, къанатлыла алай басынмасала, тѣбеге хазна эс бурлукъ болмаз эдик. Барабыз алайгъа. Къарасакъ – нартюх тѣбе (кочанла) къар тюбюнде.

– Муну ол жанындан, бу жанындан да суратын тынгылы ал, – дейме Горностаевха. – Хайда, терк бол, адам кѣргюнчю.

Алай, тюз олсагъатчыкъда бир алаша бойлу, къара шинли токъ киши суху келди къатыбызгъа. Аны бетине къарап, бизге чамланыргъа хаппа-хазыр болгъанын ангыладым. Горностаев а ишин бардырады.

– Санга, бу затны эт деп, ким тилегенди?! – деди ол, къатыбызгъа келген киши, Горностаев таба огъурсуз къарай (тейри, бир къыркъ жылдан атлагъанды анга), къалын къашларын туюп.

– Мен бергенме анга ол эркинликни, – дедим, шош.

– Сен а кимсе? – деп, ол манга да чамланды.

– Мен а «Коммунизмге жол» газетни Элбрус районда корреспонденти Хасан Шаваевма. Ма удостоверениям. Бу уа Анатолий Фѣдорович Горностаевди, бизни газетни суратчысы.

Ол адам къалын эринлерин къапды да, бир кесекге дери сѣз айтмай турду. Горностаев да, ишин бошап, мени къатыма келди.

– Хо да... Хыны сѣлешгеним ючюн айып этмегиз, – деди ол, – былайгъа келирден алгъа, колхозну оноучулары бла сѣлешсегиз да, хатасы жокъ эди.

– Бизни акъылыбыз да алай эди, сизге башха жумушубуз барды. Бу затха уа анстан тюбеп къалдыкъ, – дедим.

– Келигиз, правленнге кирейик, колхозну председатели Согов кабинетиндеди, – деди ол адам, ариу, жумушакъ тил бла сёлеше.

...Горностаев этген иш Соговха белгили болгъанын ангыладыкъ биринчи сёзюнден окъуна.

– Нартюхден къыралгъа берлик борчубуздан эртте окъуна къутулгъанбыз. Бу кочанланы уа къартлагъа-къарыусузлагъа, къарар адамлары болмагъанлагъа учуз багъасы бла берирге деп келтирген эдик бери. Ол затны райком да биледи, – деди колхозну председатели. – Бухгалтерия адамланы тизмелерин заманында жарашдырмагъанды да, андан чырмалгъанбыз... Билемисиз, быллай ишде жангылычлыкъ этсенг, бек уллу кёлкълды сёзле эшитирге боллукъса халкъдан. Эки-юч кюнден былайда бир жангыз кочан кёрлюк туююлсюз... Жолдаш Шаваев, сизни райкомну бюросунда эки-юч кере да кёргенме. Хар затха бек сакъ хапарынгы айтхандыла... Тюзсе, партия, къырал къуллукъда кеси борчуна сансыз къарагъаннга бет этер кереклиси жокъду. Былайда сизни аллыгъызда уялыргъа тюшгенди. Эки-юч кюнден келип къарагъыз да, былайда жангыз бир бюртюк нартюх кёрсегиз, не къаты сёгюм салсагъыз да, боюнум кылдан иничкеди.

– Бизни председателибиз айтхан сёзюне кертичи болмай кълмаучуду, – деди ол алаша бойлу киши.

– Айып этмегиз, – деди Согов, – бу уа Магомет Токмаковду, колхозну председателини экинчиси, элде бек уллу намысы жюриген, Ата журт урушха жигер къатышхан коммунист. Бусагъат Магомет фермагъа сизни биргегизге барлыкъды. Анда иш игиди, районда биринчи болуп, фермада тюкен да ачханбыз. Аны тюкенчиси жокъду, андан хар ким керекли затын алады да, ахчасын а тюкенни кесинде энчи кюбюрчекге салады. Алыкъа жангыз бир капекге хыянатлыкъ этилмегенди. Ол ишибизни да махтагъыз. Телефон да барды анда. Анга да эс буругъуз.

...Магомет да, мен да, Горностаев да машинагъа миндик да, фермагъа бардыкъ. Хазнамыды, юч-тёрт минутлукъ жол. Анда бир таулу жаш бла да шагъырей болдум, Тебердиладан эди ол. Фермада ветеринар ишле бардыргъанын, малланы кълдан урлукъландырыуну борчу да кесини боюнунда болгъанын айтды Теберди улу. Магомет Токмаков, кълда болгъан малчыла бла (Лида Шурдумова да анда) бизни шагъырей этгенден сора, тюкенни кёргюзтдю да, махтанды, бу затны магъанасын да ангылатып.

Горностаев да, мен да, төгереке-башха къарап, хар зат бла шагъырей болгъандан сора, ишибизни къолгъа алдыкъ. Мен, адамла бла ушакъ этип, ала айтханны къагъытха тюшюреме, Анатолий Фёдорович да кеси ишин этеди.

– «Элбрус» совхозну бек иги сют-товар фермасыны таматасы Чамал Шогенов бизни сакълап турады. Аны ишин да махтагъыз, – деди Магомет.

– Чамалны кеси бла, фермасыны адамлары бла да шагъырейме, – дедим.

– Ол а бютюнда иги, – деди Магомет.

Барыбыз да ары атландыкъ.

Мен Чамалны кеси бла, ол тийишли кёрюп, ийнек саугъан къызладан экиси бла, сора бузоучу жаш бла ушакъ этдим. Энди аланы айтханларын тап келишдирип, жазып, барысын да газетни бир номеринде басмаларыкъма, суратларын да салып.

Арадан юч кюн озуп, «Заюково» колхозну конторуна бардым. Согов, айтхан сёзюне кертичи болуп тура эди, – къар тюбюнде жангыз бир нартюх да жокъ эди. Председательни кабинетине кирип, анга жүрек ыразылыгъымы билдирдим. Алайдан уллу жолгъа чыкъдым да, кёп да сакъламай, Тырныауздан Нальчикге баргъан автобус жетди. Мен анга миндим.

Нальчикде алай уллу ишим жокъду, – басмагъа хазырлагъан материалларымы редакциягъа берип, анда кёп турмай, артха къайтыргъады муратым. Сёзсюз, алай бир барсам, баш редакторгъа кирип, ишимден, жашауумдан хапар билдирмей къоймайма. Сора бёлюмлени таматаларына да тюбейме. Ала манга жууукъ заманны ичинде газетге къайдан къаллай материалла хазырларгъа керегими айтадыла, тизгин марданы окъуна. Редакциялада журналистни ишини ёлчемин тизгинле бла санайдыла. Зарфха урулгъан бир чапыракъда 65–70 тизгин болады. Зарфха урулгъан 5–6 чапырагъа, редакцияны ёлчеми бла айтханда, бек тынгылы газет статьягъа саналады.

– Элбрусну школундан этген материалынгы жаратханма, – деди культура бёлюмню таматасы Шауаланы Миналдан. – Устаз Залийханланы Аминатны дерсинден жазгъан репортажынгы юсюнден айтама. Махтанган этме, ол бизни газетде жангы затды; алыкъа устазны дерсинден репортаж чыгъаргъанбыз деп билмейме. Энди уа манга Кёнденленни школундан материал керекди. Аны директору Афашокъаланы Муталип бусагъатда аты республикагъа айтылгъан адамды. Анга тюбеп,

школну ишини юсюнден тынгылы хапар сор да, узакъ
созмай, аны аты бла статья къура. Школну ишин алгъа
бардырыр ючюн, анда къаллай амалланы хайырлан-
нганларын, ата-анала бла, колхозну партия, комсомол
организациялары, правления бла, эл Совет бла да къал-
лай байламлыкъла жюриутгенлерин да жаздыр. Пионер
организацияларыны иши да игиди. Таматасы – Къу-
дайланы Лейла. Аны юсюнден да айтсын. Быйыл анда
школчула, устазла да колхозгъа мал аш хазырларгъа,
тирлик жыргъа иги болушхандыла. Ол ишлерине да
эс бурсун директор жазгъан затында. Сора малкъар
тилден бла литературадан окъутхан Жашууланы Мусса
деп барды анда. Анга тюбе. Бир-бир таулу жазуучуланы
сабийлери ёз тиллеринде сёлеше билмегенлерин айтып,
статьямда кёлум бла тырман этгенме. Муссагъа айт
да, ол статьяны юсюнден кесини оюмун жазып, редак-
циягъа жиберирча эт. Кёлюнде болгъанны, къоркъмай-
буккъмай, толу жазсын.

Партия жашау бёлюмню таматасы Ностуланы Ма-
гомет а бек сейирлик борч салды боюнума.

– Газетни жангы жылгъа аталгъан номерин бизни
бёлум хазырлайды да, анга сизни райондан да мате-
риалла керекдиле, – деди ол. – Онсегиз жылы быйыл
толгъан, партияны членине кандидатха да быйыл алын-
нган адам тап да, аны бла ушакъ этип, жюз тизгин ма-
териал къура аны аты бла. Битеу жашауунда быйылдан
къууанчлы жылы болмагъанын энчи чертсин.

...Редакцияны башха бёлумлерини таматалары да
айтдыла этер ишими. Мирзоланы Алий «Заюково» кол-
хоздан, «Элбрус» совхоздан Горностаев бла барып
жарашдыргъан материалларыма иги багъа бичди. Ал-
лай ишни мындан арысында да бардырырыбызны ти-
йишли кёрдю.

Мен бек алгъа Ностуланы Магометни буйругъун
толтурур акъылдама: Биринчиден, жангы жыл жу-
укълашханды, аны себепли бек терк мажарыргъа ке-
рекме ол ишни. Ол кюн Нальчикден келе келгенимлей
окъуна, КПСС-ни райкомна кирдим да, анда партия-
къурау бёлюмню таматасы Аубекир Жемуховха тюбеп,
ишни болушун ангылатдым.

– Тейри, билмейме, – деди Аубекир, – ол а бек
сейирлик оюмду. Сизден, газетчиледен, чыкъмагъан
жокъду. Келчи мени бла.

Райкомда партиягъа алыннганланы, кысталгъан-
ланы, сёгюм салыннган коммунистлени ишлерин жю-
рютген Бжихатлованы кабинетине кирдик. Аубекир

жумушубузну айтхан заманда, ол тиширыу бир кесек ышаргъан да этди, алай терк окъуна документлеге къарады да, аллай адам болмагъанын айтды.

Редакциягъа телефон бла сёлешип, былай да-былай деп, Магометге ишни болушун билдирдим.

— Тамбладан къалмай, бери жет, — деди Ностуланы Магомет.

...Басымлы, тёзюмлю болургъа кюрешеме хар иште да. Бютюнда кесимден таматаланы къатларында. Аны Ностуланы Магомет къысха буйрукъ бергени ючюн айтмайма. Уллу, жууаплы, намыслы да ишиме тийишли адам болургъа керекме не заманда да. Кесингден таматаны айтханына жууап къайтарыргъа жарамайды, ол терс окъуна эсе да. Билмейме, мен алай сунама. Жангы иште сен ангыламагъан, этерге къолунгдан келмеген затла да тубейдиле. Аны да биле тургъанлай, керексизине чарласанг, телиге неда къысхатамакъгъа чыгъар атынг — женгиллик этген адамны киши да суймейди. Эссиз, оюмсуз даулашла, демлешиуле болгъан жерде уа — жүрек тынчлыкъ да жокъ, ишингден къууаныу да жокъ. Тёзген — тёш ашайды.

Ностуланы Магомет, редакцияны партия организациясыны секретары, барыбыздан да — коммунистледен — сурамы уллу болгъанлыкъгъа, кенгеширге суйген, айтханынга тынгылагъан адамды. Бу жолгъа дери да сагъына тургъанма, — билимли, дуниялыкъдан терен ангылауу болгъан, ишден арый-тала билмеген адамды Магомет.

— Иги этдинг келгенинги, — деди Магомет, тюз да кабинетни босагъасындан атлагъанымлай, мен тынгылы саламлашып да бошагъынчы. — Бусагъат окъуна «Шалушка» колхозгъа атлан. Анда парткомну секретарына — Герговха тубе да, нек келгенинги айт. Ол элде Додуев деп ийнек саууучу жаш ишлейди. Аны кёп болмай партияны членине кандидатха алгъан хапарлары барды.

— Да ол мени районум туююдю, — дедим. Сагъыш этмей сёлешгеними терк ангыладым. Магомет, башын кётюрюп, кёзюме къарады да, аз ышарды:

— Районлагъа чекми салгъандыла да?

— Бусагъат, мычымай, жетейим, — деп, кабинетден терк чыкъдым.

Анда да болмады ишим. Ол колхозда Додуланы Таулан деп алчы ийнек саууучу барды. Алай ол онсегиз жылындан игида атлагъан адамды. Тейри, отуз жыл окъуна бола болур эди анга.

Алай ары баргъаныма сокъуранмадым. Алгъыннгы шыкычылагъа тюбеп, шагъырей да болдум, хапарлашхан да этдим. Мени атам бла ючге айланган жаш — Шауаланы Сагъатгерий — кеси таныгъан эди мени:

— Сен Шауаладан туйюл эсенг, мен дуниялыкъдан бир зат да ангыламайма, — деген эди ол, кёзюме къарай кетип.

Мен хапарымы айтхандан сора уа, Солтанланы Ибрахим, Кючменланы Нюзюр къолуму жангыдан тутдула. Аладан билдим алгъыннгы шыкычыланы хазна къалмай барысы да Шалушкада жашагъанларын, бизни тукъумдан да кёпле.

Къалай-алай болду эсе да, ахырында Магометни ыразы этдим. Ол излегенча коммунистни Хасания элде тапдым. Гайыланы жашлары эди ол. Хасанияны ара орамы бла ёрге бара, амбулаториядан арлакъ ётгенлей, жолну онг жанында бир гитче юйчукде жашай эди, келбетли, къысхабоюн, алашаракъ, борбайлы жаш. Ышара-ышара тюбеди манга. Аны къайда ишлегенин унутханма, жарсыугъа. Ол, буюгъа-буюгъа, толу хапар айтды. Мени къууанчымы уа чеги жокъ эди, — ойнагъанмы этесе, газетни партия организациясыны секретарыны, бек уллу, бек даражалы бёлюмюню таматасыны, буйругъун айыпсыз толтурсанг!

«Коммунизмге жол» газетни адамлары, кёп заман озгъандан сора да, Ностуланы Магометни бла мени ол ишибизни юсюнден айтып, ышармыш этиучю эдиле.

ЖАНГЫ РЕДАКТОР, ЖАНГЫ НИЗАМ

Тейри, мен билип, редакцияда Хабуну кетгенине жарсымагъан адам хазна болмаз эди. Мен а, аны эшитгенимде, кечеми жукъусуз ашырдым. Аны юсюнден оюму китабымы ал жанында да айтханма. Алай Хабу кирик адамны биргесине ишлемеклик манга насып болгъанын жангыдан чертеме. Ариу сёзю, ариу ниети, терен билими, уллу фахмусу да болгъан адам эди ол. Адеп, къылыкъ андан жаратылгъан сунар эдинг.

— Хабу жазыу иште, чыгъармачылыкъ къауумгъа башчылыкъ этерге туугъанды дуниягъа, — деген эди бир жол редакторну экинчиси Малкъондуланы Хамит. — Ол да, мен да бир элде туугъанбыз, бир элде ёсгенбиз, бир школда окъугъанбыз. Мен ёмюрюмде аны ма бу сиз таныгъан халындан башха заманына тюбемегенме; оюну — оюн, чамы — чам. Алай акъылыны, билимини

теренлиги барыбызны да сейир этдиргенлей келедиле, туугъанлы да. Аны себепли биз Хабуну тегерегине жы-йылыргъа бек суйгенбиз не заманда да... Энди уа жангы редактор кесине къаллай ыз, къаллай жол сайла-рыгъын билмейбиз. Аны жашау кергюзтюр.

Черкесланы Маштайны жашы Сарбий – жангы ре-дакторубуз – халкъда белгили адамды. Бизге келгинчи. КъМАССР-ни Министрлерини Советини Председате-лини экинчиси болуп тургъанды. Хутуйланы Ханафий-ни, КИСС-ни обкомуну секретарыны къуллугъундан кетерип, Министрле Советинде Сарбийни орунуна сал-гъандыла. «Бу ишле жаланда Хутуй улун къуллугъун-дан кетерир ючюн этилгендиле. Ол, миллети жанлы болуп, асыры къаты сюелгенди», – деп, халкъда жюри-гон сөз алай эди.

Сарбий билимли, газетни ишин да ангылагъан адам болгъанын терк танытды. Аны эрттеден таныгъанла кепдюле редакцияда. Урушха дери окъуна биргесине ишлеп, окъуп тургъанла. Мен а, ол редакторну къуллу-гъуна салыннгынчы, аны бир кере да кермегенме. Бир кюн (1962 жыл, 16-чы сентябрь) райондан редакция-гъа келгенимлей, жашла жангы редактор бла шагъырей болуруму тийишли кердюле.

– Биригиз мени бла келигиз, – дедим, редакторну кабинетине кесим кирип барыргъа базынмай.

– Тюзюнлей барып къаллыкъса, балачыкъ, – деди Зокаланы Зейтун. – Ол сен сыгъарча адам туююлду.

Кирдим Сарбийни кабинетине. Холамханланы То-кай да анда олтуруп тура эди. Токай республикада биринчи большевикледен эди, гражданд урушха жигер къатышхан, тюрлю-тюрлю къуллукълада ишлей келген адам. Энди уа – РСФСР-ни энчи пенсиячысы. Салам бердим да, экисини да къолларын тутдум, – алгъа То-кайны, ызы бла Сарбийни.

– Мен Шауаланы Хасанма, «Коммунизмге жол» га-зетни Элбрус районда энчи корреспонденти, – дедим.

– Игиди... Игиди, – деди Сарбий. Сора, манга хазна эс бурмай, Токайгъа къарады, хапарынгы андан ары бардыр деген магъананы ангылата.

– Мен кеси ёмюрюмде тютюн ичмегенме, къуллукъ-чу заманымда «Казбек» папиросну уа столумдан бир кюнде да кетермегенме, – деди Токай...

Баям, ол хапар Сарбий тютюнюн къадалып-къада-лып тартханы бла байламлы болур эди. Хабу уа тютюн, аракъы да ичмей эди.

Холамхан улу андан арысында не айтханын эшит-

медим – шош-шош атлап, редакторну кабинетинден чыктым...

Андан сора иги кесек заман озуп, Сарбий мени кесине чакыртды. Эшикден киргенимлей окъуна, халын жаратмадым; къалын къашларын туюп, мутхуз къарады мени таба. Сора, стол юсюнде тургъан базык кызыл къаламны кълуна алып, анга «аяк бюкдюре», иги кесек тынгылады. Ол мени кълуме ушамагъан зат айтыргъын ангылагъанма. Алай, не айтса да, кесими кълоруулайлыкма деген базынулугум а барды жюрегимде. Тауча селеширге, жазаргъа да кълумдан келгенин, Къыргъызстанда окъуна газетле бла, радио бла да байламлык жюрютуп тургъанымы айтырыкма. «Хасан Шабаетов «Сталинчи» газетни корреспондентиди» деген удостоверениемы хуржунумдан чыгарып, кълуме тутаргъа хазырма.

– Энци корреспондентлерибизни, райондан бери чакырып, редакцияны бълумлеринде ишлетирге оноулашханбыз, – деди Сарбий, биягъы кълаламына да тынчлык бермей, Хасан, жашагъан жерингден тепме, жазуунгу, алгынча, бардыргъанлай тур. Бизге ийген материалларынгы, бир жангызын да кълыймай, газетде басмалап турургъа съл береме.

– Мен жук ангылай эсем, ишден кет дегенлигигизди бу?

– Да, хау, штатдан кетерге тюшерикди. Кълолунга къагъыт берейик, бизни газетни корреспондентиди болгъанынга ол шагъатлык этерча.

– Угъай, тамата, бир да, эки да айтмагъыз, штатдан кетерик туююлме, – дедим.

– Биз бу жууук беш-алты жылны ичинде санга фатар да бераллык туююлбюз. Аны хыйсабын да этгенбиз.

– Мен бюгюн сизден фатар излемейме, тамата... Къыш да, жаз да паркда терекле тубюнде жашарык эсем да, ишимден кетерге сълмейме. Айтдырмай кълыймай эсегиз, мен Къыргъызстанда да газетде ишлеп тургъан жашма. Бери келгенли да, Элбрус районну газетинде сау жылдан артык заманны ишлегенме. Сора бюгюн эшикке атылып нек кълалыргъа керекме? – «Сталинчи» газетни редакциясы берген къагъытны хуржунумдан чыгарып, Сарбийге узаттым. Ол анга къларай кетди да:

– Тохта. Сузак райондамы жашагъанса? – деп сорду.

– Хау, анда жашагъанбыз. Сени эгечинг Лизаны,

къарындашларынъ Жораны, Залимгерийни да уста таныйма...

Сарбий шинтигинден ёрге кётюрюлдю да, юй тюбюнде ары-бери атлады. Бир кесекден, къагъытымы къолума тутдуруп, шинтигине олтурду. Сора, телефон бла Мирзоланы Алийге сёлешип, аны кесине чакъырды.

— Алий, — деди Сарбий, Мирзо улу босагъадан тынгылы атлагъынчы окъуна, — сен ыразы эсенг, Шауа улуну эл мюлк бёлюмде ишлерча этейик, литсотрудник болсун. Бара баргъан дуняда жашау кеси кёргюзтюр ишни къалай боллугъун.

— Мен ыразыма... Бек ыразыма. Келсин, Хасан бла бек сыйкуп ишлерикме.

Алай бла 1962 жылда, 1-чи октябрьде мени ишлерге газетни эл мюлк бёлюмюне алдыла.

Жалгъан зат жазсам, алтмышынчы жыллада «Коммунизмге жол» газетни редакциясында ишлегенле манга айып этерле; айтырыгъым а буду: ол заманда редакцияда бизни бёлюм бек игиге саналып тургъанды. Летучкалада материалларыбыз юлгюге келтирилмей, хазна жыйылыу озмагъанды. Артдаракъда бизге Хучиналаны Аныуар бла Къулийланы Хусей да къошулгъан эдиле. Хусей (Къулийланы Чёпени жашы) фахмулу адам эди; бийик литература жорукъда жазылгъан очеркери, хапарлары, назмулары да кёп эдиле. «Эгизле», «Дорбунда ушкок атылды» дегенча повестълери уа?!

Алтмышынчы жыллада Жангы Малкъарда Ленин атлы колхоз республикада бек алчыладан бири эди. Аны председатели Энейланы Жарахматны жашы Магометни намысыча уа, кёп адамны намысы жюрюмей эди; газетле, радио, телевидения да махтагъанлай, иш сынауундан, урунуу жетишимлеринден халкъгъа хапар айтханлай тура эдиле. Бир жол (1962 жылда октябрь айны ахыр кюнлеринде) Мирзоланы Алий — таматабыз — манга былай айтды:

— Хасан, къуру Элбрус районнга жан атып турма да, Жангы Малкъаргъа барып, Уллу Октябрь социалист революцияны 45-жыллыкъ байрамына чыгъарыкъ газетибизге тынгылы материал алып кел. Механизаторланы ишлерине энчи эс бур. Ала быйыл будайны, нартюхню болмагъанча бай тирлигин ёсдюргендиле. Айтып къояйым, машина жокъду, бузулупду. Автобус бла барыргъа тюшерикди. Урожайное элге баргъан автобусха минериксе. Ол Жангы Малкъар элни ичи бла озады барыр жерине. Тамбла ызынга къайталмасанг, къонакъбай табарыкъса. Анда жашагъанланы кёбюсю кенделенчиледиле...

Сагъат бир бола жетдим Жангы Малкъаргъа. Узакъ жол эди бек. Алай туюл эсе да, манга алай кёрюндю. Баям, жолда терк-терк тохтай баргъаныбыз себепли, кёп заман ашырдыкъ. Терк районну жерлери, эллери да Къыргъызыстанны эсима туюшюрдюле. Къыйырычеги кёрюнмеген ёзенле, будай сабанлада салам тишле, орамла букъулу. Кюн кюз артында окъуна тёппенге узалтады. Эл орамны эки жанында суу баргъан илипинле. Къыргъызыстандан кёчюп кетгенли, мында болмаса, харбыз, помидор, наша бахчала да кёрмегенме. Мирзеулук нартюхню да жетген заманы.

Жангы Малкъарда, Мирзоланы Алий айтханлай, кёнакъбай табарыкъма. Гулаланы Бийсо, Малкъондуланы Азрет, Элмурзаланы Чапай бла, кёчгюнчюлюк сынагъынчы, Кёндендене бир тийреде жашагъанбыз. Колхозну председатели Энейланы Магометни юй бийчеси Чилле бла мени анам а эки эгечден туугъандыла. Ана жууукъларымда бюгюн да анга кёошханым жокъду. Жолайланы Шарапий бла Борис анам бла экиге айланыпдыла, Хочуланы Хызыр бла Шамил а – атам бла эгеч бла къарындашдан туугъандыла. Аладан сора да, кёпдюле мында адамларым: анамы туугъан къарындашы Малкъарланы Шаухал а колхозну баш бухгалтериди.

Энейланы Магомет анда болмагъаны себепли, ушакъны колхозну баш бухгалтери бла бардырыргъа туюшдю. Колхозну партия организациясыны ишине да башчылыкъ Шаухал этеди. Аны ючюн болур, ол, алчыланы атларын айтхан заманында, коммunistлеге энчи эс бурады. Ол а бютюнда иги, – Октябръни байрамына аталгъан статьямда партияда болмагъанлагъа коммунистле кёргюзтген ахшы юлгюню халкъгъа туура этерге керекме.

Бир тюрлю кёзбаусуз айтайым, жангы элни, жангы колхозну жетишимлерине асыры къууаннгандан, башым кёкге жетгенча болду. Жерчиликден, малчылыкъдан хайыр алыуда ала Терк районда биринчидиле. Бу уллу районда Ленин атлы колхоз – жангыз бир таулу мюлк. Мен миллетчи туюлме, былайда ёз миллетими скойгеними ангылатханлыгъымды.

Шаухал бла, башхала бла да ушагъымы бошагъанымдан сора, Малкъондуланы Азрет – колхозну механиги – мени машина бла элге жууукъ жердеги нартюх бахчаларына элтип, кёргюзтюп къайтарды.

Алай эте, кюнюм кетди. Азрет сабанчы кёошда ауузландыргъанды да, аш къайгъылы туюлме. Бол-

сада, Нальчикге кетерге машина тапмай, тынгысыз болуп башлагъанма. Къол кётюрюп, мен тохтатхан машиналаны шофёрлары Майский, Терский шахаргъа дери барлыкъларын айтадыла. Халны билмегенлигимди ансы, ол эки шахарны къайсысына жетсем да, андан ары Нальчикге къыйналмай кетерик эдим. Алай аны киши ангылатмады манга. Кёрюп турама колхозну бухгалтериясыны адамлары, ишлерин бошап, бирем-бирем, экеу-экеу юйлериине кетип баргъанларын. Шаухалны да эслегенме контордан чыгып кетгенин.

...Ол кюн Жангы Малкъардан кеталмадым. Колхозну конторуна къайтдым да, анда къалауургъа нёгер болдум. Ол, мени къайдан келгеними, ким болгъанымы соруп, сагъышлы тынгылап къойгъанындан ангыладым кёндеденчи болмагъанын.

– Тейри, жаш, былай а жарарыкъ туююлдо, – деди къатангы чал киши, – санга къонакъбай болалмазлыкъ юйор жокъду мында. Юйюм былайдан узакъ туююлдо. Барайыкъ да, бизде къал. Сени тенгли эки жашым да барды. Къоркъма, ала эрикдирлик туююлдоле.

– Сау бол, тамата, – дедим, шинтикден ёрге кётюрюлүп, анга хурмет эте. – Журналистле къайда кеч болса – анда къала айланган адамладыла. Ма былайда, шинтиклени бирге тийишдирип, аланы юслеринде жатама. Тамата, сабийликден окъуна юйренип къалгъанма аллай затха; къуш тёпекледе жатып ёсменбиз.

– Бир да, эки да айтма. Таулу элде къонакъ эшикте къалса, айыпды.

Къартны бурун сырты терледи, асыры жунчугъандан, ахыр сёзлерин жарты-къурту ангылатды. «Алай жарарыкъ туююлдо. Ол болмазлыкъ ишди. Аны эшитген не айтыр?» – деп, къарт бир кесекге дери кеси кеси бла ушакъ этгенлей турду.

– Тамата, тюкенигиз не заманда этилиучюдо? – деп сордум акъсакъларгъа.

– Не этесе тюкени, тютюн-затмы керекди?

– Угъай, тютюн ичмейме, – дедим. Тютюн а ичеме, алай атам бла тенг кишиге ол тасхамы билдирмедим. – Суусап бар эсе, бир къарар эдим.

– Ма айран, ма гыржын... Кючлюрек зат тартыр акъылда эсенг а, барып, алып келейим. Тюкен сагъат тогъузгъа дери окъуна ишлеучюдо. Тюкенчибиз иги жашды. Бирле Ахматов дейдиле, бирле Чепкенчиев дейдиле. Тюзю уа былайды: аны атасыны аты Ахмат, экен. Къазахстанда, Къыргъызстанда адамланы атала-

рыны атлары тукъумлары болуп къалыучуларын билесе да? Билесе. Бизни тюкенчибизни иши да алай болгъанды. — Чепкенчиевни тукъумун Ахматов деп жазып къойгъандыла. Аны Кёнденденде туугъан къарындашы барды дейдиле. Ол — Чепкенчиев, бу уа Ахматов. Кёремисе ол къыйынлыкъны!

Акъсакъал хапарын тохтатды да, бир кесек тынгылады, жыйырылгъанлары игида билинген мангылайын онг кьолуну арыкъ, узун бармакълары бла «ийле-ди». Сора, манга да жукъ айтмай, тышына чыгып, иги кесек мычыды.

— Алай жарамайды. Нальчикден келген, газетибизде ишлеген жаш мында, конторда, шинтикле юсюнде къала айланса, Аллах бизге не айтыр? Эл болгъан жерде ол айыпды, — деди акъсакъал. Кеси кеси бла селешген сунар эдинг аны; мени таба бурулмай, сабыр айта эди айтханын. — Таулула не къыйын заманда да къоймагъандыла къонакъларын тышында. Элде къонакъ жокъламагъан юйюрню бырناق окъуна этгендиле. Аллахха минг кере шукур, бусагъатда ачдан киши да ёлмейди. Халкъда уа быллай сёз да барды: «Болса — хар ким да токъ, болмаса — сёз жокъ».

Тюз олсагъатчыкъда колхозну председатели Энейланы Магомет эшикден суху кирди да, акъсакъал сёзюн тохтатды.

— Не жашыртын къонакъ болгъанса, таланнган? — деп, Магомет мени къучакълады. — Тейри, бу болмаса (Магомет кьолу бла къалауурну кёргозтдю), биз бир зат да биллик тыйюл эдик. Былай да-былай деп, бу шуёхум юйге адам жибергенди. Тебире, эгечинг от салады дуниягъа...

Несин айтаса, Чилле, мени кёргенде, къууанып, дуниягъа жангыдан туугъанча болду. Анам харипни эсине тюшюрюп, сытылды... Жарагъан кюйде сыйлагъан да этди Чилле мени. Сора, бир бирге хапар айта, кёп олтурдукъ.

Бек иги, бек къууанчлы кечелеримден бири эди ол. Эсимдедиле Чилле анамы юсюнден айтхан хычыуун хапарла, ол кече кёз аллыма келип къалгъан уруш аллы зауукъ заманланы суратлары да. Атамы чамларын, юйдегили болгъан заманын эсгергенин да унутмагъанма. Анамы къарындашы Бахат отузунчу жыллада газетле бла байламлыкъ жюрютюучюсюн, назмула жазыучусун да Чилледен эшитип, сейир-тамаша болгъаным а!

Къууандыргъан, мудах да этген эсгериуле.

Ол кече Шаухал да чакъыргъан эди къонакъгъа.

...Энейланы Магометден колхозну юсюнден жангы шартла да алып, эрттенликде тынгылы сыйланган да этип, жолума атландым.

1962 жылда редакцияны журналистлери энчи эс бургъан юч ишим болгъанды. Биринчиси – 29-чу августда газетибизни 105-чи номеринде «Башчы болмагъан жерде» деген ат бла басмаланган статьям. Анда сёз «Элбрус» совхозну Огъары Басхан, Элбрус эллеринде партия иш къалай баргъаныны юсюнден эди. Партия организацияны секретары Ата журт урушда этген жигитлиги кёплеге белгили, белек жылны Огъары Басханны школуну директору болуп ишлеген, мен уллу хурмет этген, мени да жаныча кёрген адам – Теммоланы Мусса Жюнюсовичди. Ол школну директору болуучу заманда (1957–1961 жылла) Жантууланы Рамазан да, мен да Муссагъа кёп кере къонакъ болгъанбыз, юйюнде кече къала да тургъанбыз, юй бийчесини къолундан туз-гыржын ашагъанбыз. Ол затланы тергеп, хыйсап этерге эсим жетсе, аны не уллу терслиги бар эди эсе да, Муссагъа сёгюм салмазгъа керек эдим. Бютюнда газетни юсю бла устазгъа сёгюм салыргъа жарамай эди ол заманда. Болсада мен коммунистме, обкомну газетини энчи корреспондентиме деген акъыл, тюзюн айтмай, башын жабып, бет этиуден кенгде тутта эди мени. Ким да болсун, партияны ишине сансыз къарагъан адам мени жауум эди. Тейри, партияны, совет властыны аманлагъанлагъа бюгюн да туююлме ыразы. Бир сейирим, аллайланы кёбюсю уа – уллу къуллаукълада ишлеп, къыралны ырысхысын къой аягъынлай ашай келген адамладыла. Бюгюнлюкте да ала, заманнга кеслерин ушашдырып, хыйла жашау сюрюрге уялмайдыла. Теммоланы Муссаны бла Элбрус элни таматасы Курданланы Хусейни (Адик улу) ишлеринде кёп кемчилик тапдым, тинте келгенде. Биринчи партия организацияны документлери класс отоуда бир эски шкафта эдиле, бири – анда, бири – мында атылып, юслерин да букъу басып. Агитаторла ангылатыу иш бардыргъанны къой, аланы тизмелери окъуна жокъ эди Муссада. Комсомол организация да – жокъну орунунда. Теммо улу элде комсомол секретарь ким болгъанын окъуна билмей эди. Курданланы Хусей да партия организацияны секретары бла байламлыкъ жюрютмей.

Ол тюрлю затланы юслеринден жазып, статьямда Теммоланы Муссаны бла Курданланы Хусейни къаты терслейме. Басхан ауузуну коммунистлерини кёбюсю

председателини кзуллугъунда бир бёлек жыл ишле-
генди. Ол ариу сёзлю, ариу ниетли адам эллилени
ызындан тизе, элине жарай да келгенди. Экибиз да бир
ауукъ замандан, алгъынча, татлы шуёхла болгъан эдик,
ол заманда этген ишим ючюн а андан кечгинлик тиле-
мегенме. Урушда жигитликлерини, сабийлени окъутуу-
гъа салгъан кыйыныны юсюнден тынгылы очерк
жазып, «Коммунизмге жолда» уа басмалагъанма.

Экинчи ишим а – Лашкутада сют-товар ферманы
таматасы, КЪМАССР-ни Баш Советини депутаты
Чомартланы Лейланы юсюнден очерким эди, бек
биринчи жазгъан очерким. Ол басмаланган газетни
кюлума алыргъа асыры ашыкыгъандан, газет, журнал
сатхан тюкенчикке эрттенликде эртте баргъаным эсим-
деди. Сагъат сегиз да болгъунчу башлаучу эдиле аллай
тюкенчикле сатыуларын.

...Газетни экинчи бетинде басмаланып эди очерким.
Къалай улуу кзууанч эди ол манга! Башымы кёкге
кётюрген, жауурунларымы кердирген, таукел атлатхан,
солуууму эркин алдыргъан, манга базыныулукъ берген
кзууанч.

Ол очеркде быллай сёзле бар эдиле: «О, келам, о са-
лам, отоу эдик да, юй болдукъ. Бизге таматагъа тиши-
рыну салгъанлагъа не айтыргъа боллукъду адам?»

Лейланы артха къалгъан фермагъа башчы этгенле-
ринде, малчыла айта эдиле алай. Редакцияны баш
бухгалтери, мен жанымча кёрген адам – Моттайланы
Биян, «о келям, о салам...» деген сёзлени окъуп:

– Аланла, бу бизге намаз этигиз деп тохтарыкъды, –
деп, жашланы да кюлдюрген эди.

Андан алгъаракъда да мени юсюм бла адамланы бир
кзууандыргъан эди Биян. Бизни, районладан чакъы-
рылгъан энчи корреспондентлени, редакцияда дежур-
ныйле тизмесине кюшадыла. Ол бек жууаплы ишди:
газетни хар кезиулю номерин чыгъаргъанла – редактор,
дежурный, жууаплы секретарьны экинчиси, эки коррек-
тор, подчитчик, типографиядан да эки-юч – адам болуу-
чудула. Аллай заманда, газет бетледе бир жагъыз сёзню
кюймай, окъуп чыгъабыз. Харф халат, политикагъа,
жашау жоругъубузгъа, кыраллыкыгъа келишмеген
зат ычхынса да, дежурныйледиле терс. Дежурствогъа
бек биринчи баргъан кюнюмде – 1962 жылда, 12-чи ок-
тябрьде – табийгъатны юсюнден жазылгъан бир улуу
материал, бёлюм-бёлюм болуп, хар бёлюмге төрт-беш
ууакъ энчи ат аталгъан эди. Аладан бирлерин, «Агъач»
дерни орунуна, «Хыгъач» деп чыгъарабыз, эслемей. Нё-

герим Ностулань Магомет эди. Моттайлань Билян анымы кёрдю:

– Ой, сизни юйюгюзге будай жаусун! Чюйютлюню дежурствогъа жиберсегиз, газетни кеси тилинде чыгъармай не этерик эди? – деп, халкъны къыркъынжик этди.

* * *

Ма алай башлагъан эдим ишими. Ол кезиуде Мусукаев атлы колхозну председатели Мусукаланы Шамса эм парткомну секретары Отарланы Мажит бла, «Этни, сютню кёп этер ючюн» деген статьяны къурап, «Коммунизмге жол» газетде 1962 жылда, 10-чу октябрьде чыгъаргъан эдик. Эллилериме – кенделенчилеге – хычыуун кёрюнюр деген акъылда, тюрлендирмей, жангыдан басмалайма бу эсгериулеримде. Статьяда атлары айтылгъан адамланы кёбюсю дуниядан кетгендиле, жаннетли болсунла.

ЭТНИ, СЮТНЮ КЁП ЭТЕР ЮЧЮН

Бусагъатда республиканы эл мюлкде урунганлары, нартохню, картофну, бал туз чюгюндюрню эм тахта кёгетлени тирликлерин жыйыу бла бирге, малланы къышлатыугъа хазырланууну терк эм тынгылы бардырыр ючюн, битеу онгланы хайырланып кюрешедиле. Аны юсюнден биз газетледе окъуйбуз, радиодан эшитибиз.

Бизни артельни колхозчулары жетижыллыкъны төртюнчю жылында мал аш хазырлау ишни бирси жылладан эсе къуралыулу бардыргъандыла. Хазырланган мал аш быйыл тынгылыды, иги. Озгъан жыл чалынган биченни, заманында жыйып, гебен эталмагъанбыз. Бир кюн жауун жауса, экинчи кюн а къыздырып, дырын саргъалып, тюбю чирип кетген биченибиз окъуна болгъанды. Ол затла уа чалынган биченни асламын зая этген эдиле.

Быйыл иш башхады. Бичен заманында чалынганды, къоранчсыз жыйылып, тишлеге къаланганды. Эл мюлк артельни колхозчулары 27036 центнер бичен, 5200 центнер силос хазырагъандыла. Ол а планда кёргозтюлгенден эсе иги кесек артыкъды.

Мал аш хазырлау ишлеге кенделенчиле, жаш, къарт демей, тири къатышхандыла. Колхозчула Саубаров

Къаплан, Отаров Исхакъ, Локъева Апу, Отаров Ахмат, Айшаева Шапи, Черкесов Ахмат эм башхала чалгъы чалыуда, дырын жыйыуда кюнлюк иш мардаларын 185–200 процентге дери толтуруп, колгюлю ишлегендиле. Элде 75-80-жыллыкъ къартла Тубеев Ибрагим, Жашуев Ахмат, Жабелов Жыба, Маглуев Зулкъарний дагъыда башхала, кеси ыразылыкълары бла барып, колхозну 100 гектар жеринде чалгъы чалып, бичен этгендиле эм тишлеге къалагъандыла. Къартлагъа ол огъурлу ишлери ючюн колхозну правлени, парторганизациясы эм битеу эллиле жүреклеринден ыспас этгендиле. Къартла хар заманда да колхозну не тюрлю ишине да къолларындан келген чакълы бир болушхандыла.

Магъаналы ишге артельни малчылары да жигер къатышхандыла. Ала колхозну «Эки ара», «Къая башы» деген къышылыкъларында, юч къой къош эм къысыр тууарладан къуралгъан бир ферма къышдан къайгъысыз чыгъарча, бичен хазырлагъандыла. Малчыла Улаков Камал, Локъев Хусей, Батырбеков Махмут артыкъда тири ишлегендиле.

Колхозну бичени мал фермаланы, къой къошланы къатларына ташылып, тишлеге къаланганды. Хар къой къошну, хар тууар ферманы къыш турлукъ жерлери, алада скурючюле малларына ашатырыкъ биченле бусагъатдан окъуна белгили болгъандыла.

Силос озгъан жылдан эсе быйыл кѣпдю эм ахшы хазырланганды. 1961 жылда силосха деп сепген нартыюбюзню хар гектарындан жаланда жүзюшер центнер силослукъ алгъан эсек, быйыл а 180–190 центнерге дери алгъанбыз. Алай ол азды. Бизни мюлкде хар гектар жерден 350-шер центнер силослукъ нартыюх алыргъа онг болгъанын бир-бир звенола ачыкъ кѣргюзтгендиле. Сѣз ючюн, Локъева Апу, Маммеева Зоя, Малкондуева Роза башчылыкъ этген звенола быйыл кеслери къарагъан силослукъ бахчаны хар гектарындан 300–350 центнер тирлик жыйгъандыла.

Артельде силослукъ нартыюхню орууда комбайнчыла Энеев Тахир, Бичекуев Хажи, тууралгъан нартыюхню силос урулагъа ташыгъан шофѣрла Атмурзаев Жамал, Тохчукаев Магомет эм башхала керти да махтарча ишлегендиле, колхозну экономикасын бютюнда айнытыр ючюн, не къарыуларын да аямазлыкъларын кѣргюзтгендиле.

Артельни ишчилери, быйыл малчылыкъны продукциясын чыгъарыуда эм аны къыралгъа сатыуда кес-

лерине алгъан жыллыкъ планларын 5-чи декабрьге толтурур ючюн, къадалып кюрешедиле. Ала этген мурат толлугъуна тогъуз айны ичинде туугъан къыралыбызгъа сатылгъан эт, жюн шагъатлыкъ этедиле. Юлгюге, артель тогъуз айда къыралгъа 1291 центнер эт, 140 центнер жюн сатханды. Ол а пландан иги кесекге артыкъды.

Алай биз къыралгъа сют сатыуда 9-айлыкъ планыбызны толтурмагъанбыз, неда 4400 центнерни орунуна 4352 центнер сют сатханбыз. Ол а жолдаш Бечелов кеси башчылыкъ этген сют-товар фермада ишни иги къураялмагъаныны хатасындан болгъанды. Бусагъатда артельни малчылары, ийнекледен сют сауууда болгъан кемчиликлени кетерип, жыллыкъ планны болжалдан алгъа артыгъы бла толтурур ючюн, не къарыуларын да салып ишлейдиле.

Коммунист Чеченов Шаухал башчылыкъ этген сют-товар ферманы коллективи сют сауууда жыллыкъ планын толтургъанды, неда, хар ийнекден жылгъа 2200 килограмм сют алыргъа керек эсе, 1-чи октябрьге хар ийнекден 2254 килограмм сют саугъанды. Бу ферманы ийнек саууучулары Шаваев Сюлемен, Гуляев Рамазан эм башхала хар ийнекден орта эсеп бла 2260–2340 килограмм сют алгъандыла.

Эл мюлк артельде ийнекледен тёлю алыу бирси жылладан эсе игиди. Былтыр хар 100 ийнекден 75 бузоу алыннганды. Бузоучула Черкесов Юсуф, Атмурзаев Зейтун 80-шер бузоуну, къоранчсыз ёсдюрюп, танала тургъан фермагъа бергендиле.

Къойчулукъ жаны бла да ишибиз аман туюлджо. Жаниккуев Хамит, Эфендиев Абдуллах башчылыкъ этген къой къошланы коллективлери хар 100 ана къойдан 90 къозу, къойланы хар биринден 1,8–1,9 килограмм жюн алгъандыла. Колхозну планына кёре, ол аман жетишим туюлджо.

Бизни мюлкде 14 къой орун, сют-товар фермала турурча, 4 бау, къысыр тууарла турурча, 5 бау бардыла. Бусагъатда ол орунладан, ол бауладан 85 процентине толу ремонт этилгенди. Къысхасын айтханда, мал къышлатыргъа хазырбыз деп айтыргъа боллукъбуз.

Шёндю, битеу совет халкъ бла бирча, бизни артельни колхозчулары, Уллу Октябрь революцияны 45-жыллыкъ къууанчына иш саугъала бла тюбер ючюн, социалист эришиуню кенг жайып ишлейдиле.

Ш. Мусукаева, колхозну председатели,

М. Отаров, колхозну парткомуну секретары.

Жангы редактор дагъыда бир жангы зат этди, узакъ бармай, ол, бир жанына аккун сюелирча, узун стол ишлетди да, аны редакцияны коридоруна салдырды. Нек? Тамбла чыгъарыкъ газет бетлени корректорла окъуп, тапхан халатларын тюзетдиргенлеринден сора, аланы типографиядан келтирип, аны юсюне сала эдиле (ол заманда типография бла редакция бир юйде эдиле). Биз, ол газет бетледе кесиби хазырлагъан неда жазгъан материалланы окъуп, халатларын табып, тюз жазып, окъугъаныбызны тубюне къол сала эдик. Артда корректор, биз окъугъанланы типографиягъа элтип, битеу халатларын жангыдан тюзетип, ызы бла уа окъургъа дежурныйлеге бере эди. Сарбийни ол башламчылыгъыны хайырындан, газетде халатла бек аз ычхына башлагъан эдиле.

Черкес улуну юсюнде мен эслеген иги шартла бар эдиле дагъыда. Фахмулу журналистлеге энчи эс бура эди ол. Аллайланы юслеринден летучкалада – хар баш кюн сайын бардыргъан жыйылыуларыбызда махтау сёзле айтып, айны ахырында ахча саугъа берип туруучусу кёплени эслеринде болур. Адамны жанына тиер, биреуню намысын сындырып сёз айтып да эшитмегенме аны. Бирлеге къара сабан сюрген деген затдан да кери эди. Обкомну неда кесини иши бла бир жары кетип, эки-юч кюн редакциягъа келмей тургъан заманлары бола эдиле. Алай аны экинчилери Малкъондуланы Хамит, Мирзоланы Алий, бёлюмлени таматалары Шауаланы Миналдан, Ностуланы Магомет кирик журналистлени хайырларындан, Сарбийни анда болмагъаны хазна сезилмей эди. Сора бир сейирим: Сарбий Маштаевич ыйыкъны ичинде газетде басмаланган материалланы юслеринден летучкалада кесини оюмун айтмай къоймаучу эди. Газетни кезиулю номерине къарап чыкъгъан адам ол неда бу статьяны бек сёгюп неда бек махтап сёлешсе, ахырында Сарбий, ёрге туруп: «Ол статьяны алай бек сёкгенигизге бюсюремедим. Ма анда быллай иги, фахмулу жазылгъан тизгинле, ким да эсге алырча шартла бардыла», – дер эди.

Бек махталгъан статьяны, очеркни юслеринден да айтыр эди кесини оюмун. Къабарты-Малкъар къырал университетни 1962 жылда бошап, ишлерге редакциягъа келген Толгъурланы Зейтунну жазгъанларына къошханы болмагъанын а ол жыйылыулада ачыкъ айта эди. Сёзсюз, аны алай айтханы редакцияда эрттеден

ишлеген, урушха дери окъуна жашауларын журна-
листика бла байламлы этген адамлагъа артыкъ хычыуун
да тие болмаз эди, алай акъылында болгъанны артха
салмагъан Сарбий ол затха эс бурмаучу эди.

Толгъурланы Зейтун, командировкагъа баргъан же-
ринде адамланы ишлеринде, жашауларында болсун,
башхала эслемеген шартланы эслегенин, аланы юсле-
ринден ким да суйюп, магъанасына эс буруп окъурча,
алай жазаргъа фахмусу жетгенин редакцияда къайсы
бирибиз да терк ангылагъан эдик. 1962 жылны сен-
тябрь айында аны Къашхатауну ашханасыны (ол ресто-
ранны борчун да толтура эди район арада) юсюнден
«Зауаллы тефтелье» деген ат бла жазгъан фельетону
бюгюн да эсимдеди. Ол бек кёплени чибинлетген эди.
Ашхананы таматасы Ксаналаны Эрменбий а, терсли-
гин боюнуна алып къойгъан эди ансы, чамланып, къай-
гъы этип да кюрешмеген эди. Кёпню кёрген, кёпню
билген асыл адам эди Эрменбий.

Зейтун бла мен эки-юч адамны юсюнден очеркле да
жазгъан эдик бирге. Ыразы эдим аны бла тенглик
жюрютгениме.

1963 жылда Тёппеланы Алим Москвадан къайтхан-
дан сора уа, газетде сейирлик материалла алгъындан
да кёп басмалана башладыла. Литератураны, искусство-
ну, артыгъыракъда театр искусствону, эллени история-
ларыны юслеринден Алим жазгъан статьяла, ушакъла
газетни жангырыууна себеп болгъанларына сёз жокъ
эди.

Алим, эсимдеди, жаш тёлю бла кёп иш бардырып
башлады биринчи кюнледен окъуна. Сёз ючюн, Элбрус
элде жашагъан Малкъарланы Османны республиканы
жаш тёлюсюне ачыкъ письмосун къурап басмалады
«Коммунизмге жолда». Анда сёз жаш тёлюню жашауда
жерини юсюнден бара эди. Ким да эс бурурча, сейирлик
статья. Тейри, эс бурулгъан да болур эди ансы, анга кёре
жюзге жууукъ адам кесини оюмун жазып ийген эди
редакциягъа. Аладан асламын чыгаргъан эдик газетде.

Аллай затла газетни, анда ишлегенлени да намысла-
рын кётюре эдиле.

ТЕЙРИ ЭШИГИ АЧЫЛГЪАНЧА БОЛДУКЪ

Алтмышынчы жылланы биринчи жарымы къы-
ралыбызда миллет тилледе чыкъгъан газетлени бек
ырбынга тыйылгъан кезиулери эди. Ыйыкъдан беш

кере чыгъыучу газетлени хазна къалмай барысын да юч кереге туюшюрдюле. Аланы журналистлери энди, мындан арысында, ол жерледе орус тилде чыкъгъан газетледе басмаланнган материалланы кеси тиллерине кёчюрюу бла чекленирикдиле деп, алай оноу этилгени да эшитиле башлады.

Ол зат бизни уллу сагъышха къалдырды. «Коммунизмге жол» газетде ишлегенлерибизден кёпле кеслерини тамблагъы кюнлерини къайгъысын кёре башладыла. Редакциядан къысталлыкъ адам къайда баш кечиндирлигини къайгъысын кёре тебиреди деген магъанада айтама аны. Орус газетде басмаланнган материалланы малкъарчагъа кёчюрюу ишни жалчытыр ючюн, юч-тёрт адам керек боллукъду. Башха къуллукълада да: секретариатда, корректурада бла машбюрода да тёрт-беш адам. Алай бла, жаланда «Коммунизмге жол» газетден окъуна бек азындан отуз адам кетерге керекди.

— Къазауат аягъын Аллах байласын ансы, бу игиликке этилген оноу туююдю, — деди бухгалтерибиз Моттайланы Билян, бир бёлек жаш, бирге жыйылып, ушакъ эте келгенибизде. Ол чамгъа буруп айтды эсе да сёзюн, биз а тегерегибизге тынгысыз къарашдыкъ. Алай Билян бир кесекден бютюнда бек къоркъутду бизни. Тюз ол кезиучюкде Гуртуланы Салих, машбюрогъа кирип, Москвадан келген не эсе да бир материалны малкъарчагъа кёчюре тургъанын эшите сюелебиз. Редакцияда быллай адет барды: кёчюрген адам, орусча жазылгъан текстни къолуна алып, аны окъуп, сора, кёлюнден ёз тилибизге кёчюрюп, машинисткагъа айтады, машинистка уа зарфха уруп барады. Алайда Салих: «Коммунизмге барабыз», — деген сёзлени айтды. Билян а:

— Бар, бар! Коммунизмге бармай а, жолда семиз этле ашаймы къаллыкъса? — деди.

Андан сора хар ким кабинетлерибизге шыбыртсыз ташайдыкъ.

* * *

Биз эшитгеннге кёре, миллет газетлени, алай бла уа миллетлени кеслерини да намыслары бла ойнагъанла КПСС-ни АК-сыны баш идеологу Суслов бла «Известия» газетни баш редактору Аджубей (Хрущёвну киеую, къызыны эри) эдиле. Башындан келген оноугъа угъай дерге онг жокъ. Аны себепли, биягъында айтханымча, кёбюбюз, редакцияда къалмазгъа боллукъла, кеслерине

кёллери бла иш излейдиле. Биягъы Билян а мени бла кюрешиуюн къоймайды (ол менден тамата болгъанлыкъгъа, тенгликни бек къаты жюрютебиз).

— Мен бир жерге барырма да, бухгалтер болуп, ох деп ишлерме да турурма. Сен а, заводланы биринде, бурун сыртынга да къара жау жагъылып, терлегенлеринг барып, аман сагъатлы болуп айланырса, таматанг да тырмандан этинги ашай, — дей эди, кюлген тауушу игида узакъгъа эшитиле.

...Угъай, Билян айтханча болмады иш. Хрущёвну къуллугъундан кетердиле да, биз къоркъгъан ызыбызгъа тюбемедик. Аджубейни да къурутдула ишинден. Тюзюн айтыргъа керекбиз, Аджубей бек фахмулу журналист эди. Ол «Известия» газетни намысын алай кётюрген эди, бизничала анга жазылыргъа арталлыда онг тапмай эдиле. Аджубейни заманында «Коммунизмге жол» газетни редакциясына жангыз да бир «Известия» жете эди жыл сайын. Шауаланы Миналдан, 1963 жылда партияны Нальчик шахар комитетине жюрюй кетип, «Известиягъа» жазылыргъа эркинлик алгъанын эшитип, анга бек сукъланнганыбызны да унутмагъанма.

Къалай-алай болду эсе да, бек башы — биз къоркъгъан ишге кишен салынды; къыралда миллет вопросха энчи эс буургъа, миллет литератураны, культураны, искусствону тохтаусуз айнытыргъа, газетлени, журналланы ишлерин игилендирирге дегенни айтып, КПСС-ни АК-сы сёзю къаты салды. Ол затланы барысы да, тейри жарыгъыча, хычыуун кёрюндюле бизге. Газетибиз ыйыкъдан беш кере чыгъып башлагъанда уа, кесибибизни дунияда бек насыплы адамлагъа санап тохтадыкъ. Редакцияда жангыдан юч бёлюм къуралды: пропаганда, совет къурулуш сора информация. Алагъа таматагъа Отарланы Исмайыл, Тёппеланы Назир, Гюлюйланы Мажит салындыла. Баш редакторгъа да экинчи заместитель берилди. Ол къуллукъгъа Мирзоланы Алийни тийишли кёрдюле. Алай Алий эл мюлк бёлюмню таматасы болгъанлай къаллыгъын да ангылатдыла. Биз, ол бёлюмде ишлегенле, анга къууандыкъ. Алий кюлунда ишлегенлеге бек сакъ эди.

Корректурала ишлегенледен да Батчаланы Думасар, Гуртуланы Салих, Жаникаланы Мажит, Хучиналаны Аныуар тюрлю-тюрлю бёлюмледе ишлерге кёчюрюлдюле. Редакциягъа тышындан чакъырылгъан журналистле да болдула. Сёз ючюн, радиодан Къудайланы Хасан келди бизге.

Насыбыма, биринчи кюнледен окъуна редакцияда ишлеген жашланы къайсы бири бла да тынгылы шуёхлукъ жюрютгениме къууанама. Артыгъыракъда Гуртуланы Салих, Токумаланы Жагъафар, Сараккуланы Келлет, Таукенланы Идирис, Моттайланы Билян бла татлы тенгле эдик. Ала менден таматаракъ болгъанлыкъгъа, Отарланы Исмайыл, Зокаланы Зейтун, Балаланы Осман, Ахматланы Паша бла да бек татлы эдим. Ишге менден артдаракъда келген Аликаланы Владимир, Къулийланы Хусей бла да алай. Барысыны да кёп хурметлерин кёргенме. Балаланы Осман 1962 жылда, 31-чи декабрьде ингир ала мен жашагъан фатаргъа келип: «Хасан, Роза, тебирегиз, бизге барайыкъ. Жангы жылгъа бирге тюбейик», – деп, алыкъа беш айы да толмагъан Камалны да къоюнуна алып, (жыл бла он айы болгъан Лариса уа – мени къоюнумда) юйюне элтгени да бек хычыуун кёрюнген эди бизге. Не уа Османны юй бийчеси Надя (татарлы тиширыу) къалай жарыкъ тюбеген эди, къалай залим сыйлагъан эди! Османны жангыз жашы Рашид да, анга беш-алты жыл бола болур эди, бек къууанган эди бизге – къонак-лагъа.

Мени ангылауумда, Османны фахмусуна (миллети-бизде биринчи болуп, тамсил жазууну кългъа алгъан адам), юйюр жашаууна сукъланмагъан жокъ эди редакцияда. Намысы да бийикде жюрюй эди. Орус тилде жазылгъан бек кыйын текст тюшсе редакциягъа, аны малкъарчагъа кёчюрюрге Османнга ышанычуларын да унутмагъанма. Бала улу аллай затланы терк да, тынгылы да этгенди.

Осман биринчи тамсиллеринде («Басняла», «Элбрус» китап басма, 1962 жыл) ичгичилеге, эл тюпчюлеге, эсириклеге, уручулагъа, терсбоюнлагъа... бек къаты сёгюм салады. Юлгюге «Ичгичи Къабан» деген тамсиллин эм башхаларын келтирирге боллукъбуз. Бу атын айтхан тамсилибизден бир къауум тизгиннге эсигизни бурама:

*Къарамайын юйюрюне, юйюне,
Кеси ичген аракъызгъа суююне,
Башиын ёрге кётюрмей,
Къан чабып кёзлерине,
Къулакъ салмай жаныуарланы
Акъыл берген сёзлерине,
Аллын кёрмей,
Жыгъыла да, сюркеле,*

Кеф бола да,
Аунай батхакъда, кирде,
Тенг тапмай,
Тапханы да – кеси кибик,
Бир аман,
Хур-хур эте,
Терен агъач ичинде жашай эди
Тонгуз улу чал Къабан...

* * *

Башда атларын сагъыннган шуёхларымы юслеринден не кёп махтау сёз айтсам да, артыкъ боллукъ тюйюлдю. Тамата къарындашым Магомет, «Коммунизмге жол» газетде ишге тохтагъанымы эшитгенинде, былай эсертди:

– Анда Гуртуланы Салих деп мени шуёхум ишлейди. Анга кесинги таныт. Ол санга тенглик эталлыкъды.

Кертиси бла да, редакциягъа келгенимлей окъуна, аны бла къазанлашыр умут этдим. Алгъа былай бир ёхтем, махтанчакъ адам кёрюндю да, жукъ айталмадым. Бир къауум кюнден а Гулаланы Башир да, мен да, Салих да Нальчик солуу паркда кёп айландыкъ, бирер аякъ сыра да тартдыкъ. Ол заманда айтдым Салиххе ким болгъанымы.

– Сен Магометни къарындашы болгъанынгы билеме, – деди Салих. – Алай сен, аныча, ачыкъ адамгъа ушамайса да, ол себепден тургъанма хапарлашмай. Магомет бла кёп туз-гыржын ашагъанбыз; уллу тенглиги болгъан жашды ол.

Андан сора Салих бла терк-терк тюбеше башладыкъ. Солуу кюнлерибизде окъуна бир бирни излеген заманларыбыз кёп болгъандыла. 1963 жылда, 25-чи апрельде, манга фатар берилгенини юсюнден къагъытны къолгъа этгенимде, бек алгъа Салихни излегеними да унутмагъанма. Экибиз да, автобусах мине да турмай, женгил машина тутуп, Толстой орамны бек ахырында ишленнген, жангы жашау журтха мычымай жетдик.

– Мында бизге ачхыч берлик ким эсе да, сен тюбе, – дедим Салиххе. – Ким биледи, манга бермей къойсала уа...

– Хапарны къой, экибиз да тюбейик, – деди Салих. – Паспортунгу, башха документлеринги да сурарыкъ эселе уа?

Барабыз, ачхычны берлик адамны тёртюнчю этажда табабыз.

– Хапчукларыгъызны келтиргинчи, ачхыч берлик тыйюлме, – деди бир къатангы, сары шинли къаштйю киши. Артха айландыкъ да, Толстой орамда базарны къатында кюбюрюню башы, тегереги да тынгылы жабылгъан, жюк ташыгъан бир машинаны шофёру бла келишип, мен жашагъан фатаргъа – Революция атлы орамны биринчи юйюне бардыкъ. Ундурукъну, жыя да турмай, экибиз эки къулагъындан тутуп, машинагъа салдыкъ. Аны юсюне дагъыда бир затла атдыкъ...

Тейри, алай терк жетдик артха, ол бизге ачхыч берлик адам сейир окъуна этди.

...Салих ишге Акъ-Суудан жюрюй эди да, бир зат бла чырмалып, юйюне заманында кеталмаса, бизде къала турду. Шуёхлугъубуз кючлене, экибизини арабызда жюрюген къарындаш ышанла жүреклене жылыта, битеу дуния кесибиз ючюн жаратылгъан сунуп, алай жашай келдик, ол назмуларына, мен проза чыгъармаларына къууана. Билими, газет ишге уллу хунери да болгъан Салих жууукъгъа, тенгнге бек сакъды, – сени жумушунгу тындырыр ючюн, таулула айтычулай, Тау Артына аууп къайтыр.

Аликаланы Владимирни да таза тенгликке къошханы жокъду; туз-гыржыннга да – чомарт. Негерлерин, тыш адамны окъуна, юйюне неда ишлеген жерине чакъырып, бир сыйласа, дуниягъа жангыдан туугъанча болады. Ол 1963 жылда «Коммунизмге жол» газетге келген кюнюнде окъуна тенглик жүрютюп башладыкъ биз. Ол газет ишге кёл салгъанын, литератураны бек суйгенин терк ангыладым. Назму жазаргъа, кыйл кюбуз согъаргъа, жырларгъа да фахмусу болгъан жаш. Редакцияда адамланы бир сылтаулары (къууанч ингирле – байрам кюнле, юбилейле...) болгъан кезиуде Володя, кыйл кюбуз бла ариу тау макъамла согъуп, бизге кёп кере аякъ бюкдюргенди неда тюз тепсеуге бардыргъанды.

Ол жыллада жаш поэтлени арасында Алика улуну лирикасына къошханым хазна болмагъанды. Алай, газет ишге асыры берилгенден, жарсыугъа, жангыз бир назму китап чыгъарыу бла чекленип къалгъанды. Газетге уа кыйыны бек уллуду, бюгюн да ишлейди анда. Литература къуллукъчудан башлап, жууаплы секретаръ болуп, онжети-онсегиз жыл ишлегенди.

* * *

1965 жылда, 26-чы мартда КПСС-ни Ара Комитетини кезиулю Пленуму болгъан эди. Анда «СССР-де эл мюлкню бютюнда терк айнытыуну арт болжалгъа

салынмазлыкъ борчлары» деген ишге къаралгъан эди. Алгъаракъдан окъуна айтып къояйым, эл мюлкде ишлегенле кёп жылланы ичинде аны оноуларына къулланып жашагъанларын эсге алсакъ, ол Пленум совет халкъланы жашауларында болмагъанча уллу магъананы тутханды.

Кертиси бла да, март Пленумну оноуларыны магъаналылыкълары бизни республиканы жашауунда барыбызгъа да туура эдиле. Бёлек жылны ичинде жерчилик, андан хайыр алыу, сабанчыны намысы, жууаплылыгъы да тохтаусуз кётюрюле баргъандыла.

26-чы мартда, Пленум кесини ишин бардыра тургъан кезиуде, редакторубуз Черкесланы Сарбий бизни кесине чакътырады да:

– Газетни тамблагъы номерине Пленумну юсюнден откликле къурагъыз, сабанчы, малчы болсун, жазычу, алим болсун, мюлк оноучу неда устаз болсун, партия бу жолгъа дери жерчиликге былай уллу эс бир заманда да бурмагъанын айтсынла... Алагъа ол оюмну айтдырлыгъ а сизсиз, – деди. – Кимигиз телефон бла сёлешигиз тегерекке, кимигиз, машинагъа минип, жолгъа атланыгъыз; эки машинаны да бери келтиртгенме.

Партияны ол ишин – тюз бир тюрюлю оноу этгенинлей, аны юсюнден адамланы «оюмларын» газетлеге басмаларгъа, радио, телевидение бла эшитдирирге ашыкъларгъанын бирда жаратмаучу эдим. Къаллай бир учхаралыкъ, къаллай бир жалгъан фатыуа бар эди ол затда! Кесини оноуларына халкъны зор бла бой салдырыргъа кюрешмеклик партияны борбайсызлыгъыны бир белгили шарты эди.

Да биз а юйренип окъуна къалгъан эдик ол затха, аны бла байламлы этген ишибизни кертилигине, тутхучлугъуна толу ийнанып. Мен редакторну кабинетинден чыкъдым да, телефонну «Элбрус» совхозну Лашкута бёлюмюне бурдум. Анда бёлюмню таматасы Къылычбий Ивановну тапсам, ишим тынгылы болдугъун билеме. Аны кеси бла ушакъ этсем да, тамамды. Алай Къылычбий анда сабанчы бригадаланы таматалары Ботталаны Юсюпден, бла Юсюпланы Жюнюсден бирлерин манга сёлешдирсе – бютюнда иги. Алай табылмады Иванов. Сора Заюковода Шурдумова Лида ишлеген фермагъа сёлешдим.

Къуралды ишим. Лиданы кесин телефоннга чакъырдыла да, халны ангылатдым.

– Бусагъатда телевизоргъа къарап турабыз, – деди Лида. – Мен ангылагъаннга кёре, элли урунганлагъа

керти да жарарча оноу этилликди бу Пленумда. Сабанчы ишинден, жашауундан кѳууанса, малчы да игиликледен кѳуру кѳаллыкѳ тѳуйюлдо. Жер кѳаллай бир битимли болса, малчылыкѳ да аллай бир хайырлы болукѳду.

— Лида, сени айтханларынга тынгылап, жарагѳан отклик кѳоллу болдум,— дедим.

Сора, кѳп мычымай, Шурдумованы атындан материалчыкѳ жазып, зарфха урдуруп, Малкѳондуланы Хамитни (редакторну экинчисини) кѳолуна тутдурдум.

— Не терк болдунг! Бирда кѳуруса да, телефон бла сѳлешсенг эди уа,— деди Хамит.

— Да телефон бла сѳлешсем да, барып, ушакѳ этсем да, бу мен жазгѳан затланы айтырыкѳ болур эди, — дедим Хамитге, артдан манга келликни сагѳышын этмей.

Хамитге кѳпмю керек эди, ойнагѳан кибик этип, Хасан былай айтханды деп, кѳп заманнга дери хапарны кѳыздырып айланды.

Алай экинчи кюн ол хапаргѳа жангы зат кѳошулду: Шурдумова Лида «Элбрус» совхозну ийнек саууучусуду деп чыгѳаргѳанма газетде. 27-чи мартда 1965 жылда эрттенликде, сагѳат ондан бир кесек атлап, радиодан биреу (анда ишлеучю эди, антлы шѳѳхум, устазым, жууугѳум) сѳлешип, Малкѳондуланы Хамитни телефонун сорду. «2-38-21», — дедим.

Тейри, андан сора беш минут да озгѳан болмаз эди, Хамит телефон бла сѳлешди да, мени кесине чакѳырды.

— Хасан, Шурдумова Лида кѳайсы колхозда ишлейди? — деп сорду, «Коммунизмге жол» газетни жангы номерин кѳолунда ары-бери бура.

— Шурдумова Лида Заюковону колхозунда биринчи номерли скот-товар фермада ийнек саууучу болуп ишлейди, — дедим ѳхтем ауаз бла.

— Мында жазылгѳаны уа алай тѳуйюлдо, — деди Хамит,— Шурдумова Лида «Элбрус» совхозда ишлейди деп чыгѳаргѳанса.

— Оллахий, бек айыплы иш болгѳанды, — дедим. Уялдым. Аллай халатны кѳалай ычхындыргѳаныма уа акѳылым жетмеди...

— Бусагѳатда, телефон бла сѳлешип, ол... айтханды, — деди Хамит. — Мен да эслемегенме ол жангылычны. Сен жазгѳанны окѳуп, кѳол салып кѳойгѳанма.

...Алайда манга уялыргѳа тѳюшдо. Уллу кѳеллюлюк этгенме деп да билмейме, откликни «Элбрус» совхоздан кѳууаргѳа керекме деген оюмуна хорлатханма, баям;

акъылымда ол болуп тургъанды да, андан этгенме алай ансы, Лида Шурдумованы юсюнден алгъаракъда да айтханым окъуучума белгилиди, — ол жаш да, ариу да къызчыкъны адамлыгына, иш кёллююгюне бюсюреуюмю чеги жокъ эди.

Мен бу тизгинлени жаза туруп, Малкъондуланы Хамитни юйюне телефон бла сёлешдим да, ол заманда этген ишими сагъынып, экибиз да аямай кюлдюк.

Андан сора бир ыйыкъдан — 3-чю апрельде — Малкъондуланы Хамит мени кабинетиме келди да:

— Хасан, жолгъа тебире, — деди.

— Къайры тебиретесе, тамата? — деп сордум.

— Бабугентге. Анда «Чирик кёл» колхозну председатели Мусукланы Мустафагъа тюбе да, КПСС-ни АҚ-сыны март Пленумуну оноуларын жашауда бардырып ючюн, къаллай мадарла белгилегенлерини юсюнден аны статьясын къурап кел.

Бизни бёлюмге Мирзоланы Алий башчылыкъ этеди. Алай Пленум бла байламлы ишлени Хамитге буюргъандыла.

— Асыры ашыгъа болурбузму? Ол алыкъа Пленумну материалларын окъугъан да болмаз, — дедим мен.

— Къой хапарны. Машина хазырды. Суратчыны да (Горностаевни) ала бар, — деп, къысха айтды.

Малкъондуланы Хамит бла бирге ашап-ичип, бир-бирни юйюне кёнакыгъа барып, алай жашай, ишлей келгенбиз кёп жылланы ичинде. Ол чамны, лакъырдамы да суйген, ариу жыр айта да билген, фахмулу, билимли журналистди. Хамит этген оноугъа редакцияда угъай деп сюелген адамгъа хазна тюбемегенме. Хамит, айтханымча, сени бла ашагъан, ичген да, ойнагъан, кюлген да этер эди, алай, ишге жетгенде, ол затланы барысын да унутуп кёйгъан оноучу эди.

— Тебирейим, тамата, — дедим, — аны не сёзлюгю барды.

«Чирик кёл» колхоз ол заманда саулай республикада окъуна онглу мюлкледен бирине саналгъанды. Терк районда жерлеринден, бир «Сукан сууну» айтмасакъ, тау мюлклени арасында бабугентчиледен кёп тирлик жыйгъан жокъ эди. Малчылыкъ жаны бла да районда алларына кишини ётдюргемендиле ала.

Насыпха, мен баргъанда, Мустафа кабинетинде олтуруп тура эди. Саулукъ-эсенлик сурашханыбыздан сора, иги кесек заманны ушакъ этдик. Мустафа Пленумну материаллары бла, кёл салып, шагъырей болгъанын ангыладымы, сёлеше келгенибизде. Ол партия элли урунганлагъа алай уллу къайгырыулукъ этге-

инне кѳууанып, кѳлю кѳтюрюлюп хапар айта эди. Артда колхозну баш бухгалтери Башийланы Махтини да кесине чакѳыртды. Сора ала мени жумушуму тынгылы этдиле.

Алай олсагѳат окѳуна кетип кѳалмадым. Мустафа бла бирге колхозну элден узакѳ болмай орналгѳан сѳут-товар фермаларына барып, малчыла бла ушакѳ этип, аладан да газетде чыгѳарырча шартла алып, иш бош-лыр заманнга, артха кѳайтдым. Редакциягѳа кирип, кѳагѳытла алып, кече бла ишлеп, эрттенликге статьяны хазыр этип келир акѳылдама. Алай этиу редакциягѳа келген кѳюнѳмден бери да тѳремди. Командировкагѳа барсам, кече жаза эдим статьяланы.

Аны себепли бу жол да, редакциягѳа кѳайтып, кѳагѳытла алдым да, юйге бардым. Арыгѳандан болур эди, диваннга таяннганымлай, кѳалкѳыдым да кѳалдым. Уяннганымда, танг тѳбѳнѳден белги бере башлагѳанын ангыладым. Секирип турдум да, бет-кѳол жуууп, ишими кѳолгѳа алдым.

...Мустафа Мусуков бла ушагѳымы, жазып, тынгылы этгениме бек кѳууандым. Ол кѳн аны газетни кезиулю номерине салдыла.

БѳЛЮМНЮ ТАМАТАСЫ ДЕРС КИТАП КИБИК ЭДИ МАНГА

Алтымышынчы жылла уллу кѳллениуню, жазыу ишни кѳыйматына жангыдан тѳшѳнѳуню, алгѳыннгы жарсыуларымы, жѳрек кѳыйынлыкѳларымы артдагѳы кѳууанчларым унутдургѳан, редакцияны журналист-лерини манга ышаныулукѳлары кѳанат кѳакѳдыргѳан, биринчи проза китабыма дуния жарыгѳып да кѳргѳзтген, бийик билим кѳоллу этген да жылла эдиле. Журна-лист жашауумда жангы статьям, очерким, репортажым — бары да манга бирер жангы ауушча кѳрѳне эдиле. Профсоюз организацияны председателине, ызы бла парт-бѳрогѳа членнге да айырдыла мени редакциячыла. Ол уллу хурмет эди манга, кесими тынгылы адамла санына кѳошула башлагѳаныма ийнандыргѳан хурмет.

...1967 жыл, 29-чу октябрьде кезиулю летучкагѳа жыйылабыз. Сарбий, дайымда этиучѳсѳча, хар ким оѳумун айтып бошагѳынчы, тынгылагѳанлай турду да, ахырында озгѳан ыйыкѳда ишибизни юсѳнден, анга дери сѳлешгенлеге да багѳа биче, кеси акѳылында болгѳанны бизге ангылатды.

– Иги кесекден бери мени сагъыш этдирип тургъан бир затны юсунден сизни бла кенгеширге сюеме, – деди Черкес улу, – партия-жашау бѣлюмню иши бек ауурду. Мени ангылауума кѣре, Ностуланы Магометге бла Батчаланы Шахийдатха ючюнчю нѣгер керекди, жашыракъ адам, керек заманда районнга, элге жетип, редакцияны ишин мычымай этип къайтырча. Сиз угъай демесегиз, былайда сайлауну бѣлюмню таматасына берирге сюеме. Магомет, жашладан къайсын сюе эсент да, ал нѣгерге.

Барыбыз да тынгылауну басдыкъ, Сарбий да. Бир кесекден Ностуланы Магомет ѳрге кѣтюрюлдю да:

– Шауаланы Хасан угъай демесе, аны бла ишлерге сюе эдим, – деди.

Алайлай, Мирзоланы Алий, олтургъан жеринден секирип туруп, къолунда газетин Носту улуну бет орамында ойната:

– Угъай! Мен Шаваевни санга деп юйретмегенме, – деди. – Бир да, эки да айтма. Ол боллукъ иш туюлдю. Кѣремисиз сиз аны?!

Мени бир сейирлик сезим бийледи да, битеу санларым, ток ургъанча, жызылдадыла.

– Алий, сабыр бол, таланган, – деди Сарбий. – Хасанны кесине да бир тынгылайыкъ.

Ол бек къыйын иш эди манга – Мирзоланы Алийни къатында Ностуланы Магометни бѣлюмюне барыргъа ыразылыгъымы билдирмеклик. Бек алгъа Малкъондуланы Хамитни кѣзюне къарадым. Ол хо дериме ыразы болгъанын билдирди. Партия-жашау бѣлюм аны оноунда эди.

– Мен Алийни къолунда ишлегенли, беш жыл болады; аны хайырындан, кеси айтханлай, журналистикада бир затлагъа тюзелгенме. Ол бар дей эсе, барама. Магометден къачхан жерим жокъду. Магомет да бек сау болсун, мени партия-жашау бѣлюмде ишлерге тийишли кѣргени ючюн. – Баям, алай сѣлешгеним Алийге, Магометге да хычыуун кѣрюндю. Ким биледи, мени сѣзлерим Алийни бой салыууна себеплик окъуна этген болур эдиле. Ол кюн окъуна Сарбий приказ жазды да, партия-жашау бѣлюмге тамата литература къуллукъчу (бѣлюмню таматасыны экинчиси) болдум.

Сѣзсюз, Носту улу Магомет огъурлулугъу, халаллыгъы да болгъан, сѣлеширге, кенгеширге да суйген адам эди. Биринчи кюн окъуна айтды къаллай затлагъа эс буругъа керек болгъанымы.

Мен ангылагъандан, бѣлюмню планына кѣре, элlege,

шахарлагъа жюрип, партия организацияланы ишлеринден газетге хапар келтирип турургъа керекме. Шахийдат тиширыу башы бла командировкалагъа хазна чыгъаллыкъ туююдю. Магомет да, бѣлюмню дуураларындан къутулуп, ары-бери кѣп барыр онгу жокъду. Тюзюн айтсам, манга кереги да олду. Иш ахлусу адамла бла кюн сайын тюбеше тургъандан иги не барды!

Не да этип, биринчи кюнледен окъуна Магометни, Сарбийни ышаныуларына кертичи болууну жолуна тюшерге кюрешеме. Энди таулу мюлклени партия организацияларыны секретарьларында мен танымагъан жокъду. Эл мюлк бѣлюмде ишлегенимде да, ала бла тюбешип, ушакъ эте тургъанма. Алай эндиги борчум башхаракъды, – партия организацияла КПСС-ни политикасын халкъгъа ангылатыуда, урунганланы кеслерини ызларындан тизиуде, кадрла бла ишлеуде къаллай мадарланы хайырланганларын халкъгъа газетни юсю бла билдирирге керекме. Коммунистле партия жыйылыугъа къалай хазырланганларыны, аны не халда бардыргъанларыны юсюнден да (энчи рубрика ачып) статьяла басмалай туруп акъылдама. Ол акъылгъа, Магомет бла ишлеп башлагъанлай, партия жашау бла байламлы Москвада чыкъгъан журналланы окъуй кетгенден сора келгенме. Ол ишиме Магомет бек ыразы эди.

– Школлада партия организациялагъа энчи эс бурурунгу тилейме, – деди Магомет бир жол, ишни юсюнден сѣлеше келгенибизде. – Этилген оноула къалай толтуруладыла, сора партия берген жумушну тындырыу не халдады? Бек башы, окъутуу-юйретиу ишни игилендириуге себеп боллукъ къаллай вопросланы сюзедиле? Ол затны энчи белгилей тур, иги жаш кибик...

Магометни ол айтханы хар заманда да эсимде эди. Болсада, колхозлагъа бла совхозлагъа асыры терк-терк жюрирге тюшгенден, школланы партия организацияларына эс буругъа онг тапмай къала эдим. Алай Акъ-Сууну школуну партия организациясыны секретары Аттоланы Нафийге 1967 жылда, 25-чи ноябрьде телефон бла сѣлешгеними уа бирда унутмайма. Ол айтхан, кесим айтхан затланы да къагъытха тюшюрип къойгъан эдим да, ол ушакъ унутуллугъа туююл эди. Бек адепли, ариу тилли, ишине жаны-къаны бла берилген тиширыу эди ол.

– Манга партия организацияны секретары Аттоланы Нафий Чироевна керек эди, – дедим, телефон бла сѣлешип.

- Мен тынгылайма. Кимсе?
- «Коммунизмге жол» газетни редакциясындан сө-
лөшөмө, – дедим. – Шауаланы Хасанма.
- Игиди, иги. Жазгъанларыңгы окъуй-окъуй турабыз.
- Нафий Чироевна, школну партия организация-
сыны ишини юсюнден газетге статья жазсагъыз эди,
аны ючюн сөлөшөмө.
- Жазылгъанбыз, – деди Нафи. – Жаланда эки адам
къалып турады. Ала да, ахча алгъанлай, жазыллыкъ-
дыла.
- Сиз мени иги ангыламагъансыз.
- Не айтасыз?
- Газетге статья жазаргъа керексиз.
- Жазылгъанбыз.
- Мен айтханны ангыламайсыз.
- Мында устазла дауур этедиле да, жукъ эшитдир-
мейдиле...

Экинчи кюн кесим школгъа бардым да, Нафийге тю-
бедим. Муратым а неди? Сабийлеге терен билим берир
эм аланы патриот ниетде юретиу ишни тынгылы жал-
чытыр ючюн, устазла къаллай мадарланы хайырлан-
гъанларына толугу жууап алыргъа керекме.

– Бек алгъа биз партия организацияны ёсдюрюк,
кючлю этер ючюн кюрешибиз, – деди Нафий. – Алайсыз
жууаплы ишибизде этген муратыбызгъа жеталлыкъ
туйюлбюз. Бусагъатда школда онюк коммунист барды,
партиягъа членге кандидат да – ючеулен. Аладан эки-
син быйыл алгъанбыз. Бусагъатда эки кызыны партия-
гъа алыргъа хазырлайбыз. Бирлери – Гиляхланы Люба,
лабораторияны ишин жүрютеди, Созайланы Нина уа
тамата пионерважатыди.

Бу арт кезиуде класслагъа таматалыкъ этген комму-
нистлени отчётларына тынгылайбыз. Аны да хайырлы
ишге санайма. Сёз ючюн, 7-чи «а» классны таматасы,
малкъар тилни бла литератураны устазы Жабоуаны
Борис Дауутовични ишине къарагъанбыз алгъаракъда
болгъан партия жыйылыуубузда. Алгъын ол классда
хал осал эди да, барыбыз да кенгешип, анга таматагъа
Борис Дауутовични салгъанбыз.

– Алай эсе, ол ишлеген кезиуню ичинде къаллай
тюрлениуле болдурулгъанларыны юслеринден толугу
ракъ айтсагъыз эди.

– Коммунист Жабо улу бизни ышаныуубузгъа кер-
тичи болгъанды. Бусагъатда ол классда осал окъугъан
сабий жокъду. Анда жашла, кызыла да кеслерин тап
жүрютедиле, спорт бла кюрешмегени да хазна жокъ.

Борис Дауутович элде бек иги пропагандистледен бирлерине саналады.

Устазла-коммунистле Рабаев Илья Абрамович, Чихетова Инна Ивановна да партияда болмагъанлагъа ахшы юлгю кёргюзтедиле. Ала ата-анала бла къаты байламлыкъда ишлейдиле.

Чеченланы Зоя Аллахбердиевна да коммунистди. Ол 1-чи «б» классны окъутады. Анда сабийлени билим алыргъа толу кёл салыулары барыбызны да къууандырады.

Окъуучуланы комсомол организацияларыны ишин да дайым кёз туурада тутабыз. Завучубуз коммунист Сергеева Роза Александровнаны боюнундады ол ишни жууаплылыкъы.

Историядан окъутхан устаз Балабина Елизавета Алексеевнаны башламчылыкъы эм башчылыкъы бла школда Ленинчи зал къуралгъанды. Сабийлени патриот ниетде юйретиуню игилендириуде аны магъанасы уллуду. Балабина парторганизацияны секретарыны экинчисиди, аны ата-анала да бек суюдиле. Сабийлени патриот ниетде юйретиуде коммунистле Махийланы Токай Къубадиевич бла Кючмезланы Салих Темударович Балабинагъа иги болушадыла.

Ол кюн Нафий партия организацияны ишини юсюнден дагъыда кёп зат айтхан эди. Комсомолну 50-жыллыкъына, В. И. Ленин туугъанлы, 100-жыллыкъына хазырланыу бла байламлы кёп ахшы мадарла белгилеп, аланы жашауда бардыругъа энчи эс бургъанларын а, кёлю кётюрюлюп, энчи черте эди ол.

Ахырында Нафийге:

– Бу манга айтхан хапарыгъызны кертилигине мени толу ийнандырдыгъыз, былайгъа къол салыгъыз да, – деп, блокнотума этген жазыууму ахырын балан бармагъым бла кёргюзтдюм, къаламымы къолуна тутдура.

Ол кёзюме къарады да, огъурлу ышарды. Мен а, асыры уялгъандан, бетими жинкча къызаргъанын кесим окъуна сездим. Ол къол да салды, «1967 жыл, 26-чы ноябрь» деп да жазды. Бюгюн да, Нафийни къол ызына къарагъанымда, аны аriu да, огъурлу да сыфаты кёзюме кёрюндю, сабыр, жумушакъ ауазы къулагъыма эшитилгенча болду.

* * *

1968 жылда, 27-чи майда Чегем районда Къалабеков атлы колхозну партия организациясыны секретары Ахкёбекланы Асхат, ол мюлкню баш бухгалтери, Ата

журт урушда бир санындан айырылгъан Тёппеланы Мажит бла, Хушто-Сыртда «Родина» колхозну партбюросуну секретары Гижгиланы Сагъит бла этген ушакъларымы кезиуюнде блокнотума тюшюрген жазыуларым да сакъланадыла. Асхат малчылыкъда ишлеген коммунистлени юслеринден айтхан хапарны бюгюн кёлум кётюрюлюп окъуйма, алай уллу кёллюлюкню, сансызлыкъны хатасындан, аллай колхозну чач-тук этгенлеге чамланама.

Юлгюге, 1968 жылда Къалабекланы Хамит, Мызыланы Малик, Мызыланы Хажибекир башчылыкъ этген къойчу къошлада хар жюз къойдан жюзге жууукъ къозу (Хамитни къошунда – 100, Хажибекирни къошунда – 95, Маликде да аллай бир эм 2,3 килограмм жюн алыннганды. 1965 жылда Къалабекланы Хамит Ленинни ордени бла саугъаланнганды. Ол заманда колхозда 16 къой къош болгъанды; бек азындан хар биринде – 500–550 къой.

Колхозну сют-товар фермаларыны жетишимлери да къууандыра эдиле эллилени.

Не уа комсомол организацияны секретары Борис Чегембаевни башчылыгъында жаш тёлую арасында къалай сейирлик да, хайырлы да ишле бардырылгъандыла!

1968 жылда, 23-чю июльда Огъары Малкъарда колхозну парторганизациясны секретары Уяналаны Мухтар, 25-чи июльда уа Мечиев атлы колхозну парторганизациясны секретары Кучмезланы Салих бла, 9-чу августда «Акъ-Суу» совхозну партия организациясыны секретары Созайланы Мухаш, Бызынгъда «Коммунизмге жол» колхозну парторганизациясыны башчысы Аттоланы Мажит бла этген ушакъларым да бюгюнлюкде кёп иги адамланы да, аланы иш жетишимлерин да эсиме тюшюредиле.

Не уа 1968 жылда, 10-чу августда Яникойда Совет Союзну Жигити Байсолтанланы Алимге эсгертме ачылыууна аталгъан къууанчны къалай унутхун! Ол кюн ары Совет Союзну Жигити, авиацияны генерал-лейтенанты, урушну заманында Алимни командири Голубев Василий Фёдорович да келген эди.

– Бюгюн манга уруш этгенден эсе кёп да кыйынды, – деген эди ол кесини сёзюн, кёлү тола, сабыр башлай. – Антлы тенгим, жанымча кёрген Алимим, бюгюн сени туугъан элинге къонакъгъа келгенме... – Голубев, кёлү толуп, андан ары сёлешалмай тохтайды. Алайгъа жыйылгъан тиширыула сытыладыла, кёп эр кишини кёз

жашлары чыгъадыла. – Алим менден жети жылгъа кичи эди, – дейди Василий Фёдорович андан арысында, кесин бир кесек къолгъа алып. – Алай аны этген жигитликлери менден он жылгъа уллу эдиле... Биз урушда ким къайсы миллетден болгъанын арталлыда эсге алмагъанбыз. Ол заманда анда бирге уруш этген лётчик жашладан жаланда мен сау къалгъанма. Къалай къыйынды, жаш тенглеринги кёрюрге, ала бла ушакъ этерге термиле, алагъа тансыкълыкъда жашагъан.

Запасдагъы майор Къойчуланы Иосиф былай айтады:

– Хурметли Василий Фёдорович, сизни бери келгенигиз, былайда айтхан эсли сёзлеригиз бизни жаш тёлго кючлю да болургъа, тюз ниетли да ёсрге болушурукъдула. Байсолтанланы Алимни атын жюрютген колхоз тохтамай айныгъанлай барлыгъына сизни ийнандырабыз.

Ол кюн жыйылыуда дагъыда Байсолтанов атлы колхозну партия организациясыны секретары Газаланы Хажимуса, 5-чи классны окъуучусу Байсолтанланы Мадина, школну комсомол организациясыны секретары Акайланы Шура, граждан урушну ветераны Габоланы Мусос, Уллу Ата журт урушну сакъаты Мызыланы Адрай, КПСС-ни Къабарты-Малкъар обкомуну секретары Къулбайланы Мухажир, Байсолтанов атлы колхозну председатели Къудайланы Келлет сёлешдиле. Келлет, халкъгъа айланып, былай айтды:

– Хурметли колхозчула! Бюгюн бизге къонакъгъа барыбыз да бек сыйлы кёрген адам – Алимибизни командири Василий Фёдорович – келгенди. Сиз ыраы эсегиз, аны аты ёмюрден ахыргъа бизни арабызда жаап турур ючюн, жолдаш Голубевни Байсолтанов атлы колхозгъа бюгюн членнге алайыкъ.

Жарыкъ къарсла урулдула.

– Бек сау болугъуз, – деди Къудай улу, – ол ишге барыгъыз да жюрек ыраылыгъыгъызны ангылатдыгъыз.

Школчула сыйлы къонакъны пионерге да алдыла. Василий Фёдорович, алайда ол иш бошалып кетгинчи, кызыл галстугун боюнундан тешмеди.

Ахырында Байсолтанланы Алимни къарындашлары Сафар, Магомет, Исмайыл, эгечи Марзият, жашы, Совет Аскерни офицери Василий жыйылгъанлагъа, артыгъыракъда тышындан келгенлеге жюрек ыраылыкъларын билдирдиле.

Ностулань Магомет мени жашауумда бек белгили жерни алып тохтады ахырында. Энди редакциягъа ишге кирген жылымда болуучу къатылыгъын да унута башлагъанма; Магомет адеп-къылыкъгъа эс бургъан, кеси да ол затдан кенгде болмагъан, жашау тюзлюгюн излеген адам эди. Сталинни аты айтылгъан жерде уа, секирип, ёрге туруучу эди; Берияны юсюнде да терс иш этилгенине ийнаныпды. «Берия бек кючлю адам болгъанды. Хрущёвну къаууму кеслерине къоркъуп жойгъандыла аны», – деп, Магомет терк-терк къатлаучу эди.

Магомет дин сагъынылгъан жерде шайтанны намазлыкъгъа тартханча болуп къала эди. Бир жол Батчаланы Шахийдат да, Магомет да, мен да (бир отоуда олтурабыз, партия-жашау бёлумде) динни юсюнден хапарлаша келгенибизде, мен Кязимни бу назму тизгинлерин юлгюге келтиреме:

*Дуния деп, ахыратынгы унутма,
Ахырат деп, жашауунгу кзурутма,
Экиси да жарытырла бир кибик,
Тюз жашасанг, кгабырынга кюн тийип.*

– Ма, кёресиз да, къаллай бир философия оюм барды поэтни айтханында! – деди Магомет. – Ол, дунияны сагъышын этип, жашауунгу кзурутмазгъа кереклисин ачыкъ айтды. Кязим кеси да ийнанмайды керти жашау ол дунияда болгъанына.

Шахийдат а, диннге кёлю бла ийнанган, Аллахны бир тюз кзулу, не айтыргъа да билмей, тынгылагъанлай турады, бетинде да элгеннген хал эслене. «Сиз, коммунистле, бир сейирлик адамласыз», – дерге бек сюйюучу эди Шахийдат манга, Магометге, Аллахха ийнанмагъан адамланы атларын да айтып.

Шахийдат кеси уа КПСС-ни тизгинлерине мен туугъунчу киргенди, урушха дери жыллада партияны Чегем райкомунда кзулдукъ этип тургъанды. Бек ариу ниети, ариу халы да болгъан адамды Шахийдат; хар айтылгъан сёзге толусунлай ийнанып къалгъан, кишиге аман ниет тутмагъан. Тейри, жангылмай эсем, 1972 жылда болур эди, Магомет редакцияны иши бла Совет районнга кетип, Шахийдат зауукъ эте эди, хапар айтып, Магометни тырманындан да кзутулуп. Угъай, Магомет тырманчы туююдю. Кабинетде бир тюрлю бир хапар

башланса, ишлеялмай къала эди. Аллай кезиуледе тилеучю эди аз сёлеширибизни.

– Хасан, – деди Шахийдат, – ораза да бошалды, оранг да къабыл болсун.

– Да, Шахийдат, мен ораза тутмагъанма, сора не къабыл боллукъду? – дедим.

– Ораза тутмагъанлыкъгъа, алай айтылуучуду. Келир бу заманнга да сау-эсен жетейик.

– Аллахым, амин. Сау бол, Шахийдат.

– Энди, фитирчигибизни кимге берирге билмей, бюгюнлю бери сагъышлы болуп турама.

– Ностуланы Магометге бер, – дедим да, кюлдюм.

– Кет, Аллах сакъласын ол аны эшитгенден. Ойнап окъуна сагъынма ол затны анга.

– Берлик ахчанг а къаллай бирди?

– Беш башлы юйдеги болабыз; хар бирибиз ючюн – ючюшер сом.

Баям, Шахийдат, мен алсам да, угъай дерик болмаз эди. Кёзюме терк-терк къарагъанындан алай ангыладым. «Ёмюрюн ёксюзлей ашыргъан адамгъа (манга) тийишлиди», – дей болур эди ичинден.

– Шахийдат, – дедим, ол зат акъылыма келгенине къууана, – бусагъатда фитир берирге редакцияда Къудайланы Хасандан тийишли адам жокъду. Атасы Беш да Тау Элге айтылгъан эфенди болгъанды (Нух эфенди), кесинг билесе, кабинетде нёгерлери тюш азыкъ ашаргъа кетселе да, Хасан, кетмей, ишлеп туруучуду. Шошчукъ, къатына бар да, уллу жүрек ыразылыкъ бла бергенинги ангылатып, ахчачыгъынгы къолуна тутдур.

– Аллах бирди, тюз айтаса, – деди Шахийдат... – Алыргъа унамай а тохтармы?

– Шахийдат, сюзюп турма да, бюгюн окъуна элт да, къолуна тутдур ахчангы. Бусагъатда кёрюп келеме, къыстау ишлей турады.

...Шахийдат, тюш азыкъны кезиунде Хасанланы кабинетге барып, мен айтханча этгенди.

– Бу неди? – дегенди Хасан, Шахийдат ахчаны узатханлай.

– Хасан, бек ыразы болуп береме, тюз ниетли адамса, бу затны юсю бла мени юйюрюме, юйдегиме Уллу Аллахдан бир уллу ахшылыкъла келсинле!

– Бу не затды деп сорама санга?

– Ий аурунг, фитирчигибизди...

– Мени фитир алгъанымы ким айтханды санга?!

– Ий аурунг, Хасан бла кенгешгенме да, ол айтханды, алай этсенг тийишлиди деп.

— Аны да, сени да...

Артда, ол затны сагынсакъ, Хасан харип, жаннетли болсун, кеси да бек кюлюучю эди.

... Биз кабинетде ушагъыбызны андан ары бардырабыз. Кязимни китабын къолума алып, анда дин бла байламлы назму тизгинлени излейме, Шахийдатны кёлюн алып акъылда.

— Магомет, бу затха да бир эс бурчу, — дедим.

Зулму этген ахыратда төлер аны.

Тынчлыкъ кёрмез хаух дунияда аны жаны.

Кзуран тутхан — Бир Аллахны тюз кзонагъы...

— А, ол хажы болгъанды, — деди Магомет.

— Да хажы уа коммунистледенми аман кишиди?! — деди Шахийдат.

— Чепуху говоришы! — деди Магомет.

— Кесигизге тап тюшмеген зат былай «чепуха» болуп къалады, — деди Шахийдат да. — Дин ахлусу адам, туугъанлы да, дунияда тюзлюк, игилик болурларын сюйгенди, адамгъа терс ниет тутма, жалгъан дау бла гюняхсызны башын отха сукъма дегенлей келеди. Кязим хажы уа, биз гурушха болурча, алай бош киши туюкул эди...

* * *

Шахидатны хайырындан, кабинетде дин бла байламлы ушакъла бола-бола тургъандыла. Аллай заманлада да, башха кезиуледе да мен Ностуланы Магометни билимини теренлигине, оюмлу, ийнаныулу сёз айтыргъа къолундан келгенине сейир да эте, сукъланнган да эте жашагъанма биргесине ишлеген жылларымда.

Уллу карта бар эди кабинетибизде. Ол отоуну саулай бир къабыргъасын жаба эди. Магомет, ишден бош кезиучюлюбюзде, къолуна да узун линейкасын алып, картаны къатында сюелип, дунияны ол неда бу къыралыны юсюнден айтып башласа, солумай тынгылаучу эдим. Магомет ол хапарын айтхан къыралны жашауундан билмеген заты жокъ эди: битеу жери, халкъы къаллай бир болгъанларын, не тилде сёлешгенлерин, жер байлыкъларын, анда патчахлыкъ эте келген адамланы атларын, аладан кими къаллай ниет тутханын, патчаланы ахыр къадарлары не бла бошалгъанларын, ким ким бла уруш этгенин санап башласа, хапарыны чеги болмаучу эди. Сора, юйюнден халкъда бек аз жүрюген

история магъанасы болгъан китапланы неда суратлау чыгъармаланы кезиу-кезиу келтирип окъута эди манга. Артда уа, ол китапланы магъаналарын къалай ангылагъанымы билир ючюн, ары да, бери да айландырып, соруп, жашаусуз эте эди. Жазыу усталыгъымы ёсдюрюме да дайым эс бургъанлай тургъанды, манга кёп жууаплы ишлени да ышаннганды. Бир жол, тюзю, 5-чи июльда 1968 жылда, Черкесланы Сарбийни да, Ностуланы Магометни да, КПСС-ни обкомунa чакъырып, Чегем районда комсомолгъа партия башчылыкъ этиу иш не халда къуралгъанын тинтирге кереклисин ангылатадыла. Ол борч «Коммунизмге жол» газетни оноучуларына буюрулгъанын да айтадыла.

— Ол ишни бизде Ностулан Магометден тынгылы киши да эталлыкъ туююлдо, — дейди Сарбий, бир кесек сагъыш этгенден сора.

— Угъай, ол борчну биз Шауаланы Хасанны боюнуна салайыкъ, — дейди Магомет. — Аны партия, комсомол ишден да ангылауу барды, адамла бла селеше да биледи.

— Аны бизге партия, комсомол ишден ангылауу угъай, партияны обкомуну кезиулю пленумунда этиллик докладха къошарча, тынгылы документ керекди, — дейди КПСС-ни обкомуну секретары Мельник. — Къысхасы, ол ишни кимге буюрабыз?

— Мен айтханны этигиз, Шауа улу ол борчну шарайыпсыз толтураллыкъды. Жаш адамла аллай затланы этерге юйренирге керекдиле, — деп, Магомет кеси айтханнга бой салдырады.

Сау болсун, манга алай ышаннганы ючюн.

Ол заманда партияны Чегем райкомуну биринчи секретары Къабардокъланы Махти эди. Бир ыйыкъны ичинде райкомну келечиси да, мен да районда комсомолгъа партия башчылыкъ этиу не халда болгъанын тынгылы тинтип чыкъдыкъ. Ол ишни юсюнден обкомгъа жазгъаным зарфха урулгъан тогъуз чапыракъ болду. Бир кишиге кёзбау этмей, хар затны юсюнден да тынгылы айтыргъа кюрешдим. Обкомну биринчи секретары Т. К. Мальбахов пленумда этген докладында Чегем районну партия организациясыны ишине иги эс бурулгъанына да къууандым. Анда, юйретиу-ангылатыу ишни къарыусузлугъуну хатасындан, низамгъа бузукълукъ этген комсомолчула кёбюрёк тюбейдиле. Бир жылны ичинде эки адам комсомолдан къысталгъанды, бешеулен уголовный жууапха тартылгъанды, отуз тогъуз жаш бла къыз комсомолдан кеси ыразылыкълары бла кетгендиле.

Ишни иги жанын да мен бек тынгылы кёргюзтюрге кюрешген эдим. Районда болгъан 54 биринчи комсомол организация 1960 жашны бла къызыны бирикдиргени окъуна бек иги шартха саналгъан эди обкомну племунда.

* * *

Жангылмай эсем, 1972 жылны ахырында летучкала-рыбыздан биринде Сарбий:

– Шауаланы Хасанны культура бёлюмге таматагъа саллыкъбыз. Шауаланы Миналдан бираздан пенсиягъа кетерикди, – деди да, болгъаннга от салды да къойду. Ол кюнден сора мени юсюмден партияны обкомуна эки-юч тарыгъыу къагъыт да тюшдю. «Культура бёлюм Шауаланы аталарынданмы къалгъанды?!» – дегенле да болдула.

– Хасан Шаваев жазыучуду, ол ишлерге керекди культура бёлюмню таматасы болуп, – деп, Черкес улу, кесини алгъыннгы окомун бир ыйыкъдан сора да къайтарды. Баям, обкомгъа тюшген тарыгъыу къагъытла аны да сагъышландыргъан болур эдиле артдан-артха.

Бу ишни юсюнде хар затны да жерине саллыкъ КПСС-ни обкомуну пропаганда эм агитация бёлюмню таматасы Бёзюланы Ахмат эди. Жыл саны бла ол менден кёп да тамата болгъанлыкъгъа, шуёхлугъубуз уллу эди.

Ахмат илму-излем институтда малкъар тил бёлюмню таматасы болуучу заманында, бир бирге телефон бла сёлешмей, хазна кюн оздура болмаз эдик, тейри. Байрамлагъа, жазыучуланы юбилейлерине аталгъан къууанчлы жыйылыулагъа да аны бла бирге баргъанбыз, бир жерде олтургъанбыз, бир бирге ич сёзюбюзню айтханбыз.

1966 жылны июль айында Бёзюланы Ахмат Бакуда Киров атлы къырал университетде кандидат диссертациясын къоруулагъан эди. Ол кезиуде мен да анда университетни журналистика факультетин бошай тура эдим (заочно). Юч ай бола эди, мен анда «Интурист» къонакъ юйде жашагъанлы. Ахмат да – анда. Илму советде болуп, ол диссертациясын къалай къоруулагъанына да тынгылагъанма. Анда Ахматны билимини теренлигине бюсюрегенлени сёзлерин да эшитгенме, къууанганма. Артдарагъа аны юсюнден очерк жазып, «Коммунизмге жол» газетде да басмалагъанма. Азер-

байджанны Киров атлы къырал университетинде илму советни илму секретары Нусурат Багиров деген алим эди, намысы жюриген, сёзю баргъан, кёп жылланы Азербайджанны Компартиясыны Ара Комитетинде ишлеп тургъан адам. Бизни факультетде орус журналистиканы историясын окъутханы себепли, бир бирни иги таный эдик. Аны хайырындан тюшген эдим ол университетде окъургъа да. Диплом ишиме да ол башчылыкъ этгенди.

– Нусурат маалим, Ахмат Бозиевни къагъытларын жарашдырып, терк жибериринги тилейме Москвагъа. Экинчи бери келип айланыр онгу боллукъ туююлдо, – дейме, Ахматны тилегин толтура.

Бек сау болсун, эки-юч кюнню ичинде къурайды.

– Бир ингирде, Ахмат диссертациясын къоруулагъандан сора эки кюн озуп, Байчекуланы Абидин да (ол анда консерваторияда окъуй эди), мен да Ахматны отоуунда кёпге дери олтурдукъ. Абидинни ашыргъаныбыздан сора да, иги кесек заманны къыздырдыкъ ушагъыбызны. Алай сёлеше тургъаныбызлай, Ахмат аурукъсунду да къалды. Терк болушлукъ берген машинаны чакъырама... Аллахха шукур, докторла, Ахматха эс тапдырадыла.

– Хасан, къайдан да тап, бир стакан кефир ичмесем, манга болур боллукъду, – деди Ахмат.

Кече сагъат бирден атлагъанды. Алай, не да этип, Ахматны тилегин толтурмай, жарарыкъ туююлдо. Баку шахарны тюз ортасында кече-кюн да ишлеген бир уллу тюкен барды. Энди, не да этип, ары барыргъа керекме. Биз тургъан жерни бла ол тюкенни арасы уа тёрт-беш километр болур. Тышына чыкъдым да, машина тутуп, къууулдум ары. Эки шеша кефир алып, терк окъуна къайтдым ызыма.

...Ол кече Ахматны кёлюне жетгеним дуния мюлкюнден да багъалы эди манга. Бёзю улу, Бакуда ишин бошагъандан сора, кетип къалмай, мени бир кюн сакълады да, Нальчикге бирге келдик.

* * *

Ол жыл август айда Багиров кеси да, къатыны, кызы да бизге солургъа келдиле. Кёплени эслеринде болур, алтмышынчы-жетмишинчи жыллада Азербайджандан Нальчикге солургъа асыры кёп адам келгенден, Баку бери кёчюп къалгъан сунар эдинг. Къой сойдум да, Багировланы, Акъ-Сууну бек ариу жерине элтип, сыйладым. Бёзюланы Ахматны, къатыны Розаны да

чакъырдыкъ ол кюн ары. Дагъыда бар эдиле бизни жаныбыздан адамла.

Баям, Бёзюланы Ахмат обкомда къуллукъгъа 1967 жылда салгъан болур эдиле. Багировлары ол жыл да келдиле бизге солургъа. Нусурат маалим, обкомгъа барып, Ахматха тюбеп, аны бла кёп ушакъ этгенин, Шауаланы Хасаннга иги бола тур деп тилегенин да айтды манга. Бек къууана эди къарт Багиров Ахматны къуллукъгъа салыннганына, манга хар заманда кёз-къулакъ болуп турлугъуна. Обкомгъа баргъан къагъытланы авторлары Хасанны атасы тутулгъан этгенди, совет властыны душманына саналгъанды бир кезиуде дегенни айтхандыла. Аллай адамны жашын партия газетни бёдумюне таматагъа салыргъа жарарыкъ туююлдо. Тышындан бир-эки адам (редакциядан башха жерде ишлегенле) бютюнда къан-къазауат этип кюреше эдиле ол жерге башханы салдырыргъа. Мен уста биле эдим ала кимле болгъанларын. Айхай, бир хатанг жетсе уа жангыз бирине.

– Бар, Бозиев бла бир сёлеш, – деди Хамит Малкондуев, – кеси бла да аман болмаучу эдинг да.

– Оллахий, бир атлам да этмем. Неге керекди ол къуллукъ манга? Магомет бла, Шахийдат бла, ох деп, ишлеп турама; бир бирге сакъбыз, тырман жокъ, артыкъ сёз жокъ.

1973 жылда, 13-чю июньда Малкондуев Хамит бизни кабинетге кирип келди.

– Хасан, обкомгъа, Бозиевге, терк жет, сакълап турады, – деди ол.

– Не эте болур?

– Билмейме. Барсанг – билirse.

Бир тюрлю кёзбаусуз айтайым: суюмедим Ахматха барыргъа. Манга ары барыу кесиме къуллукъ тилегенден башха туююл эди. Болсада бармай а болмадым. Мен кабинетине киргенлей, Ахмат къайсы шинтикге олтурлугъуму къолу бла кёргюзтдо. Сора, бир кесек тынгылап туруп, сёзюн башлады:

– Бу ишни юсюнде мени бир тюрлю терслигим жокъду. Жанынга тиймесин, кёлюм бла айтама...

Тюз ол кезиучюке телефон зынгырады. Ахмат аны чолпусун къолуна алды да:

– Бозиев тынгылайды, – деди. Ызы бла уа, секирип, ёрге турду. – Охо, болсун, Тимбора Кубатиевич, – деп, Ахмат сабыр сёлешеди партияны обкомуну биринчи секретары бла. – Бюгюн окъуна тындырырма мен ол ишни...

Андан сора Ахмат столда папканы кѳозгъай кетди да, кесине керек затны тапхан болур эди, баям, бир кѳагъытны андан чыгъарып, эки кѳолу бла да тутуп, кѳзлерин жумаракъ этип, битеу кѳлюн салып, анга кѳарап чыкъды.

— Бюгюн мени нек чакъыргъанынгы билирге сюе эдим, — дедим Ахматха.

— Хутуйланы Ханафийге барып, атангы юсюнден бир хапар сорсанг а, — деди Ахмат, айтхан сѳзюню учхара-лыгъын кеси да иги билмегенин сездирмезге кюреше, башын энишге тутуп, мангылайына тѳшген кѳалын кекелин онг кѳолу бла артха сылай.

Мен ангылагъандан, Бѳзю улу манга аманлыкъ этерге сѳймей эди. Алай, баям, кѳуллукъчу болгъан-лыкъгъа, бир-бир ишлени уруп этип кѳояргъа кѳолундан келе болмаз эди. Ойнагъанмы этесе совет властъны душманыны жашын, киши бла кенгешмей, республиканы партия газетини бир уллу бѳлюмюне таматагъа салса, ызындан сѳз келирин билмез киши тѳйюл эди ол.

— Ишни болушун болушунлай айт да, ангылат Ханафий Исхакъовичге, — деди Ахмат.

— Не затны болушунлай ангылатайым, Ахмат Юсупович?

— Былай да-былай, Шауаланы Хасанны атасы урушну заманында тутулгъан этгенди деп, обкомгъа кѳагъытла баргъандыла. Ол заманда сен органлада ишлеп тургъанса, мени атамы юсюнден толу хапар айтырынгы тилейме де... Кѳыйынмыды ол?

— Бу хапарла да, кѳуллукъ да керек тѳйюлдюле, Ахмат. Кѳояйыкъ. Ол жерде ишлер умут этгенле манга бир заманда да тынчлыкъ берлик тѳйюлдюле.

— Хасан, аллай кѳлсюзлюк этме, — деди Ахмат. — Эрикселе, — тохтарла. Энтта да тилейме, Ханафий Исхакъовичге бир бар. Аны сѳзю бек керекди манга...

Ол заманда Ханафий КЪМАССР-ни Министрлерини Советини Председателини экинчиси эди. Ахматны кабинетинден чыгъама да, Ханафийге барама. Не айтаса, ол бек жарыкъ тѳубеди.

— Жазгъанларынгы бек сѳйюп окъуйма. Молодец, тау тилни уста билесе, — деди.

— Бек сау бол, тамата, сени бу сѳзлеринг манга не уллу саугъадан да багъалыдыла, — дедим, асыры жунчугъандан, ауазымы кѳчден-бутдан чыгъара.

— Хайт де, — деди Ханафий. — Не жумуш бла келгенсе?

— Ханафий Исхакъович, бек уллу иш бла келгенме, — дедим, кѳолларымы ууа, сабырыракъ болургъа кюреше.

Алай кѣлюм толду да, сакъал тюбюм къалтырап, ауу-
зумдан сѣз чыгъаралмай къалдым.

Ханафий олтургъан жеринден кѣтюрюлдю да, къа-
тыма келип, онг къолун сол инбашыма салды. Олса-
гъатда мен да секирип ѳрге турдум.

— Хомух болма, — деди Ханафий, — айт жумушунгу...

Башындан аягъына дери санадым ишни болушун
болушунлай.

— Ол заманда сатхычлагъа къажау ишни бек къаты
бардыргъанладан бири мен эдим, — деди Ханафий, шин-
тигине олтура. — Кеси элибизде. — Кѣнделенде угъай
да, бирси къабарты, тау элде да немецлиле республи-
каны бийлеген заманларында кѣлсюзлюк этгенлени
барысыны да атлары бла шагъырейме десем, ѳтюрюк ай-
тырыкъ туюлме. Исмайылны юсюнден а бир зат да
эшитмегенме. Мен сени жапсарыр ючюн айтмайма бу
сѣзлени, болушу алайды.

Кѣлюм бютюнда бек толду, жилиргъа аздан къал-
дым.

— Къайгъы этме, — деди Ханафий Исхакъович, — об-
комгъа сѣлешirme. Керек болса, Мальбаховха окъуна
кирirme. Неге ушагъан ишди ол?! Исмайылны, бир
тюрю терслиги окъуна болгъан эсе да, не терслигинг
барды анда сени, ол заманда жети жылы толмагъан
сабийни?...

ИГИЛЕНИ СѢЗЛЕРИ ЖОЛ НѢГЕРЛИК ЭТЕ...

Игиледен игиликге юйрене келгендиле къачан да
адамла, аллайланы жашаулары, ишлери юлгюдюле
уллугъа, гитчеге да. Ол заманда, айта келгенимча, бизни
редакцияда кѣп эдиле жаш къауумгъа не жаны бла да
болушхан журналистле, эслиликлерине, фахмуларына
барыбыз да сукъланганла. «Коммунизмге жол» газет-
ни коллективича болугъуз деп, журналистлени жыйы-
лыуларында бизни юлгюге тутуучулары да аллай адам-
ларыбызны хайырларындан эди. Бизни ишибизде эс-
леннген кемчиликlege да сабыр кесамат этип, игиликге
талпындыргъандыла ала. Аллайланы араларында иш-
легеним ючюн, кесими бек насыплыгъа санайма. Мен
жангыз газетибизни культура-жашау бѣлюмюню та-
матасы болууда кесими борчуму уллулугъун тюз
ангыларгъа кюрешгенме. Миллет культурабызны,
литературабызны, искусствобузну, адетлерибизни,
тѳрелерибизни, тарыхыбызны юслеринден газет бетледе

жамауатха керти хапар айтырыкъ, окъуу юйледе, школада иш не халда болгъанын кёз туурада тутарыкъ да «Коммунизмге жолну» ол бёлюмюдо. Миллетибизни жарсыуундан, къууанчындан, жашау-турмушундан хапар алгъанлай турлукъ да бизбиз, ол бёлюмде ишлегенле. Алай затланы уа жаланда закий адамларыбызны болушлукълары бла тамамлаяллыгъыбызны эсге алып, жазычуларыбызны бла «Коммунизмге жол» газетни журналистлерини тюбешиулерин къуараргъа бирде таукел болдум. Ала жангы назмуларын, хапарларын неда романларындан, повестьеринден юзюклени чапдырып, газетге келтириу бла чекленмесинле да, «Коммунизмге жолну» ишин бютюнда игилендирирге къаллай мадарла этерге керегин айтсынла, жаратхан, жаратмагъан затларына тюз кесамат этсинле. Газет бетледе публицистика жанрны айнытырыкъла да жазычуларыбыздыла. Очеркле, литератураны юсюнден, тарых темалагъа да, адетни-тёмени юсюнден да халкъ эс бурурча статьяла жазсынла, газетге бек сайлама литература чыгъармаларын келтирсинле...

Андан сора да, малкъар поэтлени бир-бирлерини сабийлери ана тиллерин билмейдиле. Да сора кимге деп жазадыла ала кеслерини чыгъармаларын?! Тюбешиуледе бек къаты айтыллыкъ шартла ала эдиле.

Мен, битеу бу оюмларымы къагъытха тюшюрюп, чакъырыу къагъытха жазгъанымы зарфха уруп, редактор Черкесланы Сарбий бла кенгеширге барама.

— Иги иш башлагъанса. Алай газетибизни 50-жыллыгъын белгилерге хазырланганыбызны билесе. Аны бир этейик да, ызы бла бу сен айтханны къолгъа алырбыз, — деди Сарбий.

— Ол байрам келир жыл май айда боллукъду, — дедим.

— Билеме къачан боллугъун, — деди Сарбий, добар къолларыны топал бармакъларын столгъа тиреп, ауурлугъун алагъа салып, шинтигинден ёрге акъырын кётюрюле. — Билеме къачан боллугъун; беш-алты ай къалгъанды, — байрамыбыз 1974 жылны, хау, май айына тюшеди. Ары дери кёп иш этилирге керекди.

— Алай эсе, сен айтханлай болсун, — дедим.

* * *

Ол жыллада къарачай газетни бла бизни газетни араларында байламлыкъ уллу эди. «Ленинни байрагъыны» баш редактору Баучуланы Аубекир урушда

Малкѡндуланы Хамит бла бирге болгъаны да болуша болур эди ол затха. Бакуда Киров атлы къырал университетде мени биргеме окъугъан Чеккуланы Кямал да анда эди. Тейри Къарачай газетде ишлеген жашладан мен танымагъан азды. Бир кюн Сарбий мени кесине чакъыртды да, былай айтды:

– Профсоюз таматабыз къадарынгда, Хасан, санга бир уллу ишни тамамларгъа тюшюп турады; келир айда Къарачайгъа къонакыгъа барлыкъбыз. Чакъыргъан этедиле. Байрым кюн кетип, ыйых кюн ингирликге артха къайтыргъа керекбиз. Сагъыш эт къачан тебиресек тап боллугъуну юсюнден. Профсоюз комитетни адамлары бла да кенгеш. Сора оюмугъузну манга айтырсыз. Мычымай, ары билдирирге керекбиз жолгъа къайсы кюн чыгъарыгъыбызны.

Биз Къарачайгъа 1974 жылда, 24-чю июньда атланыргъа келишдик.

Хазырланабыз. Ары биринчи кере барабыз, айыплы болургъа жарамаз. Дуниягъа айтылгъан Тебердини, Доммайны да кёрлюкбюз.

Мен, профксмну адамлары бла келишип, ары не зат элтиригибизни тохташдырдым. Улбашланы Азгору биргебизге элитирге дегенибизде, хар ким да къууанды. Сау къаллыкъ, ол да, ыразы болуп, тебиреп къалды.

Автобус да тапханбыз, насыпха. Мени ана къарындашым Малкъарланы Ибрахим Чегем райкомхозну таматасы эди да, иш былайды деп тилегенимде, автобусун хакъсыз берирге айтды.

Несин айтаса, къууанч сагъатлы болуп тебиредик Къарачайгъа. Алай эрттенликден окъуна къаныбызны бузарча ишге уа тюбедик: бир-бирле къатынларын, сабийлерин да алып келгендиле да, автобуса сыйыныр онг болмай къалды. Тышындан да къошулгъандыла бир къауумла. Не этсин адам? Сагъышлы болдукъ. Олтургъанлагъа: «Сиз машинадан тюшюгюз, эки газетни журналистлери бир бирге тюбеп, ишни юсюнден сёлешир акъылдадыла», – дерге уа бет жетмейди. Биз амалсызбыз, тышындан келгенле да, къатынларын, сабийлерин, суйген къызларын алып тебирегенле да тынгылауну басып, кими автобуста олтурады, кими тышында суюледди.

Жашла терк окъуна эс жыйдыла да, университетни бла Долински арасында жүрюген «маршруткаладан» бирин тохтатып, шофёру бла сёлешдиле: «Сен мында юч кюннге неллай бир ахча ишлей эсенг да, аны берирбиз, бюгюн бизни бла кел ансы», – дедиле.

— Мен алай кеси аллыма эталлыкъ туююлме, — деди шофёр. — Таматаларыма айтыгъыз. Ала хо деселе, мени угъайым жокъду. Бу къырал машинады.

Транспорт автомюлкге къууулдукъ. Насыбыбыз тутду, анда алгъын бизде шофёр болуп ишлеген Сабанчыланы Мишагъа жолугъуп къалдыкъ. Ол анда техника къоркъуусузлукъну сакълау жаны бла инженерди, Нальчик шахарда жюриген таксилени бла «маршруткаланы» ишлерине да контрольлукъ этеди. Миша шофёргъа керекли документлени терк окъуна къурады да, къолуна тутдуруп: «Ахшы жолгъа барыгъыз!» — деди.

* * *

Хар ким жол азыгъын биргесине ала чыгъарыгъын ангылатханбыз. Аны себепли профсоюз комитетни адамлары, ол затха тынгысыз туююлбюз. Азнор жыры, къобуз тартыуу бла да дуния зауукълугъун берип барады бизге. Жырчыны ауазы хар бирибизни да кълубюзню жарыкъ этеди...

Тюш алада жолоучула, бир кесек эс табар акъылгъа келип, машинаны тохтатдыкъ. Солугъан да, ауузланган да этейик деп. Адамла, къауум-къауум болуп, терек салкъынына къысыла олтурдула. Биз да тогъузон адам (ол санда Сарбий да) бир жерге олтурдукъ. Хар ким келтирген азыгъын ортагъа салгъанды.

* * *

Жолоучулукъда аз тюрлю зат болмайды, алай ол ингирде къарачайлылагъа тюбеялмай къалгъаныбызгъа бек жарсыдыкъ. Телефон бла селешген заманда, Сарбий, аланы айтханларын иги ангыламай, машиналарыбызны терс жолгъа бургъанды. Тебердиге дери барабыз, — къонакъбайла уа жокъ. Жашланы женгил машинагъа миндирип, ары-бери къууултдукъ, алай ол ишибизден да чыкъмады хайыр.

Ахырында, болмаздан къалгъанда, алайда къарачайлы эллилени болушлукълары бла, интернат школну межамы эсе да, жай айлада школчула солугъан жер эсе да, билмейме, бир этажлы бир узун юйде тохтадыкъ. Тёшеклери, ундурукълары да бар. Хар жатар жер ючюн төртюшер апасы берирге келишгенбиз анда оноу этген къарачайлы тиширыу бла. Аллах кёргенден, бек къууандыкъ алайда ишибиз къуралгъанына.

Къойланы экисин да сойдукъ, бирини этин уллу къазан бла отха асдыкъ ол юйню арбазында, бирин а холодильникке салдыкъ. Экинчи кюн къарачайлылагъа туберигибизге ишексизбиз. Сау болсунла, жашла тиширыулагъа да жетдирмей, столну жарашдыргъандыла, – бек уллу отоуда узун стол барды, барыбыз да сыйыннганбыз аны тегерегине. Ол тийреде жашагъан эки-юч къарачайлы жаш да къошулгъандыла бизге.

Алгъыш аякъланы бир бири ызларындан ала кетдик да, къарачайлы жашла бла бизден эки-юч адам дауур этип башладыла. Башир, секирип ёрге туруп: «Сюйсегиз, атышхан, сюйсегиз, тутушхан этерикме, – деди. – Къайсыгъыз базынасыз кесигизге?!»

Къудайланы Хасан, Гуртуланы Салих, мен да алагъа къошулуп, ариу айта кетип, къарачайлы жашланы юйлерине ашырдыкъ. Андан сора кёп да турмай, хар ким, кеси отсуларына кирип, тынчайдыла.

Экинчи кюн, Къарачай газетни адамларына тюбеп, заманыбызны той-оюн бла, алгъыш сёзле бла ашырдыкъ.

* * *

Жанымда жюрютген дефтеримде этилген жазыулагъа кёре, 1975 жылда, 16-чы январьда Сарбийни башха къуллукъгъа кёчюрдюле да, аны орунуна КПСС-ни обкомуну пропаганда эм агитация бёлюмюню таматасы Бёюланы Ахматны саладыла.

* * *

Бёюланы Ахмат «Коммунизмге жол» газетни редакциясында ишин, бёлюмлени таматаларын кесине кезиу-кезиу чакъырып, ушакъ этиуден башлады. Сёзсюз, ол затха тынгылы хазырланнган болур эди. Бизни бёлюм эндиге дери этген, энди этерик ишлерини юслеринден да, ким да эс бурурча, тынгылы оюмла айтханына ыразы болдум. Алай айгъа, кварталгъа деп жарашдыргъан планларыма къарай келгенинде, бош, ууакъ затлагъа – аланы зарфха ургъан, заманда бир-эки жерде харф неда тыйгъыч белги салынмай къалгъанларына – асыры уллу магъана бергенине бюсюремедим. Кертисин айтсам, ол планла бизге хазна керек болмай эдиле. Партияны обкому излеучю эди редакциядан аланы. Аны себепли ары жиберлик экземплярларыбызны, тынгылы окъуп, халатларын тюзетип, алай

берип тургъанбыз редакторгъа. Кесибизде къалгъан экземплярны уа, башда айтханымча, бек аз хайырлангъанбыз. Планнга тирелип турсанг, газетни хазна чыгъараллыкъ туюлсе. Кертиди, анда кёргюзтюлген, политика магъаналары болгъан статьялары уа, хазырлап, кезиуюнде басмалап тургъанбыз. Нек дегенде редакция ол неда бу проблеманы юсюнден статьяла къурау жаны бла планын къалай толтургъаны изленген кезиуле бола-бола тургъандыла. Партияны бегимлерини, пленумуну неда съездини оноуларын жашауда бардырыу не халда болгъаны бла байламлы ишле бютюнда къаты суралгъандыла, не медет, жалгъан фатыуала, жалгъан сёзле уа партияны, къыралны да намысларына тасха тюшюрген бедишлик ишле эдиле.

Ахмат газетде бир жангылыкъла этерге итингенине тюшюнгенбиз. Алгъын да, кёчгюнчюлюкден къайтхан жылларыбызда, «Коммунизмге жол» газетде ишлегени, обкомда да кюн сайын жашауу басма, радио, телевидения бла байламлы болгъаны себепли, мени акъылыма кёре, ангыламагъан заты уа жокъду. Мен жазычула бла тюбешиу къурауну юсюнден ол заманда Сарбийге айтхан оюмуу сагъындым Ахматха. Ол башын ёрге кётюрдю да, къалын чачын сол къолу бла артха сылап, ол ишге ыразылыгъын кёзю-къашы бла билдирип, бир кесек тынгылады.

– Бек тюздю, мен угъай демейме. Бек иги оюмду ол. Алай жазычуланы алларында айыплы болмайыкъ, бу затха тынгылы хазырланыргъа керекбиз, – деди Ахмат.

– Алгъа сен айт да, муратынгы ангылат жазычулагъа. Сора хал кеси кесин кёргюзтюр. Малкъондуланы Хамитге да берирбиз сёз, мен да айтырма бир зат. Болсада газетни юсюнден жазычуланы оюмлары бегирек керекдиле бизге, аны унутма, – деди Ахмат.

...Кёпге созулмады бу ишибиз. Чакъырыу къагъытны жангыдан жарашдырдым да, аны ахырында редактор да, культура-жашау бёлюмню таматасы да къол салыргъа керегин белгиледим. Ахмат тюз этгенсе дегенликге, ары кесими тукъумуму къошханыма артда уялгъан да этдим. Чакъырыу къагъытла жиберген бла да къалмай, жазычуланы кимини юйюне, кимини ишине сёлешип, 1975 жылда, 17-чи февральда кюндюз сагъат онда «Коммунизмге жол» газетде тюбешиу боллугъун, ары келмей къалыргъа жарамазлыгъын ангылатдым. Ол буйрукъну манга редактор берген эди. Ишлери ана тил бла, литература бла байламлы болгъан алимледен да бир къауумланы чакъырдыкъ тюбешиуге.

Бу ишибиз газетде кѳуллукъ этген адамланы барысын да сагъайтды. Малкѳар жазыучуланы хазна кѳалмай барысы да жыйылдыла редакциягъа. Эшикден кире келгенлери уа Бѳзюланы Ахматны жангы кѳуллугъу бла алгъышламай кѳоймайды. Хар бирини кѳарамында сѳзюнде жангы редакторгъа уллу ийнаыулукъ эсленеди. Халкѳгъа тюз кѳуллукъ этген чыгѳармачылыкъ иш уллуну, гитчени, аманны, игини да айыра, ариу кѳылыкълы болургъа, халаллыкѳгъа, партияны ниетлерине кертичиликге, бирликге, шуѳхлукѳгъа, совет власть келтирген жарыкѳ жашауну байрагъын бийикде элтирге юйретгенин чертмеген а хазна жокѳ жазыучуланы араларында.

— Ахмат, биз санга бек ыразыбыз, — деди Шахмырзаланы Саид, — илму-излем институтда ишлеп тургъанында окѳуна ангылагъан эдим миллетибизге кѳайгъырыулугъунг уллу болгъанын. Кѳалай ахшы иш этдинг, бюгюн бизни бери жыйып. Жаныбыз-кѳаныбыз бла да болушурукѳбуз санга, газетибизге.

Залийханланы Жанакѳайыт, Макытланы Сафар, Боташланы Исса да Саид айтхан оюмну кѳайтардыла кеси сѳзлеринде.

— Ахмат, санга дери бизни, жазыучуланы, жангыз бир редактор жокѳламагъанды, — деди Жанакѳайыт ахырында. — Сени бюгюннѳ ишинг окѳуна кѳргюзтюп турады жангыз газетибизни кѳыралыбызны бек иги газетлерини даражасына кѳтюрюр муратынг болгъанын. Мен сѳз береме газетге ахшы адамланы юслеринден очеркле, литератураны бла культураны юслеринден да, ким да сѳйюп, эс буруп окѳурча, терен магъаналы, терен оюмлу статьяла жаза-жаза турургъа.

Тюбешиуде жаш кѳауумдан да Гуртуланы Элдар, Тѳппеланы Алим, Мокѳаланы Магомет, Толгѳурланы Зейтун сѳлешдиле.

Сѳзсюз, ала да жангы редакторгъа ыразылыкѳларын билдирдиле, газетни ишине бек тири кѳатышырыкѳларын айтдыла.

— Ахмат Юсупович, — деди «Шуѳхлукѳ» альманахны редактору Мокѳаланы Магомет, — бек сау бол, бек ыразы этдинг. Редакциягъа келе келгенинглей, жангы, иги затлагъа жол ызлап тебирединг.

Хар айтылгъан сѳз миллет сезимге кѳанат кѳакѳдыргъанча да, кѳыралны, партияны ишлерине кертичи болгъанлай жашаргъа кереклисини борчун барыбыз

да жаланда ол кюн ангылагъанча да кёрюндю манга. Газетибиз халкъны бети, намысы болгъанын, алай эсе уа, миллетни намысына бек сакъ болургъа кереклибизни юсюнден да тынгылы оюмла айтылдыла жыйылыуда.

Да къалай-алай болду эсе да, ол кюн жазыучуланы къауумундан Гуртуланы Бертни башчылыгъында жамауат редакция къурадыкъ. Ол «Коммунизмге жол» газетни культура-жашау бөлүмю бла байламлыкъда ишлеп да турду. Жазыучуланы союзу да, жаш жазыучуланы чыгъармаларын жыйышдырып, алагъа тынгылы къарап, жаращдырып, ал сөзле жазып, газетде басмалауну да ахшы төреге айландырды.

Биз, Бёзюланы Ахмат бла кенгешип, аны болушлугъу бла дагъыда кёп жангылыкъла кийире башладыкъ ишибизге. Миллетни адетине, төресине энчи эс бурабыз: ахшыларына кенг жол берирге, аманларындан кери болургъа дегенибиз газет бетледе, халкъны ичинде да чакъырыу сөзча эшитиле башлады. Эсимдеди 1975 жылны кюз артында миллет адетлени, төрелени юслеринден Огъары Малкъарда уллу жыйылыу бардырылгъаны. Газетни культура-жашау бөлүмю, КПСС-ни Совет райкому бла бир болуп, алай хазырлагъан эди аны. Адет, төре дегенлигинге, халкъ жыйылгъан жерде аланы юслеринден оюмлу, сабыр, ийнаныулу сөз айта билирге керекди хар заманда, адамланы бир бирге чюйре этмез ючюн, кесинг да, ол неда бу адет, төре жанлы болуп сюелгенлени ауузларына тюшмез ючюн. Былайда бир затха эс бурмай болмайма.

1974 жылда, июль айда газетибизни 137-чи номеринде КъМАССР-ни сыйлы артисти Маммеланы Ибрахимни «Къалын – адам сатыуду» деген аты бла уллу статьясы басмаланган эди. Аны юсюнден кёпле кеслерини оюмларын айтып, редакциягъа бек кёп къагъыт ийген эдиле. Ол санда Фатима деп, тукъумун жазмай, Нальчикде инженер-экономист болуп ишлеген бир тиширыу да ийди къагъыт. «Хар ким да бирча оюм этмейди» деген ат бла, магъанасына ким да эс бурурча статья алабыз андан. Жазгъан заты газетде чыгъарыгъына да ийнанмай эди ол.

Болсада, биз аны, хазна тюрлендирмей, къошмай-къоратмай, 1974 жылда, 31-чи августда басмалайбыз. Анда быллай тизгинле бар эдиле:

«...Бусагъатда газетибизде бизге заран болгъан, алгъындан къалгъан эски адетлени юслеринден кёп жазылады. Алай аланы барысы да тюздю деп айтыргъа

жарамайды. «Эски адетле» деген сёзлени магъаналары уллуду. Сёзсюз, адетлени игилери, осаллары да бардыла. Мени акъылыма кёре, биз аны унутханбыз; бурун заманладан бери сакъланган адетлени, къыйырдан тутуп, сёгюп турабыз, ыспассыз этебиз. Мен не къартладан туююлме, не да ауузлу къатынладан. Манга 23 жыл болады, институтну быйыл бошагъанма. Тенглерими арасында мени культурамы, билимими азлыкълары эсленгенди деп билмейме, – малкъар жаш тёлкюню бюгюнню келечилеринден бириме. Алай эски адетлери-бизни жокъ этерге кюрешгенлеге арталлыда ыразы туююлме. Маммеланы Ибрахим айтханнга кёре, къалын – адам сатыуду, юйюрню чачылыууна себеп болгъан бек осал затды. Менден ол кёп да таматады, кёпню да кёргенди, эсли да адамды. Алай, кесими билгенли, адам сатылып кёрмегенме. «Сен мени къызым ючюн быллай бир къалын бермесенг, аны санга берлик туююлме», – деп, бир адам айтып да эшитмегенме. Ол угъай эсенг, бусагъатда къыз эрге къачхандан сора бериледи къалын кёбюсюнде. «Быллай бир беригиз», – деп, киши да дауламайды. «Ол ишни юсюнде адамла бир бирлери бла эришедиле», – дейсиз газет бетледе. Къалындан башха затда уа эришмеймидиле? Мени акъылыма кёре, адамны адеби болса, эки кере айланып къалын берсе да, алса да, адамлыгъын тас этмейди. Адеби, намысы болмагъан а, не жангы адетле чыкъсала да, даулашыргъа, туююшюрге да сылтау табар...

Къалынны зараны, Маммеланы Ибрахим айтханча, уллу да болмаз. Юйюрлени чачылыуларыны сылтаулары бусагъат заманда башхады. Ол башха даулашны (ичгичиликни, зийначылыкъны) темасыды.

...Мен бир бёлек жыл мындан алгъа бир комсомол тойгъа баргъан эдим да, кеси дуниямда андан бек жукъгъа сокъуранмагъанма. Ким болгъанларын айтмайма, алай ол таулу жаш бла къыз кеслерин бек билимли, бек акъыллы, бусагъат заманны адамларына санайдыла. Ала, тойларында бирге олтуруп, ашап-ичип, «Горько!» – деп къычыргъанланы да тилеклерин толтуруп турдула... Ийнаныгъыз сиз анга, ол иш эсиме тюшсе, бюгюн да жюрегим чанчады. Олмуду ахшы адетинг?!.

Мен Шауаланы Миналданны бек сюеме. Алай аны бир жол газетде бир жазгъанын унутмайма. «...Келин ау туюнде турады... Къайын атасы, тамата къайыны суусап ичселе, ёрге турады – ол жахилликди», – деп жаза эди Миналдан. Мени акъылыма кёре уа, аллай аз

затдан – намыс, бир бирин сыйлагъан дегенча ышанла къураладыла. Келинни бир жугъу да кем болмаз, ол «жахил» намысны этгенликге.

...Билигиз, барыбыз да бар халкъла да сукъланнган ариу миллет адетлерибизге сакъ болайыкъ. Сёзсюз, осал адетле бардыла. Алай аланы кёбюсю бюгюн къуралгъандыла».

Фатиманы статьясыны бир кесегин хайырланнганма мен. Ол къалыубаланы заманындан бери халкъны биргесине келе келген миллет адетлерибизни, төрелерибизни сансыз этгенлеге бек чамланады.

...Огъары Малкъарны клубуна адам сыйынып болмайды; олтургъанладан эсе эшикден кирген жерде сюелгенле кёпдюле дерсе. Ары Бёзюланы Ахмат, партияны Совет райкомуну секретары Раиса Рамазанова, мен, газетни суратчысы баргъанбыз. Жыйылыуну «Совет Малкъар» колхозну парткомуну секретары Лелюкаланы Мурадин бардырады. Колхозну председатели Чаналаны Ахмат, элни, мюлкню бирси оноучулары да андадыла. Бек алгъа Бёзюланы Ахмат сёлешди да, халкъны нек жыйгъаныбызны айтды. «Адет, төре дегенибиз не затды? Тохтамай, аланы юслеринден айтып нек турабыз? Ала халкъны жашауунда не магъана тутадыла?» – деп, ол оюмлагъа бурду жыйылгъанланы эслерин. Алайда Ахмат кесини хар соруууна тынгылы жууап да берди, жыйылгъанланы ыразы эте.

Кёп адам сёлешди жыйылыгуда. Даулашла да болдула. Алай бир бирни намысына тасха тюшюрюрча былымсызлыкъ арталлыда эсленмеди. Мен да хар адамны айтханын, къадалып, къагъытха тюшюрюрге кюрешеме, сурат алыучу да хар сёлешгенни суратха алады.

Аллай затла газетни намысын бютюнда кётюрюрге себеп болгъанларына не сёз! Ол кюн Огъары Малкъарда сёлешгенлени айтханларын, суратларын да салып, газетде чыгъаргъаныбыздан сора, редакцияда барыбыз да кезиую летучкабызгъа жыйылып тургъаныбызлай, КПСС-ни Къабарты-Малкъар обкомуну пропаганда эм агитация бёлюмюню таматасы Зумакъулланы Борис, телефон бла сёлешип, Бёзюланы Ахматха былай айтады:

– Ахмат Юсупович, Огъары Малкъарда бардыргъан жыйылыуугъузгъа бек уллу багъа бичгенбиз. Андан бу газетде басмалагъан материалларыгъызны, узакъ созмай, орусчагъа кёчюрюп, бизге тапдырыгъыз. Алагъа обкомну бюросунда къарап, сиз жазгъан затланы орус

газетде басмалап, республиканы битеу жамауаты юлгю алырча этерикбиз...

Ахмат олсагъат окъуна ол ишни Гуртуланы Салих бла манга буюрду, биз да къолубуздан келгенни этдик.

* * *

Газетибизни культура-жашау бѣлюмю андан арысында миллет адетлерибиз, тѣрелерибиз, жаш тѣлюню окъутуу-юйретиу бла байламлы редакцияны кесинде, тышында да тюбешиуле къурауну къолгъа бютюнда къаты алды. Ол тюрлю ишлерибизге устазладан, алимледен, назмучуладан, эллени, комсомол, партия организацияланы таматаларындан, райкомланы, райисполкомланы келечилеринден адамла чакъырып турдукъ. Бу затха редактор ыразылыгъын билдирди. Аны бла къалмай, редакциягъа чакъыргъан адамларыбызны сыйлар онгла да къурап турду.

Несин айтаса, бѣлюмню адамлары да, ол ишле бла кѣлленип, хар статьяны, репортажны, очеркни, бош информациячыкъны окъуна, ким да суююп окъурча, аз-кѣп болса да, андан бир хайыр алырча этерге кюрешидиле,

Бир кюн Ахмат, мени кабинетине чакъыртып, былай айтады:

– Сени бѣлюмюнге литсотрудник этип, адамлыгъы да, фахмусу да болгъан бир жашны жиберир акъылдама, угъай демесенг.

– Редактор айтханнга угъай дерге не ишим барды? – дейме. – Кимди, мен таниймамы?

– Таныргъа керексе... Назмулары газетде басмалана-басмалана турадыла, Бегийланы Абдуллах деп эшитгенмисе?

– Кѣрген этмегенме, алай атын а эшитгенме.

Ол, Абдуллах, Маммеланы Ибрахим «Къалын – адам сатыуду» деген статьясыны юсюнден оюмун жазып, редакциягъа жибергени эсима тюшдю. Абдуллах анда Мамме улуну айтханларындан эсе ол алгъаракъда биз хапарын айтхан экономист къызны – Фатиманы оюмларына бек эс бургъанын да унутмагъанма. Бегий улуну статьясы уста, фахмулу да жазылгъандан, аны, таза да кѣлюм кѣтюрюлюп, суююп окъугъанымы да унутмагъанма.

– Ол Бегий улу эсе, ишге бюгюн окъуна келирча эт, маржа, – дедим Ахматха, Абдуллахны статьясын да сагъынып.

– Олду, – деди редактор.

...Тюзюн айтайым, Абдуллахны бизни бёлүмге келгенине кыууаннганымы чеги жокъ эди. Назму жазыу ишде фахмусу болгъанын, башхаланы чыгъармаларыны юслеринден оюмун айтыргъа кыолундан да келгенин ангылагъандан сора, поэзияны эркинлигин кыолуна береме. Алай биреуню жазгъанын оздуруп тюзетирге кюрешгенине, «Муну газетде басмаларгъа жарарыкъ туююлдо», – деп, ашыгышлы оюм этгенине бюсюременин ангылатхан кезиулерим да боладыла Абдуллахха.

Бусагъатдача болмай, ол заманда назму, хапар жаргъа кюрешген жаш адамла кёп эдиле. Аллайла редакциягъа жиберген чыгъармалада, аз да эс бурур зат болса, аны сансыз этип кыоймагъанма. Аллай адамлагъа: «Назмунгу бу, ол жерине эс бурурунгу тилейме, ма былайда уа бек тап айтханса», – деп, кыагъыт жазып, кеслерине ийип да тургъанма. Кесибибизден, Кыарачайдан да кёпледен келе эдиле суратлау чыгъармала. Бюгюнча, эсимдеди, жетмишинчи жыллада кыарачай кыызчыкыла Кечерукъланы Байдымат бла Боташланы Танзиля, бизни редакциягъа келип, биринчи назмучукъларын буюгъа-буюгъа окыугъанлары. Атлары Кыабарты-Малкарда да белгили поэтле-жырчыла Ёзденланы Альберт бла Сафар, Тамбийланы Кыаспот да поэзияны жолуна «Коммунизмге жол» газетни юсю бла чыкыгъандыла десем, ётюрюкчю боллукъ туююлме. Жаш композитор Токъланы Фатиманы да жырлары дуния жарыгъын бек алгъа «Коммунизмге жол» газетни юсю бла кёргендерин ол кеси кыууанып айтычуду. Кечерукъланы Байдымат бла Ёзденланы Альберт а бусагъатда Кыарачай-Черкес Республиканы халкъ поэтлеридиле.

Бизде атлары айтылгъан поэтлени – Бегийланы Абдуллахны, Ёлмезланы Мурадинни, Мусукаланы Сакинатны, Беппайланы Муталипни, Додуланы Аскерни, Уянланы Оюсну, Табакъсойланы Мухтарны, жазыучу Глашланы Борисни биринчи устазлары, насийхатчылары да бизни газетибиз болгъанына кыууанама.

Газетни культура-жашау бёлүмю жаш жазыучула бла тынгылы байламлыкъ жюрютгенине дагъыда бир юлгю. 1974 жылда, декабрь айда Кыазан шахардан Занибекланы Зухура Магометовнадан кыагъыт алама. «Багъалы редакция, – деп жаза эди ол, – сизге кесими кыысха хапарчыгъымы жибереме. Аны басмагъа берирге жарарыгъын бла жарамазлыгъын билмейме.

Алай иги умутсуз а туюлме. Хапарымы газетде басмаларыгъызны бек тилейме. Жаратмай, къаты критикагъа тартып, ол критикагъызны да «Коммунизмге жол» газетде чыгъарыр акъылгъа келсегиз а, тилейме, этмегиз алай. Хапарны, кесиме къайтарып къоюгъуз.

Мени адресим: 420059, Къазан шахар, Павлюхин атлы орам, 100, 42-чи фатар».

Тюзюн айтайым, хапарны жаратама. Алай, аны басмалардан алгъа, Зухураны юсюнден толу хапар билирге суююп, къагъыт жазама анга. Сора 1975 жылда 8-чи январьда Зухураны къагъытын алама.

«Кюнюгюз ахшы болсун, багъалы редакция! Сиз жиберген письмону алгъанма, чексиз къууанганма. Сиз берген соруулагъа жууап этеме. Мен 1950 жылда Къыргызстанда туугъанма. 1958–1968 жыллада Огъары Малкъарны школунда окъугъанма. Андан сора Нальчикде культура-жарыктландырыу училищени библиотеказыла хазырлагъан бёлюмюнде билим алгъанма. Диплом къоллу болгъанлай а, элибизге – Огъары Малкъаргъа, барып, библиотекада төрт жыл ишлегенме. Бусагъатда Къазанда резин-техника затла чыгъаргъан заводда техник-конструктор болуп турама. Мында Ленин атлы къырал университетни юристле хазырлагъан факультетини ингирги бёлюмюню экинчи курсунда окъуйма. Быйыл университетни кюндюзгю бёлюмюне ётер акъылдама. Аны бошасам а – суюген Кавказыма кетерикме.

Занибекова Зухура

4/1–1975 жыл.»

Биз Зухураны хапарын басмалайбыз. Андан сора да ол, башха затла жазып, жибере турады. Сёзсюз, фахмулу къыз.

Ол, Кавказгъа келип, Вольный Ауулда – Барамтада – жашап, жаш жазыучулары семинарларына къатышакъатыша да турду. Аны бир пьесасын Малкъар драма театр салып, барыбызны да къууандырды. Кёп жылладан бери уа Зухурадан хапарым жокъду.

Редакторубуз Бегий улу Абдуллах ючюн хар заманда къая болуп сюеллигин ачыкъдан ангылатханды. Сёзсюз, Абдуллах бёлюмюню адамлары бла кесин бек ариу жүрюте эди, – ойнап-кюлюп ишлегенбиз бёлек жылны ичинде.

Мени Абдуллахха (фахмусуна бюсюрегеним ючюн болур эди, баям), хурметим уллу эди.

Абдуллах 1982 жылда, 8-чи январьда ишлерге телевидениягъа кетеди. Ол ары баргъандан сора да, биз бир бирибиз бла байламлыгъыбызны тохтатмагъанбыз. Абдуллахны башламчылыгъы бла «Ахшы адет – халкъны бети» деген ат бла бериу къурадыкъ. Мен ол бериуню телевидения бла он жылгъа жууукъ заманны бардыргъанма. Халкъдан кёп бюсюреу, чакъырыу къагъытла да алып тургъанбыз ол бериуюбюз ючюн биз.

Айта кетейим, «Балкария» ансамбльни къуралыууна да «Ахшы адет – халкъны бети» деген бериуюбюз себеп болгъанды. 1988 жылда, 9-чу августда кезиулю бериуюбюзге фахмулу тойчубуз Къудайланы Мухтарны бла Хасаниядан хурметли акъсакъалыбыз Текуланы Махайны чакъырама. Бизни къайгъы этдирген, къууанчларыбызда той этилмегени, клублада миллет тепсеулеге, халкъ жырлагъа жаш тёлю юйренирге онг тапмагъаны эди. Ушакъ эте келгенибизде, Мухтар былай айтады:

– Не ары-бери десегиз да, миллетибизни кесини энчи къырал тепсеу ансамбли болгъунчу, бизни искусствобузну ол бёлюмю ёмюрде да айнырыкъ туююдю. Аны юйретиу магъанасы да бек уллу боллукъду; аллай ансамбльни тепсегенине къарагъан кёп жашла бла къызла тепсеу искусствогъа юйренирге бек уллу кёл салыкъларына бирда ишекли болмагъыз.

– Мухтар, ким да сагъыш этерча оюмну айтдыңг, – деди Махай. – Этигиз алай, бизден, акъсакъалладан, къаллай болушлукъ керек эсе да, къолубуздан келгенни аямазлыгъыбызгъа ийнандырама сени...

Мен эшитгеннге кёре, ол кюнледе «Алтын кёл» кооперативни таматасы Къайталаны Исмайыл, ансамбль къурау ишни кёлгъа алады, ахча ючюн къайгъы этмегиз дегенни айтып. Болсада къайгъы этгенле болдула, башында ансамбльни къуралырын скоймегенле, республиканы экиге юлеширгеми айланасыз деп, болмачы чурумну сылтаугъа тутуп.

Алай ол дауурлагъа андан терен кирмейик, жаланда бир затны айтайыкъ – ансамбльни къуралыуун киши да тыялмады. Аны жарау этгенин – репетициясын тамам бир айдан телевизор бла кёргюзтдюк. Ол кюн мени ушакъ негерлерим а: Къудайланы Мухтар – ансамбльни балетмейстери, Джуртубайланы Махти – илму-излем институтну илму кёуллукъчусу.

Ансамбльни къурау ишге Бегийланы Абдуллах да, «Тёрени» бирси адамлары да бек болушхандыла. Мен да андан-мындан юч жыйырма минг сомгъа жууукъ ахча жыйып бергенме.

Абдуллах редакциядан кетип тебирегенинде, Мо-
къяланы Магомет жарагъан шепша да, къабар зат да
алып келди да:

– Уллу поэтибизни, Бегийланы Абдуллахны, сени
къолунгдан сау къутулгъаны ючюн, бир затчыкъ тар-
тайыкъ, – деп, чам этип, аямай кюлдю.

Сёзсюз, Магомет ойнагъан эте эди, алай мен жарсы-
дым Абдуллахны кетгенине. Ол «Минги Тау» журнал-
ны баш редактору болгъан заманында да, мен жыл
саным бла аны атасын жете кетгенликге, шуёхлугъу-
бузну бютюн къаты жүрютгенбиз. Сау болсун, мени
60-жыллыгъым бла байламлы кёп затымы басмала-
гъан эди журналда.

Суратлау чыгъармаларымы кёбюсюн Бёзюланы Ах-
мат бла ишлеген жылларымда жазгъанымы белгилемей
болмайма. СССР-ни Жазуучуларыны союзуна да ол
заманда алыннганма. 1978 жылда, 4-чю апрельде
Москвадан Къайсын телеграмма ийген эди манга. Анда
былай айтыла эди:

«Багъалы Хасан! Тюнене, ючюнчю октябрьде,
РСФСР-ни Жазуучуларыны союзуну секретариаты
кесини жыйылыуунда сени СССР-ни Жазуучуларыны
союзуна алгъанды. Жюрегимден алгъышлайма, жа-
ланда алгъа! Къучакълайма. Къайсын».

Ол кюн редакцияда жарагъан стол къурадыкъ.
Аллах алай буюргъан болур эди, биз да ашай-иче тур-
гъаныбызлай, Тырнаууздан Къочхарланы Бияслан бла
Непеланы Ахмат келедиле.

– Мен бюгюн кеф болгъунчу ичерикме, – деди Бё-
зюланы Ахмат.

Аллай кюнлерибиз да болуучу эдиле редакцияда.
Алай бек башы – газетибизни, халкъ суююп окъурча,
магъаналы этер ючюн, къолдан келгенни аямагъанбыз.
Миллетибизни аллында борчубузну бир кюнде да унут-
магъанбыз. Бир бирге болушхан, бир бирге таянчакъ
болгъан, бир бирни къууанч, къыйын кюнюнде табыл-
гъан а бек ахшы адетибиз болгъанлай тургъанды. Не
уа жыл саны эллиге, алтмышха жетген адамларыбызгъа
къалай эте эдик, неда пенсиягъа кетип тебирегенле-
рибизни къалай къуралыулу ашыра эдик, къобуз согъуп,
той этип, жырлап, ариу алгъышларыбыз, саутгаларыбыз
бла къууандырып. Бир бирден тил этген жокъ, бир
бирни аягъын марагъан да жокъ. Башында къуллукъ-
чула окъуна «Коммунизмге жол» газетни коллективин
башхалагъа юлгюге тутуучулары бюгюн да эсимдеди.

Кертиди, артдан-артха «Башчы иги болса – эл уюр,

башчы аман болса – эл улур» деген нарт сёзю кертти-
дигине тубеген кезиулерибиз да болгандыла. Алай
ол тасхабызны газет окъуучуларыбызгъа билдирирге
сыймейме; ала газет, журнал, китап чыгъаргъан, радиода,
телевиденияда ишлеген адамларыбызгъа къошханлары
болмагъанларын ангылайма. Аны алайлыгъын айлан-
нган-жюриген жерлерибизде, тубешиулерибизде кёре-
кёре турабыз. Къууанчлы жашасынла ол оюмлары бла!
Мен а бу манга бек багъалы китапда сексенинчи,
токъсанынчы жыллада ишибизден жалаңда бир къауум
зат жазыу бла чекленир акъылдама. Сёзсюз, ала газе-
тибизни жашауунда, мени кесими жашауумда да бек
хайырлы, бек магъаналы жылла болгандыла. Мен ол
затланы бек алгъа, культурабызда, литературабызда,
искусствобузда бола келген жангылыкъла бла, эллери-
бизни ёсгенлери бла, алимлерибизни айтхылыкъ жети-
шимлери бла байламлы этеме. Алай жарсыуларыбыз
да кёп кюнлени мудах этгенди. Колхозланы, совхоз-
ланы, промышленность предприятияланы тозурагъан-
лары, жаш тёлюню арасында терс жолланы сайлагъанла
кёбюрек бола башлагъанлары, адам саныбыз ёсмегени,
мурдарлыкъ ишле бар къыйынлыкъларыбызны да унут-
дурдула. Деменгили къыралыбызны чачылгъаны уа!

КЪЫЙЫН ЖЫЛЛА

Бёюланы Ахмат пенсиягъа кетди да, 1983 жылда,
29-чу октябрьде «Коммунизмге жол» газетге редактор
Гузеланы Исхакъ Исмаилович болду. Аллах кёргенден,
башхаланы билмейме, алай мен, аны бизге жиберлик-
лерин эшитгенде, бек къууаннган эдим. Тюзюн айтайым,
уллу къазанлашхан адамым туююл эди ол. Алай бизни
тёлюню адамы, хапаргъа кёре, билими болгъан, айты-
рын-къайтырын да билген жашды. Болсада кеси акъы-
лына бюсюреген, ёхтемлирек адамды дегенле да бар
эдиле. Да тюзлюкге бла газетге къуллукъ этсин ансы,
кючбюсюреу болуп да, жылкыбыздан таймы тутар-
ыкъды? Ол затны эшитгенледен: «Иги болса – кесине
иги», – дегенле да бардыла. Алай, мени акъылыма кёре,
иги болса уа, бек алгъа газетге бла аны адамларына
игиди.

Алтмышынчы жылланы ахырында болур эди, баям,
Къудайланы Хасан, Ботталаны Ибрахим, мен ре-
дакцияны иши бла Ташлы-Талагъа барабыз. Анда
Гузеланы Исхакъгъа тубейбиз. Ол Ташлы-Талада

школну директору болуп ишлегенин билеме. Бизге бек жарыкъ тюбеди, бек оюнчу жаш болгъанын да ангыладым ол кюн. Колхозда биз къайры барсакъ, – ары барып турду Исхакъ. Мюлкню техникасы сакъланган жерде биз механизаторла бла ушакъ эте тургъаныбызлай, Исхакъ арлакъда – тракторуну къатында – сюелип, къара жау жагъылгъан къолларын бир эски быстыр бла сюртюп кюрешген жашны къатына барды да, ышарып, чам этип:

– Кезиуонде, окъуп, билим алсанг, бюгюн, арба жаугъа боялып айланмай, менича, школну директору болуп ишлерик эдинг, – деди.

Сора экиси да кюлдюле. Манга бек хычыуун кёрюндю тенглени арасында жюрюген ол ариу чам. Андан унутмай турама аны бюгюн да, – тракторчу жаш, Исхакъны къуууп, къара жау жугъу къолларын аны юсоне сюртюрге умут этди, алай жеталмады.

Ол кюн биз ишибизни бошагъандан сора, Ботта улу Ибрахимни бир жууугъу, юйоне чакъырып, аямай сыйлады. Исхакъ ары да келген эди.

Ол ишлерге Нальчикге келгенден сора да тюбей-тюбей тургъанма анга. Жетмишинчи жыллада Исхакъ КПСС-ни АК-сында обществулу илмуланы академиясында окъугъан заманында, илму иш бла кюрешгенинден да хапарым барды. Бёзюланы Ахмат берип, Исхакъны кандидат диссертациясындан (ол бизни республиканы культурасы бла байламлы эди) иги кесек затны орус тилден кёчюрюп, газетибизде басмалагъанымы да унутмагъанма.

Андан сора да къайын анамы жууукъларында Гюлюйланы Юсуфха къошханым хазна жокъду. Аны юй бийчеси Раузатха да алай. Была экиси да къууанч кюнлеримде (сабийле юйдегили болгъан кезиуледе) туугъан къарындашымдан, эгечимден кем намыс этмегендиле. Раузат а Исхакъны туугъан къарындашыны къызыды. Бек тамата къарындашыны жашлары Жамал бла Камал да мен бек хурмет этген, атлары республикагъа белгили адамладыла. Камалны къайын анасы бла мени анам бир тукъумдандыла – Малкъарладан, Камалны къыйын атасы Гюлюйланы Дадаш бла къайын анам къарындашладан туугъандыла. 1983 жылда, 29-чу октябрьде Гузеланы Исхакъ «Коммунизмге жол» газетни редакциясына келтирип, бюгюнден арысында сизни редакторугъуз буду дегенлеринде, сёзсюз, мени башхаладан энчирек къууандыргъан ол шартла эдиле. Былайда мени тюз ангылагъыз, Исхакъ жууукъну-тенгни

хатерлеринден бир уллу игиликле жаудурлукъду башыма деп угъай, бизни тёлюню адамы, билимли, барыбыз да бир акъылгъа келип, бир бирге билеклик этип, газетни бютюнда магъаналы – халкъ сөйюп алырча, сөйюп да окъурча этербиз деген акъылда къууана эдим. Исхакъны коллектив бла шагъырей этгенле кетгенлеринден сора, редакцияны адамлары, ючеу-тёртеу болуп, жангы редакторну юсюнден хар ким акъылларында болгъанны айта эдиле.

Редакцияда иш кёллюлюк уллуду. Тейри, не арыбери десенг да, жангы редакторну келиую бла барыбызда да жууаплылыкъ кётюрюлгенди, хар ким жазгъан затын тынгылы этерге, ишден сылтаусуз кетмезге кюрешеди. Намыс, сый да, кеси жерлерин алгъындан эсе бегирек тапхандыла дерчады. Исхакъ летучкалада, планёркалада сөлешсе, Гуртуланы Элдарны, эртте аны юсюнден (ала экиси да радиода бирге ишлеп тургъандыла Исхакъ председателъни экинчиси, Элдар а – малкъар тилде бериулени баш редактору болуп) айтыучусун да эсиме тюшюреме.

– Ой, аперим! Гузе улу кючлю адамды, – дер эди ол. – Анга жыйылыуларыбызда Дудуев бла (радиокомитетни председатели) демлеширге тюшсе, ол неда бу затны юсюнден Марксны, Ленинни айтханларындан да юлгюле келтирип, игида адамыча «сермеп», таматаны борбайларындан чёкдюрюп къояды.

Аллай къылыгъы барды – сөлешген заманында, дунягъа атлары айтылгъан адамланы оюмларын хайырланнган. Алай ол затха тынгылы хазырланып келгени уа сезиле эди иги эс бургъан адамгъа.

Бек сау болсун, былайда аны ючюн анга сөгюм салынмайды. Тюзю, аз билими барды деп, киши да айталыкъ түйюлдю.

Исхакъ газетде басмаланнган не тюрлю материалны юсюнден да шатык тау тилде, бир-бир чам сёзлени да хайырланып, айтса, сейир этип тынгылар эдинг. Кеси тау тилде жазмагъанлыкъгъа, газет статьяланы окъуп, тюзетсе, аны ол ишинде бир киши чурум тапмагъанды.

Культура бёлюнню адамлары: Акайланы Алим, Токълуланы Барисбий, мен ишибизни бек тынгылы этерге кюрешибиз. Миллетни тарыхы, культурасы, литературасы бла, школлада окъутуу-юйретиу ишле бла байламлы статьяланы кёбюрёк хазырлайбыз, халкъыбызда адет-тёре деген затлагъа, жаш тёлюню ариу кылыкъгъа юйретиуге аталгъан тюбешиуле, конференцияла къураугъа уллу магъана беребиз. Ыйыкъ сайын

жарашдыргъан затларыбызны атлары, къысха магъаналары жазылгъан уллу дефтер менде бюгюн да сакъланнганы себепли, жалгъан сёз айтырыкъ туююлме. Былайда эсигизни бир къауум юлгюге бурайым.

1985 жыл, 13-чю февраль. Бу ыйыкъда бёлум этген бек иги ишледен бирине – юйюрню юсюнден энчи бетни санайбыз. Сора, КПСС-ни АК-сыны Генеральный секретары Черненкоу сёзюне кёре, Чегем райисполкомну культура бёлумюню таматасы Гелястан улуну материалын къурагъанбыз. Анда да адам эс бурурча шартла бардыла.

Дагъыда ууакъ информацияла басмалагъанбыз. Алай, ол энчи бетин айтмасакъ, планнга кёре статья жазмагъанбыз. Ол бек уллу кемчилигибизди.

1985 жыл, 15-чи февраль. Озгъан ыйыкъда бёлум артыкъ иги ишлемегенди. Планнга кёре жангыз бир материал берилгенди: «Ишлеу кюйюбюз алайды» деген ат бла Совет райисполкомну культура бёлумюню таматасы Мокъа улуну статьясы. Кертиди, Прохладна шахарны халкъ театрындан Е. Белгорокованы «Сахнада – 23 жыл», татарлы алим А. Махмудовну «Закийликини ёмюрлюк тереги» деп, Муса Джалильге атап жазгъан статьяларына «Коммунизмге жол» газетни окъуучулары эс бурмай къоярыкъ туююлдюле.

1985 жыл, 29-чю март. Культура бёлум бу ыйыкъда «Шабат кюнню бетни» иги хазырлагъанды.

Акайланы Алим Байчекуланы Абидинни балет искусствону юсюнден уллу статьясын хазырлагъанды. Мен а юч статьяны (960 тизгин) басмагъа бергенме.

1985 жыл, 17-чи май. Юйюрге аталгъан бетни хазыр этдик.

1985 жыл, 24-чю май. Токумаланы Жагъафарны 50-жыллыгъына аталгъан материалланы барысын да хазыр этгенбиз.

1985 жыл, 21-чи май. Бу ыйыкъда бёлум тизгинле беруу жаны бла планын толтургъанлыкъгъа, элде культура ишден, школ жашаудан жукъ бермегенди.

1985 жыл, 14-чю май. Бёлум тиширыулагъа аталгъан энчи газет бетге 700 тизгин хазыр этгенди. Шауаланы Хасан медицина илмуланы кандидаты М. Холахан улуну («Сабийлени саулукъларына сакъ болайыкъ»), Социалист Урунууну Жигити Моллаланы Шарафутдинни «Хар ким да къайгъырыргъа керекди» – жаш тёлюню юйретиуну юсюнден статьяларын, тау жайлыкъладан да юч материал хазырлагъанды.

Ма ол халда жазгъанлай тургъанбыз хар ыйыкъда

итген ишибизни юсюнден. Бизни бөлүм кѳурап, тиши-
рыулагѳа, юйюрге, жаш тѳлюге, школлада ана тилни
окѳутуугѳа, адетлеге, тѳрелеге аталгѳан энчи бетле га-
зетибизни намысын кѳтюргенлерине ишексизме. Ол
тюрлю иги ишлерибиз ючюн «Коммунизмге жол» га-
зетни окѳуучулары кѳпден-кѳп бола баргѳан жылла
болгѳандыла. Газетибизни алгѳанла жети мингден
атлагѳан кезиуле эсимдедиле. Артда, 1990 жылны март
айындан башлап, «Суратлау сѳз» деген ат бла «Ком-
мунизмге жолну» суратлау-литература, тарых эм этно-
графия кѳошагѳын чыгѳара тебирегенибизден сора,
газетибизни шѳѳхлары бютѳюнда кѳп болдула. Кѳарачай
жанындан окѳуна «Коммунизмге жолгѳа» кѳпле жа-
зыла башладыла. «Суратлау сѳзю» (артда аны «Мал-
кѳар ауазына» тюрлендирген эдик) биринчи номери
мен жазгѳан бу сѳзле бла башлана эди:

«Юйюгюзге да игилик, хурметли жолдашла! Бюгюн
хычыуун да, кѳууанчлы да хапар айтыр акѳылдабыз.
Сиз жангы литература-суратлау, тарых эм этнография
газетибизни биринчи номерин кѳолугѳузгѳа аласыз.
Аны юсюнден сизни оюмугѳузну сакѳлайбыз. Атына
бюсюрегенигизни-кѳалгѳаныгѳызыны да айтыгѳызы.
Былай болса тап эди дерик бар эсе да, аны да билди-
ригиз.

Биз бу газетни айдан бир кере чыгѳарыр акѳыл-
дабыз. Дайымда литературабыздан, культурабыздан,
тарыхыбыздан, адетлерибизден, тѳрелерибизден, кѳлден
чыгѳармачылыгѳыбыздан, атлары кенг белгили эм
кѳолдан уста адамларыбызны юслеринден хапар бил-
дире турлукѳубуз. Алай болур ючюн а, сизден уллу
болушлукѳу керекди. Кесигиз материалла, жараулу
литература чыгѳармала жибере турсагѳызы да, ол неда
бу затны юсюнден жазыгѳызы деп билдирсегиз да, бизни
ыразы этериксиз.

Унутула баргѳан адетлерибиз, тѳрелерибиз, оюнлары-
быз, элберлерибиз, нарт сѳзлерибиз, жырларыбыз,
жомакѳларыбыз – халкѳыбызны ниет байлыгѳыдыла,
битеу тѳлюлеге ѳмюрден ахыргѳа кѳуллукѳу этип тур-
лукѳу хазнабыздыла. Алагѳа жангыдан жашау берирге
борчлубуз.

Тарых бла, белгили адамларыбызны жашаулары,
ишлери бла, жер атларыбыз бла байламлы суратланы
да басмалай турлукѳубуз. Алай, энтта да кѳайтарып ай-
табыз, литература чыгѳармаланы, башха материалланы,
суратланы да биз бек игилерин сайлар ючюн, сиз га-
зетни ишине бек тири кѳатышыргѳа керексиз.

Бу газетибиз «Коммунизмге жолну» журналистлерини бла сизни арагъызда байламлыкъны бютюнда кючлеригине ышанабыз».

«Суратлау сёзню» биринчи бетинде Кязимни «Иги сёз» деген назмусу, «Халкъны белгили адамлары» деген рубрика бла алим къызыбыз Биттирланы Тамараны «Солтанбек Абаев», жазыучу эм профессор Толгъурланы Зейтунну «Жолгъа чыгъа» деген статьялары басмаланнгандыла. Толгъур улу былай чертеди статьясында: «...Бусагъатда, бу кыйын заманда, ана тил артыкъ бармакъгъа ушамаз ючюн, бизни жамауатыбыз, литература, культура бла байламлы адамларыбыз эслиликни байрагъын бийикге кётюрюрге борчлудула. Ол жаны бла алып къарагъанда, бюгюн чыгып башлагъан «Суратлау сёзню» да уллу магъанасы боллукъду. Жангы газет миллетле аралы жашауда да жангы бет, жангы кыйлыкъ ачар деп умут этебиз...»

Ол кезиуде Малкъар драма театр, Къабарты театрдан айырылып, энчи болгъан эди. Мен, театрны коллективи бла тюбешип, аны адамлары, театрны мындан арысында айнытыр ючюн, не этер муратда болгъанларыны, чыгъармачылыкъ планларыны юслеринден ушакъ бардыргъан эдим да, «Суратлау сёзню» бу номеринде аланы айтханлары да басмаланнгандыла.

Биринчи номер чыкыгъанлай окъуна, бизге «Суратлау сёзню» аты бла къагъытла терк-терк келе башладыла. Ма аладан бир къаууму:

«Багъалы «Суратлау сёз»!

Биз сен терк-терк чыкъсанг сюебиз. Къалай ашыгъып сакълайбыз хар жангы номеринги. Абайланы Мусосну «Малкъар» деген тарых очеркин, башха материалланы да суюйуп окъуйбуз... «Суратлау сёзню», кесин энчи газет этип, кюн сайын чыгъарыргъа уа нек жарамайды?

Шауаланы Хасан бек сау болсун! Ол, бизге «Суратлау сёзню» саугъа этген адам, саулукълу, узакъ ёмюрлю да болсун!

Ёзденланы З.

2. 07. 1990. Нальчик шахар.»

Бу къагъытда мени атымы сагъынылгъаныны себеби: ол кезиуде «Суратлау сёзню» ахырында бу газетибизни материалларын Шауаланы Хасан хазырлайды басмагъа деп жазылыучу эди.

Аны кѡабыл кѡрмей, алай жазууну кѡйдургѡан эдиле таматала. Тюз окѡуна этген болур эдиле. «Суратлау сѡзню» басмагѡа хазырларгѡа манга болушханла дагѡыда бар эдиле.

«Багѡалы Хасан Исмаилович!

Газетигизни «Малкѡар ауазы» деген кѡшагѡы чыкѡгѡаныны юсюнден билдирилгенди «Коммунизмге жолда». Биз а, кѡншуларым Шаман улу, Чотча улу да, мен да алмагѡанбыз. Бек тилейбиз, бир мадар бар эсе, «Малкѡар ауазын» бизге жибермей кѡйма.

Биджиланы М.

Кѡарачай ш.»

«Малкѡар ауазында» басмаланган иги назмуланы, хапарланы окѡусам, кѡлюм кѡтюрюлмей кѡалмайды. Аллай чыгѡармаланы жазгѡан адамла кимле болгѡанларын биллигинг келеди. Мен, Ахматланы Любаны «Сууукѡ кѡзле» деген назмусун окѡуй, аны кесине тюбеп, сѡлеширге сюе эдим.

Жарашууланы Азинат»

«Малкѡар ауазыны» кезиулю номеринде, Ахматланы Любаны юсюнден жазып, окѡуучуланы аны бла шагѡырей этген эдик.

«Мен Байчораланы Хыйса Магометовичме. Быйыл, 1990 жылда, 27-чи сентябрьден 20-чы октябрыге дери Нальчикде солуп кетгенме. Бир назму жазгѡанма да, аны «Коммунизмге жол» газетни литература кѡшагѡында басмаларыгѡызны тилейме.

Адресим: КѡЧАО,

М.-Карачаевский район, пос. Красный Курган.»

«Малкѡар ауазы» жети жылгѡа жууукѡ заманны ичинде чыгѡып турду.

Биз махтау излемей эдик. Окѡуучуларыбызны ыразылыкѡлары тамам эди бизге. Не медет, артда кѡадары кѡыйын болду да, «Малкѡар ауазыны» чыгѡыуу тохтап кѡалды.

* * *

Бизни газетде Гузеланы Исхакѡ онтѡрт жылдан артыкѡ заманны ишлегенди, баш редактор болуп. Ол кезиуну ичинде редакцияда кѡп жангылыкѡла этил-

гендиле. Бек башы – газетни халкъ суююп окъурча этер ючюн, къолубуздан келгенни аямагъанбыз. Култураны бѣлюмю, алгъынча, редакцияны кесинде, тышында да окъуучуларыбыз бла тюбешиуле къурап, халкъда адетлени, тѣрелени, школлада ана тилни окъутууну, миллет култураны, искусствону айнытыуну проблемаларыны юслеринден тынгылы кенгешле бардырып, айтылгъан оюмланы газетде басмалап тургъанды. «Литература-суратлау критика» деген ат бла сексенинчи жыллада редакцияда болгъан тюбешиуде сейирлик даулашланы уа бирда унутмайма. Хар ким кесини оюмун ачыкъ айта эди, артха салмай.

Шахмырзаланы Саид: «Жангы чыгъармада эслеген кемчилигинги сагъынсанг, жазыучуну жанына тиеди. Ол иги туююлду», – деучю эди.

Боташланы Исса: «Критиклерибиз театр искусствогъа иги эс бурмайдыла... Бир-бирле уа, спектакльлеге багъа биче туруп, режиссѣрну, художникни, актѣрну юслеринден хазна жукъ айтмайдыла», – деп, кѣлкѣалды эте эди.

Залийханланы Жанакъайыт бла Макытланы Сафар а, сѣз суратлау чыгъарманы юсюнден баргъан заманда, керексиз таулучулукъ этиу адет къалыргъа кереклисин чертип: «Ол неда бу жазыучуну жангы китабыны юсюнден сѣз ачыкъ салынса, бирсиле да сагъыш этерикдиле», – дей эдиле.

«Адам бир затха юйренчек болуп къалса, андан бир жанына чыкъгъан къыйынды, – деп белгилей эди Толгъурланы Зейтун. – Аны айтханым, бусагъатда критика мындан он жыл алгъа болгъанычады демеклик терсди. Бизде литератураны ёсюу жолун сюзген китапла чыкъгъандыла. Алай, кертиди, критиканы ишин этгенле алыкъа жазычуланы алларында борчлудула. Былайда критикада керексиз кѣзбаулукъ болгъанын айтханла тюздюле. Алай бир бирни «чимдиу» кишиге да керек туююлду».

Литература-суратлау критиканы бююннго халыны юсюнден Мокъаланы Магомет, Малкъондуланы Хамит, Гуртуланы Элдар, Шауаланы Миналдан да оюмлу, тынгылы сѣз айтхандыла.

Бу башда юлгюге келтиргенлерим бир кюн редакцияда тюбешиуден сора жазгъан затларымдан алыннгандыла.

1984 жылда, 23-чю ноябрьде Къашхатау элни бир къауум эсли адамын жыйып, ала бла этген ушагъым да сакъланнганды. Анга къатышханла: Таукенланы

Хасанбий, Улбашланы Хызыр, Батчаланы Хамзат, Хочуланы Исхакъ, Локияланы Баттал, Улбашланы Азнор эдиле. Аланы айтханларын «Къобузсуз той» деген ат бла басмалагъан эдим газетде.

Ала къууанчлада той-оюн болмагъанына жарсый эдиле. «Алгъын бушууну къууанч унутдура эди, – деп жарсый эди Локияланы Баттал. – Къууанчлада той-оюн этиу адет къалгъанлы, халкъда мудахлыкъ бекден-бек эслене башлагъанды».

– Эй-хей, Баттал, бир кез ачдыр, маржа, – деди Хочуланы Исхакъ тюз ол кезиучюкде.

Ой анасыны, къалай ариу жырлай эди Баттал акъ-сакъал!

* * *

1990 жылда, 19-чу январьда Хасанияда да къурагъан эдик аллай тюбешиу. Анда Текуланы Махайны, Холаханланы Алибийни, Холаланы Магометни, Темукуланы Аскербийни, Наршауланы Зуриятны, Туменланы Владимирни айтханларына эс буруп, кёпле газетге къагъытла жиберген эдиле.

Биз газетибизде халкъны къууандыргъан, жарсытхан затланы юслеринден жаза тургъанбыз. Миллетле аралы даулашла башланнганда да, газет кесини борчун тынгылы толтургъанды. Редакцияда къыйын кюнлерибиз, тынч кюнлерибиз да болгъандыла. Алай сексенинчи, артыгъыракъда токъсанынчы жылланы редакцияны жашауунда бек къыйын кезиулеге санайма. Алгъаракъда Къырал Думада болуучусуча, бир-бир затла ишибизге игида тасха тюшюре эдиле. Мен бир жанына да къатышмай эдим.

* * *

Газетибизни култура бёлюмюнде биргеме ишлеген адамлагъа (ала 18 адам боладыла) жүрек ыразылыгъым бек уллуду. Жаникаланы Мажитни, Акъайланы Алимни, Къалабекланы Муратны, Биттирланы Аминатны, Токълуланы Барисбийни, Текуланы Хауаны атларын бюгюн-бюгече да суююп айтыучума, газетни юсюнден сёз баргъанда. Токълу улу «Малкъар ауазын», Къабарты-Малкъар сабий фондну «Юйюр эм сабийле» деген газетин чыгъаргъан жылларымда манга таза да керти нёгерлик этгенди; ол газетлени макетлерин дайымда жарашдыргъан Барисбий болгъанды.

* * *

1998 жылда, 16-чы мартда Гузеланы Исхакъ башха кѣуллукъгъа кѣчдѣ. Аны орунуна аты халкъыбызгъа эрттеден белгили Атталаны Жамал салынды. Культура бѣлюмню эркинликлери да кесине кѣайтарылдыла.

* * *

Мен, киши ортасындан атлагъан адам, бу манга бек багъалы чыгъарманы окъурукълагъа, анга чурум табыркълагъа да уллу ыразылыгъымы билдиреме. Мындан арысында да кѣууанч бла тѣбеше турайыкъ!

1998-1999

ЛИТЕРАТУРА. КУЛЬТУРА. ИСКУССТВО

Очеркле

АНЫ АТЫ ЁЛЮМСЮЗДЮ

(Мёчюланы Кязимни 130-жыллыгы)

Нальчикде

1989 жылда, 21-чи октябрьде Нальчикде Музыка театрда Мёчюланы Кязимни 130-жыллыгына аталган кёууанчлы жыйылыу болганды. Анга КПСС-ни обкомуну бюросуну членлери, республиканы башха жууаплы кёуллукчулары, ишчи коллективлени, творчестволу союзланы адамлары, алимле, студентле кёатышхандыла. Тыш республикаладан бла областладан, крайладан да кёонакёла келгендиле.

Кязимни жашау жолуну эм чыгъармачылыкъ ишини юсюнден докладны филология илмуланы доктору, жазыучу Толгъурланы Зейтун этгенди.

– Хар миллетни кесини акъылманы, уллу художниги да болганды, – деп башлаганды докладчы. – Алай аллайланы юслеринден биринчи сёзю айтыргъа бек кёыйынды. Малкъарлы поэт Мёчюланы Кязим аллай уллу адамладан бирлериди.

Кязим кеси халкёы бла бек байламлы болганды, аны жашауун, ишин, адетин, тёресин кеси поэзиясында айгъакёлаганды деп кёоймакёлыкъ тамамлыкъ этмейди. Малкъар халкёны кёадары Кязимни кёадары бла кёаты байламлыды. Неда поэтни кёадары аны назмуларында кюзгюдеча суратланганды. Алада кёыйынлыкёланы, артыкёлыкёланы, бушуулу ишлени, тюзлюкню, терсликни, кёууанчлы кюнлени да кёребиз. Аны себепли Кязимни юсюнден сёз айтмакёлыкъ алай тынч туююкдю.

Болсада, жарсыугъа, халкёгъа, артыкёда башха миллетлени адамларына Кязимни поэзиясыны теренлиги бюгюннге дери да иги белгили туююкдю. Школада да кереклисича окёулмайды Кязимни жашау эм

чыгъармачылыкъ жолу. Малкъар литератураны классиги Мёчюланы Кязим хар заманда къарыусузгъа къарыу берир ючюн кюрешгени, аллайла жанлы къая болуп сюелгени, биреуню жарсыууна кеси жарсыуунача къарагъаны аны поэзиясында ачыкъ танылады.

Дуния къайсы жанына бурулса да, аны юсюнден малкъар халкъгъа керти сёз айтхан Мёчюланы Кязим эди. Ол граждан урушну, класс кюрешни чыгъармаларында тюз суратлагъанды, къарындаш къарындашха, жаш атасына, къоншу къоншугъа къажар сюелгенлерине да кюйгенди. Кязимни чыгъармалары бла терен шагъырейленсенг, анда болгъан фахмугъа, анда болгъан сёз байлыкъгъа, анда болгъан уллу хунерге сейир этесе, баш ураса.

Поэтни экитомлугъуну басмадан чыкъгъаны аны поэзиясын бютюнда иги ангыларгъа, теренирек билирге онг бередит. Ол бизни литература жашауубузда бек уллу иш болгъанды. Окъуучу Кязим айтхан сёзню бийиклигин энтта бир кере ангыларыкъды.

Малкъар литератураны классигини чыгъармачылыкъ ишини хар не жаны бла да магъана теренлиги, уллу суратлау кючу, миллет илишанлары бардыла. Кязим хар кимге да иги ангылашынган тил бла жазгъанды. Аны назмулары, бош сёзле бла айтылып, окъуучугъа кюч-къарыу бередиле. Къысхасы, аны жазгъанлары барысы да ёмюрлюк чыгъармаладыла.

Музыка театрда Кязимге аталгъан ингир юч сагъатдан артыкъ заманны баргъанды. Сёлешиле бла искусствону усталарыны концерт номерлери бир бирлерин алышындыргъанлай тургъандыла. Артистле Отарланы Омар, Маммеланы Ибрахим, Къулбайланы Людмила, Таукенланы Галина, Гергокъланы Тамара, Жанатайланы Исмаил, Мызыланы Таубий, «Бжамий» ансамбли артистлери эм башхала кеслерини хунерлерин кёргозгендиле.

Москвадан А. Сафронов, белгиле малкъарлы жазучу Залийханланы Жанакъайыт, КъМАССР-ни культура министрине заместители В. Моллов, КъМАССР-ни халкъ поэти, РСФСР-ни М. Горький атлы Къырал саугъасыны лауреаты, СССР-ни халкъ депутаты Зумакулланы Танзиля эм башхала Кязимни юсюнден жүрек сёзлерин айтхандыла.

– Хар миллетни да, хар халкъны да болады кесини жашау жолу, – дейди Залийхан улу. Ол бирде эниш болса, бирде – ёр. Къыйынлыкълагъа, чылмыкълагъа да тюбей. Малкъар халкъны да къыйын эди жашау жолу.

Болсада ол бир заманда да ана тилин, адетин, төресин, намысын тас этмегенди. Башха миллетле бла да шуёх-лукъ, тенглик жюрютгенлей, кыйын, тынч кюнюнде да ишине тасха тюшюрмегенлей келгенди.

Кязим а халкыбызны жашыды. Кыйын, тынч кюнюбюзде да биргебизге болганды. Назмулары да жамауатны харкюнлюк жашауун суратлагъандыла. Ол хар заманда да жарлыланы ёкюлю болгъанлай тургъанды. Артыкълыкыны кёрюп болмагъанды. Халкыбызгъа белгили адамланы – Фирдоусини, Омар Хайямны, Саадини, Низамини чыгъармаларын окъугъанды. Кеси барып, кеси айланыш, кёп жерлени да кёрюп къайтхандан сора уа, къайда да бай – байча, жарлы да – жарлыча жашайды дегенди.

Бюгюн а ол, кётюнчюлюкню палахындан, ёз от жагъасындан кенгде жатады. Ол 1945 жылда, 14-чю март-да Къазах ССР-ни Талды-Курган областыны Къаратал районуну Тельман деген элинде асыралгъанды. Бюгюн-ню къууанчыбызгъа келгенлени арасында Къаратал райисполкомну председатели Турсунбай Галинов да, Къазах республиканы бир къауум белгили адамлары да бардыла. Халкыбызны атындан уллу жүрек ыразылыгъыбызны билдиребиз алагъа.

Бюгюн кёпдюле кёнакъларыбыз. Сау болсунла. Къууанч эсе да, бирге, бушуу эсе да, – бирге деп да андан айтабыз. Таулуладан Мёчюланы Кязим, къарачайлыладан Къочхарланы Къаспот, къабартылыладан Бекмурза Пачев ёлюмсюздюле, халкыбыз саулукъдан.

– Бек кыйын кюнлерибизде, сууларыбыздан ичерге, ашыбызны ашаргъа термилип тургъанда да, кеси тилибиз кесибизни жауубуз болгъан заманда да, Кязим халкыны биргесине эди. Ёз жерибизде поэтни туугъан кюнюн белгилерге онг берген къадаргъа бац урама, – дегенди Зумакъулланы Танзиля. – Кыйын кюнюбюзде бизге къарындашлыкъ, эгечлик да этген кыргызы, къазах халкъланы келечилерине уллу ыспас этеме. Ала бизни ёлюмден сакълагъандыла, бюгюнлюкде Кязимни къабырын сакълайдыла. Бюгюн Кязимни юбилейин етерге аланы хайырларындан тюшген сунама.

Ахырында Танзиля Кязимге аталгъан назмусун окъугъанды.

Къаратал райисполкомну председатели Т. Галинов жыйылгъанлагъа къазах халкъдан кызыу салам айтханды.

– Шуёхлукъну чег жокъду, – дегенди ол. – Тилибиз, динибиз бир. Бу эки кюнде къарындашларыбызны

араларында жашагъаныбызны толугу сезип турабыз. Мен, Кязим бизни жерлешибизди деп, таукел айталлыкъма. Биз аны Абай бла, Жамбул бла бир тизгиннге салабыз. Кязимни юбилейине аталгъан статьяла республиканы битеу газетлеринде басмалангандыла, назмулары къазах тилге кёчюрюлгендиле.

Кязим асыралгъан элни орамларындан бирине Кязимни атын атаргъа оноулашханбыз.

– Бюгюн биз уллу поэтни, философну туугъан кюнню кюуанчын белгилейбиз, – дегенди республиканы халкъ поэти А. Шогенцуков, – Кязим кесини жырлары бла халкъыны жюрегинде жашайды. Ала бизни огъурлулукъгъа, эслиликге, сабырлыкъгъа юретедиле, жангъы жарыктылыкъ бередиле. Кязим бизни устазыбызды, насийхатчыбызды.

Къыргъыз ССР-ни Жазыучуларыны союзуну правленини биринчи секретары А. Жакшылыков: «Мен Манасны, Токътогъулну, Ч. Айтматовну туугъан жерлеринден Мечиевге аталгъан байрамгъа бап уругъа келгенме», – дегенди къыргъыз тилде. Ол Кязимни поэзиясына, халкъланы шуёхлукъларына уллу багъа бичгенди. Белгили къыргъыз поэт, жюреклени къозгъап, алай ариу сёлешгенди, кёплени жиятхан окъуна этгенди.

Къарачай поэт Суююнч улу Азамат а былай айтханды:

– Къарачай-Малкъарны акъ къарлы таулары шагъат эдиле дуниягъа бу уллу адамны, айтхылыкъ поэтни туугъанына. Мындан кёп кере атланганды жолоучулукъгъа халкъына, жамауатына насып излерге, тюзлюк излерге. Алай а дагъыда къайтханды Шыкъы ташына, ёз от жагъасына. Ол жаланда къол усталыгъы, темир тюгени бла угъай, эллилерини жюреклерин кесини назму тизгинлери бла, жапсарыу сёзю бла жалчыта тургъанды.

Кязим, кечгинлик бер, мен бу сёзлени санга айтама. Сен къайда жюрюсенг да, жарлы халкъынгы ёкюлю бола келдинг. Насып излединг адам улуна.

О Кязим, нарт Дебетни хунерин алгъан, эллилерин темир кереклери бла жалчытып тургъан акъылман. Байланы, бийлени заманында Россейни белгили жашларындан Кавказгъа къыстап тургъандыла. Сени уа адамсызлыкъны азабы Кавказ тауларындан Орта Азияны къум тюзлерине сюргенди. Къан ичген губуланы заманы Тарас Шевченкону Мангышлак жарым айрыкамгъа сюргенча. Аны жангыз кесин, сени уа халкъынг бла биргелей. Кечгинлик бер, кесим да, сени къалам

къарындашынг, туугъан жеримден тепчигеним бла байламлы, жарангы ачыгъанын да сезе тургъанлай, таматадыкъ хурметинги этип, къолуму санга узаталмадым.

Сюйюнч улу андан ары тюзлюк хорларыгъыны, къарачайлыла, малкъарлыла, кѣп башха миллетле да туугъан жерлерине къайтханларыны юсюнден айта, кесини сѣзюн Кязимге аталгъан назмусу бла бошайды:

*Кериуан жулдуз туугъан кюн туудунг,
Кериуан кибик, жолоучу болдунг.
Жюгюнг – дуния, кесинг – бир къая,
Курт юзюлюню, жауну тыя.*

*Жулдуз шам тийип мангылайынга,
Ызын – изимни берди ангынга,
Файгъамбар жатхан Мекка-Медина
Сен баш ургъан кюн Кааба ташына.*

*Таулада туууп, Арапны кѣрдюнг,
Мудах кѣзлени, азапны сездинг,
Жарлы къайда да жарлыды дединг,
Ахырат азапны сен жерде чекдинг.*

*Темирни тилин билдинг сен кесгин,
Назму тизгинни минчакълай тиздинг.
Сен темир жаздын, сен назму жаздын,
Урунган халкъдан ыразылыкъ алдын.*

*Тюе кериуан улоуунг болду,
Темир кериуан темир ау болду,
Алай а бир кюн онглады зулму,
Ол сослан къая узакъда ауду.*

*Акъылман жырчы, о Кязим хажы,
Отсуз, чыракъсыз къалмаз гюрбежинг.
Туугъан тауларын, Шыкъы, Бызынги
Сакълайла сени жулдуз ызынги.*

*Дуния унутмаз жарыкъ фахмунгу,
Къуран сурача айта назмунгу,
Салам бере, терен ахтына
Сени сынынги сослан ташына!*

Дагъыстандан келген къонакъ К. Султанов Кязимни къумукълула да кеслерини поэтлерине санагъанла-

рыны юсюнден айтханында, жарыкъ къарсла къагъылгъандыла.

– Мен Кязимни танымайма. Кёрген да этмегенме, – дейди В. Кузьмин, – Кязим хажини (халкъ анга алай айтады) чыгъармалары бла уа мен, Семён Липкин орус тилге кёчюрюп, китабын басмагъа хазырлай тургъан кюнледе шагъырей болгъанма. Суратлау кючю, айтыр оюмлары, андача, кючлю берилген чыгъарма хазна кёп окъумагъанма.

Бирде уа Къайсын бла Шыкъыгъа да бардым. Къаллай огъурлулукъ барды бу тау элчикде! Хар ташха да тюрслеп къарай эдик биз. Анда Кязимни къол ызын кёрлюкча. Тапхан эдик биз бир эски чырахтан. «Чырахтан» деп Зумакъулланы Танзиляны китабы да барды. Биз да чырахтанны тансыкъладыкъ. Баям, Кязим ишлеген болур эди аны да.

Башда айтханымча, 1962 жылда аны назмуларын окъуй, мен аны фахмусуна, хар не затны да, хар не шартны да кёре билгенине сукъланган эдим. Къайсын аны Байрон бла тенглеширген эди бирде. Мен, ол тенглешидириу анга келишгенине ишексиз бола, бютюнда суююп окъуйма аны. Хар окъугъаным сайын, бекденбек ийнана барама Къайсынны ол сёзлерине.

– Не айтайым мен акъылман Кязимни юсюнден? – дейди къабартылы поэт Б. Кагермазов. – Бу уллу къууанч, жаланда Къабарты-Малкъарны къууанчы болуп къалмай, битеу къыралыбызны да байрамына айланганды. Аны адамлыгъына, чыгъармачылыкъ жолуна да кёпле багъа бере, сыйын кётюре келгендиле. Мени акъылыма кёре, Мёчюланы Кязимча, Бекмурза Пачевча адамларыбызны юслеринден айтханда, ол азды.

Намыс, сый, адеп, къылыкъ – ала барысы да бизни миллетлерибизни къанларына синггендиле. Ол игиди. Алай быллай, акъыллары, тенгизча, терен, адамларыбызгъа жетгенде уа, аланы халкъ асламла билирча, игирек танырча этерге керекбиз.

Битеу халкъ, битеу жамауат билир ючюн а, Кязимча адамларыбызны миллет тиллеге кёчюрюрге керекди, – дей, ол Кязимни назмуларындан къабарты тилге кеси кёчюргенлерин окъуйду.

Къазахлы поэт И. Оразбаев былай айтханды:

– Къазахстанны учу-къыйыры кёрюнмеген жерлери бюгюн Кавказ тауланы этеклерине игида къаршы къысылгъан, жууугъуракъ келген сунама. Алгъын да, къыралыбызны шуёх юйюрюнде жашай, биз бир бирге

къарындаш эдик, тенг эдик, энди уа – бютюнда... Ма аллай сагъышладама мен, мени тенглерим да.

Биз бери келгенде, Къабарты-Малкъарда жауун жауа тура эди, алай Кязимни юбилейине аталгъан къууанчлы жыйылыула башланыр кюн а къалай ариу кюн болду. Ол жауун туюл эди, жолдашла, Кязимни жангыдан эсерген кюнбюзде, къабырын жангыртхан кюнлери-бизде, мени къазах халкъымы кёз жашлары эдиле, – дейди Оразбаев андан ары. – Культура хар заманда да бир бирге жууукъ эте, тенг эте, бар миллетлеге да бирден къуллукъ эте келгенди. Кязимни чыгъармалары да алайдыла. Аны чыгъармалары бла шагъырейлене, биз аны жүрек тебиуюн сезгенбиз. Жамбул Жабаев бла Мёчюланы Кязим – малкъар, къазах халкъланы араларында ёмюрлюк кёпюр салгъан акъылманладыла. Ала-ны фахмулары, жүрек сезимлери да жууукъ эдиле бир бирге... Была бир кезиуде жашай, бир ниетли, къууанчха къууана, жарсыугъа да жарсый билген адам-ла эдиле.

Алай болур эди къадары: Кязим сизде туугъанды, сизде ёсгенди. Топуракъ юлюшюн а бизде тапханды. Ол бизни ёз адамыбызды. Биз аны къабыр топурагъына баш урабыз. Кязимни сиз кесини суйген элинде, Кавказ тауларында жатханнга санагъыз.

Ызы бла уа, къолунда китапланы кёргюзте: «Бу эжитомлукъ мени къазах халкъымы акъыл хазнасыды, была фольклор чыгъармаладыла. Акъылман Кязимни музейине салсагъыз, бек ыразы боллукъма», – дейди.

Грузинли поэт Н. Гурашидзе, Адыгеядан жазыучу Х. Апинов, Москвадан В. Рахманов да Кязимни юсюнден жүрек сёзлерин айтхандыла.

Сёз поэт Гуртуланы Салиххе бериледи:

– Кязим, туугъан жерими агъачларын, ташларын да ана сютюн киби кюерге, азаплыкъны мардасы-чеги болмай, кёчгюнчюлюк-къысталыу къыйынлыгъы юсюбюзге, суу ташлай, аугъанда да, адамлыкъны тас этмезге, игиликге ийнаныргъа чакъырып, ичер суубуз юзюлмезлигин билгичлик адетинде айтып, халкъыбызгъа болушургъа кюч-къарыу да, акъыл да тапханды.

Сени сагъынсам, бек алгъа таулу, кийикли жерибиз келеди кёз туурама. Ол а – Шыкыдан башланганча болуп, бирде, таулу, кийикли жерибизни юсюнден жазаргъа деп, къалам алгъанлай, бек алгъа кёз туурама сени къалын, зыбыр сакъаллы сыфатынг сюелип тох-тайды.

*Багададха да, Стамбулгъа да бардым.
Мекканы Кааба ташына баш урдум.
Алай, къайтханда жарлы жериме,
Анама жангыдан туугъанча болдум.*

Сакъалынгы гулоч таягъынга салып, къарап тураса дунягъа. Не заманда ишленген болур эди ол суратынг?

Да Кязим, сени да, мени да суймегенни таянчагъы болмасын! Алай сени кибики бир адамы болгъан халкъны бир инсаны да таянчагъысыз къаллыкъ туююдю.

Тёппеланы Алим кесини сёзюн былай башлагъанды:

– Биз билебиз: Кязим узакъ жашауунда игиликни аз кёргенди, аны кёз туурасында жарлы халкъы кёп апчыгъанды. Алай Кязимни жашаугъа ийнаныуун кетермеген – халкъны уллу кыйынлыкълагъа тёзюмлюгю болгъанды. Алай а ким айталыр – базынып – ол турушлу тажал халкъ Азияны къум тюзлеринде къуш туюнлей чачылгъанын кёре, анда ачдан ёлген сабийлени кёре, кебинсиз, дууасыз асыралгъанланы кёре, юйсюз, юйюрсюз сюрюлгенлени кёре, Кязим, алгъынча, Ленинге, совет властьха табу эте келгенди деп! Зулмуланы кёре, кёзю артына къарай, кёрге алай кирген закий жолоучу кёзбау сёз айтыр амалы жокъ эди. Алай ол адамлыкъгъа алгъынча табу этгенди да, адамлай къалыргъа, кыйын кюн ишге базыныргъа юйретгенди. Мени акъылыма кёре, хар адам – таулумуду ол, оруслумуду, кыйргъызылы неда къазахлымыды – Кязим кибики адам къалай жашагъанын, киши жеринде неге табына ёлгенин эсгертгенде, Кязим бла адамлыкъ, Кязим бла огъурлулукъ, Кязим бла тёзюмлюк, Кязим бла усталыкъ бирдиге да, Кязимни илмусун алыуну насыбы – ишленмекликни ол сукъланчлы ызларын тутады. Алайсыз Кязим демеклик бош кёзбауду.

*Бирликде – тирлик, билигиз,
Бир биригизни суйюгюз,*

Неда:

*Бузулмагъыз кыйраллыкъгъа,
Киши жерде тургъанлыкъгъа.*

Адамны насыбын жакълагъан, дуния зулмуларыны, тенгсизликни юсюнден алай тынгысыз жазгъан поэт, тау жамауатлада ачлыкъны, жаланигачлыкъны юсюнден бирда жазмагъанды! Сабийлерине худур этип берир

амалы болмагъан уучу Хашим окъуна жаралы жугъу-
турну жашауун сакълагъанды деп, таулуну дуниягъа
кёз къарамын, огъурлулугъун алай кёргюзтгенди. Бю-
гюн ол, тау элдеде хар кереклерин да тапхан, эркин ёстен
сабийлени кёрюп, къууанырыкъ эди.

Не сёз, кёп затха туберик эди Кязим, кёп затха
къууанырыкъ эди. Алай жарсыуу да аз боллукъ туююл
эди аны!

Шыкъыда

Бу элни аты, малкъар хакъ кёчгюнчюлюкню сына-
гъанлы да, газет бетледе хазна айтылмагъанды. Шы-
кыны жаланда Кязимни аты бла байламлы сагъы-
набыз. Озгъан шабат кюн а (22-чи октябрьде) бу бийик
таулары тентликлеринде орналгъан эски эл алай жарыкъ,
алай ариу эди, алышынмай, тейри эшиги ачылгъан су-
нар эдинг. Жарым ёмюр чакълы заманны ичинде мында
ол кюннге дери къобуз согъулмагъанды, тойчу аякъ
алмагъанды, жырчы жыр айтмагъанды. Не уа, Кязимни
хайырындан, аны халкына не къадар магъаналы, ал-
гъыш сёз айтылды. Алай оюлгъан юлерини хуна-
ларын мурса басып тургъанын кёрюп жиягъанла да
аз туююл эдиле. Алайда жаякъларын сууукъ ташха
салып неда къол аязлары бла ол ташланы сылай сытыл-
гъанла да бар. Болсада Кязимни туугъан кюнуне атал-
гъан къууанч аллайланы да кёллерин кётюрдю.

Бери келликле келип бошагъандан сора, Кязимни
юйюн-музейин ачадыла... Аны КПСС-ни обкомуну се-
кретары Зумакъулланы Борис ачады. Кенг арбазда уллу
къая ташны юсюне Кязимни бюстю орнатылыпды.
Халкъ поэтибиз жашагъан эки къатлы юй да (баш юйню
арбазы – тюп юйню чорбаты) алгъыннгы халына келти-
рилгенди. Тюп юйню къабыргъасында мермер ташны
юсюнде жазуу: «Малкъар литератураны мурдорун
салгъан Мёчуланы Кязим 1859 жылда бу юйде туу-
гъанды».

Эки юйде да адамла Кязимни заманында хайырла-
ныучу кийимле, адырла: чепкен, башлыкъ, сарых, къап-
тал, тон, жыйрыкъла, жаулукъла, бичилген кийиз, тауат,
агъач аякъ, чолпу, оракъ, чалгъы. Кязим кеси ишлеген
кишен, жүн тинтген жая, жүн таракъ, талкы, айран,
жау чыккырла, къумгъан, гёген, гыбыт, сынжыр, анга
да уллу къазан тагъылыш тургъан эрттегили ожакъ, от
жагъаны къатында – къалакъ таш, аны юсюнде намаз-

лыкъ, мында болгъан затланы къайсы бирин санагъын, ала – кѣпдюле, Кязимни сураты, китаплары да бир белгили жерге салыныпдыла.

Кязимни гюрбежиси да жангыртылгъанды. Шыктычыла, ары кирип, гюрбежини алгъынча тургъанына сейир этедиле, поэтни, темирчини эслерине тюшюрюп, атын терк-терк айтып тансыкълайдыла.

Поэтни юйюню-музейини ачылыууна аталгъан къууанчлы жыйылыуну КПСС-ни Совет райкомуну биринчи секретары Туменланы Мурадин къысха сѣз бла ачады. Андан сора Къазахстанда Кязим асыралгъан элде совхозну парткомуну секретары Б. Касенов сѣлешеди. Ол бюгюнлюкде Кязимни юбилейине аталгъан къууанчла Къазахстанда да этилгенлерин айтханды. Андан сора Кязимни юсю бла къазах, малкъар халкъланы араларында къарындаш шуѣхлукъ, байламлыкъ бютюнда кючлениригине ийнаннганын энчи чертгенди. Ызы бла Кязимни къабырындан хуржунчукъ бла келтирген топуракъны музейге бергенди.

КъМАССР-ни Жазыучуларыны союзуну правленийини председатели З. Тхагазитов, Кязим туугъанлы, 130 жыл толгъаныны къууанчын битеу республика этгенин, Нальчикни орамларындан бирине эм республиканы жаш тѣлю библиотекасына Кязим Мечиевни аты аталгъанын айтханды. Ызы бла уа тыш республикаладан, крайладан, областъладан келген къонакълагъа ыспас этгенди. З. Тхагазитов Кязимни кѣп назмусун къабарты тилге кѣчюргенди. Ёз тилинде аладан да бир къауумун окъугъанды.

РСФСР-ни Жазыучуларыны союзуну правленийини секретары, СССР-ни Жазыучуларыны союзуну правленийини члени, СССР-ни Къырал саугъасыны лауреаты, Социалист Урунууну Жигити А. Сафронов кесини сѣзюнде Кязимни 100-жыллыкъ къууанчына къатышханын эсгергенди. Ол, тегерегине ышанлап къарай, былай айтады:

– Бюгюн биз былайда Кязимни кесин кѣребиз. Бюгюннге дери дунияда жашап, поэтни юбилейине аталгъан байрамгъа къатышыргъа онг тапханыма чексиз къууанама. Кязимни поэзиясына махтау эм ъмюрлюк жашау!

Къыргъыз ССР-ни Жазыучуларыны союзуну правленийини биринчи секретары А. Жакшылыков къыргъыз тилде сѣлешгенди. Анга жыйылгъанланы барысы да жарыкъ къарсла бла тубегендиле.

– Биз, кѣкню кесича, бийик тауланы къатларында

турабыз, – дегенди ол. – Поэтни, бу таулача, бийик атына табынабыз. Тау да – тау, Кязим да – тау. Мен Къыргъызыны, Малкъарны да дуниягъа таула жаратхан сунама. Бери келип, бу жерлени кѳргеними кѳууанчыны чеги жокъду. Бу жер, – Кязимни дуниягъа жаратхан жер, малкъар халкъны жүреги сунама. Жюреклеригиз таулагъа тенг болгъанлай жашагъыз! Бююнню кѳууанч жаланда малкъар халкъны угъай, къыралыбызны бар халкъларыны кѳууанчларыды.

Ол къыргъыз халкъны жашаууну, культурасыны, искусствосуну, литературасыны юслеринден хапарлагъан экитомлукъну Кязимни музейине саугъагъа бергенди.

Грузинли поэт Н. Гурашидзе жыйылгъанланы байрам бла кеси тилинде алгъышлагъанды.

– Грузин тилде сѳлешгеними себеби, – дейди ол, – мен ѳз юйюмдеме, – тюз да ма бу тауну ары жанында жашайма.

Хар халкъ кесини поэтлерине тийишлиди. Сиз да Кязимни атына, ѳмюрлук поэзиясына тийишлисиз. Кязим темир туйгенди, ѳмюрлук назмула жазгъанды.

– Кязим бююн бизни кесини юйюне, бийик таула къуршалагъан юйюне, къонакгъа чакъыргъанды, – дегенди къарачай поэт Сюйюнчланы Азамат. – Мен бери Къарачайдан уллу улан сѳз, алгъыш сѳз алып келгенме. Къарачайны бла Малкъарны араларында шуѳхлукгъа чек жокъду. Кертиди, Каабаны Къара ташына баш ургъан Кязим хажини къабырына салыргъа сын таш табылмай къалгъанына уа бек жарсыйбыз. Кязимча, уллу поэти болгъан халкъ кесин менме деген халкълагъа тенг этерге эркинди,

Адыгеядан келген жазуучу Х. Ашинов, белгили къазахлы поэт И. Оразбаев да магъаналы сѳз айтхандыла.

Кязимни юбилейин бардырыу бла байламлы кѳуралгъан комиссияны председатели, белгили жазуучу Залийханланы Жанакъайыт бери, поэтни кѳууанчын этерге келгенлеге, бу юйюн-музейин, Кязимни гюрбежисин жангыртыугъа, Шыкъыгъа жол ишлерге уллу къыйын салгъанлары ючюн, Совет районну оноучуларына уллу ыспас этгенди.

Пенсиячы, Кязим бла бир элде жашагъан Аналаны Магомет бери келген къонаклагъа, артыгъыракъда Къыргъызстандан, Къазахстандан келген адамлагъа кесини бююреу сѳзюн айтханды.

Кязимни жашы Сагидге сѳз берилгенде, жыйыл-

гъанла къарс урадыла. Ол кѣчгюнчюлкюкде кѣп жылланы ичинде Кязимни атын айтыргъа онг болмай тургъанын жарсып эсгергенди. «Аны атын былай бийикге кѣтюргенлеге жаным къурман болсун», – дегенди ол. Сора миллетибизде Кязимни ишин андан ары айнытырыкъ адамла болгъанларына къууаннганын айтханды.

Уллу Кязимни 130-жыллыгъына аталгъан къууанч той-оюн бла бошалгъанды. Аны КъМАССР-ни культураны сыйлы къуллукъчусу Улбашланы Азгор бардыргъанды.

ПОЭЗИЯБЫЗНЫ АЛТЫН ТЕРЕГИ

*КъМАССР-ни халкъ поэти,
СССР-ни эм РСФСР-ни Къырал саугъаларыны
лауреаты Къули Къайсыннга Ленинчи саугъа
берилгенине аталгъан къууанчдан*

Нальчикде

Анга хар ким да, иги таныгъан, хазна танымагъан да: «Бизни Къайсын», – дейди. Ала ол уллу поэтни поэзиясына, адамлыгъына баш уруудан, аны аты бла ёхтемлениуден эрикмейдиле. Къайсынны поэзиясы жамауатны журегине жылыу берген кюч болгъанын а халкъ, артыгъыракъда бу кюнледе, къатлап-къатлап айтады, Алай «Бизни Къайсын, жаралы ташча, кесини поэзиясыны кюзгюсюдо», – деп, Чингиз Айтматов айтханлай, уллу поэтибизни жазгъанлары жашауну бла ёлжюню поэзиясы болгъаныны юсюнден энчи белгилеген литераторлагъа бла алимлеге уа кѣбюрек тюбейбиз. Къайсын, ёз халкыны атындан сѣлеше, поэзиясында заманны сур жолларын, адамны къан тамырларыны ичи бла кюйдюрюп ётген бушуулу ишлерин да бек теренден суратлайды. Алай жалаңда керти поэзия болургъа боллукъду. Къайсыннга Ленинчи саугъа берилгени бла байламлы къууанчлы ингирледе ол оюмла терк-терк эшитиле.

* * *

1990 жылда, 8-чи июньда ингирликде Нальчикде Къули Къайсын атлы проспекте Къурулушчуланы культура дворедини къатына бек кѣп адам жыйылады. Алайгъа республиканы оноучулары да келедиле. Ол

санда КПСС-ни обкомуну экинчи секретары Зума-къулланы Борис, КъМАССР-ни Баш Советини Председателини биринчи заместители Чабдарланы Борис, партияны обкомуну секретарьлары В. Г. Захарченко, В. Къ. Сохов, бѣлюмлерини таматалары Ю. Х. Шурдумов, Чочайланы Магомет, республиканы Министрлерини Советини эм министерстволаны бла ведомстволаны жууаплы къуллукъчулары бар эдиле.

Сагъат алтыны жарымы болгъанлай, Нальчик шахар Советни исполкомуну председатели В. Х. Сижажев къысха сѣз бла Къайсыннга эсгертме салынырыкъ жерде орнатылгъан ташны жабыуун алыугъа аталгъан къууанчлы митингни ачады.

Ызы бла республиканы Жазыучуларыны союзуну правленини секретары Тѣпшеланы А., жазыучула Б. Черемисин, Къагъыйланы Н. (Къарачай-Черкес автоном областъдан), корейлилени Нальчикде культура араларыны келечиси Л. Пак сѣлешгендиле. Ала, Къайсынны поэзиясына, адамлыгъына уллу багъа биче, былайда аны эсгертмесин орнатыргъа деп этилген оноуну тюзлюгюн энчи чертгендиле. Къули Къайсыннга Ленинчи саугъа берилгени бла битеу жыйылгъанланы къызыу алгъышлагъандыла.

Ара шахарны оноучулары болжаллы халда салынган ташны юсуне жабылып тургъан жабыуну ачадыла. Ташда быллай жазыула бар эдиле: «Былайда малкъар халкъны айтхылыкъ поэти Къулийланы Къайсыннга эсгертме салынырыкъды».

Сора битеу халкъ Къурулушчуланы культура дворецине жыйылады. Анда, адам асыры кѣпден, олтурургъа жер тапмай, ѳрге сюелип тургъанла да бар эдиле. Къабарты-Малкъарны оноучулары, белгили жазыучулары къаууму, алимле бирси республикаладан, областладан, крайладан келген къонакъла президиумгъа чыгъадыла.

Къулийланы Къайсын Шууаевичге Ленинчи саугъа берилгенине аталгъан къууанчлы жыйылыуну КъМАССР-ни Жазыучуларыны союзуну правленини председатели Зубер Тхагазитов ачады эм сѣз КПСС-ни обкомуну экинчи секретары Зума-къулланы Борисге бериледи. Ол поэтни жашаууну, чыгъармачылыкъ ишини юсунден тынгылы айтханды.

Юг Осетиядан келген къонакъ, филология илмуланы доктору, поэт Нафи Джусойты кесини сѣзюн былай башлагъанды:

— Бизни Къайсыннга тансыкълыгъыбыз кетмейди.

Ол кесини тенглери, шуёхларыны, танышларыны жүреклеринде халаллыгынын, огъурлулугъун къойгъанды. Къайсын адам бла саламлашхан заманында окъуна, бети огъурлулукъдан толуп къалыучу эди. Ол, тюз да саламлашып башлагъанлай: «Ассалам алейкум!» – деймей къоймагъанды. Бюгюн мен да анга: «Ассалам алейкум, Къайсын!» – дейме.

Къайсы бирибиз да, Къайсынны атын жүрегибизде сакълар ючюн, шуёхлукъну, тенгликни бек къаты жүрютюрге керекбиз. Къайсынны осуятын жалан ол заманда толтураллыкъбыз.

Бир жыл ол да, мен да ара шахарда «Москва» къонакъ юйде жашай эдик. Къайсын тышына чыгып кетеди да, кёп туруп къайтады, ачыуланып, къаны бузулуп.

– Не болгъанды? – деп сорама Къайсыннга.

– Кет, анасы бергенни тёксюн! Эки поэт, сёз болуп, иги кесекден бери сёлешмей айлана эдиле да, аланы жарашдырыр умут этгенме да, бирлери: «Ол мени жаныма бек тийгенди, аллай затны кишиге кечмеучюме», – деп, аякъ тиреп, мени тилегими толтурургъа унамай къойгъанды. Ол не тукъум поэтди, адамгъа кечгинлик бере билмеген?! – деди ол а.

Бизни Къайсын хар игиликге, огъурлулукъгъа къууанганды. Алай кир ниетли, эссиз сёз айтхан адамла бла уа шуёх болалмагъанды.

Ахырында Къайсыннга Ленинчи саугъа берилгени бла барыгъызыны да жүрегимден алгышлайма! Сора бу ариу юйню аллындагъы майданда халкъ поэтге эсгертме салынырыгъына да бек къууанганмы билдиреме.

Аны ызындан поэт Гуртуланы Салих сёлешгенди.

– Къули Къайсыннга Ленинчи саугъа берилгинчи, узакъ жол жүрюрге тюшгенди. Ол бу саугъагъа кёп кере кёргюзтюлгенди. Кёбюсюнде Къайсын Ленинчи саугъадан кесини хатасындан къуру къалгъанлай тургъанды, – дегенди Салих. – Юлгюге, 1964 жылда Ленинчи саугъагъа Къайсын да, К. Симонов да кёргюзтюледиле. Къайсын, Симоновха жол къояр акъылда, заявление жазады. Артда белгили болгъаныча, Константин Симонов да тюз алай этеди. Тилеп кюрешгенликге, Къайсын заявлениясын артха алыргъа унамайды. Сора Къайсынны ол китабын СССР-ни Къырал саугъасына кёргюзтедиле эм Къайсыннга ол саугъа бериледи.

Бюгюн Къайсын сау болса эди, бу уллу саугъа бизни халкъыбызгъа берилгеннге санар эди.

Къырым татарлыланы Ташкентде чыкъгъан «Жулдуз» деген журналларыны редакторуну заместители, поэт Черкес-Али Ахмедов жыйылгъанлагъа алгъыш сёзюн кеси тилинде айтады.

— Къайсын агъа, уллу кишилиги, адамлыгъы да болгъан, фахмусун сау дуния билген поэт эди, — дейди ол. — Малкъар да, татар да кёчгюнчюлюкню азабын сынагъан халкъладыла. Къадарыбыз бир кибикди. Аны себепли сизге жерлешлерим деп айтыргъа эркинме. Мен бери келгенли, хар кырдык, хар терекни буталгъы, хар таш кесиме ышаргъан сунганлай турама. Нальчикде Ленин атлы проспект бла бара тургъанымлай, таулуланы сёлешгенлерин эшитгенме да, кесими Бахча-Сарайгъа тюшюп къалгъан сунганма. Таулу къызланы да Бахча-Сарайда жашагъан къызлагъа ушатханма.

Бизни туугъан жерибизден кёчюргенлеринде, Къайсын Симферопольда госпитальда жатып болады. Аны айтханым, ол мени халкъыма этилген зорлукъну, артыкълыкъны кеси кёзю бла кёргенди. Ол кюнню поэт кёлю толуп эгерип болгъанды. Мен Къайсынны дуниягъа жаратхан жерге баш урама...

Ахырында Ахмедов Къули Къайсыннга аталгъан назмусун татар тилде окъугъанды.

Къууанчлы жыйылыуну аты бла къыралны кёп жерлеринден алгъышлау телеграммала келгендиле. Аланы Зубер Тхагазитов окъугъанды. Телеграммаланы, РСФСР-ни халкъ депутатларыны биринчи Съездине къатышханлары себепли, бусагъатда Москвада тургъан В. М. Коков — КПСС-ни Къабарты-Малкъар обкомуну биринчи секретары, М. Ш. Мамхегов — КъМАССР-ни Министрлерини Советини Председатели, жазычула, Ленинчи саугъаны лауреатлары Чингиз Айтматов, Расул Гамзатов, КъМАССР-ни халкъ поэти Алим Кешоков, Арменияны къырал университетини ректору С. Амбарцумян, ингушлу жазычу Саид Чахкиев, СССР-ни Илмула академиясыны член-корреспонденти, Социалист Урунууну Жигити, СССР-ни халкъ депутаты Залийханланы Михаил эм башхала жибергендиле. Ала бу къууанчлы жыйылыугъа къатышыргъа онг тапмагъанларын жарсып билдиргендиле.

Къабарты-Малкъарны комсомолуну саугъасыны лауреаты поэт Борис Кагермазов кесини сёзюнде былай айтханды:

— Биз насыплы адамлабыз, — Къайсын бла сёлеширге, кенгеширге, аны бла жолоучу болургъа да онг тапханлай,

тургъанбыз. Бюгюн мен анга кырал, халкъ берген багъадан уллу багъа бичаллыкъ туюлме. Башда айтхан оюмуу энтта да кыайтарыгъа сюеме: Кыайсынча поэтибиз болгъаны ючюн, биз барыбыз да бек насыплыбыз.

Ростовчу поэт Даниил Долинский: «Бюгюн Кыайсын бизге тынгылап тургъан сунама, – деген оюм бла башлайды кеси сёзюн. – Мен не заманда да аны адамлыгына баш ургъанлай келеме. Аллай фахмулу адам кесин поэтге бир заманда да санамагъанды. «Биз бош, назму кыуаргъа кюрешген адамлабыз», – деп кыоюучу эди Кыайсын. Малкыар халкыны акылманы эди ол. Былайда Кыайсынны атын жюрютген проспект бла ары-бери озгъанла, уллу поэтге энди салынырыкъ эсертмеге кыарап, аны солугъанына, жүрек тебиюуне тынгыларла...»

СССР-ни халкъ депутаты Кыарачай-Черкес автоном областда «Родина» колхозну председатели Хачирланы Исмайл, жыйылыуда сёз алып, былай айтханды:

Бюгюн Кыабарты-Малкыарны жеринде бек уллу кыууанч барады, Кыайсынга Ленинчи саугъа берилгени бла барыгъызны да жүрегими теренинден алгъышлайма! Аны атына тийишли болгъанлай туругъуз. Кыайсын барыбызны да поэтибизди. Ол халкыны жашаууну – кыйынлыгыны, зауукълугъуну, адетлерини, терелерини юслеринден битеу дуниягъа хапар айтханды.

Уммайланы Мухажирге бла Кардановха Совет Союзну Жигити деген атла аталгъанлары бла да кызыуу алгъышлайма!

Трибунагъа ингушлу поэт Гирихан Гагиев чыгъады.

– Не бек кюрешсем да, бюгюн мен, Кыайсынга тийишли болурча, ариу сёз табаллыкъ туюлме, – дейди ол. – Кыайсын бизни республиканы жазычулары бла уллу шуёхлукъ, тенглик жүрютгенди.

Бир кезиуде жалгъан дау бла мени ырбынга тыйып тургъан эдиле. Аллай кыйын заманымда да манга билеклик Кыайсын этген эди. Андан сора да, Кыайсынны чыгъармалары манга болушханлай, жол кёргюзгенлей тургъандыла. Анам ёлгенде сынагъан кыйынлыгымы ёмюрге да унутурукъ туюлме. Алай айтханыма айып этмегиз, кече, кюн да кёзлерим, жүрегим да жиялгъанлай тура эдиле. Аллай кезиуымде Кыайсынны китабы кюлума тюшеди. Анда бу уллу поэтни анасына атагъан назмуларын окъугъанымда, кесиме бир кесек сабырлыкъ алама, – ичими кюйгени сынты-

дыракъ болады. Къайсын ол назмуларын мени анамы юсюнден жазгъан сунган эдим.

Сёз Биринчи Чегемде 1-чи номерли орта школну директору Х. Л. Апажевге бериледи.

— Мен Чегем райондан келген адамланы атларындан бизни жерлешибизге — Къайсыннга — быллай уллу намыс бергенигиз ючюн, жюрегимден ыспас этеме, — дейди ол. — Кесигиз билгенликден, Къайсынны поэзиясы миллет ышанладан, адамлыкъ шартладан байды. Аны чыгъармалары, халкъ жашагъан къадар бирде, жашагъанлай турлукъдула. Халкъ а ёмюрлюкдю.

— Быйылгъы жаз башы бизни республикагъа кёп къууанч келтиргенди, — дегенди белгили малкъар жаыучу, Къайсыннга аталгъан къууанч ингирлени, жыйылуланы бардыруу жаны бла къуралгъан комиссияны председатели Залийханланы Жанакъайыт. — Апрель айда Къайсыннга «Адам. Къанатлы. Терек» деген назмула жыйымдыгъы ючюн Ленинчи саугъа берилгенди. Уммайланы Мухажирге бла Кабард Кардановха (анасы — таулу тиширыу), Уллу Ата журт урушда этген кишиликлери ючюн, май айда Совет Союзу Жигити деген ат аталгъанды. Биз аллай фахмулу адамларыбыз бла ёхтемленебиз.

Анда арысында Залийхан улу Къайсынны чыгъармачылыкъ ишини эм жашау жолуну юсюнден оюмлу да, къыйматлы да сёз айтханды.

Философия илмуланы доктору, профессор Эфендиланы Салих кесини сёзюнде Индияны алгъыннгы премьер-министри Индира Ганди, урушха къажау бек кючлю сёзю излегенде, Къайсынны поэзиясына таянганын энчи белгилегенди.

— Къайсын малкъар халкъны намысы, оюму, эси болгъанлай къаллыкъды, — дегенди Салих. — Къайсын битеу халкъланы кёлю бла суйгенди. Хар баргъан жеринде огъурлулукъну бек ахшы ызын къойгъанды. Дунияда жашагъан къадарыбыз бирде, Къайсын бизге кюн сайын керек болгъанлай турлукъду.

Къайсын бизге таза ниет байлыкъ къойгъанды. Аны жарыкъ сыфаты ёмюрден ахыргъа биргебизге жашарыкъды. Къайсынны чыгъармачылыкъ эм жашау жолу барыбызны да тюз ниетликке, огъурлулукъгъа, тенгликке, шуёхлукъгъа юйретгенлей жашарыкъдыла.

Эфенди улу Къайсынны юсюнден кёп да, тынгылы да айтханды. Ахырында ол, Къурулушчуланы культура дворецине Къули Къайсынны атын атаргъа деп, предложение бергенди. Аны айтханына халкъ жарыкъ къарс бла тубегенди.

Нальчикде Къурулушчуланы культура дворецинде Къайсыннга аталгъан къууанчлы жыйылыу узакъгъа созулгъан концерт бла бошалгъанды. Аны музыка театры артисти Наршаулары Ш. бардыргъанды. Ол Боташлары Иссаны «Мени жерими жулдузу» деген (поэма Къайсыннга аталгъанды) чыгъармасындан юзюкню орус тилде окъугъанды.

Концертде РСФСР-ни халкъ артисти Наталья Гасташева, Музыка театры солисти Валерий Кайцуков, РСФСР-ни сыйлы артисти Таукенлары Галина, КъМАССР-ни сыйлы артистлери Гергъокълары Тамара, Жанатайлары Исмайыл, агромилиоратив институтну преподаватели Малкъондулары Идрис эм башхала жырлагъандыла. РСФСР-ни сыйлы артисти М. Расторгуев, Къулийлары Элизат айтхылы поэтибизни иги кесек назмусун кёллеринден окъугъандыла.

Бу къууанчха келгенле «Балкария» къырал фольклор-этнография ансамблыни тепсеулерин бютюнда бек жаратхандыла. Ала, жарыкъ къарсла уруп, ансамблыни артистлерин кёпге дери сахнадан жибермей тургъандыла.

Биринчи Чегемде

Тогъузунчу июньда Къайсыннга аталгъан къууанч Биринчи Чегемде поэтни юйюнде-музейинде эсгертмесине гюлле салыудан башланнганды.

Эрттенликден окъуна Къайсынын юйюне-музейине баргъан орам адамдан, машинадан да топша-толу эди. Адамла элтген гюл къысылманы да саны жокъ. Сагъат онну жарымы болгъанлай, халкъ арбазгъа киреди. Ары сыйынмагъанла машиналары, хуналары башларына минип къарайдыла поэтни эсгертмесини къатында къууанчлы митингни барыу халына.

Митингни КПСС-ни Чегем райкомуну биринчи секретары Жанатайлары Салим ачады эм сёзню халкъ депутатлары район Советини председатели А. М. Шаваяева бередит. Ол Къулийлары Къайсыннга Ленинчи саугъа берилгенине аталгъан къууанчны битеу республика этгенин энчи белгилегенди. Бу Къабарты-Малкъарны, битеу да кёп миллетли совет литератураны къууанчы болгъанын айтханды.

Аны ызындан поэт Даниил Долинский, бизни республикада жашагъан корейлилени культура араларыны келечиси Л. Пак сёлешгендиле. Л. Пак музейге

Къайсынны къумачда ишленген бир ариу суратын саугъагъа бергенди.

Къайсынны иги таныгъан партияны, урунууну да ветераны Ахкёбекланы Исхакъ кесини сёзюнде халкъ суююп тынгыларча шартланы айтханды.

– Бек алгъа, – дегенди ол, – бюгюн бери, бизни къуанчыбызгъа келгенлеге жүрек ыразылыгъымы билдиреме. Къайсыннга бу саугъа эрттерек, кеси сау заманда берилрге керек эди. Къайсынны аты, фахмулу поэт къадарында, халкъгъа бек эрттеден белгилиди.

1941 жылны ноябрь айын эсимден бирда кетермейме. Ол заманда мен Москвада разведшколада окъуй эдим. Бир кюн бизни Къызыл Аскерни Ара юйюне элтедиле. Алгъадан айтадыла анда литератураны байрамы боллугъун. Бизден сора да, анда бек кёп адам бар эди. Бир заманда сахнада дуниягъа атлары айтылгъан поэтле, жазыучула кёрюнедиле. Ол санда Твардовский, Симонов, Эренбург, Фадеев да бар эдиле. Аланы араларында Къайсынны да эслейме. Юсюнде да гимнастёркасы. Аны кёзлерини жанганларына, санларыны къымылдагъанларына сейир-тамаша этмей къарамаз эдинг.

Ийнаныгъыз анга, Къайсын назмуларын окъуп бошагъанында, битеу ары жыйылгъанла, жазыучула, поэтле кеслери да ёрге туруп къарс ургъан эдиле.

Ингир бошалгъанлай, Къайсыннга тюбейме. Къучакълашабыз, хапарлашабыз. Аны бу ингирге къатышыргъа фронтдан чакъыргъанларын да билдим...

Биринчи Чегемде болгъан митингге КПСС-ни Къабарты-Малкъар обкомуну экинчи секретары Зума-къулланы Борис, идеология бёлюмюню заведующиси Ю. Х. Шурдумов, республиканы Министрлерини Советини Председателини заместители А. Т. Туркинов эм башха жууаплы партия, совет къуллукъчула къатышхандыла.

Тёбен Чегемни орта школу Къайсынны атын жүрютеди. Аны окъуучулары, устазлары, элни жамауатыны келчилери анда Къулий улуна аталгъан митингте иги хазырланып тюбегендиле. Сабийле омакъ кийинип эдиле, школку атлауучларыны башында стол, микрофон да орнатылып. Тёбен чегемлиле къонакълагъа тузгыржын бла, ачыкъ жүрек бла тюбейдиле. Урушну, урунууну да ветераны, элде ветеранланы советини председатели Жанкишиланы Хасан бир къауум жылы сёз айтхандан сора, къонакъланы акъсакълларына – Нафи Джусойтыгъа – уллу гоппан бла бир бозаны узатады.

– Бу школдан Къайсынча адамла энтта да кёп чыкъ-сынла, – деп, алгъыш этеди ол да.

Аны ызындан алгъышны Даниил Долинский этеди. Ингушлу поэт Гирихан Гагиев а: «Къайсын адамланы бир бирни сюерге, бир бирге билек болургъа юйретгенди. Аны ол игилиги хар заманда да жүреклерибизде жашасын!» – дегенди.

Къайсын атлы школну директору Хочулары Л. М. къонакълагъа кёп ыспас, бюсюреу сёз айтханды.

– Багъалы эллилерим, – дегенди ол, – бюгюн бизде уллу байрамды, – Къайсын Шууаевич кеси кёзю бла кёралмагъан китабы – «Адам. Къанатлы. Терек» деген назмула жыйымдыгъы – Ленинчи саугъагъа тийишли болгъанды. Ол китапны Къайсын осуят халда жазгъанды. Анда жашауну, ёлюмню, туугъан жерни, ананы, сабийни, эрттенликни, къанатлыны, таулары юслеринден бир заманда да мутхузланмазлыкъ тизгинле бардыла.

Кёпню кёрген, кёп къыйынлыкъланы хорлай келген поэт кесини жашауу халкъны жашауу болгъанын билгенди. Къайсын халкъланы ол – уллу, бу – гитче деп айырмагъанды. Алагъа бирча намыс бергенди. Бюгюн чеченлиле, ингушлула, аварлыла, азербайджанлыла, эрменлиле, къабартлыла, эбизеле да анга «бизни Къайсын» деп ма аны ючюн айтадыла. Алгъынча, бюгюн-бюгече да Къайсыннга намыс этгенлей тургъан адамлагъа жаныбыз къурман болсун!

Тёбен Чегемде тюбешиуде дагъыда кёпле сёлешгендиле. Ала Къайсыннга Ленинчи саугъа берилгенине бек къууанганын, уллу поэтибиз чынтты халкъ адамы болуучусун, аны сыфаты бюгюн да кёзлерине кёрюнгенлей, ауазы эшитилгенлей тургъанын кёллери кётюрюлюп айтхандыла. Сёз ючюн, урушну, урунууну ветераны Беппайланы Юсюп: «Бюгюн Къайсын бизни арабызда болмагъанына жарсыйбыз, – дегенди. – Алай аны аты дайымда биргебизгеди. Къайсынны чыгъармачылыкъ ишине быллай уллу багъа кечирек бичилди эсе да, тюзлюк хорлагъанына къууангандан, башыбыз кёкге жетгенча болдукъ. Бек сау болугъуз, бюгюн бери – Къайсынны ёсдюрген таулагъа – къонакъгъа келгенле...»

Габоланы Аслан Тёбен Чегемни школунда Къайсын бла бир классда окъугъанды. Ол кесини тенгин кёлю тола эсгергенди.

– Къайсын уллу адам боллугъу сабийлигинден окъуна белгили эди, – дейди Аслан. – Бусагъатда мында

окъугъан школчула Къайсынча даражагъа жетсинле.

Митингде КъМАССР-ни Жазуучуларыны союзуну правленини председатели Зубер Тхагазитов Къайсынны «Ананы кёзлери» деген назмусун къабарты тилде (ол аны кеси кёчюргенди) окъугъанды.

Школчула Къайсынны назмуларын малкъар, орус тилледе кёллеринден айтхандыла, жырла жырлагъандыла.

Бери Къайсыннга аталгъан къууанчны этерге келгенле орта школну экинчи этажында поэтни музейи бла шагъырей болгъандыла. Кертиди, школну директору: «Биз мында, Къайсын Шууаевичге атап, энчи мюйюш къурагъанбыз», – деп айтхан эди. Алай ол тюрлю-тюрлю суратладан, жазуладан алай байды, анга тынгылы жарашдырылгъан музейди дерге керекбиз. Нальчикден, республиканы башха шахарларындан, элдеринден эм тышындан келген къонакъланы барысы да бу музейни къураугъа къыйын салгъанланы барысына да уллу ыспас эттендиле. Нафи Джусойты, Даниил Долинский эм башхала музейни сыйлы китабына кеслерини жюрек сёзлерин жазгъандыла...

Поэтни туугъан элинде

Къонакъла Огъары Чегемге атланадыла. «Чегем чучхурлары», «Эрирей» деген ансамбльле, аланы Чегем чучхурлада алларын тыйып, концерт кёргюзтедиле. Къонакъла Эл-Тюбюне тюш бола жетедиле. Туугъанлы да мында жашагъанла Малкъарукъ къаланы къатында майданчыкыгъа ныгъышха жыйылыучудула. Алайчыкъны атына да Ныгъыш деп атап къойгъандыла. 1977 жылда Къайсынны 60-жыллыгъын белгилерге келген кюнюбюздеча, бу жол да алайда кёп жылланы ичинде халкъгъа къуллаукъ этип тургъан узун шинтикде тизгин олтуруп тургъан жыл санлары келген адамлагъа тюбейбиз. Аланы араларында, къууанчха къарар муратда, Булунгудан тигелегенле да бардыла. Бу элни алгъыннгы эм бусагъатдагъы жашауундан кёпню билген Баштакъланы Юсюп манга ныгъышда олтургъан адамланы атларын жаздырады. Ма ала – ёмюрлерин колхоз ишде ашыра келгенле: Мызыланы Малик, Этезланы Мажит, Макытланы Магомет, Сарбашланы Нуху, Къулийланы Якуб, Макытланы Муталип, Жабелланы Аныуар, Жаникаланы Хамзат. Ала Къайсыннга быллай уллу саугъа берилгенине жюреклерин-

ден кѳууаннганларын айтадыла. Жазыучула бла суратха тѳшедиле.

Уруш аллы жыллада бу элде 107 юйѳр болгъанды, адамланы саны уа 343-ге жетгенди. Мында колхозну аты «Эл-Тюбю» эди, элни аты уа Огъары Чегем. Нек эсе да бусагъатда элни ол атын алай кѳп адам айтмайды – Эл-Тюбю деп кѳоядыла. Насыпха, бу ариу элни уруш, кѳчгюнчюлюк да жокъ этип кѳоялмагъандыла. Уллу Ата журт урушха 107 адам кетген эди да, аладан душман бла сермешледе 85-чи жоюлгъанды. Бусагъатда мында 61 юйѳрде 272 адам жашайды. Бир игилик, Къайсын туугъан юй бюгюнлюкде да оюлмай сакъланады. Аны ал къабыргъасында, эшигини къатында: «КЪМАССР-ни халкъ поэти, СССР-ни эм РСФСР-ни Къырал саугъаларыны лауреаты Къулийланы Къайсын Шууаевич 1917 жылда, 1-чи ноябрьде бу юйде туугъанды», – деп жазылыпды. Алай ол юйню бюгюннгю халына къарап, жарсымагъан адам болмады. Къайсын дуниядан кетген кюнден бери айтылады поэтни туугъан юйѳн тынгылы жарашдырып, анда музей къууаргъа деп. Районну оюучуларындан аз эшитмегенбиз ол ишни мычымай тамамларыкъбыз дегенлерин. Болсада ала да терк-терк алышынадыла, халкъ межгитге жюригенча жюрирге тийишли бу сыйлы юй да тозурагъандан-тозурай барады.

Партияны Совет райкомуну биринчи секретары Туменланы Мурадин озгъан шабат кюн, анда митингге къатыша, Къайсын туугъан юйню эндиге дери бу халда тутханлары бир затха да ушамагъан ишди дегенди, районну оюучу къуллукъчуларына кезиу-кезиу къарап. Ким биледи, аллай сѳзледен оюм этер эселе уа.

Поэтге Ленинчи саугъа берилгени бла байламлы, митинг Ныгъышда бардырылгъанды. Кѳпле жыйылыу Къайсын туугъан юйню арбазында бардырылыргъа керек эди дегенлерин тюзге санайма. Митингни Булунгуда орта школну директору Акъайланы М. О. ачханды эм кѳонакъларгъа алгъыш сѳзюм айтханды.

Андан сора миллет кийимле кийип келген школчула кѳонакъларгъа концерт кѳргюзтгендиле, назмула, жырла да айтхандыла. Алагъа къарай, тынгылай, Къайсынны 60-жыллыгъын байрамлагъан заманыбызда, мында школчула поэтни назмуларын орус тилде окъугъанларында, Чингиз Айтматов ѳз тилигизни нек басынчакълайсыз деген тырманы эсима тѳшдю. Школчула бу жол да программаларыны асламысын орус тилде жарашдыргъандыла. Тюзюм айтыргъа керекбиз, сау болсунла, хазырланнган а бек иги этгендиле.

КъМАССР-ни халкъ поэти, РСФСР-ни М. Горький атлы Къырал саугъасыны лауреаты Зумақъулланы Танзиля ол кюн былай айтхан эди:

– Къайсында адамлыкъ уллу эди. Ол кесине аманлыкъ этгенлеге окъуна аманлыкъ этмегенди. Къайсын адамланы суйгенди, адамла да ма аны ючюн суйгендиле аны.

Къайсын Бакуда

Къайсынны таныгъан кюнюмден башлап, сёзюне, жырына кёз къакъмай тынгылагъанлай, кюлгенине сейирсинип къарагъанлай, ариу лакъырдасына сукъланганлай жашагъанма. «Бусагъатда бир-бирле, Къайсынны эсгеребиз деп, кеслерине махтау алыргъа, кеслерини ишлерин Къайсынны иши бла ёнчелерге кюрешедиле», – деген адамлагъа да тюбей-тюбей турабыз. Ким биледи, ала айтханда да болур бир магъана. Алай уллу поэтибизни юсюнден жүрек сёзюн айтханга уа кёл ашаргъа кереклиси болмаз. Былайда мен жаланда бир затны белгилерге сюеме – Къайсын бла сёлеширге, къолун тутаргъа, бир-бирде хант столгъа олтурургъа, ариу алгъышын, жырын эшитирге онгум бола тургъанына ёхтемленгенлей жашарыкъма ёмюрден ахыргъа. Биз, аны ауузундан чыкъгъан хар сёзюн къагъытха тюшюрюрге къолундан келген адамла, бюгюн озгъан жауунну жамычы бла къуугъанлай болуп къалгъаныбыз а бек ачыу тиеди. Ол файгъамбар кибик киши эди.

«Бизни Къайсын, – деп жазгъанды Чингиз Айтматов, – кесини жаралы ташыча, поэзияны кюзгюсюдю. Ол: «Мен бар къыйынлыкъланы да хорладым», – деп айтыргъа боллукъ эди. Ол «бар къыйынлыкъланы» демеклик заманны сур жолларыны юслеринден, историяны, адамланы къан тамырларыны ичи бла кюйдюрюп ётген бушуулу ишлерини юслеринден хапарлайды. Къайсынны поэзиясы кертиликни отунда сыналгъан, жашауну бла ёлюмню демлешлерини поэзиясыды. Аны бла бирге жашауну жүрек тебиуюдю...»

Бир сейирим, – аллай уллу адамда менсиниулюк, баш кётюрюу, башхаланы эниш этип сёлешиу халланы болмагъанларыды. Ол дуния литератураны, культураны, искусствону юсюнден, анга дери айтылгъан оюмланы бир жангызын къайтармай, кеси сёзюн айтханды. Аны билимини, философия оюмларыны теренликле-

рине атлары саулай къыралгъа белгили алимле окъуна сукъланнгандыла.

1966 жылны июнь айы. Макытланы Юсюп, Султан Дауров сора къарачайлы Камал Чеккуев, мен Бакуда университетде къырал экзаменле берирге барып тура эдик. Юсюп университетни юридический факультетинде, биз а журналистика бёлумюндебиз. Ол ингирде Искандер Зулфагаров, азербайджанлы акъсакъл, бизни къонакъгъа чакъырады. Аны жашы Камиль Уллу Ата журт урушну кезиуянде Къабарты-Малкъарда Ючюнчю Къызбурун эл ючюн сермешде жоюлгъанды. Ол элде орта школну къатында эсгертмеде Камиль Зулфагаровну аты да жазылыпды. Аны сагъыннганым – Искандер акъсакъл жашыны хурметинден бизге уллу намыс бериучю эди. Биз юйюне бармай, арадан эки-юч кюн озса, салып, окъугъан неда жашагъан жерибизге келип кълалычу эди.

Айтханымча, Искандер акъсакъл бла олтуруп, чай да иче, ушакъны да къыздыра тургъаныбызлай, телевизор азербайджан халкъны айтхылыкъ поэти Самет Вургунну юбилейине аталгъан къууанчлы жыйылыудан репортажын башлайды. Совет Союзда менме деген поэтле, жазычула, алимле, бир бири ызларындан чыгъып, кеслерини сёзлерин айтадыла. Жыйылыуну уа Азербайджанны Компартиясыны АК-сыны биринчи секретары Ахундов бардырады.

Аллах кёргенден, ол жыйылыугъа Къабарты-Малкъардан адам келген болур деп, бизни эсибизге да тюшмеди. Кертиди, Султан: «Республикабызны Жазычуларыны союзуну правленини председатели Алим Кешоков а болмазмы мында?» – дегенинде, бир кесек сагъайдыкъ. Ол алай айтхынчы уа, Дагъыстанны, Север Осетияны келечилери да сёлешген эдиле. Бир заманда Ахундов, олтургъан жеринден ёрге туруп, былай айтды: «Сёз Къабарты-Малкъарны халкъ поэти Къайсын Кулиевге бериледи».

Къайсын да президиумда олтуруп болгъанды, алай биз эслеялмай тургъанбыз ансы. Башы сыйдам жюлюнюп, хайт деген заманы, алыкъа эки жыйырма бла он жылы толмагъан адам. Аллаи бир жигитлик, аллай бир тирилик бар эди анда, ким да сукъланырча. Сёлеширге анга дери чыкъгъанланы асламысы, дунягъа атлары айтылгъан поэтле окъуна кеслерини Самед Вургуннга неда Азербайджаннга аталгъан назмуларын окъуу бла чеклене эдиле. Къайсын алгъа залгъа алай уллу эс буруп къарады, эрттеден бери кёрмей тургъан

теңглерин, жууукъларын тансыкълагъанча. Сора тамагъын ариулады да, кеси тилибизде былай деди:

– Хурметли жолдашла, Шимал Кавказны халкъындан сизге кызыгу салам айтама! Ол заманда къагъылгъан жарыкъ къарсла бюгюн-бюгече да мени кеслерине саягъайтадыла. Ызы бла Къайсын Самед Вургунну чыгъармачылыкъ иши дуния поэзияда тутхан кыйматха терен багъа береди. Биз билип, селешген заманында къагъытха къарагъан адети уа болмагъанды.

Былайда манга антмы этдиресиз, ол кюнню ишни кёзю бла кёрмеген адам ийнанырыкъ туюлду, – бир ариу жырлагъан, уста тепсеген адамгъа этгенча, асыры къарс ургъандан, иги кесекге дери Къайсынны трибунадан жибермей турдула, аны да терлегенлери бара.

Макытланы Юсюп да, мен да ол ингирде окъуна телефон бла селешип, изледик да, Къайсынны къайсы къонакъ юде тохтагъанын билдик. Аны ол ингирде бизге жетдирмезликлерин ангыладыкъ да, баргъан а этмедик.

Эрттенликде уа къонакъ юйге мычымай жетдик. Ол тургъан отоу экинчи этажда эди. Ары кётюрюлебиз. Коридорда адам асыры кепден, Къайсын жашагъан отоу таба кючден бла бутдан ётебиз. Юсюп отоуну эшигин эркин-эркин къагъады. Алай, анда адам болмагъанын билгенден сора, эшикни къагъыуубузну да тохтатып, тегерекге-башха къарап сюелебиз. Болсада алайда тургъан адамла барысы да, бизни тегерегибизден алып, ким болгъаныбызны билгенден сора, бир бирге ал бермей, Къайсыны юсюнден дуния бла бир зат сорадыла. Ма аланы бир къауумлары:

– Къайсынны эрттеденми таныйсыз?

– Къатында олтуруп, ушакъ иш этгенмисиз? Къолун тутуп саламлашханмысыз? Къайда ишлейди?

– Ненча сабийи барды?

Несин айтаса, асыры кеп соруу бергенден, кез ачдырмай эдиле. Алайгъа ол къадар адам жаланда, Къайсынга тюбеп, ушакъ этерге жыйылгъанларын билдик. Къайсынны юсюнден биз айтхан сёзлени окъуна блокнотларына сууутмай тюшюре эдиле.

Ала бла ушакъ этгенимде да, Къайсынны жашауу, иши бла теренирек шагъырей болургъа жан атхан халларына къарап, сейирсине сюелгенимде да, нек эсе да Аркадий Кулешов бизни уллу поэтибизни юсюнден кеп жыл мындан алгъа жазгъан сёзлери эсима тюшдюле: «Кеси халкъыны жашы, Къайсын Кулиев, урушда жоюлгъан адамлагъа кюймей, жашаялмайды, башха

тюрлю жашаргъа да суймейди Къайсын, бушуу гуппур да, сокъур да этген аналаны кесини огъурлу сёзю бла жапсарыргъа, игиликге кёллендирирге кюрешеди. Поэт хар чыгъармасында огъурлулукъгъа жол береді. Не уа аны поэзиясында къаллай уллу суратлау кюч барды!..»

Сёзсюз, Къайсында хар инсанни кесине тартхан кюч анда болгъан уллу адамлыкъ эди, алай аны чыгъармаларында Кулешов белгилеген шартлада хар кимге да ачыкъ кёрюнюп тургъан кючню къыйматы да андан аз туюлду. Азербайджан халкъны интеллигенциясы аны алайлыгъын алай терк эслегени уа бизни бютюнда бек ёхтемлендирген эди. Ол кюн къонакъ юйде Къайсынны кёрюрге, аны бла сёлеширге келгенлени кёбюсю жаш адамла эдиле, — чыгъармачылыкъ ишге энди жол сала башлагъанла, кеслерини жашауларын искусство бла, илму бла байламлы этиуню къолгъа алгъанла. Ала-ны араларында ары дери Къайсынны кесин кёрмегенликге, аны чыгъармалары бла эрттеден шагъырей болгъанла да бар эдиле. Ол кюн бизге тюбеген адамладан бири, Азербайджанны фахмулу композитору Гофик Кулиев айтхан сёзлени бюгюн да унуталмагъанма. Ма ала: «Мен хар заманда да Къайсынны назмулары бла бир керти адам бла кенгешгенча кенгешеме. Ол акъылманды, чынтты философду».

Бизни Къайсын хар заманда да керти интернационалист бола келгенди. Ол Совет Союзда кёп айланганды, анса уа не къадар тыш къыралда болгъанды! Алай Къайсын, къайда болса да, Минги тауну, кесини Чегемин, ёз халкъын бир кюнде да эсинден кетерменди. Къайсын бла Чегем деген сёзле уа, бюгюн-бюгече да бир сейирлик ариулукъну, терен суратлау оюмну керти юлгюсюча эшитиледиле. «Чегем ауузу поэзиягъа Къайсын Кулиевни къошханды, — дегенди Ираклий Андронников. — Ол кесини назмулары бла ары къонакъгъа битеу дунияны чакъыргъанды».

Мен бу сёзлени сагъыннганымы хыйсабы, ол кюн Бакуда биз тюбеген адамла Чегемни юсюнден Къайсын айтхан сёзлени байракъ этип айланнганлары, Чегемни юсюнден толуракъ хапар билирге суйгенлери эсимден бирда кетмейдиле. «Чегем уллу шахармыды?» — деп соргъанла окъуна бар эдиле.

Бизни Къайсынны, Чегемден башланып, битеу дуниягъа белгили этген жолу атын ёмюрлюк да этгенди. Къайсынны хар атламы, этген иши жаш жазыучуланы барысына да чынтты юлгю эди. Ол адамланы шуёхлукъгъа, тенгликге бек сакъ болургъа юйретгенди.

Жазгъан адамгъа – ол аманмы жазады, игими жазады, бек сакъ болгъанды. Адамны сындырып сёлешмегенди, алай литературада ким не кыйматны тутханын жашау кеси кёргюзтюрюгюн ангылатып тургъанды. «Мени бек кыйын да, кыйгъылы да кюнлерим болгъандыла, – деп жазгъанды Къайсын, – аллай кюнлеримде Пушкин бла ушакъ этсем, жюрегим ырахатлыкъ тапханды. Къууанч кюнлерим да кёп болгъандыла мени. Аллай кюнюмде да мен Пушкинге баргъанма...»

Чынтты фахмугъа ма аллай уллу багъа берип болгъанды Къайсын. Ол кюн, Азербайджанны культураны чынтты байрамы болгъан кюнде да, Къайсын Самед Вургунга, тюз да Пушкинге багъа бичгенча, уллу багъа бичген эди. Ол Самед Вургун кеси заманыны Пушкини болгъанына толу ийнаннганды, аны юсюнден кесини оюмун башхалагъа ангылатыргъа да кёолундан келгенди.

Баям, ол кюн Азербайджанны интеллигенциясыны миллет сезимин уятхан да ол болур эди.

Биз, Юсюп бла мен, Къайсынга тюбеялмагъаныбызгъа да жюрегибиз кыйнала, кыйда тургъаныбызны жазып, къагъытчыкъны эшикни жеписине сугъуп, кетдик. Жашагъан а «Интурист» кёнакъ юйню жюзюнчю номерли отоунда эте эдик. Этаж а биринчи. Отоуну да сагъыннганым, анда юч ай тенгли бирни тургъан эдик да, унутмагъанма, жашагъан жерибизни. Кезиулю экзаменибизге хазырланыргъа умут этип, китапларыбызны кёлубузгъа алып да кюрешидик, алай болалмадыкъ, – Къайсынга тюбеялмагъаныбыз тынчлыкъ бермей эди.

Тейри, унутмагъан эсем, сагъат онбирге жууукълашхан болур эди, отоуну эшиги хыны ачылды. Ол а – Къайсын. Къучагъына сыйыннганы чакълы бир ашысууу, аланы, элтип, ундурукъладан бирини юсюне салды да, жаякъ жанлары бла баргъан терлегенлерин да сюрте, Юсюпню да, мени да кезиу-кезиу къучакълады, тансыкълады, эркелетди, саулукъ-эсенлик сурады.

Этажны да, отоуну да бек залимин сайлагъансыз, окъууугъуз къалайды ансы, – деди Къайсын. – Къайда да уллу кёллюлюк этмегиз, ёмюрде кёзюгюзге къарамам. Тышында нёгерлерим сакълап турадыла, Самед Вургунну туугъан элине барабыз, айып этмегиз, кетмей, онгум жокъду. Бир мадар болса, юйге атланнгынчы, энтта да тюбей кетерме...

Хар жазгъан тизгининде халкъыны къадары теренден суратланнган, хар сёзге жан салгъан, къушкъанат

берген Къайсынны ойнап, лакъырда этип айтхан сёз-леринде да терен магъана бар эди. Аны чамларына кёзлерибизден жиямукъларыбыз чыкъгъынчы кюле, ызындан ашыра чыкъдыкъ... Ол мешинагъа минип кетгенден сора, иги кесекге дери ызындан къарап турдукъ да: «Энтта да дуниягъа кёп поэтле тууарла, алай Къулийланы Къайсынча уа – угъай», – дедик.

Жаралы жаз башы

Уллу Аллах, адамла болгъан хар ахшы илишандан бирча чомарт юлюшлю этген Отарланы Керимни юсюнден энтта да бир кере жазар акъылгъа келгенимде, статьямда «Жаралы жаз башы» деп атаргъа таукел болдум. Ол не бла байламлыды? Жашауу, иши, жыл саны да жаз башыны бек ариу чыкъгъан кезиуюне ушагъан чакъда урушха кетип, анда бир санын къоюп къайтханды суратлау литературабызда аты Кязим, Къайсын бла да бир тизгинде айтылгъан поэтибиз. Аны халкты ёмюрде унутулмазлыкъ азап жолгъа – кёчгюн-чюлюкге – да жаз башында атланганды.

«Дуния жаратылгъанлы, 1941–1945 жылладагъы урушча, огъурсуз уруш болмагъанды жер юсюнде, – деп жазгъанды М. Шолохов. – Аллай урушдан хорлам бла чыгъарча аскер да жаратылмагъанды дунияда, Къызыл Аскерден башха. Ол кесини жигитлиги, кючюню деменгилиги бла битеу аламны адам улун сейирге къалдыргъанды».

Отарланы Керим, ма аллай аскерни солдаты болгъанды. Биз аны урушха аталгъан назмуларын окъугъан заманыбызда, къулагъыбызгъа окъ, топ тауушла, ёлюмню аллында ары дери этген антын бузалмазлыгъын ангылатхан солдатны ауазы, алгъа кёллендирген жырны макъамы да ма ол себепден эшитиледиле. Алай бек алгъа уа алада Керимни кесини огъурлу сыфатын, кишиликни суратын кёребиз. Туугъан жерине кертичилиги, аны бла бир инсанга да бет этмезге таукеллиги бютюнда ачыкъ ангыланышады поэтни аскер лирикасында. «Жюреклени таукеллик отун ышыр, Акъ къайынчыкъ! Сен башынгы тут ёрге!» – деген тизгинде бла бошайды Керим «Сакъла, къайын терекчигим» деген назмусун. Мени ангылауумда, Керимни кёп чыгъармаларында ёз халктыбызны келе келген жолу – къыйынлыкъгъа чыдай билиую, аны хорларгъа къолундан да келгени суратланады. Суюмекликни, табий-

гъатны юсюнден жазгъан затларында окъуна эсленеди ол хал. Алай, поэт хар жазгъан сёзюнде кесини борчун теренден ангылагъаны барын да хорлайды. Сёзсюз, бир фахмудан сора ол керекди жазыучугъа.

Керимни хар назму тизгини тенгleshдириу, – суратлау сёзледен байды. Ала уа чыгъарманы баш шартын ачыкълайдыла, поэт адамны ич дуниясын, табийгъатны, башха жашау халланы сёзюкююу бла суратларын ишлеп, дуния сейирлигин кёз аллынга келтиреди. «Мени кеф этгенди, келе танг ала», «Жылы кырдыкны бал ийиси» дейди Керим. Неда: «Больница, Сибирча, Суукъду манга. Жарсыйма сабийча, Къарайма тангнга».

Баям, кимни да ёмюрден ахыргъа эсинде Отарланы Керим кибик адамла бла биринчи тюбешиую къала болур. Керим бла саламлашыргъа, аны жумушакъ ауазына тынгыларгъа, насийхат сёзюнден дерс алыргъа онгум болгъаны ючюн, кесими бек насыплыгъа санайма. Ачы сёз окъ жарадан эсе бек кюйдюреди адамны. Эллийюнчю жылланы ахырында анга жазгъан затларымы юслеринден оюмун айтырын тилегенимде да, «Шуёхлукъ» альманахны редактору болуучу заманында назмуларымы, хапарларымы элтип баргъанымда да, жаныма тиерча неда жүрегимде бир тюрю кёлсюзлюкню туудурурча сёз айтмагъанды. Былай, алай этерге керексе деп юйретиуюн а къоймагъанды. Аллай кезиуледе, башха заманлада да ол мени намысымы эниш этип, кесин а кётюрюп билмейме, – кесини бир тенги бла – къалам къарындашы бла ушакъ этгенча сёлешгенден башха шарт эслемегенме анда. Айтылгъан, жазылгъан затны магъанасын, къуралыуун, сёз гутушлада литература жорукъланы жүрютюулерин аныча теренден ангылагъан кёп адамгъа тюбемегенме.

*Мени алтын бешигим – таула!
Жашлыгъымы тенглери – тюзле!
Къалгъан жырларымы да саулай
Берирме, керек болса, сизге.*

Бу узун назмуду. Алай биз юлгюге келтирген төрттизгинде айтылгъан магъана, суратлау кюч окъуна лирика жигитни туугъан жерге, ата от жагъагъа, табийгъатха сюймеклигин, ёмюрден ахыргъа алагъа кертичилей къаллыгъын толу ачыкълайды, – халкъ поэтде ат башындан айтылгъан сёзге тюберик туююлсе. Ма аны ючюн сакъланадыла ол манга айтыучу насийхат сёзле жүрегими теренинде. Тюзлюкню жолу тынч

болмагъанын ангыларгъа, кёлсюзлюкню кесимден кери этерге, эссиз хапарланы акъылыма алмазгъа болушхан да аладыла бюгюнлюкде да манга.

Нальчикде Ленин атлы орамда Керим жашаучу 39-чю юйню къаты бла озуп тебиресем, алайда тохтап, Керимни мермер ташдан ишленнген суратыны къатында иги кесек сюелмей, кетмеучюме. Ол суратны юйню къабыргъасына орнатхан кюнубюз да эсимдеди, кёпле сёлешген эдиле алайда. Жазыучуланы союзуну таматасы Тёппеланы Алим манга да айтхан эди, сёлеш деп. Алай, кёлюм толуп, болалмагъан эдим. Керим бла къарындашладан туугъан тиширыу – Бийгъа – бир бек жилап, барыбызны да жунчутхандан сора уа – бютюнда.

Бу сурат, Керимни иги таньучу адамланы барыбызгъа да кёп затны эсгертеди: жашауда, литературада да анда болгъан деменгилиликни, огъурлулукъну, ол ышыргъан отну жүреклеге берген жылыуну, уллугъа-гитчеге да балхам сюртгенча, хычыуун тийген, эс да тапдыргъан оюмлу сёзлерин, «Казбек» тютюнню чакъдан бир тарта, сен айтханнга кёл салып тынгылаучусун. Сёзсюз, поэзияда, жашауда да башхалагъа арталлыда ушамагъан ызы бизни хар заманда сагъайтыучусун да. Ала уа Отарланы Керим фахмулу поэт, халкъ адамы да болгъанын кёргюзтген шартладыла.

Дагъыда бир зат. Урушда аллай бир ауур къыйынлыкъ сынап къайтхан адамны ахтынган, кёлсюзлюк этген илишанын не сёлешген заманында, неда, эки таякъгъа таянып, къалам къарындашлары бла, литература тюбешиулеге тебиреген сагъатында да, тюзю, бир заманда да эслеменгенбиз, – жаланда жүрегинде болгъанны къагъытха тюшюре жазагъанды уллу поэт.

*Уруш отда, жалында
Биз тынч амалла излей
Турмагъанбыз, жолунгда.
Ким келалгъанды бизлей?!*

Къызыл Байрагъыбыз

Неда бу тизгинлеге бир эс буругъуз:

*Насып, бизге къанат билдирди, алгъа
Элтди отла, боранла ичинде.
Къыралыбызны эркинлиги жалгъа
Жетди бизге бар ишибиз ючюннге.*

«Насып къанат битдире...»

Халкъына, къыралына таза сыймеклиги болгъанды аны кёлсюзлюкден, керексиз ёкюнюулукден кери этген. Аны айтханыбыз – Керим кесини энчи сейиринден эсе къыралны, халкъны сейирлерин кёп да бийикге салгъанды. Аны таш суратына къарагъаным сайын, поэт бюгюн да ол ниетине кертичилей тургъан сунама. Мен суратны аллында сын къатып сюелип, Керимни сёзюне тынгыларгъа сыйгеними ангылатыргъа кюрешеме, – ол а тынгылайды. Поэт, алгъынча, тенгиз кирик, терен сагъышларына, оюмларына батылышды. Мен а ол хапарын башларыгъына умутчума, аны себепли тепмейме жеримден. Керим кеси да ахшы умутсуз бир кюнде да жашамагъанды. Хо да, муну кёлюн да алайым, кёзбау сёзю сатыпмы алама дегенледен туюл эди ол. Башда айта келгенибизча, жазгъан затларында да эсленмейди аллай учхара шарт, – керексиз омакълануу, кокалануу. Урушда, кёчгюнчюлюкде сынагъан кыйынлыкълары аны поэзиясына оюлмазлык мурдор таш болгъандыла десем, суратлау сёзю кесаматчылары – илмулу адамла – манга тырман этмезле, баям.

*Къарачай къабырла Чуу ёзенінде,
Жамагъатча, жукълайдыла ингирде.
Биз ийнанабыз къадар измисине:
Тюзлюкню терслик хорламаз ёмюрде!*

Къарачай къабырла

Сюелеме таш суратны къатында. Анга, бек биринчиден, Керимге тансыкълыгъымы хапарын айтырыкъ эдим. Ол а тынгылайды: хар нени да акъылына жыйышдыра тургъанча, литературабызны оту жангы тиргизиле башлагъанда этген ишлерин, Кязимни гюрбежисинде олтуруп, поэзиябызны акъсакъалыны ушагъына кёз къакъмай тынгылаучу заманын эсине тюшюргенча, урушну, кёчгюнчюлюк сынатхан кыйынлыкъла башындан энчи басханча, жаш тёлюге кесини насийхат сёзю айтыргъа хазырланганча, бир санындан бюгюн айырылып, «Сермешледе къушну къанаты сыннганды, /Ол келип тюшгенди бузгъа-бузгъа, /Ол энтта кёкге учаллыкъ сунады, /Къаны саркъа, мудах къарайды жерге», – деген назму тизгинлерин кеси акъылында окъуй тургъанча, мудахды ол. Мен андан да бек мудахма.

Ма алайдан, артха къарай, шош атлай кетдим, сурат а къарамын бирда тюрдендирмеди.

«Отарланы Керимни поэзиясында жолла тауусул»

майдыла, юзюлмейдиле», – деп жазгъанды Толгъурланы Зейтун. Андан ары ол Керимни литература жигити, муратына жетип, жангы «танг жулдузу» таба атлагъанын чертеди. Профессор, былайда Керимни чыгъармалары ёмюрлюк жолоучу болгъанларын, ала, миллетибиз барлыкъда, жашап турлукъларын айтады. Къысхасы, ала хар заманда да халкъ бла бирге боллукъдула. Нек? Халкъны юсюнден жазылгъандыла да, аны ючюн:

*Халкъ а, солур онгу болмагъанда да,
Хорлатмады, пелиуаннга ушады.*

Тэбыныу

Былайда, озгъан жылланы эсте тюшюре, бир затны юлгюге келтирирге сюеме.

1963 жыл. Октябрь айны ахыр кюнлеринден бириди. «Коммунизмге жол» газетни редакциясында ишлейме. Биз, малкъар интеллигенцияны келечилеринден иги кесек адам. Крупская атлы республика библиотекагъа (бусагъатдагъы къырал миллет библиотекагъа ол заманда алай айтыучу эдиле) жыйылабыз. Муратыбыз – «Шуёхлукъ» альманахны ол жыл чыкыгъан юч китабында басмаланган литература чыгъармаланы, башха материалланы да сюзергеди. Бу ишни альманахны редактору Отарланы Керим къурагъанды. Этилген ишни юсюнден ол кесини оюмун айтды. Аны сабыр да, огъурлу да ауазы бюгюн да къулагъыма эшитилгенлей турады. Ол кесини сёзюнде эки затха энчи эс бургъанын унутмагъанма. Керим, прозабызны эс таба баргъанына бла литературабызгъа жаш жазуучула кёпден-кёп къошула тебирегенлерине къууана эди.

Андан сора ол заманда кесамат сёзню отун тиргизгенледен бирлери – Маммеланы Далхат – сёлешеди. Бир тюрлю кёзбаусуз айтама, Далхат алайда литератураны къайсы жанрындан да иги ангылауу болгъанын кёргюзтдю. Керим ол затха да тюз сабийча къууанды.

Залийханланы Жанакъайыт, Къулийланы Къайсын, Боташланы Исса, Толгъурланы Зейтун, Алтууланы Ахмат, Токумаланы Жагъафар, Таукенланы Идрис, Гадийланы Ибрахим, Ахматны Ибрахим да тири къатышдыла альманахны сююуге. Отарланы Керим, Жанакъайыт, Къайсын жаш тёлү суратлау литературадан ангылаулары иги болгъанына, жазуу ишге уллу кёл салгъанларына къууанигъанларын билдирдиле кеси

сёзлеринде. Ол жыл «Шуёхлукъ» альманахны 20-чы номеринде мени «Алан, бир зат тартдыр» деген ат бла суратлау фельетонум басмаланган эди. Гадийланы Ибархим, телевиденияны баш редактору, бюгюнлюкде мени антлы тенгим, ол жыйылыуубузда сёлеше, альманахда фельетон басмаларгъа кереклиси жокъду, аны суратлау чыгъармагъа не жетежагъы барды деп, мени атымы да айтып, игида тырман этди. Аллах кёргенден, бек жунчудум. Алайда да манга эс тапдыргъан Керим болду:

– Жаш, жангылгъан этесе, – деди ол, – Шауа улу-чукъну фельетону суратлау чыгъармады. Жазылгъан затны юсюнден оюмугъузну айта туруп, бири биригизге сакъ болугъуз. Ол бек керекли ишди уллугъа, гитчеге да.

Биз, Керимни чыгъармаларын окъуй, заманны жигитини чынтты шартларын кёрюрге онг таба эсек, ол затны юсю бла поэтни фахмусуну теренлигине, адамлыкъ къудуретине, инсанлыкъ борчун сезе билгенине жангыдан къайтып шагъат болабыз. Ол уллу адам – Отарланы Керим, байрам кюнледе юйюме мени атым бла жиберичю алгъышлау къагъытла бюгюн да сакъланадыла. Аланы кезиуден-кезиуге окъуй туруучума. Къалай ариу хаты бар эди бизни Керимни! Къалай чомарт эди ол алгъышха! Къалай уста хайырланычу эди жазуу ишинде тау тилни!

Ёз халкъыны ёмюрлюк жырчысы Отарланы Керим, жашаудан замансыз кетгенине жаланда аны иги таныгъанла угъай, поэтни ким болгъанын жазгъан затларыны юсю бла билгенле сабанчы, малчы, алим, устаз, студент, школчу, къарт да, жаш да, бирча жарсыгъандыла. Алай алагъа сабырлыкъ, таукеллик да берген Керимни чыгъармаларыны жашаулары ёмюрлюк болгъанларыды. Уллу поэтни адамлыгъы, кишилиги жаланда тюзлюкню жолу бла келгенини баш шартлары назмуларында жашарыкъдыла.

29. 05. 2002

КЪЫРГЪЫЗ ЖЕРИНДЕ БАЙРАМ

Жолоучулукъда, ол не тюрлю эсе да – узакъ, жууукъ, кыйың, тынч, адамда жангы оюм, жангы фикир туумай къалмайды. Мен бу айны ал кюнлеринде кесибибизни Жазуучуларыбызны союзуну айтыуу бла Фрунзеге, къыргъыз литератураны мурдорун салгъанладан бири,

аты кенг белгили поэт, алим, «Манас» эпосну жыйышдырыуга уллу кыйын салган адам Тогъолокъ Молдо (Байдымбет Абдыракъманов) туугъанлы, 130 жыл толугуна аталган байрамга атланнганымда, керти да кёлюм кётюрюлдю. Биринчиден, аллай уллу адамга аталган кыуанчха кыатышмактык манга намыс, экинчи жанындан, анда танышларым, шуёхларым кепдюле, алагга тюберге онг табылгъаны да аз кыуанч туйюл эди. Кёчгюнчюлюкню азабын кётюралмай, дуниядан жашлай кетген анамы, урушда душман бла кыанлы кыазауат этген жашларын кёрюрге термиле ёлген аппамы бла ыннамы кыабырлары болган кыыргъыз жерине баш уругга онг табылгъаны да жюрегиме ырахатлык берген эди. Кыалай-алай болган эсе да, бу жолгу жолоучулугума сокъураинмагъанма.

Бизни элтген самолёт, Фрунзеге жетип, тюз да «Манас» аэропортха кыонганлай, бетиме Адамладан, Кюнден, Жерден да бир сейирлик жылуу урду да, сабийлигиме ауазы кыулагъыма эшитилди. Ёксюзлюк, ачлык, жалангачлык сынагъанымда, мени бауурларына кыысхан ана бла атаны сыфатлары кёз аллыма келди. Кыыргъыз литератураны юсю бла кёзюмю дуния литературага ачхан, жазычулук ишине (жазычума дерге эркин эсем) мурдор салган устазларым бла ушак этгенча болдум. Кыалай жууукду бизге Кыыргъызны Адамы, Жери! Ол, баям, жаланда ала кыйын кюнюбюзде таза да кыарындашлык, эгечлик этгенлери ючюн, кёбюбюзню ёлюмден кыутхаргъанлары ючюн да угъай, ол тюрк тилли эки миллетни адетлерини, терелерини, жюрек халаллыкларыны, жуууклыкларыны иги юлгюсю болур. Тогъолокъ Молдону назмуларын, поэмаларын окыган адам бизни Кязимни бла аны жашауларында, чыгармачылык ишлеринде бир магъананы тутхан, ачыклаган тизгинлеге сейир-тамаша этмей кыаллык туйюлдю. Кертиди, мен ол оюму Тогъолокъ Молдону юсюнден жазган статьяда да айтханма Алай аны бюгюн да кыайтарыгга тюшеди. Нек дегенде, кеси ёмюрлеринде бир бирлерин кёрмеген, бир бирлерини жазганларын окымагъан Тогъолокъ Молдода бла Кязимде бирге ушаган шартла кимни да сагъайтырыкдыла. Ол эки уллу адам жашауну бирча кёре билгенди, табийгъатда, адамланы турмушларында да ала башхала эслемеген шартланы эсlegenди. Юлгюге, Тогъолокъ Молдону «Къарт кишиге берилген кыызы тарыгыуу» деген назмусунда быллай тизгинле бардыла:

*Алтмыш жылын акъсатхан къартны
Дурусму кёрдю манга къадарым?
Атам а сатды да мени малгъа,
Болмады, жаным, башха мадарым,*

Кязимни «Тарыгъыуунда» уа былайды:

*Тюз адамла, не этейим,
Суймегениме бердиле,
Чал сакъаллы къарт кишини
Манга тийишли кёрдюле.*

Тогъолокъ Молдо да, бизни Кязимча, къыйын, тынч кюнюнде да ёз халкъыны биргесине болгъанды, аны юсюнден жырлагъанды. Мен, ол уллу поэтни жазгъанларын къыргъыз тилде окъугъан адам, аны сёз байлыгъына, хар айтханы, хар жазгъан тизгини бир тынгылы магъананы тутханларына энчи эс бургъанлай жашайма. Алимлени, аны заманында жашагъан адамланы айтханларына кёре, Тогъолокъ Молдо жашауда болгъан, кеси кёзж бла кёрген ишлени юслеринден жазгъанды. Аны сёзю зулмучугъа – окъ, тюз ниетли, кесини баш эркинлигин излеген адамны ачыкъ жарасына уа балхам болгъанды. Поэтни юбилейине аталгъан къууанч баргъан кюнледе ол оюм терк-терк къайтарылып тургъанды.

Бу къууанчха къатышыргъа деп, башха республикаладан, областладан, Москвадан, Ленинграддан кёп адам келген эди. Алагъа да, кеслерини жазуучуларына да Къыргъызстанны оноучулары берген намысха сейир этгенлей тургъанма. Къыргъыз ССР-ни Министрлерини Советини Председателини заместители Ж. Т. Тюменбаева, Къыргъызстанны Коммунист партиясыны АК-сыны секретары М. Ш. Шеримкулов, партияны Ыссыкъ-Кёл обкомуну биринчи секретары Ж. Б. Аманбаев а бизни биргебизге айлангандай тургъандыла. Кертиди, бизде да Кязимни 130-жыллыгъына, Къайсынны 60-жыллыгъына аталгъан къууанчла, мени акъылыма кёре, республиканы халкъыны эсинде ёмюрден ахыргъа сакъланырыкъдыла, ала бек къуралыулу ётгендиле. Ары дери Къабарты-Малкъарда, жазуучугъа жораланып, аллай ишле болмагъанлары хар кимге да белгилиди, Алай къыргъызлыла Тогъолокъ Молдогъа берген намысны тамашалыгъын а айтып таусургъа къыйынды.

Мен Фрунзеге киргенлей, биринчи сезгеним – республиканы ара шахары поэтни юбилейине бек иги хазырланганы хар жерде да эслене эди. Поэтни сураты

ишленген, «Тогъолокъ Молдогъа – 130 жыл» деген жазулары болгъан байракъла, ариу къумачла шахарны улуу орамларында жел эте эдиле. Тогъолокъ Молдону назмуларына кёре этилген жырла Фрунзени культура бла байламлы жерлеринде, ол угъай эсенг, автобустада, троллейбустада да тохтамай эшитиле эдиле.

«Кишпек» къонакъ юйде уа Къыргъызстанны Жазуучуларыны союзуну штабы кече, кюн да ишлегенлей, бу къууанч бла байламлы ишлени барысына да тынгылы эс бургъанлай тургъанды. Артыгъыракъда къонакъланы бир затдан керекли этмегендиле. Мени башха къонакъладан эсе бир ёхтемлигим – бизни адамларыбызны саулукълары-эсенликлерин соргъанла аз туююл эдиле. Къайсынын атын а ауузларындан да туюшюрмейдиле. Залийханланы Жанакъайытха, Гуртуланы Бертге, Боташланы Иссагъа, Зумакъулланы Танзилягъа, Мокъаланы Магометге, Бегийланы Абдуллахха салам айтдыргъанла, Керимни, аны юйюрюню-юйдегисини тынчлыгъын-эсенлигин билирге суйгенле да кёп. Къыргъыз ССР-ни сыйлы артисти, СССР-ни Жазуучуларыны союзуну члени Ашыгъам Айталиев: «Къант районда бизни кохозда, ол замандагъы аты «Искра», Мамай деп бир иги тенгим болуучу эди (тукъум атын унутханма), – дейди мени бла ушакъ эте келгенинде. – Аны жашагъан жерин билсем, бек ыразы боллукъ эдим. Онгунг болса, Мамайны къайсы элде тургъанын бир сюрюшдюр».

Аллайлагъа дагъыда тубегенме – биргелерине окъугъанлагъа, ишлегенлеге, жашагъанлагъа бек тансыкъ болгъанлагъа.

Биринчи октябрьде эрттенликде биз, төрт-беш автобус бла бир адам, Тогъолокъ Молдону туугъан элине Фрунзеден ары беш жүз километр жол барлыгъыбызны, Нарын ауузунда биз ауарыкъ Ролон аууш тенгиз тенглигинден 3030 метр бийикликде болгъанын айтханларында уа, кёпле бир бирге къарашдыла. Болсада, жолгъа чыкыгъандан сора, барлыкъ жерибизни узакълыгъын унутдукъ. Бек алгъа бизни автобусну жүрютгенлени атларын айтайым. Ала Осмон Мырзакъмотов бла Азиз Ибраев эдиле. Ишлерин уста билген, биргелерине баргъан адамлагъа бек сакъ жашла. Къыргъызстанны белгили поэти Алымакъан Дегенбаевада, башда мен атыш айтхан жырчы эм поэт, къыргъыз къобузгъа жан салгъан Ашыгъам Айталиевда, Ленинграддан Майя Борисова да, Узбекистандан Султон Акбариде, Хакасиядан Валентина Шулбаевада, Къыргъызстанны халкъ

поэти Майрамкѡан Абылкѡасымовада болгѡан жарыкѡлыкѡ автобусну ичин тойгѡа-оюннга айландырып кѡойду. Ол затны барын да кѡурагѡан а Алымкѡан Дегенбаева эди. Аны адамлыгѡына, фахмусуна бюсюремеген болмады ол автобусда. Жыр бла, кѡлжунден назму айтыу бла, кѡыргѡызча, орусча да ариу сѡлешииу бла анга жетген жокѡ. Ол, эр кишиледен кечгинлик тилеп, автобусда оноуну кѡолгѡа алып, ариу жырлагѡаннга боза, кѡымыз аякѡны толусун тутдура, несин айтаса, миллет оюнланы, лакѡырдаланы башха тюрлюлеринден да эришиуле кѡурайды.

* * *

Биз Нарын шахаргѡа ингирликге жетebиз. Кече анда кѡонакѡ юйде кѡалабыз. Шахар Советни исполкомуну председатели Асанбек Кермакулов кѡонакѡлагѡа жарыкѡ тюбейди. Миллет азыкѡладан тынгылы столла жарашдыртады. Ол Нарында 43 минг адам жашагѡанын, анда малчылыкѡ баш жерни алгѡанын, тау бийикледе тургѡан кѡойчуланы иш хакѡларына ол алгѡанларындан тышында отуз жети процент кѡошулгѡанын ангылатады.

Нарын ариу шахарды, бийик тауланы кѡоюнунда орналыпды. Анда жашагѡанла кеслерини миллет адетлерин, тѡрелерин иги сакѡлагѡандыла. Артыкѡда кѡонакѡгѡа бек сакѡдыла. Биз экинчи кюн андан ары – Тогѡолокѡ Молдону элине, тебирегенибизде да, керти да жюрек ачыкѡлыкѡны, адамлыкѡны юлгюсюн кѡргюзте ашыргѡан эдиле жолгѡа, дуния бла бир ариу алгѡыш этип.

Байрамны, кѡонакѡбайлыкѡны бек тауушлугѡун а анда кѡрдюк. Куртка элни кѡатында сырт башлада, ѡзенде уллу жолну эки жанында, бек бийик дуппурда – Тогѡолокѡ Молдону кѡабыры болгѡан жерде – атлыланы узакѡдан окѡуна эследик. Ала, кѡыргѡызлыла, кѡалыубаланы заманында, бизни тил бла айтсакѡ, – нартла кийиучю кийимлени да кийип, кѡолларында байракѡланы ары-бери чайкѡап, келген кѡонакѡланы алгѡышлай эдиле. Элге бурулгѡан жерде уа кѡп санда жаш тѡлю туз-гыржын бла, тойлары-оюнлары бла тюбейдиле. Тѡгерекни музыка, жыр таууш бийлейди.

Элни орта школуну кѡатында поэтге эсгертме ачаргѡа аталгѡан митингге жыйылгѡаныбызда уа, барыбыз да Тогѡолокѡ Молдону кѡызы Сапия бла саламлашыргѡа ашыгѡабыз. Ол жыл саны токѡсандан атлагѡан

тиширыу эди. Сапия кѣонакъланы огъурлу кѣарамы бла тансыкълайды, берген сорууларына, бир кесек сагъыш этип, алай жууап кѣайтарады. Жыл санына кѣре уа, алыкѣа бек тириди.

Митингни республиканы Министрлерини Советини Председателини заместители Ж. Т. Тюменбаева ачады. Андан сора кѣпле сѣлешедиле. Кѣыргъызстанны жаш скульптору Б. Сабыков бла архитектор А. Бавлакулов поэтге адам шарайып тапмазча эсгертме ишлегендиле. Алагѣа алайда кѣп ыспас сѣзле айтыладыла.

Поэтни музейи да байды. Ол школну экинчи этажында орналыпды. Мен да Тогъолокъ Молдону малкѣар тилде басмаланган назмуларын музейге саугѣа береме.

Ол элде (анда колхоз Тогъолокъ Молдону атын жюрютеди) жыл санлары келген адамланы кѣплюклерине да эс бурдум. Ала, поэтни уста таныгъан, кѣатында олтуруп ушакъ этген, чай ичген, назму окъугъанына тынгылагъан адамла – байрамѣа ариу кийинип, кеслери билген шартланы юслеринден жаш тѣлюге хапар айтыргѣа, тойгѣа да кѣараргѣа келгендиле. Кѣаллай бир огъурлулукъ, кѣаллай бир берекет, кѣаллай бир жарыкълыкъ бар эди ол кюн алайда!

Андан битеу халкъ, Куртка элден тѣрт-беш километр бир жанында Нарын сууну жагъасында орналгъан кийиз юйле таба тебирейди... Алайда жюз отуз юй сюелипди. Поэтни хар жылына – бир юй. Ары электроыз тартылып, адамлагѣа болжаллы халда керекли башха затла ишленип, хар юйню шапалары башха. Андан сора да, ким да сейирсинип кѣарарча, сахна, гѣежефле, чаришчиле, энгишчиле эриширик жерле да, гыллыучала да жарашдырылыпдыла. Дагъыда башха затла да. Алайда кюн ортасына дери искусствону усталарыны концерти болады. Андан сора спорт эришиуле Чариште хорлагъанлагѣа тохташдырылгъан саугъаны уллулугъуна сейирсинмеген жокъ эди. Биринчи жерни алгъаннга юч чархлы мотоцикл, тюрсюню телевизор, жарагъан кюйюз, экинчи, ючюнчю жерни алгъанлагѣа да анга кѣре. Байрамѣа келгенле бек азындан онг мингнге жетедиле деп билдирген эдиле бизге.

Ингирликде уа кийиз юйле, той-оюн, бурун заманлада болуучусуча, боза, кѣымыз аякъланы бирден бирге узатыу, алгъыш сѣзле, чам, лакъырда. Ол кѣадар халкъ жыйылгъан жерде уа, ичип, былхымсызлыкъ этген жангыз бир адам эсленмеди.

Ючюнчю октябрьде Фрунзе шахарда Къырал филармонияда, поэтни юбилейине аталып, уллу жыйылыу болду. Ары Къыргъызстанны башчылары бары да келедиле. Республиканы Министрлерини Советини Председателини заместители Ж. Т. Тюменбаеваны сёзюнде, Къыргъызстанны Жазуучуларыны союзуу правленийини председателини заместители Асан Жашлыкковну докладында да Къайсынны аты сагъынылгъанда, башым кёкге жетгенча болду. Кёчгюнчюлюкню заманында бизге этген игиликтери ючюн да, бюгюнлюкде да къууанчыбызда, бушуубузда да табыла тургъанлары ючюн да, бизни Къайсынга уллу намыс этип, Фрунзе шахарны орамларындан бирине аны атын атагъанлары ючюн да, Къыргъыз халкъгъа мен да жюрегимден ыспас этеме. Сау болсунла, бизни тансыкъламагъанлары жокъду.

...Кетер кюнюмде уа Къайсын атлы орамгъа бардым да, анда кёп айландым. Орамны башланган жеринде «Къайсын Кулиев кечеси» деген жазуулары окъугъанымда, поэтни кесине тюбегенча болдум, Ауазын эшитеме, алай тегерекге-башха къарадым да, кесин а кёрмедим. Мудах болдум... Бир бёлек замандан а, эки кёзюм артха къарай, кетдим жолума.

26. 10. 1990

ЭКИ ХАЛКЪНЫ ДА УЛЛУ ТОЮ

Малкъар-къарачай халкъланы

миллет культураларыны биринчи фестивалы

1991 жылда, 6-сентябрьде Нальчикде «Спартак» стадионда къууанчны чеги жокъ эди. Малкъар, къарачай халкъланы миллет культураларыны байрамына къараргъа элледен, шахарладан келген адамлада жарыкълыкъ, жюрек кётюрююлюк, ёхтемлик уллуду. Ала бир бирлерин тансыкълайдыла, зулму къыйынлыкълада ёчюлюп къалмай, бу кюннге жетгенлерине шукур этдиле. Фестивальгъа къыралыбызны тюрк тилли халкъларыны эмда Американы Бирлешген Штатларында, Сирияда, Тюркде жашагъан къарачайлылары бла малкъарлылары келечилери да келгенлерини юсюнден

билдириуню эшитгенлеринде уа, адамла олтургъан жерлеринден ёрге туруп къарс урадыла...

Стадион байрам бет алыпды. Фестивальны юсюнден жазуула кёрюнедиле, музыка, жыр тауушла бир такыйкъаны да тохтамайдыла, миллет кийимле кийген адамла кеслерини фахмуларын кёргюзтюрге хазыр болгъандыла. Жомакълада айтылычу нартланы сыфатларын кёурагъан тойчула, жырчыла, атлыла байрамгъа келген адамланы узакъ жолоучулукъгъа элтедиле, ала, бу ишни кёурагъанлагъа жүреклеринден ыспас эте: «Ярабий, энди уа не зат кёргюзтюрюк болурла», — деген сагъышда, шош олтурадыла. Ол кеziучюкде стадионну бир жанындан Къарачайдан келген кёонакъла, экинчи жанындан

Малкъар халкъны келечилери чыгъадыла да, орталыкъда бир бирлерине той-оюн бла тубейдиле, кёучакълашадыла. Аланы атлары, ат арбалары да бар — эрттегили заманланы эсге тюшюредиле. Стадионну тегерегинде омакъ кийинген школчу сабийле да кёрюнедиле.

Нартланы заманындагъы жыр макъамла эшитиледиле. Той барады. Бир заманда радио бла Къайсынны ауазы эшитиледи. Аны кёпле сормай таныйдыла. Къайсын Кавказны юсюнден назмусун окъуйду. Ол барыбызны да, артыгъыракъда тыш кыралладан келген адамларыбызны жүреклерин бек кёозгъайды. Андан сора акъ жамычылы, акъ бёрклю атлы — эки халкъны да «нарт» жигити (ол заманда малкъар драма театры директору И. Баразбиев) алгъыш этеди.

Аны ызындан тойчу сабийле жамычыла тубюнден чыгып тепсейдиле. Иги эс буруп, оюм этип къарасанг, хар зат да бек фахмулу артистлени спектакльлерине ушай эди. Омакъ кийинген кызычыкъла чыгып, стадионну саулай бийлейдиле, ала бек ариу чакъгъан гюллеге ушай эдиле. Сора радио КъМССР-ни Министрлерини Советини Председателини биринчи заместители Чеченланы Хасан жыйылгъанланы алларында селеширигини юсюнден билдиреди. Ол халкъланы жашауларында миллет культура тутхан кыйыматны юсюнден айтады: «Бизни культурабыз, — дейди ол, — къарачай, малкъар халкъланы кюзгюсюдо».

Чечен улу Хасан эки халкъны да белгили адамларыны атларын айтады, фестивальгъа келгенлени КъМССР-ни Баш Советини эм Министрлерини Советини атларындан кызыу алгъышлайды. Къарачай-Черкесияны культура министри Темирланы Солтан бла

КъМССР-ни культура министри Борис Темирканов да сёлешедиле.

– Къарачай, малкъар халкъланы жашау жоллары бек къыйын болгъанды, – дейди Темир улу – ала сынамагъан не къалды дунияда. Болсада тиллерин, культураларын сакълагъандыла. Бюгюнню къууанч анга шагъатды.

Б. Темирканов а шуёхлукъну, тенгликни, бир ниетлиликни юсюнден айтханды. «Бу къыйын заманда фестиваль къууаргъа, жыр жырларгъа, къобуз согъаргъа онг тапханыбызгъа къууанама», – дегенди ол.

Тышындан келген къонакъла, фестивалъны байрагъын алып, стадионнга киргенлеринде, халкъ, ёрге туруп, жарыкъ къарс къагъады. Артда ол байракъны ёрге бизни белгили спортсменлерибиз (Залийханланы Хусей, Холамханланы Тамара, Беккийланы Азрет, Жаболаны Серго) кётюредиле. Андан сора фестиваль къолуна толук эркинликни алады. Къазахстандан, Дагъыстандан, Къырым татардан келген къонакъла сёлешедиле. Ала малкъар, къарачай халкъланы культураларыны биринчи фестивалына уллу багъа бичгенлерин айтхандыла, жыйылгъанланы жарыкъ байрам бла алгъышлагъандыла.

Той барады. Сабийле тепсейдиле. Бабугентден Махитланы Арсен жырлайды.

Боташланы Хамит Америкада жашайды, белгили жазучуду. Ол, «сахнагъа» чыгып, сёз айтырдан алгъа, тепсеген этеди. Стадионнга жыйылгъанла уа анга, ёрге туруп, къарс урадыла.

– Багъалы, жанымдан сюйген жан тамырларым, – дейди Боташ улу, – Къарачайны бла Малкъарны бир биринден айырыргъа жарарыкъ туююлду. Жанни темекден айырыргъа жарамайды... Америкада жашагъан таулула сизге сыйлы салам ийгендиле. Да, аны да айтып, ол борчумдан да къутулайым.

Бюгюнню къууанчха къууанганымы чеги жокъду. Дунягъа жангыдан туудум. Быллай кюннге тюберикме деп, эсимде жокъ эди. Я Аллах, бизни бийик жерге чыгъар! Окъугъуз, билим алыгъыз! Алайсыз бийикликке ёрлеяллыкъ туююлбюз.

Бапыналаны Ариу а Тюркде жашайды, юристди. Ол да халкъгъа жүрекден салам бередиди. «Тюркден бери къууанчха келгенбиз, – дейди ол, – хар заманда да къууанчха келе турайыкъ! Фетивалъны къууаргъанлагъа ыспас этеме, жигит халкъыбызгъа кёп игиликле тилейме!»

— Къарачай, малкъар халкъланы биринчи фестиваларында болургъа онг тапханамы къууанчыны чеги жокъду, — дейди Сириядан келген Гогуйланы Зият. — Сирияда жашагъан эгечлерибиз, къарындашларыбыз сизге къызыгу салам ийгендиле. Къарачайлыла бла малкъарлыла тегерекге ташчыкълача чачылгъандыла. Алай ала, ол ташчыкъла, кючлюдюле, къатыдыла, битеу къыйынлыкъларга тэзгенлей, аланы хорлагъанлай келедиле... Мен сизден тилерик: тилигизни, динигизни унутмагъыз.

Жюк тапшыгъан автомашина, юсюнде юч-тёрт адамы бла стадионну сол жанындан чыгып, келе келип, адамланы къалын жыйылгъан жерлеринде тохтайды. Алайда жүрекленитиретген огъурсуз музыка согулады. Машинадагъыла Къули Къайсын атлы малкъар драма театры артистлери эдиле. Ала Тёппеланы Алимни «Азап жолу» деген пьесасына кёре салынган спектакльден юзюкню кёргюзтедиле. Адамланы кёз жашлары чыгъадыла. Къайталаны Магомет кёчгюнчюлюкню юсюнден «Кавказ таула» деген жырны айтханда уа, жүрекле бютюнда тараладыла. Бир кесекден а жашла «1943», «1944» деген тарихле къара къумачха жазылгъан эки уллу щитни алып чыгъадыла да, аланы стадионну трибунасы болгъан жанына жууукъ келтирип сюейдиле. Ала къарачайлыланы эм малкъарлыланы туугъан жерлеринден зор бла кёчюрюлген кюнлерин кёргюзтген жазуула эдиле. Ызы бла уа эки атлы къолларында отлары бла киредиле стадионга. Ала отну ол щитлени къатларында сюелген жашлагъа береди. Ала уа къара жазуулагъа от салып кюйдюредиле, — энди аллай кюнню бир жан да сынамасын деген магъанада. Ол кезиуде фестивалгъа келгенле ёрге сюелгенлей тургъандыла.

Къабарты-Малкъарны муслийман дин идарасыны муфтиси Чочайланы Шарафутдин урунда, кёчгюнчюлюкде ёлгенлеге дууа этдиргенди.

«Балкария» къырал ансамбль тою бла къууанчыны бютюнда жарыкъ этеди; жашланы, къызланы кийимлери, тойлары, музыкалары да ариу. Фестивалгъа келген ансамбльле, бары да чыгып, той этедиле. Радиодан алгъышлау сёзле эшитиледиле. Спортсменле да, стадионну ортасына чыгып, тюрю-тюрю оюнла кёргюзтедиле. Къашхатауда акъсакълланы къауумундан Улбашланы Анзор къурагъан ансамбльни адамлары, эски жырланы айтып, халкъны къууандырадыла, ДССР-ни халкъ артисти, РСФСР-ни сыйлы артисти Гурлият Иб-

рагимованы, Къарачайдан келген Акъбайланы Уманы, Батчаланы Лидияны жырлагъанларына, «Эрирей» ансамбльни тоюна да халкъ бек ыразы болгъанды.

Эски адет бла «келинни» ат арба бла келтиредиле. Атлыла да арбаны төгерегинден алып. Аланы ызларындан машинала барадыла. Ол хал жашауну эки кезиуюн кёргюзте эди. Киеу нёгер байракъла, кюз бёрк элте эдиле. Тойну кыздырадыла, керох атылгъан тауушла эшитиледиле, ракетала төгерекини жарытадыла.

Къыргъызстанны сыйлы артисти Укъаш Мамедалиев шуёхлукъну, тенгликни, фестивалъны, Къулийланы Къайсынны, Чингиз Айтматовну араларында болгъан къарындаш байламлыкъланы юслеринден айтханды. Ол жыр айтып да къууандыргъанды халкъны. Кёчгюнчюлюкню заманында Къыргъызстанда жашагъан адамлагъа аны сёзю, жыры да бек хычыуун кёрюннгендиле.

«Эй, жигиттер» – Къазахстандан келген ансамбльни аты алайды. Аны артистлери да кеслерини фахмулары бла жыйылгъанланы бек къууандыргъандыла.

ДССР-ни халкъ артисткасы ногъайлы Асият Кумуратова ёз миллетини кыйын къадарындан хапар айтханды. «Къырым ногъайлыладан кёпле, – дегенди ол, – 18-чи ёмюрде, жашау кыйынлыкъын кётюралмай, тыш къыраллагъа кёчюп кетгендиле. Бусагъатда мен жырларыкъ жыр да («Мухажирлик») ол кыйынлыкъгъа аталгъанды...

«Минги тау» деген ансамбль Къарачайдан келгенди. Аны тепсеулерине халкъ бек бюсюрегенди. Алагъа адамла къарс уруп, къайтарып-къайтарып тепсетгендиле. Къарачайны «Апсаты» ансамбльни (Жёгетей шахардан) арститлери кёчгюнчюлюкню юсюнден жыр айтхандыла.

Къочхарланы Марат белгили композиторду. Ол бир кезиуде Къабарты-Малкъарда ишлеп тургъанды, бизни поэтерибизни кёп назмуларына макъам жазгъанды. Ол бу фестивалъгъа атап жазгъан жырны аты «Эгизледи». Сёзлери Билял Аппаевныдыла. «Эрирей», «Апсаты», «Алания» (ючюсю да Къарачайдан келгендиле) ансамбльле жырлагъандыла ол жырны.

Шабат кюн стадионда дагъыда кёп ахшы иш болгъанды. Келигиз, жетишимсизликлени эсге алмай къояйыкъ, болунган ишге къууанайыкъ. Фестивалъны биринчи кюню бошалгъанда, къаллай бир ракета атылды, саулай Нальчикни башын жарытып!..

Ыйых кюн 7-чи сентябрьде фестиваль кесини ишин Нальчикни ара универмагыны кьатында майданда бардыргъанды. Мюлкле, алайда кьошла ишлеп, кьазанла асып, столла жарашдырып, халкьны сыйлагъандыла. Къарачай шухла эрттегили таулу отоуну бек тап жасап кьргюзтгендиле. Музыка, жыр таууш а бир такъыйкьаны да тохтамагъандыла. Халкь сау кюнню ичинде той-оюннга, спорт оюнлагъа къарап, зауукъ этгенлей тургъанды.

Кёп таулу элледен тиширыула кеслери кьоллары бла этген кийизлени, чачакълы жаулукъланы (гыранча, кюпес), эшилген затланы, алып келип, фестивальны кьонакъларына кьргюзтгендиле. Бызынгьдан келтирилген затланы юсюнден хапарны анда эл Советни председатели Шауаланы Люба айтады. Тамгъасы эки жанында да бирча этген къара жаулукъну мындан жюз жыл алгъа Абейланы Чожа этгенди. Ол халкь тамаша этип къарагъан жаулукъну бюгюннге дери Чожаны кьызы Ариу сакълагъанды.

Бызынгьдан келтирилген кийизлени этгенле уа бу адамладыла: Рахайланы Жанкуш бла Ариу, Атабийланы Люба. 200–300 жыл сакъланган чачакълы жаулукъла да бар эдиле кьрмючде.

Яникойну кьолдан усталары Трамланы Къаражаны, Айтекланы Нальдишаны, Чабдарланы Назияны, Гелястанланы Шерипаны, Къудайланы Радимни фамулу ишлерине да адамла бек бюсюрегендиле.

Этезланы Нюржан РСФСР-ни сыйлы устасыды, Тёбен Чегемде жашайды. Ол этген кийизлени кьатларына жетгенлей, хар ким да иги кесекге дери сюелип, эс буруп къарап тургъандыла. Нюржан ол ишге кьызларын – Зулихатны бла Розаны да юйретгенди. Энди ала да кийиз этиуню чынтты усталары болгъандыла.

Майданда той барады. Бызынгыны «Танг жулдуз» деген ансамбли халкьны тегерегине жыйып, тау тепсеюн кьыздырады, фестивальгъа келгенледен да кёпле чыгъадыла тойгъа.

Фестивальны экинчи кюннюю концерт программасын «Севкавэлектрприбор» заводну ансамбли тюз тепсеу бла башлайды. Андан сора РСФСР-ни халкь артисти Кючюкланы Магомет кьолуна да алгъыш аякъ алып, алгъыш этеди.

Къашхатауну сабийледен бла абаданладан къуралгъан ансамбльлери, Жёгетей шахарны «Апсаты» фольк-

лор ансамбли иги концерт кёргюзтгендиле. Къарачай-дан келген артистка Козбаланы Акилима «Атынгы айтып жиясам» деген халкъ жырны, Кечерукъланы Байдыматны сёзлерине Ёртенланы Тамара этген «Къор болайым» деген жырны айтханларында да, халкъ кёпгедери къарс ургъанлай тургъанды. Къазахстандан келген «Эй, жигиттер» деген ансамбльни артистлерине да суйюп тынгылагъандыла. Къочхарланы Бияслан, алагъа къошулуп, къазах жыр айтханында, халкъ анга ыспас этгенди. Къашхатаудан келген къартланы жырларына да бек бюсюрегендиле адамла. КъМССР-ни сыйлы артисти Жанатайланы Исмайылгъа, КъМССР-ни культураны сыйлы къуллукъчусу Улбашланы Аз-норгъа, жырчы Жуболаны Зейтунга эм кёп башхалагъа бек жарыкъ тюбегендиле.

Концерт программаны малкъар къырал драма театры артисти Бапыналаны Зариф бардыргъанды. Ол кеси да айтханды жырла.

Ингирликде фестивальгъа келгенлени кими А. Шогенцуков атлы драма театргъа, малкъар театры спектаклине, бир къауумла уа «Жашил театргъа» вокально-инструментальный ансамбльлени концертлерине къараргъа баргъандыла. Оюн, концерт башланьырдан алгъа, фестивалны юсюнден сёз айтылгъанды.

Малкъар драма театр Жантууланы Иссаны «Осуят» деген пьесасына кёре салынган спектаклин кёргюзтгенди.

Фестиваль барады.

* * *

Сентябрьни онунчу кюнюнде Басхан ауузуна баргъан жолдан Кёндеденге бурулгъан жерде эрттенликден окъуна адам бек кёп эди. Алайда «Хош келигиз, багъалы къонакъла!» деген жазыугъа уа эс бурмагъан жокъду. Къобуз согъулады – той барады. Ала малкъар, къарачай халкъланы миллет культураларыны биринчи фестивалына къатышхан адамланы алларына чыкъгъандыла. Ол къууанчха битеу эл хазырланганды. «Элбрус» совхоз да уллу къыйын салгъанды бу иште. Кёндеденчиле тойну къыздырадыла. Алай къонакъла келир заманларындан кечирек къалгъанларына уа тынгысыздыла. Артда билдик ол иште терслик алада угъай, къонакъланы заманында жолгъа атландырмагъан къонакъбайлада болгъанын. Бу ауур иш хунерлери, сёзлери, ётгюрлюклери да болгъан адамланы

боюнларына салыныргъа керек эди, баям. Фестивальны юсюнде кёрдюк, ёз тиллерин къыралладан келген къонакъла чакълы билмеген адамларыбыз болгъанларын. АллаЙла, кеси къарыуларын билип, быллай кезиуде халкъгъа къатышмай турсала иги эди.

Былайда башлагъан хапарыбыздан бир жанлыракъ кетип къалдыкъ. Баям, ол да керекди, мындан арысында дерс болур.

...Къонакъла, жетип, автобускадан тюшгенлеринде, кенделенчиле алагъа туз-гыржын бла тюбейдиле, таматаларына боза аякъны тутдурадыла. Къарачайлы композитор Кочхарланы Марат, жазыучу Сюйюнчланы Азамат, Тюркден келген къонакъ Салим Этез, боза аякъны кезиу-кезиу алып, алгъыш этедиле. Ала фестивальны миллет адетни, тёрени айнытыуда уллу магъанасы боллугъуна ийнанганларын билдиредиле, былай жарыкъ тюбегенлери ючюн, къонакъбайлагъа ыспас этедиле. Кенделенчиле тыш къыралладан келген къонакъланы – Батырбекланы Эролну, Ахкобекланы Мемедни, Бапыналаны Ариуну эм башхаланы тегереклеринден алып, тансыкълайдыла, кеп соруула бередиле. Къарачай, малкъар халкъланы былай чач-тук болгъанларына жүрекклери кыйыналады. Алай тюбеширге онг табылгъанына да минг кере шукур этедиле.

Бир кесекден къонакъла, къонакъбайла да, мешиналагъа минип, элни ичи бла ёрге айланадыла. Юрду ауузуна жетгенлеринде, къонакъла алайланы ариу-лукъларына къарап тоймайдыла. Къабакъ Жашагъан деген жерге жетип тохтагъанларында уа, бютюнда тамаша боладыла.

Тёлюден төлюге къала келген хапарлагъа кёре, къачан эсе да бирде былайда эл жашагъанды. Бюгюн да алайгъа ким да сукъланырыкъды – агъачы, суу юсюнде, жайлыгъы, кышлыгъы бар. Жери да бир тау элге тамамды. Алайда алгъыннгы формада кёошла ишленип, столла къуралып, къазанла къайнай. Орталыкъда къангаладан ишленнген кётюртмеде – сахнада уа – Кенделенни ансамблини жашлары музыка согъадыла, жыр айтадыла. Алайда адамла сыйынып болмай эдиле, – сабийчикледен башлап, акъсакъаллагъа дери да анда болмагъан жокъ.

Бу къууанч кюн бери кенделенчилеге билеклик этерге къабарты элледен да кёпле келгендиле. Ала да, кёошла къурап, малла союз, къонакъланы сыйларгъа хазырланнгандыла. Байсолтанланы Жамболат бла Къудайланы Лейла, жыйылыуну ача, къонакълагъа

алгыыш этгенден сора, Кёндеден эл Советни председатели Къудайланы Хасан элни тарыхыны, аны белгили адамларыны юслеринден тынгылы айтады. Кёндеден кёп алимле, жазыучула чыкыгъанларын да белгилейди ол. Ленинчи саугъаны лауреаты, академик Энейланы Тимур да бу элден чыкыгъанды. Къудай улу кёндеденчиле Уллу Ата журт урушну кезиуюнде уллу кишиликти этгендиле дегенди. Неда урушха 1200 адам кыатышханды, аладан 800 адам Ата журт ючюн жанларын бергендиле.

Басхан район Советни толтуруучу комитетини председатели Заурби Нахушев кесини сёзюнде былай айтханды:

– Мен буюгон бери келген кыонакъланы барысын да журегимден алгыышлайма! Жашауугъузда, чыгъармачылыкъ ишигизде да бет жарыкълы болугъуз!

Фестивальны бир кюнюн бу элде бардырыгъа деп этилген оноу да бошдан туююлду, – Кёндеден дунягъа атлары айтылгъан адамланы ёсдюргенди.

Суююнчланы Азамат жыйылгъанлагъа кыарачай халкъдан кызызу салам айтханды эм таулу миллетни адетлерини, адамларыны ариулукъларына, чомартлыкъларына чексиз бек кыууаннганын билдиргенди, фестивальгъа атап, ол кюн жазгъан («Тейри жарыгъы») назмусун окъугъанды.

Кыарачайдан келген кыонакъланы арасында белгли жырчыла, тойчула, драма театрны артистлери кёп эдиле. Ол санда Малкыарны музыка културасын айнытуугъа да кыыйын салгъан, башда аты сагъынылгъан композитор Кочкарланы Марат, белгили поэт Семенланы Азрет, аны эгечи, драматург София (ол жаш кыыз 17 пьесаны авторуду), фахмулу жырчы Текеланы Салим, КъМССР-ни сыйлы артисти, Кыарачай драма театрны керти адамы Ёртенланы Борис, жырчы Козбаланы Акилима эм башчала. Былайда атлары сагъынылмагъанладан кечгинлик тилейме.

– Кыарындашларым, эгечлерим, дегенди Тюркден келген Бапыналаны Ариу, – былай сизге, эски ата журтуму табийгъатына кыарасам, асыры кыууаннгандан, айтыр сёзюмю айталмай, тилим тутулуп кыалады. Мындан кёчген ынамы эсгереме да, кёзлеримден жиялумкъларым келедиле.

Фестивальгъа келгенлени алгыышлап, Тёбен Куркужинден Шахби Шарданов, Заюководан Самат Гукетлов, Кёндеденден Хазналаны Сафар, Текуланы Шамил – элни эфендисе, Баксанёнокдан Хадин Батыров, Лашкутадан

Гемуланы Галина сёлешгендиле. Андан сора колхозну председатели Чеченланы Борис кёнакъялга саугъала бергенди.

Къарачайны «Минги тау», «Апсаты» ансамбльлери, «Балкария» кырал ансамбль, Къабарты-Малкъарны искусствосуну белгили адамлары жырлары, тепсеулери бла халкъны бек ыразы этгендиле.

Эрттенликден ингирге дери Кёндендене бла Къабакъ-Жашагъанда музыка, жыр таууш эшитилгенлей тургъанды. Бир бирни тансыкълау, бир бирге айтылгъан жюрек сёзле, ариу миллет адетле уа барын да хорлай эдиле.

* * *

«Къууанчыны ахыры болмасын», – деп алгъыш этиучюдоле таулула, тойдан кетип тебиреселе. Биз да бюгюн къарачай-малкъар халкъыбыз аллай алгъыш этейик, миллет культурабызны биринчи фестивалы бошалгъанлыкъга, жашауубуз кючлене, насыбыбыз, ахшы адетлерибиз, төрелерибиз айный барсынла, жаш тёлю окъуугъа, ишге, ёз тилин, тарыхын билирге кёл салгъанлай турсун. Бу фестиваль адамларыбызны кёзлерин кёп затха ачхан болур деген акъылдабыз. Бек алгъа ол миллетни менме деген миллетлени санында болгъанын энтта да бир кере кёргюзтгенди, фахмулу адамларыбызны халкъга белгили этгенди. Кертиди, адамны фахмусу жаланда жырлагъанда, тепсегенде танылып къалмайды, быллай уллу ишни къуараргъа базыннган, аны ахырына дери алай тынгылы бардырыргъа къолларындан келген адамлагъа да айтыргъа керекбиз, фахмулусуз, хунерлисиз, ётгюр жюреклисиз деп. Ол фестивалны сёгюп, чабырланы тырнаргъа базынып, къарачай, малкъар халкъны аман бетли этерге кюрешгенлени уа жокъгъа санап къояйыкъ. Жетишимсиз жерлерибизни билмеген биз да туююлбюз. Алай кёп ёмюрлени ичинде кёп кыйынлыкълагъа тюбей, аланы да хорлай келген халкъны биринчи битеудуния фестивалында жумуртханы ичинде тюк излерге суюмегенбиз ансы.

Орта кюн, 12-чи сентябрьде 1991 жылда, Нальчикде Профсоюзланы культура дворецине фестивалны ахыр концертин келгенле кеслери кёрген болурла халкъ бу ишге берген магъананы. Шинтикледе олтургъанладан эсе, ёре сюелгенле кёп эдиле ол ингирде, терезеледен, эшикледен къарагъанла да алай. Къалай кёлю бла сюеди халкъ кесини миллет культурасын, искусств-

восун, адамларын! Да жаланда алай болургъа керекди, — кесин суймеген башхаланы да суймейди дейдиле.

Ингир Къарачайдан келген «Эльбрус» ансамбльни артистлерини тою бла башланады. Бизни газет фестивалъ башланган кюнден берисинде да аланы юслеринден айтыр ючюн къоймагъанды. Бу ансамблде фахмуларына керти да битеу халкъ бюсюреген жашла бла къызла тепсейдиле. Фестивальны ахыр концертинде да, ала тепсегенлеринде, бу къууанчха келгенле ёрге туруп къарс къакъгъандыла. Къарачайлы къызла бла жашла, халкъда айтылыучусуча, тепсеген угъай, учхан эте эдиле. Сау болсунла, миллет искусствону айнытыргъа алай кёллери бла берилгенлери ючюн!

Отарланы Омар, Таукенланы Галина, Алтууланы Зоя, Жанатайланы Исмайыл, Малкъондуланы Идирис кибик, белгили жырчыларыбыз сахнагъа чыкъгъанларында да, къарс къагъыула кёпге дери тохтамай тургъандыла, адамла алагъа гюл къысымланы бири бирлерине ал бермей узата эдиле. «Балкария» къырал ансамбльни тойларына уа адамла не заманда да бек жарыкъ тюбеучюлери белгилиди. Бу жол да алай болгъанды. Аны артистлерини, ансамбльни башчылары Улбашланы Мутайны бла Къудайланы Мухтарны атлары бизни историябызда ёмюрден ахыргъа дери жашап турлукъларына толу ийнаныпма. Ала жокъну бар этген адамладыла, къуру жерде от тиргизген, юй ишлеген, кеслерине игилик, тынчлыкъ излемеген. Бююн-бюгече да къаллай бир къыйынлыкъланы хорлап барадыла — жарау этерге, — тынгылы ишлерча онглары жокъ, артистлени фатар бла башха керекле бла жалчытыргъа эс бургъан да жокъ. Алай фахмуну отун бир заманда бир киши да ёчюлталмагъанды, ол кесине жол тапханлай барады жашауда. Игиликlege ийнанганлай турайыкъ, — ол заманда адамгъа кюч да, къарыу да келеди.

«Эрирей» ансамбль (ол Къарачайдан келгенди) «Жандарны» бек фахмулу жырлагъанды. Жандарны жигитлигин жыр искусствону кючю бла халкъгъа тынгылы ангылатхандыла къарачай жашла. Биягъы «Эльбрус» ансамбль къамала бла тепсегенинде уа, сахна гюл къысымладан толады. Ансамбльни артистлери, сау къаллыкъла, адамлагъа къаллай бир зауукълукъ бердиле!

«Апсаты» ансамбльни жырчысы Козбаланы Акилиманы фахмусуна уа бюсюремеген адамны кёрмедик Къабарты-Малкъарда ол баргъан жерледе. Акилима кесини фахмусу бла уллуну, гитчени да жүрегине жол тапханды. «Къалай ариу жырлайды, къалай сейирлик

ауазы барды!» – дегенча бюсюреу сёзле эшитилгенлей тургъандыла. Фестивальны ахыр ингиринде да алай болгъанды. Ол Кечерукъланы Байдыматны «Къор болайым» деген жырын айтханды бу жол да. Анда суратлау кюч уллуду, магъана теренди. Алай, жыр не алапат болса да, жырчы аны татыуун чыгъармаса, тюкге да тиймейди. Аны себепли Акилиманы фахмусуна, миллет жыр искусствону айнытыугъа салгъан кыйынына энта да бир кере бюсюреу сёзюбюзню айтайыкъ.

РСФСР-ни халкъ артисти Къулбайланы Людмиланы аты Къабарты-Малкъардан тышында да белгиледи. Ол СССР-ни кёп халкъларыны жырларын бек уста айтхан фахмулу адамды. Узбек, азербайджан, украин, орус халкъ жырланы айтса, жюрегинг кётюрюледди, быллай фахмулу адамыбыз болгъанына къууанаса. Ол ингирде да алай къууандыргъанды Людмила бизни, тауча тынгылы жыр айтып.

Къарачайлы кыйы Батчаланы Лидия айтхан жырла Къабарты-Малкъарны радиосу бла терк-терк эшитиледи. Нек дегенде, алагъа тынгыларгъа халкъ бек сюеди, – ариу да, фахмулу да жырлайды Батчаланы Лидия. Бу жол а республиканы жамауаты жырчыны кеси бла да шагъырей болургъа онг тапханды. Абхаз республиканы сыйлы артисти Лидия Батчаева фестивальны бек иги жырчыларындан бири болгъанына киши даулашмаз, тейри.

«Жёгетей», «Алания» (Къарачайдан), «Таулан» (Кёнденден), «Жашлыкъ» (Жангы Малкъардан), «Эрирей» (Яникойдан) ансамбльлени жырларына да адамла къарсла, гюл кыйысымла бла тюбегендиле.

Бабугент элни ансамбли, жыр искусствону айнытыугъа уллу кыйын салгъандан тышында да, бу арт жыллада кёп заманлагъа дери халкъда айтыла турурча, кёп огъурлу иш этгенди – «Бабугент» деген жыр фестивалъла къурагъанды. Алагъа Къабарты-Малкъардан, Къарачай-Черкесиядан да кёп фахмулу адамла къатышып тургъандыла. Быйыл апрель айда уа ол ансамбльни артистлерини башламчылыкълары бла Къарачайда эки да халкъны – къарачайлыланы бла малкъарлыланы фестиваллары бардырылгъанды. Аны ючюн ол жашлагъа, ансамбльни башчысы, бу жол да халкъны ариу жырлары бла къууандыргъан Макытланы Арсеннге да ыспас этебиз. Не уллу иш да гитче затдан башланады, мени акъылыма кёре, искусствода гитче да, сансыз да зат жокъду.

Ингир бошалыргъа жууукълашады. Концертге

къатышхан артистле да, тыш къыралладан келген къонакъла да сахнагъа чыгъадыла, «Эльбрус» ансамбльни артистлери уа тойларын тохтатмайдыла – жарыкълыкълулуду. Алай артистледе, аланы фахмуларына къараргъа келгенледе да мудахлыкълэсленеди, – бу жарыкъ фестивалъны ахыр къюнюдо. Къабарты-Малкъарны бла Къарачай-Черкесияны культура министрлери Борис Темирканов, Темирланы Солтан, бизни республиканы Эркин профсоюзларыны Федерациясыны Советини председателини заместители, КъМССР-ни Баш Советини депутаты Отарланы Роза халкъны аллында сёлешедиле. Былайда бек алгъа бир затны белгилей кетерге сюеме. Бу фестивалъны юсюнден жазгъан репортажларыбыздан биринде бир-бир жууаплы адамларыбыз ёз тиллеринде хазна сёз айта билмей уялтханларын чертген эдик. Бу жол а, Отарланы Роза, – туугъанлы да шахарда ёсген къыз, тауча алай уста, алай оюмлу сёлешгенди, хар ким да бюсюерча. Таулу тауча сёлешгенликге, не махтау керекди дерикле да болурла. Угъай, бюгюнлюкде тилин, адетин, тёресин иги билгенлеге, айнытханлагъа махтау салыргъа керекбиз.

– Багъалы къарындашларым, эгечлерим, – дейди Къарачай-Черкес ССР-ни культура министри Темир улу Солтан, – бу жарыкъ фестиваль жангыз бир къунча ётюп кетди. Алай ол бизни бир бирибизге бютюнда жууукълэтенди, бюреклерибизни жылытханды. Къаллай бир адамгъа тюбедик, къаллай бир адам къарс урду фахмулудугъа. Сау болугъуз, жырларыбызны, тепсеулерибизни сюйгенигиз ючюн.

Къабарты-Малкъарны культура министри Б. Темирканов да фестивалъны юсюнден магъаналы сёз айтханды. Ма бир къауум тизгин: «Фестивальгъа да, ол баргъан кезиуню ичинде тюбеген, танышхан адамларыма да сау къалыгъыз дейме».

Бу жарыкъ ингирни ишин элтген Отарланы Роза фестивалъны къураугъа, бардыругъа къыйын салгъанлагъа, ахча бла болушхан мюлкlege, предприятялагъа, организациялагъа ыспас этгенди, тыш къыралладан, къарындаш республикадан келген къонакълагъа да алай. «Бу ишни халкъ этгенди да, халкъыма аперим! – дейди Роза. – Фестивалыбызны былай жарыкъ, былай къуралуулу болгъаны уа къарачай къарындашланы къошулгъанларыны хайырынданды».

Алайда къонакъла, къонакъбайла да бир бирлерине гюлле береди, залны ичи шарладан толады.

Тюркден келген Бапыналаны Ариу кёлю толуп

сөлешеди. Тюркде жашагъан, андан фестивальгъа келген таулуланы атларындан къызыу салам береди жыйылгъанлагъа. «Тамбла бюгюнден да уллу болсун къууанчыбыз, – дейди ол. – Битеу дунияны башында жашагъан адамланы барысына да игилик, мамырлыкъ, тынчылыкъ тилейме. Биз, таулула, тегерекге чачылгъанлыкъгъа, бек уллу юйдегибиз. Аны юйю бир заманда да оюлмасын».

Андан сора ол къонакъбайлагъа кеслерини художниклери ишлеген суратланы береди

Къыргъызстанны сыйлы артисти Мамедалиев кесини сёзюнде къарачай, малкъар, къыргъыз халкъланы араларында болгъан къарындаш байламлыкъланы юслеринден айтханды ёз тилинде, жырлап къууандыргъанды жыйылгъанланы.

Гогуйланы Зият Сириядан келгенди. Ол былай айтханды: «Бу байрамны бардыргъа кёп адам кечелерин, кюнлерин да бирге къошуп кюрешгендиле. Аллахха шукур болсун, фестиваль бек тап ётдю. Мен тилерик: тилигизни, динигизни унутмагъыз».

Дагъыда айтылгъандыла жүрекдени жылытхан, алгъа кёллендирген, тамбланы игилигине ийнандыргъан сёзле.

Сау къал, фестиваль!

Сау келе тур, жангы фестиваль!

1991 жыл, 6–12-чи сентябрь

«БАЛКАРИЯ» САХНАГЪА ЧЫГЪАРГЪА ХАЗЫРЛАНАДЫ

Кёп болмай правительство Къабарты-Малкъарны Къырал филармониясында «Малкъар» фольклор-этнография тепсеу ансамбльни энчи балансха чыгъарыу, анга юридический эркинликле бериу бла эм Къырал банкда анга энчи счёт ачыу бла «Балкария» къырал тепсеу этнография ансамбльге айландырыуну юсюнден бегим этгенди.

Малкъар халкъны къол чемерлиги бурун заманладан окъуна кёплени сейирсиндире келеди. Ол а халкъны жашау халы, аны харкюнлюк иши бла къаты байламлыды. Таулула юйлерин, арбаз бурууларын, ат жерлерин, кийимлерин, хар кюн сайын керек бола тургъан башха затларын да ариу, омакъ этерге бек суюгендиле. Кийиз, кюйюз оюула окъуна ол биз айта келген шартлагъа шагъатлыкъ этедиле.

Халкъыбызны жашагъан жери уа къыйын эди: къалын агъачы, таза сууу, ташы, хар заты да адамгъа жан салырча болуп тургъанлай, ардан-артха сюрго жерлери аз бола баргъанды. Ма аны себепли къыйынлыкъ бла мирзеу ёсдюре, малчылыкъ бла, уучулукъ бла кюреше келгенди. Жашауну хар жанын, хар айланчын да ёлюмсюз этген а халкъ жырларыбыздыла, элберлерибиздиле. Эрттеден келе келген адет, кылыкъ, намыс төрелерибиздиле.

Ким не хунерге да юйренсин, ол юйюрдөн башланганды. Чепкен согъаргъа, агъач ишге, кийиз этерге, тери ийлерге да, темир тюерге да. Этген затларыны тынгылылыгъы, таплыгъы ючюн да кюрешгендиле. Болсада халкъыбызны хунери алыкъа толу ачыкъланмагъанды, тийишли даражагъа жетдирилмегенди.

Фольклор чыгъармалада, малкъар халкъ жырлада биринчи темирчиге Дебет саналады. Ол битеу нартлагъа да керек затларын ишлеп тургъанды. Аны гюрбежиси Минги тауну бек башында орналгъанды. Ол кеси да отну, сууну, ташны, агъачны тилин да билгенди деп, алай кёргюзтюледи. Темирчиле ишлеген, аланы гюрбежилери орналгъан жер атла дагъыда бардыла. Сёз ючюн, Сукан жанында, Шыкы тийреледе, Эл-Тюбюнде Къоргъашинли дегенча жер атла. Къоргъашинли тау. Ол тийреледе жашагъанла, алайлада бурун заманлада да къоргъашини болгъан магъадан табып, эритип тургъандыла. Не уа Тёбен Чегемни огъары жанында Жез-Къулакъ деген жер ат, ол тийреде дагъыда Темирчи-Къол, Гюрбежи-Къол, Акъ-Топуракъ тийреледе Гюрбежи тала – алай, адам ишекли болмазча, юлгюле кёпдюле. Ала барысы да бурун заманлада окъуна бизни атабабаларыбыз жер байлыкъланы хайырлана келгенлерине шагъатлыкъ этедиле.

Хунери болгъанла, устала къууанч баргъан жерледе намысха, сыйгъа тийишли болгъандыла. Хант къангалада да бек сыйлы жер алагъа жетгенди. Ала ишлеген адырла, къамала, бичакъла эм башха затла тойда, оюнда ариу жырлагъанлагъа, ариу тепсегенлеге, эришиуледе хорлагъанлагъа саугъагъа берилгендиле.

«Меже» эришиу халда бардырылгъан оюнладан бириди. Аны башлардан алгъа, халкъ аслам жыйылгъан жерге, башларын бирге тутдуруп, юч уллу къурукъ орнатхандыла. Аланы аралары бла энишге къайиш жип жибергендиле. Жипни уа, жау сюртюп, учхалауукъ этгендиле. Ол юч къурукъну бирге къошулгъан жерине уа жип бла ары ёрлегеннге деп, бичакъ, къама, кюзгю

эм дагъыда аллай сыйлы затла салгъандыла. Жип бла ёрлеген а анда болгъан затладан бирин сайлагъанды. Тойда, оюнда тепсеп, жырлап хорлагъанла да аллай саугъалагъа тийишли болгъандыла.

Жашауну хар айланчыны кеси адети, кеси төреси болгъанды. Ала уа ол кюнледе бек уста жюрютюлгендиле. Сёз ючюн, жашны къызгъа кёзю къараса, къызны суйген жаш, къызны къарындашына саугъагъа къама бергенди. Жаш, аны эгечине дурус кёрсе, къаманы алгъанды, алмаса уа – белгиси болгъанды. Бир-бирледе уа къаманы, бичакъны орунуна жаш суйген къызыны къарындашына башха сыйлы затла да берип болгъанды.

Былайда дагъыда саугъа алыуну эм бөркню юсюнден бир шартны эсге салыргъа керекди. Аллай адетле, төреле бир-бирде къанлы жаулары окъуна шуёх этгендиле. Аллай жууукълукъ жюрютюу бөрк, башлыкъ алышыу бла да башланганды. Халкъыбызны адетлеринде, төрелеринде бир бирге жюрек сырын билдириуню шартлары кёпдюле. Былайда аланы барысын да ангылата турургъа онг жокъду. Халкъыбызны къол усталарыны юсюнден айта, халкъыбызны хунери ёлюмсюз бола баргъанына да къууаныргъа керекбиз. Кертиди, жангыз терекден бау болмаз дегенлей, аланы керелей барыргъа борчлубуз. Эллерибизде, район араларыбызда халыдан тюйме тюйгенле, эрттеден келген хунерлерибизни тиргизирге суйгенле да аз тюйюлдюле.

«Балкария» ансамбльни къурай туруп, Бачиланы Хамзат бла Курданланы Рашид кеслерини хунерлери бла алгъыннгы усталадан кем болмагъанларын кёргюзтгендиле. Ала миллет тепсеуге, адетлеге, төрелеге кёре керек затланы, кёп къалмай, барысын да ишлегендиле. Сёз ючюн, «Бийче тепсеуге» бийчени юй адырларын, кийимин эм дагъыда аллай кёп затланы ала жарашдыргъандыла.

Былайда дагъыда ансамблге болушхан бир къауумланы атларын айтыргъа керекди. Биттирланы Асхат тегене, Боллуланы Юсюп агъач къашыкъла, Таппасханланы Адилгерий сый къанга, Бозюланы Лиза – къалпакъла, КЪМАМИ-ни устазлары Темиржанланы Махти бла Атабийланы Исмайыл, поэт Ёлмезланы Мурадин – мюйюзле, поэтле Додуланы Аскер – талкъы, Геккиланы Магомет – кийик тери эм кёп башха затла бергендиле.

Ансамбльни жаратылыу къадарында да, кёп урунуу коллективлени къыйынлары барды. Мында тепсеген

жашланы бла кызыланы ал кезиуледе иш хакъ бла да ала кечиндире тургъандыла. Биз алагъа жюрегибизни теренинден ыразыбыз. Кызыларын, жашларын ансамбльге жиберген ата-анала да бу ишге битеухалкъ ишгеча къарагъандыла, уллу болушлукъ этгендиле. Ансамбльге къатышхан кызыланы бла жашланы кёбюсю бир бирге жууукъдула, тенгдиле. Болсада бир-бир ата-анала, сабийлери ансамбльге къатышыргъа суююп окъуна тургъанлай, аланы артха тартхандыла. Сагъыш этигиз, Москвагъа, Ленинградха, Киевге эм башха шахарлагъа окъургъа да жиберебиз кызыларыбызны, жашларыбызны.

Быллай кезиуледе адеп-кылыкъ, тукъум бети да кёз аллынга келедиле. Былайда уа кеси къанат туюбюзде окъуна сакъбыз алагъа. Къайда да болсун, кызы, жаш да, хар адам да кеси намысын кеси жюрютеди.

Да хар бирибиз да ол мени ишим туююддю деп къойсакъ, халкъыбызны искусствосуну, тоюну, оюнуну къадары уа къалай болсун?

Былайда бизни къууандыргъан шартланы юслеринден да бир къауум сёз айтыргъа керекди. Апполаны Альбертни, Толбайланы Магометни, Аппайланы Магометни, Къараланы Лейляны, Зезаланы Аминатны, Журтубайланы Оксананы, Жансуюланы Жаннетаны, Ахкубекланы Асланны, Энейланы Магометни, эгеч бла къарындаш Токумаланы Маринаны бла Борисни эм кёп башхаланы ата-аналарына да ыразыбыз. Таукенланы Мурат, Апполаны Альберт а кёплени да къууандыргъан, музыка инструментледе уста согъа билген жашладыла.

«Кабардинка» ансамбль къабартылыланы, «Балкария» ансамбль да малкъарлыланыдыла, анда къабартылыла, мында уа малкъарлыла тепсерге керекдиле дегенле уллу жангыладыла. Ала кёп миллетлени келечилерин бирикдиредиле. Хар ким, хунерине кёре, бир бирге болуша, ишни алай къурайды. Жашауубузну хар къалайындача, бу ишни да бирден къолгъа аладыла.

Будаев Станислав дюгерлиди. Ол «Балкария» ансамбльни къауумуна музыка училищеде окъуй тургъанлай кёшулгъан эди. Тепсерге, жырларгъа да юйрене, окъуун да бошагъанды. Битуев Аслан да бизге Нальчикни 8-чи орта школундан келгенди. Ол бек кыйын тепсеулеге юйренеди. Ольга Черныш оруслуду. Ансамбльге келгинчи да, миллет тепсеулени бир къауумлары бла шагъырей эди.

– Быллай кезиуледе адамны адамлыкъ кыйматы бегирек сезиледи. «Балкария» ансамбльни къууаргъа

хунери болгъан, тепсеу искусствону иги билген адам керек эди, – дейди Къудайланы Мухтар.

Аллай адам излеп, биз да сагъыш этгенбиз. Ахырында жыл саны жетип, солургъа чыгып тургъан огъурлу адамларыбыздан бири Мисаков Алиханнга тюбейбиз. Ол «Кабардинка» ансамблде 22 жыл ишлегенди. Бизге келип, болушуп тургъанлы да, иги кесек заман болады. Республикабызны сыйлы артисти Борис Нагудовну атын да уллу жүрек ыразылыкъда айтыргъа сюебиз. Ол жашы Романны да бизни коллективге къошханды, кеси да бизге болушханлай турады.

Ансамбльни ёзеге бола, аны аякъ юсюне сала келген РСФСР-ни халкъ артисти Улбашланы Мутай бу коллективни къадары ючюн бек жууаплы адамладанды.

Артур Лачинов, аскер юйрениулеге кетгинчи, «Кабардинка» ансамбльни ишине тири къатышханладан бири эди. Андан къайтхандан сора уа, ол кесини сюйген устазы Улбашланы Мутайны жокълагъанды. Аны бла бирге ишлерге сюйюп, «Балкария» ансамбльге келгенди.

Кертиди, хар жангы къуралгъан организациягъа келген ишчиле аны кеси бла бирге жаратылмайдыла. Ала башха жерледен келе, урунуу коллектив алай къуралады. Бери уа биз, ол андан, бу мындан келди дей эсек, ансамблде быллай бир къыз, быллай бир жаш тепсерикди, жырларыкъды дегенден угъай, ары келгенлени фахмуларын, хунерлерин белгилерге кюрешгенден айтабыз. «Балкария» ансамбльге уа жүреги тартмай, бир тюрлю бир итиниулюгю болмай, бир киши да келмегенди. Биз башында сагъыннганла башхала да, къайда айлансала да, республикабызны келечилери боллукъдула. Ол а жууаплы борчду.

8. 02. 1990

«БАЛКАРИЯ», АХШЫ ЖОЛГЪА АТЛАН!

Бу кюнню барыбыз да эрттеден сакълагъанбыз. Эсигизде эсе, 1988 жылда, апрель айда «Балкария» деген (ол кезиуде аты да белгисиз эди) ансамбльни къуралгъанына барыбыз да къууаннганбыз. Биринчи кюнден окъуна аны бар айыбын боюнуна алгъан «Алтын къол» кооператив (таматасы Къайталаны Исмайыл) эди. Ансамблибизни кючден тиргизиле келген оту ёчюлюп къалыр деген къоркъуугъа тюшген кезиулеге тюбеп

да, жарсыгъанбыз. Алай бизни фахмулу жашларыбыз бла кызыларыбыз РСФСР-ни халкъ артисти, республика саугъаны лауреаты Улбашланы Мутай, аты халкъгъа белгили балетмейстер Къудайланы Мухтар аны жокъдан бар этгенди. Ала кеслерине не иш хакъ, не тынчлыкъ, не тынгылы онгла излемегенди – битеу фахмуларын, кючлерин, билимлерин миллет културабызны айнытыугъа бергенди. Аланы ол огъурлу ишлери халкъны биргесине ёмюрден ахыргъа жашарыгъы уа даулашсызды.

«Ныгъыш» биригиуню адамлары да, ансамбльни аякъ юсюне салыр ючюн, халкъда айтылыучусуча, къая болуп сюелгенди.

Энди республиканы «Балкария» деген кырал тепсеу этнография ансамбли къанат къатдырып, уясындан учуп, жашау жолгъа биринчи ышангылы атламын этеди. Ол жыл бла жети ай бла жарымны ичинде 17 тепсеуге юйренгенди. Артист кийимле да тигилгенди. Хар тепсеуню магъанасына кёре, керек адырла да толу хазырлангандыла. Алай ансамбльни биринчи директору Таукенланы Идирисни башчылыгъында алагъа уллу кыйын салыргъа, кёп заман, ырысхы да къоратыргъа тюшгенди. Промышленность предприятияла, къурулуш организацияла, кохозла, совхозла, энчи адамла алай иги болушмасала, ансамбль аллай бир кийим, адыр къоллу болалмазлыгъы уа баям эди.

«Балкария» халкъгъа кёргюзтюрюк тепсеулени, кёбюсю мажюсю замандан къалгъан неда бек эрттегили, халкъда унутулуп тургъан тепсеуледиле.

– Бу этгенибиз ишни жаланда башланнганыды, – дейди Улбашланы Мутай. – Жашланы, кызыланы окъутхан, юйретген да эте, жашай келгенбиз. Мен аланы барысына да бек ыразыма. Алай, мындан арысында ансамбльни кесини студиясын къурамасакъ, фахмулу адамла жетишмей, кыйыналыргъа тюшерикди. Бу затны юсюнде ата-анала бизге кёллери бла болушурларын тилейбиз.

1990 жыл, 4-чю июнь. Ингирликде Нальчикде Къурулушчуланы култура дворецлерине адам сыйынып болмай эди. Тейри, билет табалмай, тышында сюелгенлени саны да андан аз болмаз эди. «Балкария» кырал ансамбльни биринчи концертине къараргъа онг тапханла уа, кеси жерлерине олтуруп, сахнаны жабыууну ачылырын ашыгъып сакълайдыла. Кёпле гюл кысымла алып келгенди. Омакъ кийинген, жарыкъ кёллю адамлагъа къарап, тейри, была бююннгю кюннге

ансамбльни артистлеринден кем хазырланмагъандыла деригинг келеди. Ала бир бирлерин миллет маданияты-бызны байрамы бла алгъышлайдыла.

Концерт башланыр заман жууукълашханлай, сахнагъа КъМАССР-ни Баш Советини Председателини биринчи заместители Чабдарланы Борис бла республиканы культура министрини заместители В. Л. Моллов чыгъадыла.

– Бюгюн биз уллу байрамгъа, «Балкария» къырал фольклор-этнография ансамбльни биринчи концертине, жыйылгъанбыз, – дейди Моллов. – Барыгъызны да бу жарыкъ байрам бла алгъышлайма.

Андан сора Моллов сёзню Чабдарланы Борисге береди.

– Багъалы жолдашла, бюгюнню кюн ёмюрден ахыргъа эсибизде турлукъ кюндю, – дейди Борис Къасымович. – Малкъар халкъны битеу дуниягъа аты айтылгъан жашыны, КъМАССР-ни халкъ поэтини, СССР-ни, РСФСР-ни Къырал саугъаларыны эм Ленинчи саугъаны лауреаты Къайсынны ёлген кюндю. Бусагъатда барыгъыз да, ёрге туруп, аны эсге тюшюрюрюгюзню тилейме...

Андан арысында Чабдар улу Къайсын быллай ансамбль къуараргъа эрттеден термилгенин, бюгюнню иш а бек алгъа аны осуятыны толгъанын кёргюзтген шарт болгъаныны юсюнден айтханды. Къайсын кибики адамларыбыз чачылып, тегюлюп – жокъ болуп къалыргъа жетип тургъан фольклорубузну бюртюк-бюртюк жыйгъанларын, къырал ансамблибиз аны мурдорунда къуралгъанын энчи белгилегенди.

– Бюгюн Къайсын, мында болса, аз къууанмаз эди, – дейди Борис Къасымович. – Ансамбльни коллективи бу кюннге дери бек кыйын жол сюргенди. Болсада адам аллай жолда чыныкъгъан этеди, къанат къатдырды. Аны узакъ жолгъа уа жаланда аллай чыныгъыулукъ элталлыкъды. «Ахшы жолгъа атлан, дуниягъа жангы туугъан сабий!» – дейик биз бу барыбызны да жүрек-лерибизге къууанч келтирген коллективге.

Сахнаны сол жанында ансамбльни оркестрине деп жарашдырылгъан жер миллет ышанладан байды. Алайда чалы, ариу кийиз, таулула бек эртте заманлада хайырланган музыка инструментле да бардыла. Ала-ны согъарыкъ жашла бла къызла да миллет кийим-лери юслерине тап жарашып олтурадыла.

...Къызыл къатапа жабыу ачылып, артистлерибиз сахнада кёрюнгенлеринде, оздуруп айтылгъаннга

санамагъыз, юйню ичине кюн тийген сунган эдик! Жашла, кызла, «Озайны» да жырлай, аякъларын тап ала, алай жумушакъ, алай эркин тепсей эдиле! Алагъа къарап, къачан эсе да бирде халкъыбызда жюрюген тойланы, къууанчланы ичине тошюп къалгъан сунаса кесинги. Къалай ариу адетлерибиз, жырларыбыз, тепсеулерибиз болгъандыла бизни!

Той да бара тургъанлай, ансамбльни солисткасы Токумаланы Марина, аякъ алыуун да бузмай, микрофонну къатына келип: «Балкария» фольклор-этнография къырал ансамбль сизни къызыу алгъышлайды! – дейди. – Аны художестволу башчысы эм тепсеулени салгъан РСФСР-ни халкъ артисти, республикалы саугъаны лауреаты Улбашланы Мутай, этнограф-балетмейстери эм тепсеулени салгъан Къудайланы Мухтар, музыка жаны бла башчысы Бегийланы Музафар, концертмейстери Апполаны Альберт, репетитору КъМАССР-ни сыйлы артисти Борис Нагудов.

М. Токумаева сёлешип бошар-бошамаз, залда жарыкъ къарсла къагъыладыла, той а барады.

Малкъар, къарачай халкъ бу тепсеуню тирлик жыйгъан кезиуде тепсегенди. Жашланы къолларында, берекет байракъла, бодуркъу, жора къобуз, кызланы къолларында уа – къонгуроула. Аланы хар бирини кесини энчи магъанасы барды Сёз ючюн, жора къобуз узун къурукъдан ишленнгенди. Анга къонгуроула тагъылыпдыла. Тюз чокайында уа, – атны къуйругъундан алыннган къыл. Къызланы къолларындагъы къонгуроуланы магъаналары уа, сабанларыгъыз хар жылда да иги битип, кёлюгюз, аланы тауушларыча, жарыкъ болсун деген магъанада жюрюгендиле.

Жашланы, кызланы кийимлери да жылны ол заманына – кюз артына – келишедиле. Къызланы бёрклери, къапталлары, жашла да, алагъа кёре, жаз кийимлерин алышындыргъандыла.

Андан сора артистле «Бийнёгер» деген жыргъа кёре салыннган тепсеуню бир кесегин тепсейдиле. Уучуну Акъ маралгъа жолукъгъан кезиуюн бек тап кёргюзтедиле.

Фольклор халкъны озгъан жашауундан, адетлеринден, төрелеринден барыбыз да сейир этерча, терен магъаналы хапар айтады. Ол магъананы тепсеу искусствону кючу бла, уллу суратлау усталыкъ бла кёргюзтюр ючюн а, фахму да, хунер да, тейри, тёзюмлюк да керекди. «Балкария» ансамбльни коллективи бу затны юсюнде кесини муратына жетгенди.

Таулада тюз тепсеуню тепсей билмеген хазна адам болмаз. Алай аны узакъ ёмюрледен келе келген магъанасына уа бирибиз да эс бурмайбыз. Ол жаш адамланы араларында суюмекликни отун тиргизирге онг берген тепсеудю. Жаш, ортагъа чыгып, тегерек айлана келип, кызыны аллында тохтап, онг кюолун журеги таба салып, тойгъа чакъыра эсе, ол кыызгъа бу сёзлени ангылатады: «Кел, бирге тепсейик, сени журегимден суюме».

Битеу тепсеуле ма ол халда барадыла, – халкъны келе келген жолундан, адетлеринден, терелеринден хапар айта. Ансамбльни концертине къарагъан адам, ол унутула баргъан ахшы миллет терелерибизни, адетлерибизни жаппа-жангыдан жашаугъа къайтарыр ючюн, уллу кыйын салгъанын ангылап, анга келю бла ыспас этмей кюоярыкъ туююдю.

Былайда энтта да бир тепсеуню – «Элияны» – юсюнден кысха айта кетерге суюме. Анда адамла, сермешге атланырдан алгъа, жыйылып, кенгешген этедиле. Тепсеуде ол бек иги ачыкъланады. Жашланы кийимлери, башларында такъыялары, кюолларында сюнгюлери, къалкъанлары. Юслеринде кубелери уа окъ ётмезча, сюнгю кирмезча затдан ишленнгенди.

Ансамбльни артистлери бу тепсеуню тепсеген заманда, биз китапладан окъуп билген история халла кёз аллыбызгъа келгенча боладыла, – эрттегили адамларыбыз бла, аланы жашау халлары бла, адетлери, терелери бла шагъырей болабыз.

«Балкария» кергюзтген тепсеулени кёбюсю мажюсю замандан къалгъандыла. «Голлу», «Къарашауай», «Марак», «Хардар» дагъыда башхала аллайладыла... Къарашауай жортууулгъа атланады. Сора жолда аны аллына бир атлы тюбеп къалады. Алайда ол аны бла сермеширге умут этеди. Къарашауай, сермеп, жолоучуну жамычысын тешгенде, ол эр киши угъай, кыыз болгъанын керюп, аны бла тепсеп башлайды.

Тепсеуледе от жагъаны, миллет адетлени, терелени, ата, ананы, тейрини сыйлылыкъларына баш урууну илишанлары да бек тап кергюзтюледиле.

Артистлени хар тепсеуленин магъанасына кёре – кийимлери. Ким да сукъланырча, ким да бюсюрерча, аriu кийимле. Концертни кезиунде хайырланнган башха адырларына да киши чурум табарыкъ туююдю. Аллай затланы хазырларгъа уа бек кёп кюч да салыргъа, ырысхы да кюоратыргъа тюшгенди.

Ансамблибизни артистлерини, музыкантларыны фахмуларына бек бюсюрегенбиз. Аланы барысыны да

итларын санап турургъа онг жокъду. Алай солистлени тукъумларын сагъына кетиуноу уа тюзге санайма. Ма ала: Энейланы М., Токумаланы М., Журтубайланы О., Токумайланы Б., Э. Шогенова, Къараланы Л., Б. Нагудов, Таппасханланы И., жырчыла Жанатайланы С., Таукенланы М., музыкантла Бегийланы М., Аппойланы А., Къазакъланы Л., А. Гашокова.

Хар тепсеуден сора жарыкъ къарсла къагъылгъанлай тургъандыла. Сахнаны уа гюл бахча сунар эдинг.

Концерт бошалгъанлай, залдагъыла ёрге туруп (мингден артыкъ адам), кёпге дери къарс уруп, артистлени биринчи жетишимлери бла кызыу алгъышлагъанларын билдире эдиле. Сора бир кесекден сахнагъа малкъар драма театрны директору Баразбийланы Исмайыл, театрда ишлегенлени Россей обществосуну Къабарты-Малкъарда бёлюмюно председателини заместители, КъМАССР-ни сыйлы артисти, республиканы музыка театрыны фахмулу артистлеринден бири Таукенланы Галина, поэт Мокъаланы Магомет чыгъадыла, «Балкарияны» коллективине алгъыш сёзлерин айтадыла.

Улбашланы Мутай, Къудайланы Мухтар, ансамбльни директору Таукенланы Идирис концертге келгенлеге ыспас этгендиле, ансамбльни ишин мындан арысында да бютюнда иги къулар ючюн, къолларындан келгенни аямаслыкъларын айтхандыла.

... Миллет культурабызны энтта да бир байрамы – «Балкария» ансамбльни биринчи концерти – ма алай бошалгъанды.

ТЕПСЕУЛЕРИБИЗ ТЫШ КЪЫРАЛЛАДА ДА КЪАНАТ КЪАКЪДЫЛА

«Балкария» фольклор-этнография кыырал ансамбль къуралгъан кюнюнден бери да къууандырады бизни. Биринчиден, ол бизни эрттеден бери да унутулуп тургъан тепсеулерибизге жангыдан жан салгъанды. Ол а малкъар халкъгъа ёмюрлюк саугъады, – аны миллет культурасына алтын хазна болуп кёшулгъанды.

Бу ишни юсюнде Къудайланы Мухтаргъа бла Улбашланы Мутайгъа ыспас этерге керекбиз. Ала, тохтамай, фольклорубузну мурдорунда жангы тепсеуле жарашдырадыла да, сора, аланы сахнагъа чыгъарып, халкъгъа саугъа этедиле. Сау болсунла!

Озгъан айда ансамблибиз бизни бютюнда бек

къууандыргъанды: ол тыш къыраллагъа гастрольлагъа барып къайтханды. «Балкарияны» баш балетмейстери Къудайланы Мухтар гастрольланы юсюнден толу хапар айтханды.

– Мен бу жолгъу жолоучулугъубуз ючюн бек алгъа Къабарты-Малкъарны сыйлы артисти Жаболаны Ленагъа ыспас этерге сюеме. Ол «Кабардинка» къырал ансамблде жыйырма жыл тепсегенди. Эки-юч жыл мындан алгъа Голландиягъа баргъанында, анда жашагъан Боташланы Муссагъа тюбейди. Мусса къарачайлы жашды, бизнесменди. Сёлеше келгенлеринде, «Балкарияны» хапарын айтады. Ол заманда Мусса Ленаны халкъла аралы культура араны президенти Ян Пепинг бла шагъырей этеди. Лена ушакъ эте келгенде, анга ишни болушун толу ангылатды – «Балкария» къачан, къалай къуралгъаныны, аны программасыны юсюнден тынгылы хапар береди.

Сора, 1992 жылда, июнь айда Ян Пепинг бир къауум нёгери бла бизге келеди, ансамбльни концертлери бла шагъырей болады. Ол Кавказда битеу тепсеу ансамбльлени ишлерин иги билгени себепли (Пепинг Кавказгъа, ол санда Гюржюге да келип, миллет тепсеулени ансамбльлеринден жаратханын кеслерине гастрольлагъа чакъырып тургъанды), аны кёлюне жетмеклик тынч иштуюл эди. «Программагъыз кючлюдю, – дейди ол, – фольклоругъуз байды. Алай жашларыгъыз бир кесек къарыусуз тепсейдиле, ала бла кёбюрек ишлегиз. Къысхасы, ансамбльни жаратханма, 42 адамны, ол санда эки адамны кеси хакъыма гастрольлагъа чакъырама.

Ян Пепинг керек документлени жарашдырады, гастрольлагъа къачан атланырыгъыбызны билдирирге айтып кетеди.

Ма алай башланганды «Балкарияны» тыш къыраллагъа жолоучулугъу.

1993 жылны апрель айыны бешисинде Варшавагъа барып тюшебиз. Анда бизге Ян Пепинг тюбейди. Несин айтаса, хар зат да бек иги, бек алапат. Шевякова шахарда (Варшавадан 490 километр узакълыкъда) биринчи концертибизни кёргюзтебиз. Тюзюн айтсам, концерт башлангынчы, тегерекге-башха кёз жетдирген эдим да, бу келген адамла малкъар тепсеулени хазна ангыласынла деп, бек къоркъгъан эдим. Ол къоркъууму Улбашланы Мутайгъа да айтдым. Мутай, сау болсун, кёл этдирди манга: «Къоркъма, «Балкария» Малкъарны жерге къаратмаз...»

Залгъа адамла сыйынып болмай эдиле. Тоюбуз, ке-

лишимде айтылгъанына кёре, бир сагъат бла он минут барыргъа керекди. Алай бизни, сахнадан жибермей, эки сагъат бла беш минут тыйдыла.

Концертден сора бизге Халкъла аралы фестивалъны президентини экинчиси Герат Новак келеди. Жетишимлерибиз бла алгъышлайды, банкетге чакъырады. Ол концертни кезиунде суу да келтиртеди, артистлеге кёл этдиреди. Герат Новак бла ушакъгъа мен, ансамбльни солисти Энейланы Магомет, къобузчусу Аппойланы Альберт, ол къарачай къарындашыбыз Боташланы Мусса, Ян Пепинг, сора Новакны адамлары къатышхан эдик. Хар затны да юсюнден хапарлаша келгенибизде, Герат Новак айтады:

— Келир жыл август айда халкъла аралы фестиваль боллукъду Анга къыралны ансамбльлери къатышырыкъдыла. Ары «Балкарияны» да чакъырабыз. Быйылыны августунда уа сабий ансамбльлени фестивалларын къуарырыкъбыз. Ары уа студиягъызын жашларын, къызларын къурагъыз...

Кече алайда — Шевакова шахарда — къалабыз. Эрттенликде уа, тынгылы сыйлагъан да этип, ахшы жолгъа ашырадыла. Ол кюн окъуна Голландияны Хестен деген шахарына жетип тохтайбыз. Анда, шахардан беш километр узакъда, агъач ичинде бир ариу юйчукледе юч кюн солутадыла — бу жерни хауасына, халына юйюрсюнюгюз деген акъылда. Аш-азыкълары татыулу, татымлы, жетишимли. Биз айланган, жүрюген жерледе кирсизликни, тизгинликни юсюнден айтып тауусаллыкъ туююлме. Тютюн къыйырынгы, уялмай, жол жанына атып кеталлыкъ туююлсе. Ол уллу дерс эди тышындан баргъаилгъа. Бизге нек жарамайды алача жашаргъа?!

Юч кюн солугъаныбыздан сора, Голландияда Алкмаарда концерт кёргюзтебиз. Экинчи кюн а Гаага шахарда. Алгъыннгы Совет Союздан, ол жерлеге барып, той этген бизни ансамблибиз биринчи болгъанын халкъны айтыуундан билдик. Аллай хапарны Еншеде, Утрехт, Амстердам, Роттердам шахарлада жашагъанладан да эшитген эдик.

— Голландияда онбир, Германияда бир, Польшада да бир концерт кёргюзтдюк. Бек игиси — уллу, гитче да артистлерибизни фахмуларына, адеплиликлерине, сахнада, тышында да кеслерин жүрютююлерине бюсюрегендиле. Жашла, къызла да миллетни, къыралны намысларын тёпелеринде жүрютгендиле. Биз баргъан жерледе, Турциядан кёчюп келип, кёп адам жашай эди.

Ол санда малкъарлыла, къарачайлыла, адыгла, чеченлиле, ингушлула, джугерлиле, абхазлыла да аз туюл.

«Сизни кибик, аз халкъы болгъан миллет кесини культурасын, фольклорун былай иги къалай сакълагъанды? – деп, сейир-тамаша бола эдиле концертлеге къарагъанла, артыгъыракъда тюркюле. – Биягъы совет пропаганда болур ансы, сиз Россейде кесигизни фольклоругъузну, культурагъызыны былай тынгылы сакъларгъа къолугъуздан келир амалы жокъ эди», – дей эдиле кёпле.

«Быллай ариу, шатык тили болгъан хакъ эндиге дери къайда бугъуп тургъансыз, кесигизни билдирмей», – деп, бек къадалып сора эди бир тюркю уа.

Аланы хар бири бизге болушургъа асыры суйгенден, тегерегибизге айланганлай турдула. Бир жол Голландияда концертлерибизден бирине тёрт жюзден артыкъ абхазлы келген эди. Амстердамда жашагъан тюркюле концертлерибизни юзюклерин телевидениягъа алдыргъандыла. Ала бизни тепсеулерибизни Тюркде, башха къыралада да кёргюзтюрге сёз бергендиле.

Амстердамда жашагъан къарачайлыла (бизге айтханларына кёре, анда 45 къарачай юйюр барды) концертибизге бири къалмай келип, тепсеулерибизге къарагъанларында, къобуз тартыулагъа тынгылагъанларында, ачыкъ жияй эдиле. Ала къалай термиледиле ата-бабаларыны жерлерине! Къарачай къарындашларыбызны аллай халларын кёргенибизде, бизни да кёлюбюз толгъан эди.

Голландияда, Германияда, Польшада къууанч, мудах тубешиуле да кёп болдула. Аланы барысы да ёмюрден ахыргъа эсибизде къаллыкъдыла. Мен ангылагъандан, бу жолоучулукъ артистлени да, ансамбльни оноучуларыны да жууаплылыкъларын кётюрюрге керекди. Профессионал коллектив, кесини усталыгъын, хунерин ёсдюрюр ючюн, арымай-талмай кюреширге борчлуду.

Биз бу жол гастрольларыбызны бошагъандан сора айтылгъан сёзлени юлгюге келтиирге сюеме.

– Кавказдан келген кёп ансамбльлени концертлерине къарагъанбыз, – деген эди Ян Пепинг, – жаныгъызгъа тиймесин, аланы бир-бирлери сизден кючлюрек эдиле. Алай программагъыз а башхаланы программаларындан игида онгуду. Сахнада сизни тойларыгъыз тюз да спектакльге ушайдыла. Кертиди, мында халкъ сизни фольклоругъузну ангыламазлыкъ сунган эдигиз да, кёрдюгюз, къалай иги болду иш, – хар ким да бек бюсюреди тойларыгъызгъа-спектакльлеригизге. Хар

жерде да бирсагъатлыкъ концерт эки сагъатдан аз заманы бармады.

Ахырында Ян Пепинг усталыгъыбызны, хунерибизни кёл салып айнытыргъа керек болгъаныбызны юсюнден къайтарып-къайтарып айтды.

Тыш кыраллада бизге уллу кьонакъбайлыкъ этдиле. Батчаланы Мусса уа кече-кюн да биргебизден айырылмады. Голландияда Саджи (туктумун жазмагъанма, жарсыугъа) деген къарачай жаш, бизни барыбызны да юйюне чакъырып, эки къой союп, жарагъан халда кьонакъбайлыкъ этген эди.

Ол кыралда «Балкариягъа» саугъагъа «Ионика» — пианиногъа ушаш музыка инструмент — бергендиле. Ол бек багъалы саугъады.

Ишибизни бошاپ, жолгъа атланнганыбызда, бизни ашырыргъа келген адамладан кёпле, жияп: «Энтта да къайтып келмей къалмагъыз», — деп, къатлап-къатлап тилей эдиле.

Дагъыда бир иги ишни унутуп барама. Бизни халкыбызда «Хычыуман» деген тепсеу болгъанды. Мен аны тапмай айланнганлы, жыйырма бла беш жыл бола эди. Бу жол а насыбым тутду да, аны Голландияда тапдым. Аны къайсы тартыу бла тепсерге кереклисин да, магъанасын да Батчаланы Мусса юретди. Ол, къарачай-малкъар культурагъа, искусствогъа уллу эс бургъан адамды. Аны алайлыгъы бу жол «Балкарияны» адамларына этген игилигинде окъуна кёрюнюп турады.

ЖЫРЛАРЫНДА — МИЛЛЕТНИ СЫФАТЫ

Биз жаланда: Отарланы Омар фахмулу жырчыды деген оюмну айтыу бла чекленсек, кёплени кюдюрюр эдик кесибизге. Къарачайда, Малкъарда да, Омарны ауазын эшитгенлей, сагъайып тынгыламагъан ким барды — уллуда, кичиде да?

Суусапха иги айрандан толу гоппанны узатханча, суйгенинги салам къагъытыча, ананы кёкюрек жылыууча, хычыуунду ол; танг жарыгъыча, кюн таякъларыча, тау тёпелерича, ариуду; кишиликни жюрек отун, къаяча тёзюмлюгюн суратлагъан кючдю ол ауаз барыбызгъа да. Миллетни жарсыуу, къууанчы, ахшы умутлары, сагъышлы оюмлары да эшитиледиле Омарны жырларында. Аланы барысы да халкыбызны тарыхыны ёмюрлюк бетлеридиле; хар биринде миллетни сыфаты суратланады.

«Фахму, заманны кючлю желлерине кесин элтдирмей, кесине узакъ ёмюрлюкню алады», – дегенди Къайсын Кязимни юсюнден жазгъан статьяларындан биринде. Бу терен магъаналы оюм Отарланы Омаргъа да алапат тап келишеди Халкъ жырчыбызны аты да ёмюрлюкдю, – аны фахмусу кёп тёлюлеге халал къуллукъ этгенлей турлукъду. Омар айтхан жырла бир заманда да эски боллукъ туююлдуле, миллетибизни биргесине жашап, къыйын кюнюнде билеклик эте, жүрек жылыу да, таукеллик да бере, къууанч кюнюнде аякъ да бюкдюре барлыкъдыла. Ол жырла уа кёпдюле – төрт жүзден артыкъ!

Биз да, Отарланы Омар бла бир кезиуде жашагъанла, – аны бла ушакъ этерге, хант къангагъа олтурургъа, сёзюне, жырына тынгыларгъа онг тапханла, насыплыбыз. Къалай сабыр, къалай оюмлу, къаллай бир кёпню билген адамды ол! Омар, озгъан заманладан, бек алгъа уа халкъ жырланы тарыхларындан хапар айтып башласа, эрикмей, кече, кюн да тынгылап турлугъунг келеди. Алай, Къарачай, Малкъар да бирча намыс берген республиканы халкъ артисти, Къарачайда Семенланы Сымайыл атлы саугъаны биринчи болуп алгъан адам, кесин кётюрюп, махтаныб'а бирда кёрмезсе. Ол хар инсанны да суюди, хар кимге да игилик излейди.

Отарланы Мухамматны жашы Омар 1916 жылда Басхан ауузунда Гирхожан деген тау элде туугъанды. Андан атлары саулай къыралгъа айтылгъан фахмулу адамла чыкъгъандыла. Юлгюге, халкъ поэтлерибиз Отарланы Керим, Зумахъулланы Танзиля, жазычу, драматург, поэт Этезланы Омар, фольклорчу эм назмучу Отарланы Саид, филология илмуланы доктору Отарланы Исмайыл (Омарны кичи къарындашы), дагъыда башхала. Аланы хазна къалмай барысы да культурагъа, илмугъа кеслерини жолларын халкъ чыгъармачылыкъдан башлагъанларына ишексизбиз. Аны айтханым, жазычуланы, назмучуланы къайсы бири да чыгъармачылыкъ ишге халкъ жырладан, жомакъладан, таурухладан юйреннгендиле. Омар а айтып тауусмаучуду ол гитче заманында Гирхожанны ныгъышында халкъ жырчыла къураучу эришиулени. Тойлада да эришип болгъандыла ала, Омар да алагъа къошулуп. Эжиуню иги эталмай, жырны бузгъан адамны уа, жыйындан терк чыгъарып, орунуна башханы – фахмулуну – сайлагъандыла. Омар айтханнга кёре, жыйындан къысталгъанны жанына тиймегенди. Ол аллай кюнледен сора

эжиу этерге, жырларгъа да къадалып юйренгенди, экинчиде жыйын бедишлиги болмаз ючюн.

– Аллай эришиуледе айтылгъан жырланы кёбюсю суймекликге, жигерликге, табийгъатны ариулугъуна, сурлугъуна да аталгъан жырла эдиле, – деп эсгереди Омар. – «Татаркъанны жырын», «Къубадийланы жырларын», «Рачыкъауну жырын», «Домалайны», «Къанаматны», «Батырланы» айта билмеген а Гирхожанда хазна жырчы жокъ эди.

...Отарланы Омар жыр айтыргъа ненча жыллыгъында тюзелгенин сорсанг, хычыуун ышара, сабий заманында анасы Барина айтханны эсине тюшюрюучюдю: «Омар къарынымда болгъанында окъуна жырлаучу эди», – деп, тенглерин кюлдюрюп тургъанды ол. Алай Омарны жыр искусствону уллу жолуна чыгъыууна бек алгъа гирхожанчы жырчыла себеп болгъанлары даулашсызды. Ол, школда окъугъан заманында окъуна, жюзге жетип халкъ жырыны кёлюнден билгенди.

Отузунчу жыллада республиканы башчыларыны оноулары бла фахмулу адамладан къуралгъан къауумла, элlege жюрюп, тепсей, жырлай билген жашланы, къызланы сайлап, аланы Нальчикге келтирип, окъутуп, искусствону жорукъларына кйретип тургъандыла. 1939 жыдда Гирхожаннга да барадыла экеулен: Антонина Александровна Калмыкова бла Александр Михайлович Покровский. Омар айтханнга кёре, элни таматалары аланы тюзюнлей школгъа элтедиле. Омар тогъузунчу классны окъуучусуду. Къонакъла фахмулары болгъан, жырларгъа суйген жашлагъа къарай келгенлерин ангылатадыла окъуучулагъа, устазлагъа да. Сора Омаргъа жыр айтдырадыла. Ол «Дюгер Бадинаты, Малкъар Басияты» деген жырыны айтады.

Нальчикден келгенле излегенлерин тапханларына къууанадыла.

– Ненча жыр билесе? – деп сорады Александр Михайлович.

– Жюз жырыны жангылмай айталлыкъма, – дейди Омар, таукел ауаз бла.

– Биз мындан алда къабарты хор къурагъанбыз, дейди Покровский. – Фахмулу жырчыланы бирге жыйып бошагъаныбызлай, малкъар хор да ишлеп башларыкъды. Биринчи сентябрьде Нальчикге келирге керексе. Сен атынг къыралгъа айтылырча жырчы боллугъунга ийнанама!

Алай бла, Отарланы Омар ол жыл сентябрь айда Нальчикде кѣабарты хорда ишге тохтайды, окъууун да бардырады. Омар устазларына: композитор Александр Михайлович Покровскийге, хорну башчысы, композитор Трувор Карловичге Шейблерге, профессор Арсен Михайлович Авраамовха бюгюн да айтады уллу жюрөк ыразылыгъын.

Аз-аздан хоргъа таулу жашла, къызла да кѣпден-кѣп жыйыла башлайдыла. Тѣбен Чегемден Деваланы Адрахманны кызы Бийгъат да келеди хоргъа. Басханчы жаш бла чегемли кыыз (Омар бла Бийгъат) бир юйор кѣурайдыла. Ала, бир бирге билеклик, тенглик эте, кѣуанчлы жашагъанлы, алтмыш жыл озду. «Андан бери юйдегим бла бир бирибизге сакъ болгъанлай келебиз. Ол болмаса, мен жырчы да болмаз эдим», – дейди Омар.

Урушну, кѣчгюнчюлюкню заманларында да Омарны жырлары халкъгъа кюч-къарыу, таукеллик берип тургъандыла. Жыр айтылмай, кѣобуз, согъулмай, тохтаса, жашау да тохтарыгъын иги биледи ол.

Халкъ ийнагъы Омар кеси да кѣп жыр этгенди. Мѣчюланы Кязимни, Кѣулийланы Къайсынны, Мамеланы Ибрахимни, Семенланы Сымайылны, Къаракетланы Иссаны, Акъбайланы Сымайылны, Биджиланы Асхатны, Батчаланы Абдул-Керимни иги кесек назмуларына макъамла кѣурагъанды. Аны жырлары энчи китап болуп да басмаланнгандыла.

Кязим айтханлай, назмучугъа, жырчыгъа къартлыкъ жокъду. Омар, узакъ ъмюрлю бол! Халкъыбыз да, жырларынга тынгылай, кѣууанчлы жашасын!

ИЛМУНУ БИЙИКЛИГИНЕ ЖЕТИШГЕН ЖАШЫБЫЗ

Хар халкъны да барды миллетини атын дуниягъа айтдыргъан факмулу адамлары. Насыпха, малкъар халкъ да аллайладан юлюшсюз тюйлдю. Кѣулийланы Къайсын, Залийханланы Михаил – биринчиси литературада, экинчиси илмуда сау кыралда кѣп адамны кѣолундан келмеген бийикликке жетишгендиле.

Залийханланы Чокканы жашы Михаил илмуда болдургъан тауушлукъ хорламлары ючюн СССР-ни Илмула академиясыны керти член корреспондентине айырыл-

гъанды. Михаил Север Кавказдан ол атха тийишли болгъан биринчи алимди, 12-чи апрельде 1991 жылда Нальчикде Къурулушчуланы культура дворецлеринде болгъан жыйылыу да, тейри, байрам десек тюз боллукъ болур, ма ол затха аталгъан эди. Ары къыралыбызны кёп жерлеринден атлары дунягъа айтылгъан алимле, партия, совет къуллукъчула, кеси республикабызны эллеринден, шахарларындан урунуу коллективлени, интеллигенцияны келечилери, студентле келген эдиле.

Байрамны КъМССР-ни Министрлерини Советини Председатели М. Ш. Мамхегов ачады эм Залийханланы Чокканы жашы Михаилни СССР-ни Илмула академиясыны керти членине айырылыуу республиканы жашауунда ёмюрден ахыргъа историяда къаллыкъ иш болгъанын энчи белгилейди. Ызы бла башха республикаладан, шахарладан келген къонакъланы атларын айтады, алагъа халкъны атындан жорек ыразылыгъын билдиреди. Андан сора ол сёзю КъМССР-ни Баш Советини Председатели В. М. Коковха береде.

В. М. Коков РСФСР-ни Коммунист партиясыны рескомуну, КъМССР-ни Баш Советини Министрлерини Советини атларындан Залийхан улуну кызыу алгъышлагъанды.

География илмуланы доктору, Бийик тау геофизика институтну директоруну заместители Л. М. Федченко Михаил Чоккаевични жашау жолу бла жыйылгъанланы шагъырей этеди.

– Мен Залийхан улуну бек эрттеден танийма, – дейди ол. – Михаил геофизика институтха ишлерге 1962 жылда келген эди. Мен а андан бир кесек кечирек – аспирантураны бошагъандан сора. Ол лаборантдан институтну директоруна дери ёсгенди, битеу дунягъа аты айтылгъан алим болгъанды. Михаил Чоккаевич геофизиканы, гляциологияны, экологияны юсконден кёп санда докладла бла алимлени халкъла аралы жыйылыуларында, симпозиумларында бла конференцияларында сёлешгенди. 215 илму иш бла 6 монография басмалагъанды, Социалист Урунууну Жигити деген атха тийишли болгъанды. СССР-ни халкъ депутатына айырылгъанды. Мындан алгъаракъда дагъыда бир къууанчылы иш болгъанды – академик Залийханланы Михаил Чоккаевич ООН-да Бийик консультация советни членине айырылгъанды.

Малкъар халкъны керти жашы илмугъа кёлю бла берилгенди. Ол кезиунде аты айтылгъан альпинист

да болгъанды, жамауат ишледен а студент заманындан бери да айырылмагъанды. Алай, башда айтханыбызча, илмуда уа бийикден-бийикге ёрелгенлей келеди. Михаил Чоккаевич 1972 жылда Ленинчи комсомолну илму-техника жаны бла сауугъасыны лауреаты болады. Ол кезиуде Нобель сауугъаны лауреаты, академик Миллионщиков Залийхан улуну илмуну бийигине ёрлегенине толу ийнаннганыны юсюнден тынгылы сёз айтхан эди. Михаил академикни ол ышаныулуугъуна кертчиди – 34-жыллыгъында илмуланы доктору болады, 1984 жылда уа кыралны менме деген университетлерини бла институтларыны алимлери Михаил Чоккаевич СССР-ни Илмула академиясыны член-корреспондентине айырылыргъа тийишли болгъанын бирча айттып, аны кандидатурасы жанлы болуп сюеледиле.

АБШ-ны миллет экология программасыны башчысы профессор Марлотт Нальчикде Бийик тау геофизика институтда эки кере болгъанды эм аны алимлери кеслерини тинтиу ишлери бла Американы алимлерин озгъандыла деп, таукел айтханды.

Аллай бир бийикликге жетип тургъанлай да, Михаил Чоккаевичде болгъан сабырлыкъгъа, менсинмеулюкге сейир-тамаша болгъанлай турабыз – анда адамлыкъ бек уллуду. Баям, аны алай алгъа барыууна, хар кимге да къолундан келген болушлукъну этгени да болуша болурла дейме.

Къууанчлы жыйылыуда къонакъладан, кеси республикабыздан да отуздан артыкъ адам сёлешгенди. РСФСР-ни Компартиясыны Дагъыстан рескомуну секретары З. Ф. Пулатов Михаилни эрттеден таныгъанын, аны фахмусуна баш ургъанлай жашагъанын айтханды. «Михаил, – дегенди ол, – быллай бийикликге фахмусу эм арымай-талмай ишлеую бла жетишгенди. Аны ауазы кесибизде, тыш кыраллада да ачыкъ эм таукел эшитиледи».

Ахырында ол Залийхан улугъа «ДССР-ни илмусуну сыйлы къууллукъчусу» деген ат аталгъаныны юсюнден кеси республикаларыны Баш Советини Указын окъугъанды эм алимге диплом бергенди. Ызы бла, тау адетде болуучусуча, Михаилге бухар бёрк, чепкен кийдиргенди, ДССР анга сауугъагъа жерленнген ат бергенин айтханды.

Къарачай-Черкес облисполкомну председатели, РСФСР-ни халкъ депутаты Хубий улуну (бу областдан къууанчха 25 адам келген эди) сёзюне да жыйылгъанла уллу эс буруп тынгылагъандыла. Ол, биринчиден,

Къарачай-Черкесияны халкъыны эм энчи адамланы атларындан Залийханланы Михаилни къызыу алгъышлагъанды. «Малкъарны байрамы Къабартыны да байрамыды, сизни байрамыгъыз бизни да байрамыбызды, саулай Кавказны да байрамыды,» – дегенди ол.

Хубийланы В. И. Михаилге саугъагъа жамычы кийдиргенди, жерленген къарачай ат да келтиргенлерин айтханды.

Къабарты-Малкъарны Эркин профсоюзларыны федерациясыны советини председатели П. К. Таов, РСФСР-ни Компартиясыны Прохладна шахар комитетини биринчи секретары А. А. Власов, Тырныаууз шахар комитетини экинчи секретары Хутуйланы Л. Ш., «Акъ суу» совхозну парткомуну секретары Геккиланы З. Д., «Тёре» жамауат организацияны председатели Зокаланы З. Ш., СССР-ни Къоруулау министрствосуну аскер-хауа кючлерини командуючисини заместители генерал-лейтенант А. И. Аюпов, Азербайджандан келген алим И. А. Алиев, Къашхатауну орта школуну устазы Расулланы Р. М., Лашкутаны орта школуну устазы, КъМССР-ни халкъ депутаты Гемуланы Г. М., халкъ депутатланы Урван эм Басхан район Советлерини толтуруучу комитетлерини председателълери Х. Х. Сохроков бла З. А. Нахушев эм кёп башхала бу жыйылыуну республиканы бек жарыкъ байрамына санагъандыла.

СССР-ни Илмула академиясыны член-корреспонденти Ю. А. Жданов кесини сёзюнде былай айтханды:

– Бюгюн Залийханланы Чокканы юйюнде биринчи кере болгъан кюнюм эсиме тюшдю, – ол 1940 жылда эди. Ол заманда Мишаны жаланда бир жылчыгъы бола эди. Аны къоюнума алып, эркетип туруучуму унутмагъанма...

Мишаны илмуну кенг жолуна чыгъаргъа себеп болгъаныма къууанама. Кёресиз энди уа – устазын хорлагъанды! Михаил не уллу махтаугъа да тийишлиди, – ол фахмулу, тюз ниетли адамды. Битеудуния илмуну айныууна тийишли юлюшюн къошхан алимди.

Къабарты-Малкъар къырал университетни ректору, СССР-ни халкъ депутаты В. К. Тлостанов, республикада кёп къууанчлагъа къатыша келгенин, алай бюгюнню къууанч аланы бирине да ушамагъанын белгилегенди. «Адам саны аз болгъан малкъар халкъны жашы бизни намысыбызны кёкге кётюргенди. Миша, сенича жашларыбыз кёп болсунла», – дегенди ол сёзюню ахырында.

Илму-излем институтну партия организациясыны

секретары Х. М. Думанов, халкъ депутатланы Чегем райисполкомуну председателини заместители Къалабекланы С. З., СССР-ни Илмула академиясыны география институтуну директору В. М. Котляков да Залийхан улуну илмуда этген жетишимлери бла жюрекден алгышлагъандыла.

Жыйылыуну аты бла къыралыбызны кёп жерлеринден, атлары дуниягъа айтылгъан адамладан, ол санда СССР-ни Баш Советини Председатели А. И. Лукьяновдан алгышлау телеграммала келгендиле.

Михаил Чоккаевич, жыйылыуда сёлеше, ары келгенлени барысына да жюрек ыразылыгъын билдиргенди.

Ахырында «Балкария» ансамбльни бла филармонияны артистлери уллу концерт кёргозтгендиле.

ДУНИЯГЪА ОЛ ТЕПСЕРГЕ ДЕП ТУУГЪАНДЫ

Бир тюрлю даулашсыз, жашчыкъ ол заманда тамбасыны юсюнден сагъыш этмегенди. Жаланда фахмучугъуна, тойлада, таматала тилеп, ортагъа чыгъарып тепсетгенлерине, къолчукъларын, къуш къанатларынча, кенгнге керип, эки аягъыны жерге тийгенлерин кеси да хазна сезмей, аякъ бюкгенине къууана жашагъанды ол. Тенглери арасында намысы бийикде жюрюгени, устазла, башха эллиле махтагъанлары хычыуун кёрюнгенлей жашагъан эсе да, кесин бирсиледен алгъа салмагъанды. Аны къой, таматала угъай да, тенглери айтхан жумушну окъуна андан алгъа, андан тынгылы киши да тындырмагъанды. Ол ышаны ючюн да суйгендиле адамла Мутайны.

— Исмайыл, жашчыгъынг аман кёзден къалсын, бек залим тепсейди, — деген сёзле да тюрлендирмегендиле Улбашланы гитче Мутайчыкъны ариу халын, намысха, тенгнге сакълыгъын. Аны атасы Исмайыл, анасы Салихат а, ётюрок жарамаз, жашчыкълары бла ёхтемленгендиле. Тойгъа чакътырылсала, Мутайны биргелеринден айырмаучулары да ол себепден эди. Сёзсюз, ала да жашлары адепли адам болуп ёсерин жалчытыр ючюн, къолдан келгенни этгендиле. Шауурдат элни, анда табийгъатны ариулукълары да, къобуз таууш да ата, ана ауазына къошулуп, жашны алгъа учундургъандыла. Малкъар ауузунда тойланы кёбюсюнде уа къобуз сокъгъан Къазийланы Билял болгъанды. Артда, кёп жылла озгъандан сора, аты сау къыралгъа айтылгъан, Къабар-

ты-Малкъарны халкъларыны хореография культура-лары битеудуния хазнасы болурча бийикликге кётюрген Мутай музыканы тепсеулени жанына ма аны ючюн да санагъанды.

Кюнлени биринде, отузунчу жылланы ал кезиунде, Мутай арталлыда эсинде болмагъан жолоучулукъгъа атланады: жашны фахмусуна бюсюреген эсли адамла аны, Шауурдат элден Нальчикге келтирип, Ленинчи окъуу шахарчыкъда школ программа бла окъутхан да эте, тепсеуге кёл салып юйретедиле.

Ол заманда, 1933 жылда, ВКП (б)-ны Къабарты-Малкъар обкому бла облисполком окъуу шахарчыкъда миллет тепсеулени студиясын ачаргъа, ызы бла уа аны мурдорунда халкъ тепсеулени биринчи ансамблин къу-раргъа оноу этген эдиле. Айтылгъан сёз жашауда мычымай бардырылады, – аллай ансамбль къуралады, аны таматасына Рахайланы Якуб салынады. Улбаш-ланы Мутайны тепсеу искусствону кенг жолуна атлан-дыргъан да бек алгъа ол болгъанды.

Элли жашчыкъгъа ара шахарда хар зат да сейир эди: юйле уллула, орамла кенг, адамла уа – кёп миллетни келечилери. Жыл санлары келген эр кишилени бла тиширыуланы окъуу шахарчыкъда дерсlege жүрюген-лери да бир къужур кёрюнеди Мутайгъа. Аны насыбына, не окъууда, не тепсеулеге юйрениуде жунчумайды, бери келгенине сокъуранып, юйге да тартдырмайды. Алай Шауурдатха уа бек тансыкъ болады. Кертиди, ата, ана, башха жууукъла да Нальчикге терк-терк келедиле, аны кёре.

Къалай къууанчлы эдиле аллай кезиуле. Алай 1933 жылны кеч кюз артында ансамбльни биринчи концер-тин кёргюзтгенлерини къууанчын а жаш ёмюрге да унутурукъ туююдю. Къаллай бир кёп адам жыйыл-гъан эди ансамбльни тоюна къараргъа! Республиканы оноучулары да, бири да къалмай – анда. Улбашланы Мутайны онжыллыкъ таулу жашчыкъны, тепсегенине уа концертге келгенлени барысы да ёрге туруп къарс-ургъанларын кёпле бюгюн да эслеринде тутадыла. Ол ингирде къалай насыплы эди Мутай!

Андан сора ансамбльни адамлары кеслерини ишлери-не бютюнда уллу жууаплылыкъ бла къарайдыла; жангы тепсеулеге кёл салып юйренедиле. Была 1935–1936 жыллада, Владивостокда, Иркутскде, Челябинскде, Свердловскде, Самарада, Саратовда, Москвада, Ленин-градда болуп, ол жерлени халкъларына сейирлик тепсеулерин кёргюзтгенлеринден сора, атлары сау кы-

ралгъа айтылады. Москвада болгъанларында, ансамбли-бизни концертлерине къырал башчыла, культураны, искусствону, адабиятны айтхылыкъ келечилери да къарайдыла, Максим Горький бизни ансамблибизни артистлерин къонакъгъа алады. Хар жерде да бек уллу хурмет Улбашланы Мутайгъа этиледи.

1937 жылда Советлени СССР-ни биринчи Конституциясын къабыл этген VIII съездини делегатларына Москваны Уллу театрында концерт кёргозтюледи. Ары Къабарты-Малкъарны тепсеу ансамбли чакъырылгъан эди. Анда да Улбашланы Мутайны фахмусуна берилген намысны чеги жокъ эди.

1938 жылда Мёчюланы Кязим, Нальчикде ансамбльни кеziулю концертлеринден бирине къарап, «Тойчула» деген ат бла сейирлик назму жазгъанды. Анда быллай тизгинле бардыла:

*... Къарап, усталыгъыгъызны кёреме,
Бек кзууанып, сизге махтау береме.
Тепсеу – дуняны кзууанчыды, сезгенме,
Сизни ючюн бу сёзлени тизгенме.*

Жарсыугъа, Улбашланы Мутай жашауунда кёп учузлукъ, жүрек кыйынлыкъ да сынагъанды. Кёчгюнчюлюкню заманында, 1945 жылда Къыргъыз-станны ара шахары Фрунзеде «Кавказ» деген ансамбль къуралады. Бизни миллетни фахмулу адамлары: Улбашланы Мутай, Кючмезланы Шерифа, Къумукъланы Зухура, Боташланы Исса да тохтайдыла анда ишлерге. Юйрениуле, концертле – кыйынлыкъланы аз-маз сынтыл этерге болушхан кзууанчла. Алай 1946 жылда МВД-ны буйругъу бла «Кавказ» жабылады. Андан сора Мутай да, аякъ кийимле тикген фабрикагъа барып, анда жангы иш усталыкъгъа юйренип, баш кечиндириуню мадарын этеди.

Искусствода кюч уллуду, – аны гунч этер онг жокъду. Мутай 1952 жылда тсй-оюн къауумланы Фрунзе шахарда бардырылгъан республикалы эришиулеринде тепсеп, халкъны тамашагъа къалдырады. Анга кюбуз сокъгъан а Омар Димаев эди, – чеченли жаш.

* * *

Туугъан жерни жылыуу Улбашланы Мутайгъа кючкъарыу береди, – фахмулу жашны алгъа учундурады. Ол 1957 жылда Къабарты Россейге кеси ыразылыгъы

бла кьошулгъанлы, 400 жыл болгъанына аталып, Москвада Уллу театрда бардырылгъан къууанчда тепсегенинде, дуниягъа жангыдан туугъанча болады. Мутай ол кюнню 1933 жылда ансамбль биринчи концертин кёргюзтгенде сынагъан къууанчы бла тенгледирирге бек сыйюучюдо.

Андан арысында Улбашланы Мутай, «Кабардинка» къырал ансамбльни художестволу башчысы болуп, жыйырма жыл ишлегенди. Ансамбльни тойчулары Мутай юйретген тепсеулени Совет Союзну кёп республикаларында, областларында бла крайларында, тыш къыраллада кёргюзтгендиле. Хар жерде да Улбаш улуну фахмусуна, билимине, адамлыгына баш ура эдиле, – хурмет эте, жүрек ыразылыкъларын айта эдиле. «Балкария» къырал фольклор-этнография ансамбль къуралгъанлы уа, ол этген ишге былай, бош, ат башындан, багъа бичип къояргъа жарарыкъ туююдю. «Балкарияны» къуралыуу, ол хазырлагъан эм кёргюзтген тепсеуле миллет искусствобузну историясыны бек жарыкъ бетлеридиле. РСФСР-ни халкъ артисти, «Балкарияны» художестволу башчысы Улбашланы Мутай а, миллет тепсеулерибизге жангыдан жан салгъан адам, ёмюрлени халкъыбызны ёхтемлиги болгъанлай турлукъду.

Бусагъатда «Балкарияны» аты саулай къыралда окъуна бек иги ансамбльлени санында айтылады. Тепсеу искусство дунияда жашагъан миллетлени барысыны тиллеринде да бек уста сёлешеди – анга тилманч керек болмайды. «Балкарияны» тепсеулерине Тюркде, Францияда, Германияда, Бельгияда, Польшада, Голландияда да тюз Малкъардача жарыкъ къарсла бла тюбегенлери ол оюмгъа шагъатлыкъ этеди. «Тепсеу – дуния къууанчыды», – деп, Кязим да андан айтханды.

Фахмусу, усталыгъы – тепсеу искусствосу, поэзия шауданыча, таза Мутай, «Балкариябызны» даражасын ма аллай бийикликге кётюргенди. Ол барыбызгъа да насыпды, сыйды. Мутайны да насыбы дайымда халкъы бла бирге болсун!

16. 05. 2000

АССАЛАМ АЛЕЙКУМ, ЗЕЙТУН!

Энди бизни тёлюню адамлары да алтмыш жылгъа чыкъдыла. Бир-бир эссизле, кеслерин зарлыкъларына хорлатып, сау тёлюню эниш этерге кюреше эселе да,

Аллахха минг кере шукур, илмуда, культурада, литературада, халкъ мюлкню башха бѣлюмлеринде да бусагъатдагъы алтмышжыллыкъла этген деменгили ишле миллетибизге ёмюрден ахыргъа къуллукъ этгенлей турлукълары даулашсызды; ала – уллу суратлау кючлери, терен магъаналары болгъан литература, музыка чыгъармаладыла, халкъны сагъайтхан, къууандыргъан, сагъыш да этдирген жырладыла, илму ишледиле.

Башханы къояйыкъ, бу кюнледе алтмыш жылы толгъан Толгъурланы Зейтунча алими, жазыучусу болгъан халкъ билимсиз, фахмусуз туююлдо. Битеу къырал илму конференциялада, литература тюбешиуледе да атлары дуниягъа айтылгъан алимлени, жазычуланы кесине тынгылатыргъа, миллетибизни келген жолун романларына, повестьерине сыйындырыргъа къолундан келген, алада ары дери бизни суратлау литературабызда тюбемеген сыфатланы къуараргъа фахмусу жетишген адамды Зейтун. Ол сѣзлени бирин да кѣтюрюп, оздуруп айтмайма, битеу халкъгъа белгили шартланы энчи чертирге суйгенлигимди.

Мен аны таныгъан къыркъ жылдан артыкъ заманы ичинде бир учхара ишин кѣрмегенме, бир къыйматсыз сѣзюн эшитмегенме неда айтханына табылмай къалгъан заманына тюбегенме. Зейтун бу къырал тюрлениулени – тозурауланы кезиуюнде окъуна жалгъан сѣзлеге, фатыуалагъа алдатмагъанды, – тутхан жолундан тайышмагъанды. Алгъын совет властха махтау салып, шѣндю уа аны сѣгюп кюрешген – кимни арбасына минсе, аны жырын жырлаучу жазыучуладан туююлдо ол.

Зейтунну литература жигитлери халкъгъа жууукъдула. Аны чыгъармаларында адамны бла табиьгъатны байламлыгъы, къудуретни, жашауну ариулугъу, игилени бла аманланы араларында кюреш дагъыда окъуучуну сагъыш этдирген кѣп шартла бардыла. Ол затла барысы да суратлау амалланы тап хайырланылгъанларын, бек башы уа – жазыучуну фахмусун ачыкъ кѣргюзтедиле.

Ата журт урушну юсюнден Толгъурланы Зейтуннга дери да жазгъанла болгъандыла суратлау чыгъармала. Алай аны «Къызгъыл кырдыкла» повести энчи жерни алады; анда жангы литература сыфатла къуралгъандыла – адамны адамлыгъын къыйынлыкъда сынайды жазыучу. Каракай, не заманда да атасына кишилигине, жигитлигине, адамлыгъына бюсюрей келген чырайлы жаш, иш ёлюмню кѣзюне келип тирелгенде, атасына

да, туугъан къарындашларына да душман азыгъы болугъуз деп, къачып кетеди. Китап окъуучу, аллай ётгюр жаш – Каракай – ол тюрю ыспассызлыкъны нек этди деп, кёп сагъышха къалады. Ол кеси кесине былай айтады: ким биледи, Каракайны атасы, керексиз батырлыкъ этип, душманны аллына кёкюрек тиреп кюрешмей, башха жашларын да ызындан тизип, уруш аулакъдан чыгъып кетсе, барысы да сау къаллыкълары ишексиз эди... Алай Каракайны атасы да, къарындашлары да кеслерини жанларындан эсе Туугъан журтларыны эркинлигин сайлагъанларын а ангыларыкъды повестьде суратланыу амаллагъа тюз багъа бичерге кюлундан келген.

Сёзсюз, ол чыгъармада сагъыш этдирген, чамландыргъан шартла кёпдюле. Бек башы – анда суратлау кюч уллуду. «Къызгъыл кырдыкла» бизни прозабызны төрюнде кесини тынгылы жерин алып тохтагъан повестьледен бириди.

Бюгюн мен Толгъур улуну чыгъармаларына багъа бичер акъылдан кенгдеме. Алай, аллына барып: «Ассалам алейкум, Зейтун къарындашым!» деп, къолун къаты тутуп, алтмышжыллыкъы бла жүрегимден алгъышлайма.

Насыплыды Зейтун, – халкъ намысын кёреди, адамла аны тенглигин излейдиле, студентле дерслерине суююп барадыла, алимле билимине уллу багъа бичедиле, хар ким да – литературадан аз да ангылауу болгъан инсан – аны фахмусуна къууанады. Толгъурланы Зейтун, ол затланы кёре, биле да тургъанлай, кесин бирсиледен ёрге салмайды, ташаракъда, ауанада болургъа окъуна сюеди. Сабийлеге тюбесе, ала бла кесини тенглері бла ушакъ этгенча сёлешир, абаданланы айтханларына кёл салып, кёз къакъмай тынгылар, андан оноу излегеннге эсли сёзюн айтыр.

Алтмышынчы жыллада «Коммунизмге жол» газетни редакциясында бирге ишлегенбиз Зейтун да, мен да. Студент заманында окъуна фахмулу жазылгъан хапарланы, статьяланы авторлары эди Зейтун. Ол себепден газетде, биринчи кюнледен тебиреп, кесини борчун ким да бюсюрерча тамамлап башлагъаны эсимдеди. Жазыуунда да башхалагъа ушамагъан энчилик, газетге адамла эс бурурча темаланы таба билиую да, иш кёллюлюгю да алай. Ол не затны юсюнден жазаргъа кереклисин уста билгенине уа бек сынаулу журналистле окъуна сейир этиучюлерин унутмагъанма. Зейтунну очерклері, фелъетонлары, газет материаллары окъуна жазылыу

формалары бла суратлау чыгъармагъа жууукъ эдиле.

Толгъур улу ма алай башлагъанды сейирлик роман-ланы, повестьлени жазаргъа жолун. Аны чыгъармаларында тюз ниетли адамла уллу жашау къыйынлыкъланы сынай келгенлеринде, аладан къутулур ючюн бардыргъан кюрешлеринде биз жазыучубузну кесини жашау жолун эсге тюшюребиз. Зейтун, ата-ана жылыуундан гитчелей айырылып, ёксюзлюкню тузагъында ёсген эсе да, сабийликден окъуна къыйынлыкъллагъа бой салмагъанды, кёлсюзлюк этмегенди; окъууда, иште да аллына кишини ётдюргеменди, тенглерине юлгю болгъанлай, аталыкъ-аналыкъ этгенлени жерге къаратмагъанлай келгенди. Бюгюнлюкде Зейтун илмугъа, окъутуу-юйретиу эмда жазыучулукъ ишлеге къууллана эсе, бек биринчиден, ол анга къаны бла келген – Аллах берген – фахмусуду.

Саулукълу да, узакъ ёмюрлю да бол, къарындашым.

21. 02. 1999

БИЗНИ АЗНОР

Мен бюгюн антлы тенгими – Улбашланы Азнорну – юсюнден хапарымы башлай, аны битеу жашауу, уллу, гитче да сукъланнган фахмусу, адамлагъа, табийгъатха суймеклиги, тенгликге къуулланнган ахшы ышанлары да жыры, музыкасы бла ёнчеленедиле десем, баям, киши даулашырыкъ болмаз. Жаланда Азнорну юй бийчеси – ариу лакъырдасы, уллу къонакъбайлыгъы да болгъан Ариука – «кёлкъалды» этерге боллукъду. Бир жол ол былай айтхан эди:

– Хасан, мен бу кинода ишлегенли окъуна, къыркъ жылдан игида атлагъанды. Алай, башханы къойсакъ да, алыкъа ол ветеранлагъа берилиучю майдал къоллу окъуна болмагъанма. Ой юйюнге, анасындан туугъанлы, эл тюбюнден жыйылмагъан Азноргъа окъуна бергендиле да ол майдалны!

– Ариука, «Гелляны жашы» деучю эдинг да, бюгюн а атын нек айтдың?!

– Ачыуумдан. Тюзлюк жокъду...

Тейри, былайда Ариука жангылмагъанды, – Азнор, юйюм, юйюрюм деменгенлей, искусствогъа къуллукъ этип келгенли, жюз жарым жылдан игида атлагъанды. Москваны, Ростовну дагъыда кёп уллу сахарланы, ол угъай эсенг, иги кесек тыш къыралны концерт зал-

ларында да жырларгъа, къобуз согъаргъа даражасы жетишген адамгъа Ариука «эл тюпчю» деп къууанып айтханына уа ишексизме.

Азнор сабанчы, малчы къошлада, Бызынгыны, Лашкутаны гитче клубларыны сахналарында, Москва-ны менме деген концерт залларыны сахналарында да жыр айтхан, къобуз сокъгъан адамды, миллетибизни ёхтемлигиди.

Халкъ фахмусуна къарс, тенглери уа адамлыгъына да баш ургъанларын да кёре тургъанлай, Азнор кесин бир заманда кётюрмегенди. Бир тюрлю даулашсыз, Улбашланы Азнор дуниягъа жаланда жыр, музыка искусствогъа къуллукъ этерге деп жаратылгъанын да ангылайды. Искусство уа адамланы ниетлерин таза, умутларын бийик этеди, суймекликни ёмюрлюлюгуне ийнандырады. Музыка, жыр барда – къайгъы, бушуу да артда къаладыла. Азнорда ариу халла, ахшы ышанла кёпдюле: ол орамда сабийле бла чюйке, топ ойнар, биреуню жетишимине къууаныр, жарсыуна жарсыр, тойлада, къурманлыкълада бек керек, даражалы адамгъа саналыр, маулютледе эфендилени биргелерине болур. Улбаш улу, элли къартладан ансамбль къурап, Север Кавказда аланы элтмеген жери (Москвагъа, Ростовха да) къалмай айландыргъанды. Ол огъурлу иши бла да алагъа дуния зауукълугъун кёргюзтгенди, миллет искусствобузну пропаганда этгенди, акъсакъалланы ёмюрлерине ёмюр къошханды. Къысхасы, Къайсынны назмусунда айтылгъаныча, Улбашланы Азнор жашауда, туугъанлы да, кеси жериндеди, – къолундан келмеген ишни этерге кюрешип, кесин да, башхаланы да къыйнамагъанды.

«Тау да кеси жеринде, терек да кеси жеринде – игидиле ала экиси», – дегенди поэт.

Былайда манга бир затны эсгерирге тюшеди. Бизни кёчгюнчюлюкден къайтхан заманыбызды. 1958 жылны жаз айы. Бир нёгерим да, мен да, элден Нальчикге келип, ишибизни тамам этгенден сора, артха кетер акъылда, автостанциягъа барабыз. Кёп сакълайбыз, автобус а келмейди. Артда, ахыры да ишибиз болмазлыгъын ангылайбыз да, бир зат ауузланайыкъ деп, темир жол вокзалны ресторанына киребиз. Бир кесекден бизден игида арлакъдагъы столгъа тёрт жаш келип олтурадыла. Алагъа эс бургъаныбызны хыйсабы, – бирини къолунда къобузу барды. Кеслери да тизгинлиле, чырайлыла. Таулула болгъанларын а билмейбиз алыкъа. Аладан бири – бурмачач, къаракъаш, узун субай жаш,

къобуз да согъуп, алай сейирлик жыр айтып башлады, ресторандагыла барысы да анга аралып къарайдыла. Мен да айланганма Къыргъызстанда той-оюн къауумланы ишлерин жүрүтө. Алай ол жашдан ариу жырлагъан адамгъа уа бир кере да тюбемегенме.

Биз ангылагъандан, жаш ресторанда жырларгъа ыразы туююл эди, алай нёгерлери анга айтханларын этдире эдиле. Адамла, кеси столларындан туруп, жырчы жашны төгерегинде тохтап, тилеп, къайтарып-къайтарып жырлата эдиле. Артда билдим аны республика драма театрны малкъар къауумуну артисти Улбашланы Жанбекни жашы Аздор болгъанын.

Андан берисинде Аздор шуёхуму фахмусуну къулу-къарауашы болгъанлай жашайма.

Бу жолгъу тюбешиуюмде Аздорну жашауунда эндиге дери хапарым болмагъан бир шартны юскүнден да билгенме. Мени акъылыма кёре, ол ишге ким да эс бурчады. 1939 жылда партияны Къабарты-Малкъар обкомуну бюросуну оноуу бла Огъары Малкъардан бир къауум коммунистни юйюрюн (битеу да 17 юйюр), ол санда Аздорланы да, Къабартыгъа – Терк районда Терский элге – кёчюредиле. Аны хыйсабы – къабартылыла бла малкъарлыла шуёхлукъда жашаргъа, бир-бир тиллерин, адетлерин билирге керек эдиле. Несин айтаса, аланы малларын, мюлклерин, машиналагъа жүклөп, духовой оркестр согъуп элтген эдиле жангы жерлерине. Анда юй, жер да береди, ариу кёредиле. Ол заманда Улбашланы Аздор 14-жыллыкъ жашды.

Эки жыл жашайдыла таулула анда. Аздор къабарты тилге да юйренеди (Аздор корей, чечен тиллени да биледи). Жыр айтыугъа хунери халкъны кёз туурасында ёседен-ёсе бара эди. Алай малкъарлыла, жангы жерде хауа жарашмай, уллу азап чегедиле – ауругъанла, ёлгенле да бар. Сора, жыйылып, обкомгъа тарыгъыу жазадыла. Алай бла, жангыдан оноу этилип, аланы, башха къабарты элдеги малкъарлыланы да (157 юйюрюн) Герпегежге кёчюредиле. Мында уа Улбашланы Аздор, школда окъугъан да эте, фахмулу жашладан бла къызладан къуралгъан тойчу, жырчы къауумгъа кёшулуп, ол ишге бек уллу кёл салады. Артдан-артха уа жыр, музыка искусство ёмюрден ахыргъа жол нёгерлери боллукъларына бекден-бек ийнана башлайды. Ол а анга ахшы умутла туудурады, алгъа – узакъгъа – къараргъа болушады. Андан сора да, ахшы умут адамгъа жашауда кесин ангыларгъа да онг береди. Улбашланы Аздор тауча, орусча, къабартыча да жырлап, эллилерин

тамашагъа къалдыра эди. Ол заманда аны жыл санында Азноргъа жетген жокъ эди. Герпегежде, саулай районда да.

Жашны фахмусуна айтхылыкъ къобузчубуз Къазийланы Билял да багъа бичип болгъанды. Ким биледи, кѣчгюнчюлюкню зарауатлыгъын сынамасакъ, Улбашланы Азнор музыка, жыр жаны бийик билим алып, аты айтылгъан композитор болуп къууандырыргъа да болур эди халкъын. Алайсыз да миллет искусствобузну айнытыугъа ол салгъан къыйынны алай кѣп адам салмагъанды.

Кѣчгюнчюлюкде уа Улбашланы Азнор кесини суйген ишинден бир кюнде да айырылмагъанды. Азнор кѣчгюнчюлени, ол жерлилени да жыры, музыкасы бла къууандыргъанлай жашагъанды. Къазахстанны Талды-Курган областыны Къаратал районунда Сталин атлы колхозда той-оюн къауум къурагъанды, анга башчылыкъ этгенди. 1951 жылдан 1957 жылгъа дери уа анда саулай да Култура юйню ишин жюрютгенди. Къазахстанда район, область арада, Алма-Атада да аны суйюп сакълагъандыла, Азнорну бек сыйлы къонакъгъа санагъандыла. Ол 1957 жылда туугъан журтуна кетип тебирегенинде, къалай жарсый эдиле Анзорну фахмусун суйгенле.

Андан берисинде уа Улбашланы Азнорну иши, жашауу да битеу республикагъа белгилиди десем, оздуруп айтырыкъ туюлме. Кеси къурагъан эм башчылыкъ этген жырчылары, тойчулары, музыкантлары бла биргесине Къабарты-Малкъарда ол кѣп кере къайтып бармагъан эл, шахар неда жайлыкъ, сабанчы къош жокъду. Саулай Север Кавказда да Улбашланы Азнорну бек иги танийдыла.

— Кѣчгюнчюлюкден къайтхандан сора, драма театрда ишлегенме. «Таулада танг жарыйды» деген спектакльде ойнагъанма, — дейди КъМР-ни културасыны сыйлы къуллукъчусу Улбашланы Азнор — ол заманда (1961 жылда) партияны Совет райкомуну биринчи секретары Залийханланы Жанакъайыт мени бери чакъырады. Андан берисинде Къашхатауда жашайма эм ишлейме. Районну култура юйюню директору, райисполкомну култура бѣлюмюню, ызы бла районну киносетини таматасы болуп да ишлегенме. Мен башчылыкъ этген той-оюн къауум битеусоюз, битеуроссей фестивалгагъа кѣп кере къатышханды. Польшада, Румынияда, Болгарияда, Чехословакияда, Турцияда да болгъанбыз. Бюгюн-бюгече да «Къууанч» ансамбльни биргесинеме, жырлайма, къобуз согъама.

– Азнор башчылыкъ этген ансамбль 1961 жылда Москвада бардырылгъан Битеусоюз фестивалда биринчи жерни алгъанды, – дейди Черек районну администрациясыны культура бөлүмюню таматасы Таппасханланы Мухтар, – 1982 жылда уа (ол да Москвада) «Русская зима» деген фестивалны лауреаты богъанды. 1968 жылдан берисинде «Къууанч» той-оюн къауум халкъ ансамбль деген атны жүрютеди. Азнор бизни ёхтемлигибизди.

Улбашланы Азнор барыбызны да ёхтемлигибизди!

6. 12. 2000

ФАХМУ – АЛЛАХ БЕРГЕН НАСЫПДЫ

Адамны кёз къарамы, жашаууну кесича, жашырынлыкъладан толуду. Аны билир, ангылар ючюн, кёбюскюнде поэзияны кючюне таяныргъа тюшеди. Биз Зума-къулланы Танзиляны хар кимге да жүрек жылыу, таукеллик да берген чыгъармаларын окъугъан сагъа-тыбызда, ол затха бютюнда базыныулу болабыз. Саулай халкъ къууанчы, жарсыуу да къайнайдыла Танзиляны поэзиясында. Поэтни, кюн таякъларыча, жарыкъ жырлары уа, жай эрттенликни уята, хычыуун аяз эркелетгенча эркелете, сылайдыла ариу чакъгъан тереклени башларын, бешик да тебиретедиле ала, келин отоуну эшигин да къагъадыла, къууанч хапар келтиргенлерин айтыргъа ашыгъып.

Танзиляны поэзиясында къушланы азат учуулары, кюнню тау тёппеледен ёзенлеге жете келген алтын таякълары, состар ташла арасында ёсген гюллени чакъгъанлары да суратланадыла. Ала тау ауузланы ёмюрлюк жырларыдыла дерге боллукъбуз:

*... Сайлап сизни сейир суратладан,
Ашыкъдым сизге мен узакъладан, –
Гюллериме – ташны жырып чыкъгъан,
Сууларыма – къая бузуп саркъгъан.*

Дуния сейирсинген суратлагъа

Танзиляны поэзиясын окъусанг, сабийлигинге да атланаса бирде: кыйынды зулму кюч сындыргъан сабийликни эсгермеклик. Кавказ кеси ёсдюрген уланларын сакълаялмагъан, артыкълыкъ, талкъы болуп, халкъны бирден ийлеген заман эди ол. Аны кыйын-

лыгы уа бюгюн да душман сюнгю сукъгъанча ачытады жүреклены.

Битеу ариулукъ керти сёздеди. Танзиляны хар назму тизгини ма аны ючюн къанат къакъдырады бизге – теренден ачыкълап, жашау кертиликни кёзюбюзге туура этгени ючюн, хар сёзю жаны болгъанын – ол сени, мени жүреклерибиз бла бирге тепгенин, айтылгъан затны ийнаныулу суратлагъаны ючюн да. Бу оюм-ланы кертиликлерине Танзиляны «Таулу адетле» деген назмусуну бу тизгинлери толу шагъатлыкъ этедиле:

*Эсги таулу адетле –
Ташдан, таудан да кзаты.
Таудан, жырдан да бийик
Намысы мында кзартны...*

Уллу поэтибиз, Аллах берген фахмусу кюч-къарыу тежей, къууанчны, бушууну, зорлукъну юслеринден да сабыр айтады, анда бошунакъгъа алыныу жокъду. Ол поэзияны жашауу адамны жашаууна ушагъан шартладан толу болгъанын суратлау сёзю кючю бла, ашыкъмай, терен магъаналы оюмланы туудура, тынгылы ачыкълайды:

*Ачыу кзайдан жауады, кёкде булутла жокъда?
Ачыу кзайдан келеди, сабий, уллу да токъда?
Ол жауамыд кзайры да, жокъмуд аны
жыгзаллыкъ?
Келсе, кзалай ачытад, кёзюнден кзан тамарыкъ!
Хомух болма жүрегим, арыгзанса сен, баям,
Болмазын билмеймисе шайыр жашауу байрам?..*

Алай бла, тиширыуну поэзиясы кишиликти юлгюсюн кёргюзте эсе уа, аны магъанасы эки кере бийикди. Танзиляча, ниет байлыкъны алгъа учундургъан поэт а, башхала сагъайырча, ишин алай этмей, амалы жокъ эди. Танзиляда дагъыда бир иги адет барды, ким да эс бурурча: анда, къадар алай болур эди дегенча, кёлсюзлюк эсленмейди. Адамны бушуулу къадарына уа кюеди поэт, аллайгъа эс тапдырыуну мадарын этеди; ёлюмге къажау ачыкъдан сюелирге къолундан келеди. Танзиляны «Урушха къажау поэмасында» быллай тизгинлени окъуйбуз:

*Сиз жукълагъыз бешикледе, жукълагъыз.
Атагъыз келир кюнюн сакълагъыз.*

*Ашыгъыгъыз тюшюгюзде кёрюрге,
Ол бошамаймыды тюнде сизге келирге?*

*Къысылыгъыз сиз кзоюн жылыууна,
Тынгылагъыз сиз жүрек уруууна.
Кёргюзтмегиз сиз жиялукъ кёзлени,
Жиямайла кёзлери жигитлени...*

Быллай тизгинлени окъусанг, зорлукъ кючю къы-
йынлыкъ сынатхан адамгъа Танзиляны поэзиясы,
сёзсюз, керти тенглик эталлыкъды деген оюмгъа келмей
къалмайса, – кимге да таукеллик берликди ол, кёлсюз-
люкню кери сюрюп.

Бир тюрю даулашсыз, жерни солууунда дуния къу-
дурети таныла эсе, аны отун ышыргъанлай тургъан а
Зумакъулланы Танзиляны поэзиясыча, керти поэзия-
ды. Энтта да къайтарыргъа тюшеди: аны сабийни тат-
лы жукъусуну, жомакъла дуниясына элтген тюшюню,
ананы тылы ийлеген къолларыны, тау чучхурланы сар-
къыуларыны, жолоучуну алгъа барыууну, хыйласыз
сюймекликни тазалыгъыны... юслеринден Танзиля
жазгъан назмуланы – битеу да аны чыгъармаларыны
ёмюрлюклери къууандырадыла бизни. Сюймекликде
буз тауланы эритир кюч болгъанын ачыкълагъан поэтге
аллай багъа тийишлиди. Ёз сагъышларын алдау сёзле
бла жубатхан адет а жокъду уллу поэтибизде. Сюймек-
ликни сырыйна тауушуна да табынады ол:

*...Сени бла келдиле
Ышаныулукъ да, жай да.
Сени кёре турама,
Менден насыплы къайда!*

Мен олтургъанда мутхуз

Кёчгюнчюлюк азабы Танзиляны поэзиясында кёп
тынгысыз тизгинлени жаратылыуларына себеп бол-
гъанды. Халкъ сынагъан къыйынлыкъны ауурлугъун
ол аллай сёзле бла суратлагъанды, аллай да, назмуну
хар тизгинин окъугъанынг сайын, халкъ бла бирге ке-
синг ачыгъанча боласа:

*Сен къарамазса, дедиле,
Бу дунияда Малкъаргъа, –
Кёзюмден тёгюлдюле
Къан тамычыла акъ кзаргъа.*

*Сёз бермебиз дедиле манга,
Малкзарынгы махтаргза.
Тилим тутулду да анда,
Жыгылдым мен акз кзаргза...*

Тюш

«Бушууну сынамагъан эсенг, аны юсюнден жазал-
мазса», – дегенди Къулийланы Къайсын. Бизни заман-
ны уллу поэти Зумакъулланы Мустафаны къызы
Танзиля уа, тау гюлча, чагъа башлагъан заманчы-
гъында, сабий къызчыкълар сынагъанды кечгюнчюлюк
азабын. Танзиляны биз юлгюге келтирген назму
тизгинлерин окъугъан сагъатынгда, ол сау халкъны
кыйынлыгъын кеси жюрегине сыйындыргъанын
көресе. Халкъны кыйнагъан кюйсюзлюкню макъамы
поэтни сюймеклик жырларында да таныладыла:

*Минг-минг суудан биз ётдюк,
Минг палахдан къутулуп,
Дуня толкзунларында
Къалмагъанлай жутулуп.*

Шукур, энтта тюбедик

Танзиляны юсюнден көпле жазгъандыла, атлары ду-
ниягъа айтылгъан сёз устала да. Мен аны таныгъан
кюнюмден бери да фахмусуна менсинмеуюне къууа-
нама. Уллу поэтибизни юсюнден жалаанда кесими көз
къарамымы, анга ыразылыгъымы, поэзиясына сюй-
меклиги, ол этген иш ёмюрледе жашап турлугъуна
ийнанинганымы айтыргъа сюйгенме бу сёзюмде. Къай-
тарып чертеме, миллет литературабызгъа, дуня поэ-
зияны айныууна окъуна дейик, Танзиля кёшхан
юлюшню юсюнден китаплада, илму ишледе тынгылы
айтылгъанды, энтта айтыла барырын билеме. Жангы
тёлөле, аны назмуларын окъуп, жукъусуз къанатлы
бла ушакъ этерле, агъачда чапыракъланы шыбырдау-
ларына тынгыларла. Танг алада ургъан желлеге, эрт-
тенлик кюнню ышарыууна тюберле да, кеслерини
жангы сёзлерин айтырла. Керти поэзия хыйлалыкъны
ишин этгенлеге жол бермегенин да ангыларла ала,
Танзиляны бу тизгинлерин окъусала:

*Ариулукъ туюлмюдо
Ариулукъну туудургъан?
Кюнню ариулугъуду
Жерни жылытып тургъан!*

Алайды да, биз Танзилягъа, литературабызны жулдузуна, ызындан келгенлеге ариу, эсли сёзюн аямагъан, къууанчха къууана, жарсыугъа жарсый билген шайыргъа, бек ыразыбыз. Аны аты айтылгъан жерде атдан секирип тюше жашайбыз. Бизни халкъыбызда аллай фахмулу адам болгъанына Аллахха минг кере шукур!

ХАЛКЪЫБЫЗНЫ БИРИНЧИ ДРАМАТУРГУ

Редакцияда тюбешиу

1990 жылда, 31-чи июльда миллет культурабызны келечилерини «Коммунизмге жол» газетни редакциясында тюбешиулерин болгъанды. Ол Малкъар халкъны биринчи драматургу, драма театрыбызны биринчи профессионал режиссёру Геляланы Рамазанны эсге тюшюрюге аталгъанды. Ол туугъанлы, быйыл 75 жыл болады.

Тюбешиуге КъМАССР-ни халкъ артисти, РСФСР-ни сыйлы артисти Кючюкланы Магомет, КъМАССР-ни сыйлы артистлери Махийланы Зоя, Биттирланы Абидат, Къудайланы Маржан, Геляланы Рамазанны юй бийчеси Налбийке, Уяналаны Бабулук, КъМАССР-ни искусстволарыны сыйлы къуллукъчусу Рахайланы Исмайыл, драматург Жантууланы Исса къатышхандыла.

Рахайланы И.: Бек алгъа, Рамазанны биргесине окъугъан, ишлсген адамланы бюгюн бери чакъыргъаныгъыз ючюн, жүрек ыразылыгъымы билдиреме. Дуния жаратылгъанлы да, халкъ Рамазан кирик адамларына хурмет этгенди. Жаш тёлю бизни Геляланы Рамазанча адамыбыз болгъанын билирге керекди. Бу тюбешиуюбюз а анга болушуругъуна ийнанам.

Рамазан профессионал театр искусствобузну мурдорун салгъан адамларыбыздан бири болгъанды. Ата журт урушда уа халкъы, къыралы, Туугъан журту ючюн жанын бергенди. Аны аты историябызгъа Абайланы Солтанбекни, Мусосну, Орусбийланы Исмайылны, Сафаралийни, Шаханланы Басиятны, Энейланы Магометни, Ностуланы Юсюпню, Асанланы Хажу-Муратны, Къалабекланы Солтан-Хамитни атлары тюшгенча тюшерге тийишли адамды.

Мен, драма театрыбызда кёп жылланы ичинде ишлей келген адам, сахнада Геляланы Рамазанны «Къанлы къалын» деген пьесасындан уллу махтау алгъан чыгъармагъа хазна тюбемегенме.

Геляланы Н.: Биз аны кёргюзтген кюн таулула къалай жияй эдиле!

Рахайланы И.: Артистле къурагъан сыфатланы кертиликлерине ийнанып, спектакльде кёргюзтюлген иш жүреклерине жетип жияй эдиле тишируула. Ол пьесаны элтип, биз бармагъан эл къалмагъан эди.

Анда мен Ахматны ролюн ойнагъанма. Рамазан пьесасында зулму жашауну, анда болгъан чюйреликлени, суюмекликни кючюн алай тап, алай терен кёргюзтген эди, анга къарагъанла, артыгъыракъда абадан къауум, оюнда кеслерини жашауларындан хапар айтылгъанына арталлыда ишекли туюл эдиле. Ол а драматургну фахмусуну баш илишаныды.

Пьесаны алааматлыгъын, коллективни фахмусуну тауушлугъун эшитип, Москвадан специалистле келедиле. Ала, бизни оюнубузгъа къарап, уллу багъа бичедиле. Сора, Север Кавказны театр искуствода ишлегенлерин жыйып, «Къанлы къалын» спектакльни мурдорунда семинар бардыргъан эдиле.

Спектакльни музыкасы да аны магъанасына алаамат тап келишиучю эди. Аны Шейблер жазгъанын унутмагъанма.

Биттирланы А.: Жырны макъамы бюгюн да эсимдеди.

Къудайланы М.: Мени да эсимдеди. (Абидат бла Маржан жырны макъамын, бир къауум сёзюн да айтадыла.)

Махийланы З.: Мени уа «Къанлы къалында» этиучю тойларыбыз кёз юсюмден бирда кетмейдиле. Ол тойну Рахайланы Якуб хазырлагъанын а барыгъыз да биле болурсуз?

Рахайланы И.: Алгъа айтыр сёзюмю былайда эсге тюшюрюрге керек болуп турады. Отузунчу жыллада биз Москвада Луначарский атлы театр институтну актёрла хазырлагъан факультетинде, Рамазан а режисёрла хазырлагъан факультетинде окъуучу эдик. Профессор И. Я. Судаков бизни бла репетиция бардыргъан кезиуде, Рамазан, келип, ол белгили алимни ишлеген халына кёз къакъмай къараучу эди. Бизни бла байламлыгъын бирда сел этмегенди. Баям, «Къанлы къалыны» жазаргъа да ол кезиуде эсине тюшген болур эди.

Мен фахмусу болгъаннга, Рамазанча, сакъ режисёргъа тюбемегенме.

Геляланы Н.: Бизни жашлагъа, уруша тургъанынглай да, кёзлери кюлгенлей турады деучю эди Рамазан.

Рахайланы И.: Пьесаны салдым, халкыгъа уа кеси-

гиз кёргюзтюгюз деучю режиссёрлагъа тубей-тубей тургъанбыз. Алай Рамазан а бизни биргебизге Къарачайгъа дери окъуна барыучу эди.

Уяналаны Б.: Рамазандан адепли, сабыр адамгъа тубемегенме. Мени Москвагъа окъургъа да ол элтген эди. Анда Дагъыстандан келип окъугъан Галит Рустамов Рамазанны антлы тенги болуучу эди. Ала общежитде да бир отоуда жашагъандыла. Аладан кёрген намысны кёп адамдан кёрмегенме. Рамазан хар адамны окъууу, жашауу ючюн кёлю бла къайгырып тургъанды. Башханы къой, кеси тилибизде, орус тилде болса да, сёзню тюз айтмасакъ, аны окъуна олсагъат тюзетиучу эди. Актёр бек ариу сёлеширге кереклисин, ол тохтамай, эсибизге салгъанлай жашагъанды.

Бюгюнлюкде Рамазанны аты былай, мен суйгенча, айтылмагъанына жүрегим бек къыйналады.

Кючюкланы М.: Геляланы Кичини жашы Рамазан Огъары Малкъарда туууп ёсгенди. 1935 жылда Москвагъа окъургъа баргъаныбыздан сора, 1940 жылда окъууну бошагъынчы, бирге тургъанбыз. Бизни студия, биринчи курсдан башлап, окъууну бошап кетгинчи, институтда кёчюучю Къызыл байракъны къолдан ычхындырмагъанды. «Балкарская студия» деп, беш жылны ичинде юлгюге айтханлай тургъандыла. Ох анасыны, ол затха Рамазан къалай къууаныучу эди!

Былайда манга дери сёлешгенле да айтхандыла, Рамазан фахмусу, закийлиги, адеплилиги, тюз ниетлилиги, юйор жүрютюую, ариу жашай, ишлей билиую бла да барыбызгъа да юлгю эди. Халкъда айтылыгучусуча, кимге да жанын берирге хазыр адам.

Терекни тамырына кёре болады ёсюую. Ма Рамазан аллай кючлю мурдор салгъанды театрыбызгъа, ёсгенлей, айныгъанлай барырча. Бюгюнлюкде ол сау болса, миллетибизге бек уллу насып эди. Кесини орунуна да туугъанлары, туудукълары жашасынла. Ма былайда Рамазанны юй бийчесини, кезиуюнде фахмулу актрисаны – Налбийкени къолундан кёп туз-гыржын ашагъанбыз. Рамазанны атына тийишли сабийле ёсдюргени ючюн, бек сау болсун.

Биттирланы А.: Аллай иги адамны бизге заман къызгъанды. Башханы къой, биреуюню жүрек къыйыны болса, ариу сёзю бла анга жау жакъгъанча эте эди. Окъууну бошап, бери келип, ишлеп башлагъаныбыздан сора, репетицияны кезиуюнде бу сёзлени терк-терк къайтарыучу эди: «Профессор Судаковну айтханы эсигиздемиди? Театрда низам бек къаты болургъа

керекди. Алайсыз халкъны аллында бетибиз чыгъарыкъ туююлду».

Налбийке иги сабийле ёсдюргенини юсюнден сиз да сагъындыгъыз. Урушну заманында гастрольлагъа барсакъ, къююнубузгъа кётюрюп айландырыучу эдик Раячыкъны. Бюгюн а ол республикагъа аты айтылгъан хирург болгъанды. Кёлюмде болгъанны айтайым, – Рамазанны бла Налбийкени аман сабийлери болургъа амалы да жокъ эди.

Мен «Къанлы къалында» жарлы жашны анасыны ролюн ойнагъанма. Анда быллай сёзле эсимде турадыла: «Атасы да къаядан кетип, энди кеси жанчыгъына бир зат болса, дуняда къалай жашарма?! Аланла, этигиз бир мадар!»

Мен ол сёзлени айтып сарнагъанымда, оюннга къараргъа келгенлени жиягъанларын кёзюм бла кёрюп тургъанма. Кёп пьесада ойнагъанма, айып этмегиз, эсимде, «Къанлы къалынча», иги бири да сакъланмагъанды.

Мени ангылауумда Рамазан културабызны бек уллу адамы эди.

Кючюкланы М.: Рамазанны пьесасында ойнамагъаныма бек жарсыйма. Ол кезиуде бизни Совет Аскерни тизгинлерине алып кетген эдиле.

Махийланы З.: Мен да былайда эндиге дери айтылгъан оюмну къайтармай болмайма. Ол дегеним, – биз Москвада окъугъан заманыбызда, Рамазандан кёрген хурметибизни, намысыбызны бирда унутмайбыз. Аллай огъурлу адам эди, ёмюрюнде кишиге кёзюнг къара болсун деген, ушагъысыз сёз айтмагъан, адепсиз иш этмеген.

Биз курсда төрт къыз болуучу эдик да, Рамазан барыбызгъа да туугъан къарындашыбыздан башха болмагъанды. Концертлеге, театрлагъа да, тохтамай, биргесине элтгенлей, искусствону, литератураны юсюнден сейирлик хапарла айтып, кёлюбюзню кётюрюп жашагъанды. Эсимдеди, Москвагъа биринчи баргъан кезиубюзде Рамазан бизни Уллу театр гъа элтеди. Анда уа бир операны кёргюзте эдиле. Бир заманда мен, ким биледи, операны жаратмагъанлыкъмы этген болур эдим, жукълап къалама. Артда Рамазаннга, аямай, тырман этеме, аман концертге келтиргенсе деп. Ол а аямай кюледи. Сора былай айтады:

– Ой, сен ийманлы болгъун! Бир ауукъ замандан быллай концертлеге кесинг тартдырып башларыкъса.

Кертиси бла да алай болгъан эди. Ардан-артха Уллу театр бек суйген жерибиз болуп къалады.

«Къанлы къалында» къоншу къатынны ролюн ойнагъан эдим. Тюзюн айтсам, ол рольну Фатимат Ахкобекова ойначу эди. Сора бир жол, артистле Элбрус районнга гастрольлагъа атланганлай, Фатимат ауруп, ары барыргъа мадары болмай къалады. Фатиматдан сора ол рольну ойнарыкъ жалаңда Геляланы Налбийке эди. Ётюрюк айта эсем, кеси да былайда олтуруп турады, Налбийке да, Фатимат бла келишип, ол кезиуде элге кетип болады.

Энди уа не мадар деп, бир бирге къарашабыз. Сора: «Зоя, къалай да эт, ол айыпны боюнунга ал», – дейди Рамазан.

Не этерик эдим?! Кёнденден спектакльни кёргюзтебиз. Биреулен жабыу артында тохтап, не айтырымы эшитдирип кюрешеди. Баям, ол айтханны жарты-къурту ангылай болур эдим, залдан: «Зоя бир иги ойначу эди, – бюгюн мынга не болгъанды?» – деген сёзлени эшитгенимде уа, бютюнда жунчудум.

Элден-элге ёте, Тырныауузгъа жетгинчи, спектакльде айтырыкъ сёзлерими кёлюмден билеме. Алай бла нёрлерим да уялмазча боладыла.

Уруш башланып, жашларыбыз жолгъа атланып кетгенлеринде сынагъан къыйынлыгъыбызны айтып ангылаталлыкъ туююлме. Рамазан къазауатха кетгенден сора уа, театрыбыз ёксюз сабийча болуп къалгъан эди.

Къудайланы М.: Мен Рамазанны аны «Къанлы къалын» пьесагъа кёре спектакль хазырлап башлагъан заманыбызда таныгъанма. Мен анда болгъан фахмуну теренлигин, уллу адамлыгъын биринчи кюн окъуна ангылагъан эдим. Къысхасы, культураны керти адамы эди Геляланы Рамазан.

«Къанлы къалынны» биринчи оюнун Нальчикде кёргюзтебиз. Андан сора Черек районнга – Рамазанны туугъан – жерине барабыз. Айып этмегиз, баш рольну (Жансуратны ролюн) ойнай эдим. Къашхатауда бизге алай жарыкъ тюбеген эдиле, сау эл байрам бет алып къалгъан эди. Отарланы Керимни юй бийчеси Назифа да ол кюн анда эди. Баям, Керим урушха кетгенден сора, ары ата юйюне барып тура болур эди. Тюз да оюн бошалгъанлай, Назифа, сахнагъа чыгып, манга гюл къысымла береди.

Бир айтырым – Рамазанны пьесасы миллет адетледен бек бай эди. Ол себепден элдеде анга эки-юч кере да къараргъа суймеген адамгъа тюбемез эдинг. Сёз ючюн, бир къауум заман мындан алгъа Шабатукъланы

Сагъытха тубейме. Ушакъ эте келгенибизде, ол былай айтады:

– Сиз «Къанлы къалынны» Малкъар ауузуну эллерине келтиргенигизде, мен малчы эдим. Эшитебиз, былай да-былай, бир тауушлукъ оюн келгенди деп. Малланы ыстауатха тохташдыргъандан сора, элге тигелейбиз. Къарайбыз «Къанлы къалыннга».

Биз аллай ишге биринчи кере тубеген эдик. Ол кюнден сора Малкъар ауузунда сиз къайсы элге барсагъыз, биз да ары барып тургъанбыз.

Мен бу Сагъыт айтхан затланы барысында да Рамазанны фахмусуну теренлигин кёреме. Уруш жыллада уа, Черек ауузундан Холам-Бызынгы ауузуна, андан Чегемге аууп, халкъгъа оюн кёргюзтүп айланганбыз. Кимибиз хапчук, кимибиз сабий кётюрүп.

Геляланы Н.: Къошлада къалыучубуз а эсингдемиди?

Къудайланы М.: Эсимде болмай а, театрны алай бла сакълагъанбыз.

Жантууланы И.: «Жаш кёргенин унутмаз» дегенлей, Рамазанны кёрген кюнүм кёз аллымдан кетмейди. Была, институтну бошاپ, Москвадан къайтхан кюн республика этген къууанчны уа ёмюрде да эсимден кетерлик туйюлме.

Айтханымча, Рамазанны аз таныйма. Алай аны аты, этген ишини юсюнден эшитгеним манга хар заманда дерс болгъанлай турадыла. Аллай фахмулу адамларыбызны унутургъа эркин туйюлбюз. Рамазан болмаса – драматургиябыз хазна болмаз эди. Барыбыз да андан юлгю да, дерс да алгъанбыз.

Бабулук Рамазанны юсюнден асыры кёп хапар айтхандан, биринчи драматургубуз бла ушакъ этген сунама кесими (Уянланы Бабулук Жантууланы Иссаны юй бийчесиди). Мен Рамазанны «Къанлы къалын» деген пьесасын аякъ юсюне салыргъа кюрешгенме. Ары дери кёп адам бла да сёлешгенме. Энди пьесаны Рамазанны биргесине ишлегенлеге – «Къанлы къалында» ойнагъанлагъа – окъурукъма. Аланы айтханларын эсге аллыкъма. Бу ишде муратыма жетсем, кесими бек насыплыгъа санарыкъма.

Геляланы Н.: Бююн, былайгъа келип, Рамазанны юсюнден жүрек сёзюгюзню айтханыгъыз ючюн, жанын къурман болсун. Москвада окъугъан заманыбызны, «Къанлы къалынны» сахнагъа чыгъарыргъа хазырлагъан кюнлерибизни кёз аллыма келтирдигиз...

Рамазан пьесасыны андан арысын жаза тургъанлай

кетген эди урушха. Не этериксе, къадар алай болур эди.

Энди хар ким сорады, излейди «Къанлы къалыны». Рамазанны къол жазмасы да сакъланмагъанды. Иш а былай болгъанды. Биз Нальчикде жашаучу эдик. Бир жол Раяны (къызчыгъыбызны), Яникойгъа элтип, анамдан къоюп келеме. Сора бир ыйыкъ чакълы замандан Раяны келтирирге Яникойгъа барама. Мен да анда тургъанлай, халкъыбызны кечеден тангнга кёчюредиле да жибередиле. Нальчикдеги фатарыбызны уа эшиги да ачылмай къалады. Рамазанны къол жазмаларына, письмоларына, библиотекасына къюеме ансы, башха ырысхыбызны эсима да алмайма.

Кючюкланы М.: Эсимдеди, бек кёп китаплары болуучу эди.

Геляланы Н.: Барыгъызгъа да, бу ишни къурагъан редакциягъа да энтта жүрек ыразылыгъымы билди-реме. Сау болугъуз!

КОМПОЗИТОР

Композитор Жеттеланы Мустафирни юсюнден жазгъан манга алай тынч туюлду – не жырлай, не къобуз согъа билмейме. Алай ол затлагъа хунерлери, фахмалары болгъанлагъа уа, туугъанлы да, сукъланганлай жашайма.

Биз бу арт кезиуде, миллет культурабызны юсюнден сёз баргъанда, башха, жарсыуларыбыз бла бирге, композиторубуз жокъду дерге ёчбюз. Ол оюмну телевизор, радио бла кесим да эки-юч кере къатлагъанма. Болсада, биз алай Жеттеланы Мустафирни неда дуниядан жашлай кетген Байчеккуланы Абидинни намысларына тасха тюшюрюр акъылда айтмайбыз. Жаланда консерва-торияны бошагъан адамларыбыз нек жокъдула деген-лигибизди ансы, бюгюнлюкде Мустафир сау миллетни музыка искусствосуну бийик тереги болгъанына киши даулашырыкъ болмаз.

Биз билгенликден, Мустафирни музыкагъа ниет-эстетика сезими сабий заманында окъуна уянганды. Халкъда айтылуучусуча, Аллах берген фахму жашауда кесине жол таба, айный, ёсе, алгъа баргъанлай тургъанды. Мустафир, аны тамата къарындашы Кямал сабий-лей ёксюзлюкню ачылыгъын сынап, аталары урушда, аналары да жашлай ажымлы жоюлуп, бар къыйын-лыкъланы – ачлыкълны, жалангачлыкълны, тейри,

ёлюмню да дейик – хорлай келгендиле. Кямал, жаннет-ли болсун, медицина илмуланы кандидаты эди. Мустафир Россейни Композиторларыны союзуну члениди, Къабарты-Малкъарны искусстволарыны сыйлы къул-лукъчусуду.

Мустафирни чыгъармачылыкъ ишинде жыр жанр баш жерни алады. Ол миллет адетлерибизни, тёреле-рибизни, халкъны кёлден чыгъармачылыгъын иги билген адамды. Аны себепли жырлары миллет илишан-ладан байдыла, музыкасы уллуну, гитчени, колхозчуну, ишчини да жүрегин къозгъай, къууанч береди, сагъыш да этдиреди. Бек игиси – Мустафир жазгъан жырла (ала эки жүзден артыкъдыда) адамланы эрикдирмей-диле, ол угъай эсенг, кеслерине тартханлай турадыла. Алагъа тынгыласанг, бирде гелеулю сыртлада къой кютген сюрюучюню, бирде берч къоллу сабанчыны, бирде, кирши кюн, жамычысын да кийип, ариу макъам-ны кеси кесине мурулдай, таула арасында баргъан атлыны, бирде кёк кенглигинде эркин учхан къушну, бирде уруш отундан къутулмай къалгъан жашны сы-фатлары кёзюнге кёрюнедиле. Мустафирни чыгъарма-ларында къыйынлыкъны, зауукълукъну, суюмекликни, зарауатлыкъны, кишиликти, халаллыкъны, зарлыкъны юслеринден да бирча терен айтылады. Аны «Жашлыкъ», «Анала» (сёзлери Сарбашланы Зуфарны) деген жыр-ларын битеу халкъ бирча сюеди. 1985 жылда Фрунзе (бусагъатда Бишкек) шахарда болгъан эдим. Анда, бизни къонакъбайыбыз медицина илмуланы кандидаты, къыргъызлы жаш Убайдулла Амираев «Жашлыкъны» бла «Аналаны» таза тау тилде жырлагъанында, сейир-тамаша болуп къалгъан эдим. Ол да композиторну фах-мусуну теренлигин, чыгъармалары къайсы миллетни адамыны жүрегине да жол тапханларын кёргюзтген шартды.

Композитор Къулийланы Къайсынны, Отарланы Керимни, Зумакъулланы Танзиляны, Макытланы Са-фарны, Мокъаланы Магометни, Бабаланы Ибрахимни, Гуртуланы Салихни, Беппайланы Муталипни, Улакъ-ланы Аныуарны эм кёп башхаланы назмуларына, ким да суююп тынгыларча, ариу макъамла жарашдыр-гъанды. Аланы халкъ тойда-оюнлада, тау жайлыкъланда, сабанчы къошлада, узакъ жолоучулукъланда да, той-оюн къауумланы концертлеринде да бек суююп жырлай-дыла. Башда айтханымча, Мустафирни музыкасы хар адамгъа да бирча жууукъду, ангылашыныулуду.

«Бизни фахмулу жашыбыз Мустафир, – деп жаз-

гъанды республикабызны Композиторларыны союзуну правленини председатели, республиканы искусстволарыны сыйлы къуллаукъчусу Хажбекир Хавпачев, – Къулайлыаны Къайсынны поэзиясын битеу композитор сезими бла иги ангылай билгенди. Ол поэтни назмуларына жыйырмадан артыкъ жыр жазгъанды. Ол санда «Жаз башыны жыры», «Къаячыла», «Къызыны жыры», «Эжиу», «Къыргъызстанны юсюнден жыр» республиканы музыка культурасында бек белгили жерни аладыла. Мустафир кеси халкъыны чынтты жырчысыды. Аллайны уа хар ким да суюди».

Аты дуниягъа айтылгъан момпозитор Ян Френкель Къабарты-Малкъарны музыка культурасыны юсюнден 1984 жылда ноябрь айда «Советская музыка» деген журналда уллу статья басмалагъанды. Анда быллай тизгинле бардыла: «Мустафир Жеттеевни хар жангы жыры музыканы сюйгенлени сагъайтмай къоймайды. Композиторда фахму уллуду...»

Сёзсюз, Мустафир бизни миллет культурабызгъа жарыкълыкъны жырчысыча келгенди. Алай анда керексиз менсиниу, уллу кёллюлюк бир заманда да эсленмегенди. Ол жаланда излеуню жолундады. Огъурлулукъну къатында кюйсюзлюк да жашагъанын кеси ёмюрюнде, ишинде сезе, кёре келген композитор бир да кёлсюзлюк этмегенди, ол угъай эсенг, бютюнда къаты ишлегенди, жамауатны эстетика сезимин, музыка искусствогъа сюймеклигин ёсдюрюр ючюн къолундан келгенни артха салмагъанды. Бусагъатда да алайды. Анса уа, тау элlege жүрюп, той-оюн къауумлагъа болуша, жаш адамланы игиликке кёллендиргенлей, музыкадан билимлерин, фахмуларын ёсдюрюге уллу къыйын салгъанлай келгени уа! Республиканы жаш чыгъармачылыгъыны юйюнде бёлек жылдан бери ол юйретген сабийле энди уллу концертледе кеслерини фахмуларын кёргозтедиле.

Бюгюнлюкде, жыр, музыка искусствобуз бизни къууандырырча чекге жетгенини юсюнден ёхтемленип хапар айтхан заманыбызда, Мустафирни музыкасы, аны фахмулу ауазы къулагъыбызгъа эшитилмей къалмайдыла. Ол, бир ызгъа юйренчек болуп, андан тайышмай, барып туруучуладан туююлдо. Эстетика жютюлюк, терен оюмлулукъ, жашау-турмуш, миллет шартла дайым да аны чыгъармачылыкъ ишини баш кючу болгъанлай турадыла. Композитор кесини жырлары жамауатха эстапдырыргъа, аны къыйын сагъатында, къууанчлы кюнюнде да болушургъа кереклисин унутмайды. Аны

себепли Мустафир этген иш халкъын, туугъан жерин шош да, ырахат да жарытады, – аны музыкасында миллетибизни жюрегини тебиую, аякъ алыуу, жаш ананы бешик жыры, суймекликни тынгысыз кечелери, жашлыкъны эмилик аты, къартлыкъны терен сагъышлары, сабыр атлашы толуга ангылашынадыла. Ала композиторну фахмусуну теренлигин, музыкасында суратлау амалланы кючлюклерин, ол Кавказны табийгъатыны байлыгъына эс бура билгенин ачыкъ кёргозтедиле.

Жетте улу сабийлеге деп да кеп жыр жазгъанды. Ала республикалы эришиуледе биринчи жерни кеп кере алгъандыла.

Биринчи малкъар балетге уллу эс буруп, аны юсюнден ара газетле, журналла жазгъан материалланы окъугъан заманыбызда, барыбызны да башыбыз кёкге жетгенча болгъанын унутмагъанбыз. Жеттеланы Мустафир москвачы композитор Владимир Дружинин бла бирге Къабарты-Малкъарны халкъ поэти Гыттыулары Максимни «Чегем чучхурла тауруху» деген либреттосуна кёре жазгъан адамыды. Музыка театрыбызны артистлери, ол кыйын борчну кеси боюнларына алып, аны намыслы толтургъанлары бюгюн-бюгече да эсибиздеди. Аны балетмейстер Арсен Абидов салгъан эди. Дирижёру уа – Бурят республиканы сыйлы артисти Анатолий Супер.

Балетни биринчи кере кёргозтгенлеринден сора, А. Абидов былай айтханды: «Хар оюнну премьерасы – ол байрамды, театрны жашауунда уллу жангылыкъды. Бу жолгъу оюнубузну кёрунчы уа алгъыннгыланы бирине да ушамайды, – халкъгъа биринчи малкъар балетни кёргозтгенбиз. Оюнну музыкасына бирибиз да чурум тапмагъанбыз. Ол угъай эсенг, хар артистни музыка алгъа келлендирип, сахнада тынгылы сыфат кёуаргъа болушуп тургъанды. Бу уллу иште муратма жетгениме чексиз кёууанама!»

Бу таурухда болгъан суратлау кюч, ийнаныулу халлау, поэзия халла, тынгылы жазылгъан либретто хореография поэма кёуаргъа онг бергендиле. Анда ууакъ затланы жаркъмалап кюрешиу эсленмегенди, музыканы, тепсеулени мурдорларында уллу жашау суратла ачыкълангандыла. Анда ананы таулагъа тенг болгъан кёрунчы, артда, ариулугъу бла дуниягъа айтылгъан Жансуратны эмеген урлап кетгенинден сора, ол сынагъан къара кюнле сюжет ызы – суратлау сыфатны кючю бла алай теренден ачыкъланадыла, кеси ёмюрюнде музыка искусствону бу тюрлюсюнден хазна

ангылауу болмагъан окъуна сагъыш этмей, тынгысыз-лыгъын сездирмей, къараяллыкъ туююлдо. Искусствону кючу уа аллай затланы юслеринде танылады.

Жеттеланы Зекерияны жашы Мустафирни жалаңда ол иши окъуна тамам эди миллет культурабызны тарыхынде кесини атын ёмюрлюк этерге. Ахыр жыйырма жылдан артыкъ заманны ичинде Мустафирни музыкасы Украинада культураны бла литератураны байрамларында, Москвада, Ленинградда Россейни Композиторларыны союзуну пленумларында, съездлеринде, жырны битеусоюз, битеуроссей байрамларында кёп кере эшитилгенди. Къайда да ол хар инсанны жюрегинде ёмюрледен бери Кавказ халкълада фахмулу жырла къурай келген адамланы атлары бла тенг жер алгъанлай туралы. Мындан арысында не кёп композиторуруз болса да, Мустафирни иши бир заманда да ауанада къалмазлыгъына толу ийнанылма. Нек дегенде фахмулу чыгъармала ёмюрлюкдюле. Бек башы уа – ол, Мустафир, биринчиди. Бир бёлек жыл мындан алгъа Нальчикни телевидениясы Мустафирни чыгъармачылыкъ ишине аталгъан ингирден репортаж кёргозтген эди. Анга Къабарты-Малкъарны оноучу къуллукъчулары Зума-къулланы Борис, Чабдарланы Борис, башхала да къатышханларын унутмагъанма. Мустафирге «КъМАССР-ни искусстволарыны сыйлы къуллукъчусу» деген ат аталгъаны бла байламлы дипломну да Чабдарланы Борис ол ингирде берген эди.

Ол ингирде республиканы белгили артистлери бла бирге Мустафирни жырларын аны юй бийчеси Светлана бла 6-жыллыкъ къызчыгъы Лейла да жырлайдыла. Аланы ауазларын халкъ биринчи кере эшитген эди. Алай адамла фахмуларына бюсюрегенлерин жарыкъ къарсла бла билдиргенлери уа кёплени эслеринде болур. Светлана «Анала бла балала» деген жырны (сёзлери Зумакъулланы Танзиляны) телевизор бла жырлагъанын эшитгенле: «Бу жангы артисткабыз кимди?» – деп, бир бирге соруп айланигандыла. Керти да, ол ауазыны ариулугъу, тазалыгъы бла да, сахнада кесин жюрюткуюу бла да профессионалладан артха къалмай эди. Сау болсун, жамауатны къууандыргъаны ючюн! Андан берисинде телевидения бла радио Светлананы фахмусуна энчи эс бурадыла. Фахмулу юйюрге жангы жырла терк-терк жаратыладыла, жырланадыла.

Элдеде той-оюн къауумланы кёп бола баргъанларына, ала музыка искусствону тюрю-тюрю жанрларын айнытугъа уллу эс бургъанларына бек къууа-

набыз. Алай, радиоґа, телевиденияґа жаздыра туруп, аланы бек игилерин сайларґа керекбиз. Алай болмаса, чынтты фахмуґа тынғылы жол берирге кьолубуздан келлик тьююлду. Профессинал композиторларыбызны – Мустафирни, Абидинни, чыґармалары уа кьайда да концерт программалада баш жерни алырґа тийишлидиле. Аланы жырларын, Алтууланы Зоя, Таукенланы Галина, Жанатайланы Исмайыл, Текуланы Махмут, кибик фахмулу артистле жырлайдыла.

Мен, Жеттеланы Мустафирни юсюнден бу сёзюмю бошай, аны, жулдузлача, ариу, бешик жырча, маґаналы, шаудан сууча, таза музыкасы ёмюрлеге халкьына кьушкьанат болґанлай турсун дейме!

1999

КИНОИСКУССТВОДА ОЛ БИРИНЧИДИ

Мен анғылагьандан, жашауда тынғысызлыкь хар инсанга да кесин жокьлатханлай турады. Кьайґы эте, жарсый, кьууана да билмеклик жашауну бир белгили ышанларыдыла. Аллай адамны кёп тюрлю саґышлары, оюмлары, ол затланы барысындан да кьутхарып, бир башха дунияґа туюшуп кьалґанча халґа келтирген кезиуле да аз болмайдыла. Атталаны Мухажирни жашы Анатолийни керти жашау болумну юсюнден бир тюрлю кёзбаусуз хапарлагьан, жалґан затлаґа кокаланыу арталлыда эсленмеген фильмлерине кьарап башлагьанынглай, тюз да аллай болумґа туюшуп кьаласа.

«Клеймо на скале» деген документли фильми ючюн 1998 жылда Атталаны Анатолийге киноискусство жаны бла КьМР-ни Кьырал сауґасы берилгенди. Сёзсюз, бизни фахмулу кинематографистибизни ишине бичилген ол баґа барыбызны да кьууандырґанды. Фильм кьарачай, малкьар халкьланы тууґан жерлеринден зор бла кёчюрюлгенлерине аталґанды. Анда кёрґюзтюлген шартлаґа теренирек оюмлап кьарасанг, сора, дикторну ауазына тынғылы эс буруп тынғыласанг, ала битеу акьылынғы кеслерине бурадыла. Ызы бла уа сау халкьлаґа этилген зорлукь аланы адеп-кьылыкь, ниет байлыкьларын аякь тюпге малтаґанлыкьґа, ол неда бу инсанны жокь этип кьойґан угьай, бюгалґан окьуна эталмаґанын анғылайса. Адамны адамлыкь даражасында кьаллай бир бийиклик, аны кишилигинде кьаллай бир ёхтемлик барды!

Атта улуну бу фильми таулуланы тауларыны тѳзюм-люлюклерин, ариу ѳсген агъачланы, алгъа жалкъа къайыра баргъан черекни, бирде уа къар юзюлгенин кѳргюзтюу бла башланады, бошалгъан да алай ѳтеди. Кинорежиссѳр ол затланы юслери бла бу жерде жашагъан халкъланы къадарларын теренден ачыкълайды. Фильмде ѳшитилген къайгъылы, бушуулу музыка уа аркъа жиклеринги къалтыратады; ол бирде кѳчгюнчюлюкде ажымлы жоюлгъанланы жияуларын ѳтеди, бирде уа таулуланы къыйын, къайгъылы жашауларыны ауазыча ѳшитиледи.

Фильмде къарачай, малкъар халкъланы алгъыннгы жашауларындан да хапар айтылады. Анда ала озгъан ѳмюрде къаллай жашау-турмуш сюргенлерин ачыкълагъан, инсан, Ата журт урушланы, кѳчгюнчюлюкню заманларында алыннган суратла да тап хайырланылгъандыла фильмде. Не уа анда адамла – алимле, жазычула, колхозчула, ишчиле къалай ийнаныулу хапар айтадыла сынагъан, кѳрген къыйынлыкъларыны юслеринден, эринлери, къоллары къалтырай, кѳзлеринден жиямукълары келе. Тюп болгъан Къарачайда, малкъар элдеде оюлгъан хуналаны, иесиз арбазланы къалын мурса басып тургъанын кѳрген адамны жүреги чанчмай, кѳлю жер бла тенг болмай къаллыкъ туююлду.

«Клеймо на скале» деген фильмде иги кесек архив документле да кѳргюзтюледиле: тюрю-тюрю шартла, адам, тукъум атла, кѳчгюнчюлени малларын, юйлерин тонагъанланы жийиргенчли сыфатларын ачыкълагъан жазуула. Алада Уллу Ата журт урушда чынтты кишиликни юлгюсюн кѳргюзтген кѳп къарачай, малкъар жашланы атлары да айтылады. Алагъа къарай кетип, сау халкъланы бир тюрю сылтаусуз терслеген малгъунлагъа налат бересе.

Атталаны Анатолий «Клеймо на скале», «Ярость и мольба» деген фильмлеринде, кѳчгюнчюлюкню юсюнден биринчи болуп, керти хапар айтханды. Битеу да миннге жете документли фильм бла киносюжет алдыргъанды Атта улу. Башда биз айтхан «Клеймо на скале» деген фильми уа халкъла аралы VIII кинофестивальда кѳргюзтюлюрге сайланнган ѳди. Ол фильм ючюн Анатолий 1998 жылда июль айда Санкт-Петербургда бардырылгъан конкурсда диплом бла саугъаланнганды. «Клеймо на скале» деген фильми Францияда, Германияда, Польшада, Болгарияда бардырыллыкъ халкъла аралы кинофестивальда да кѳргюзтюрге оноу ѳтилгенди.

Бизни миллетни биринчи кинорежиссёру эм оператору Атталаны Анатолий алдыргъан фильмлени арасында Къулийланы Къайсыннга жораланганлары – «Осуят», «Поэтни юбилейи», «Къайсын» – энчи жер аладыла. Алагъа 1997 жылда апрель айда Нальчикде «Родина» кинотеатрда къарагъан кюнюмю мен бир заманда да унутурукъ туюлме. Биринчи фильм башланып, бир кесек заманчыкъ озгъанлай, битеу сагъышларымдан да къутулуп, экраннга аралып, Къайсын бла ушакъ этерге, анга къол узатыргъа ашыгъама. Олсагъатда аны дуниядан кетгенин да унутама. Къайсын а, кесини юйюнде ишчи кабинетинде олтуруп, бирде терен сагъышха кете, бирде акъылында болгъан, дунягъа жаратылыргъа ашыкыгъан назму тизгинлени къагъытха къыстау тюшюреди. Дагъыда сагъышла... Вьетнам урушда къырыла тургъан адамла, оюлгъан юйле, кюйюп, кюл болгъан сабанла, Африканы къыралларында ачлыкъ, жалангачлыкъ сынагъанланы сыфатлары поэтни кезюне кёрюнедиле. Сора Къайсын ол къыйынлыкъланы юслеринден жазгъан назму тизгинле эшитиледиле. «Санга бушууум – от къаралтхан ташды. Кюйген юй орундагъы кесеу башды».

Поэт битеу дуния къууанчын, бушууун да кесини уллу жюрегине сыйындырады.

*Къанатлы кзонар терекге,
Жырлар, кзарап жылы кёкге.
Къанатлы уягъа кирип,
Жерге ай тийгенин кёрюр.
Къургъакъ уяда къанатлы
Къайгъы кече жүкълар татлы...*

Былайда кинону авторуну фахмусуна, усталыгъына да баш урама. Ол аты дунягъа айтылгъан поэтни бирде Кавказ тауланы деменгиликлери бла тенглешидиреди, бирде аны адамлыгъы, поэзиясы, халкъны аллында айтхан сёзю дуния поэзияны, ниет байлыкъны ёмюрге да тепмезлик чигинжиси болгъанларын ачыкълагъан шартланы хайырланады. Атта улу ол затланы, иш былайды деп, хапар айтыу бла ангылатмайды; кинолагъа къарагъан адам аны алайлыгъын кеси сезмей къоярыкъ туюлдо.

Республика Къайсынны алтмышжыллыгъыны байрамын этген кюнледе халкъда болгъан учунуулукъ бютюнда тап кёргюзтюледи «Поэтни юбилейи» деген фильмде. Ол кюн поэтни къууанчына къууаныргъа

келгенле, Нальчикде Музыка театргъа сыйынмай, эшик юслеринде, тышында да сюеле эдиле. Дуниягъа атлары айтылгъан поэтле, жазуучула, алимле, ишчиле, колхозчула, устазла, студентле да, трибунагъа бир бири ызларындан чыгып, Къайсыннга жүрек сёзлерин айтадыла. Ол санда Чингиз Айтматов, Мустай Карим, Давид Кугультинов, Михаил Дудин, Карло Каладзе, Зульфия, Сергей Михалков дагъыда кёпле. Кинода ол къууанч Огъары Чегемде, Москвада къалай ётгенлери да кёрюнедиле.

Фильмледе Къайсын дуниядан кетгенден сора белгиленнген аны жетмишжыллыгына, Ленинчи саугъаны алгъанына аталгъан къууанчланы юслеринден да тынгылы хапар айтылады.

Анатолий адамны бла табийгъатны араларында байламлыкъны терен кёргюзтгенди. Ол зат халкъ Къайсынны ахыр жолуна ашыргъан кюнню кёргюзтген кадрлада бютюнда бек эсленеди. Кинону ол жерине къарагъан адамны аркъа жиклери къалтырамай къаллыкъ туююлдо. Къайсынны асырагъан кюн драма театры къатына жыйылгъан халкъны кёплюгюн сёз бла айтып ангылаталлыкъ туюлсе. Атта улуну киносунда уа ол къол аяздача кёрюнеди. Къайсынны жууукълары, тенглери, ол санда Чингиз Айтматов, Давид Кугультинов, дагъыда кёпле ёлюкню театры уллу залындан тышына алып чыктыганлай, жауун бучхакъдан къуйгъанча жауады – табийгъат жилийды. Кинода Къайсынны анасыны сураты да жилийды, ананы уллу кёзлеринден жилимукъла, жаякъларын жууа, саркъадыла. Къайсынны асырагъа келген адамланы хазна къалмай барысы да жилийдыла – уллу, гитче, тишируу, эр киши да.

Оператор – кинону автору Атталаны Анатолий – ол бушуу кюн бизни Чегем ауузуна да элтеди. Поэтге асыры ачыу этгенден, анда бир деменгили ташны эки жарылгъанын, таулада къар юзюлгенин, къая эринлеринде, суу боюнларында эниште салынып тургъан буз сюзмеклени «кёз жашларыны» акъгъанларын, суху саркъгъан черек, кесин къаялагъа, ташлагъа уруп, башха кюнледен эсе кёп да тынгысыз болгъанын кёребиз – Къайсын, анасындан туугъанлы, баш уруп келген табийгъат аны жилиаун эте эди...

Сёзсюз, Атта улуну фильмлери уллу Къайсынны поэзиясыны андан ары баргъаныдыла десем, киши мени бла даулашмаз. Ала хар бирибизни поэтни кеси бла ушакъ этдиредиле, аны назму окъугъанына, Нальчикде,

Москвада уллу жыйылыулада селешген сёлзлерине тынгылатадыла, Чегем ауузунда, Нальчикде, Москвада адамланы къучакълап, тансыкълагъанын кёз аллыбызгъа келтиредиле. Къалай кыйынды аллай адам бюгюн бизни арабызда болмагъанын ангыламакълыкъ! Атта улуну фильмлери, Къайсынны поэзиясыча, ёмюрлюкдюле, таукелликни, дуния къаласын къурагъан шартланы халкълагъа туура этген ышанланы бирикдирген, алгъа къаратхан умутладыла. Алада айтылгъан хар сёз поэзияны кесича эшитиледи бизге, кёргюзтолген суратла уа Къайсынны атыны ёмюрлюкюню, поэзия тенгизини таркъаймазлыгъыны ийнаныулу шагъатларыдыла. Бу фильмледе сау адамланы сыфатлары да кёрюнедиле. «Быллай кинола, – дейди Атталаны Анатолий, – «экология» жаны бла тазадыла. Алада бир тюрлю жалгъан зат жокъду, суратлау фильмледеча. Алай болургъа боллукъду дегенча, тюрлю-тюрлю суратлау амалла, оюмла хайырланылмайдыла».

– Бу фильмле, тап жерде сакълансала, беш жюз жылны ичинде къууллукъ этерге боллукъдула адам улуна, – дейди Атталаны Анатолий, мени сорууума жууап бере. – Андан сора уа жангыртыргъа – башха плёнкагъа кёчюрюрге керекди.

Сора бизни Къайсыныбыз анча жылны ичинде саппа-саулай жашарыкъды!

Быллай ишни, Анатолийча, билимли, фахмулу, этген затыны кыйматын теренден ангылагъан адам тындыраллыкъды. Къайсынны юсюнден фильмле къура деп, аны киши къысмагъанды, алай ол поэтни поэзиясыны, атыны ёмюрлюклерин эрттеден окъуна жюрегине алып, бу затда кеси муратына жетер ючюн, къолундан келгенни болжалгъа салмагъанды. Ол бу иши бла халкъыбызгъа этген игиликни багъасы жокъду.

Анатолий режиссёр болургъа гитчелигинден мурат этгенди десем, биягъы журналист махтау деп, манга киши айып салмасын. Ол киноланы алдыргъан, аланы кёргюзтген адамлагъа сейирсиннгенин, сукъланнганын бир кюнде да сел этмегенди. Ата-ана сезгенлей тургъандыла ол затны. Артда, Анатолий школдан сора окъургъа Алма-Атада кинотехникумгъа тюшеме дегенинде уа, угъай дегегендиле. Жаш техникумда биринчи дерследе сора бютюнда толу ангылайды сайлагъан жолуна ёмюрге да сокъуранмазлыгъын. Аны да жетишимли бошап, Нальчикге келип, телевидениягъа иште тохтайды. Мында миллет адамланы араларында кинематография жаны бла андан билимли, ангылаулу киши да жокъ эди. Жаш иш кёллю эди – кюнюн бошуна

ашырыучуладан болмай. Аны алайлыгъын коллективде терк ангылайдыла. Алай эте, иги кесек заман да озады. Бир кюн а, аны тийишли жерге чакъырып, бийик партия школгъа окъургъа барыргъа керегин ангылатадыла. Алай жаш Кинематографистлени битеусоюз институтуна кирирге хазырлана тургъанын арсарсыз айтады. Сора, кѣп да турмай, Анатолий, Москвагъа барып, тышындан бир тюрю болушлукъсуз, ол институтха окъургъа тюшеди. Ол анда кѣп фахмулу адамла бла танышады, ала бла шуѣхлукъ жюрютюп башлайды. Север Осетиядан жазыучу эм режиссѳр Герман Гудиев аладан бирлери эди. Артда ала, Шимал Кавказны кинохроника студиясында бирге ишлей, киногъа кѣп сюжетле алдырадыла. Бир жол Г. Гудиев: «Анатолий фахмулу, арый-тала билмеген, уллу тенглиги да болгъан адамды», – дегенин кеси кѳулагъым бла эшитгенме.

Жыйырма жылдан артыкъ заманны ичинде Анатолий бла Герман алдыргъан документли фильмлени юслеринден бир жолгъа хапар айтып чыгъаргъа онг жокъду. Бу жол биз кѳарагъан «Кѳайсын» деген документли фильмни режиссѳру да Герман Гудиевди. Бу эки адам сабанчыны, малчыны, алимни, жазыучуну, эл мюлкню, промышленностьну ишлерин алгъа элтген оноучулары юслеринден алдыргъан документли фильмле Шимал Кавказны культурасыны, искусствосуну историясына алтын хазна болуп кѳошулгъандыла. Кѳчгюнчюлени юслеринден Анатолийни «Ярость и мольба» деген ат бла алдыргъан, халкѳгъа кенг белгили фильмини режиссѳру да Герман Гудиев эди. Атталаны Анатолий хар фильмде да жашауну илишанларын – аны кѳара, акъ жерлерин, сорууларына жууап табылмай кѳалгъан кѳыйын ишлени, бизни ташадан, туурадан да марап тургъан азаплыкъны, аякъ бюкдюрген кѳууанчланы, бийикликге элтген жолланы да кѳалай тап кѳргюзтеди! Аны документли кинолары таза ниет бла, уллу адамлыкъ даража бла этилгендиле. Ол себепден, жалгъан шуѣхлукъ, кѳзбау суюмеклик дегенча затла тунчугъуп, туурагъа чыкъмай, кѳайда эсе да бирде теренде, ташада кѳаладыла, – ала ачыкъ эсленмейдиле киногъа кѳарагъанлагъа. Кѳысхасы, танг жарыгъы, кече кѳарангысы да бардыла фильмледе. Алай адамлыкъ бла тюзлюгъа хар заманда да алда барадыла, уллугъа, гитчеге да эс тапдыра.

Искусствону кѳыйматы саугъа бла ѳнчеленмейди. Алай бу жол Атталаны Анатолийге этилген намыс барыбызны да бек кѳууандыргъанды.

ТАУКЕЛ ЖЮРЕК КЪЫСЫР КЪАЯДА ГЮЛ ЁСДЮРЮР

Хар төлюню энчи бир тынгысызлыгы болмай къалмайды. Ол кесинден таматала, ызындан келгенле бла да бир акъыллы болургъа къоймагъан ишлеге тюбейди. Ахырында аллай затланы мурдорларында даулашла, бир бирге кёл ашаула тууадыла. Ол тюрлю жашау болумланы юслеринден бизге тюз хапар айтхан а, кесини кечеги сагъышларыны, философия оюмларыны толкъунларында жюзе, ёмюрюн ашыргъан адамны – жазыучуну, чыгъармаларыдыла. Аны алайлыгына Токумаланы Жагъафарны «Дертли къама», «Къурч бюгюлмейди», «Жукъусуз таула» деген трилогиясы шагъатды. Юч китап – узун жашауну юч кезиуюню тынгылы суратлары.

Жазыучу, тюз ниети, халкъгъа керти къуллукъ этген иши ючюн, къая болуп сюелген сагъатында, кеси жанлыла кёп болгъанларын ангыласа, алгъа бютюнда таукел барады, анга къажау сюелгенле бар эселе уа, къолуна алгъындан да жютю къалам алады, жүрек оту берген кючге базынып, бир къыйынлыкъгъа да бой салмай. Мени шуёхум Токумаланы Жагъафарны эртте, киши жеринде тюзлюкню атасы ёлген жыллада, школда бир дерсни кезиуюнде этгени эсимдеди. Хар тенги – къазахлы жашла бла къызла, Ата журтлары бла ёхтемленип сёлешген сагъатларында, секирип, ёрге туруп: «Мени Ата журтум жокъду! – деп къычыргъанды ол, устаз да тынгылап тургъанлай, ардан келирге боллукъ палахны арталлыда эсине алмай. – Мында мени ёз тукъумуму жүрютюрге окъуна эркинлигим жокъду, мен Избаиров угъай, Токумаевма!»

Жагъафар, бар чырмауланы, жарсыуланы хорлап, жүреги тартхан, Аллах къаны-жаны бла бирге берген ишни – жазыучулукъну – къолгъа алып, аны къыйын да, сыйлы да жолунда элли жылны арытып, бийик намысха жетишгенди. Ол, зулму кючлеге бой салып, кёлсюзлюкню аякъ тюбуне тюшюп къалгъан болса эди, бюгюн малкъар халкъ менме деген бир жазыучугъа кем болур эди. Жагъафар бизни миллет литературабызда ёмюрден ахыргъа чагъып турлукъ, тамырлары тереннге кетген терегин ёсдюргенди.

Миллет литератураны бла культураны терк да, тынгылы да айнырларын сюймеген хазна инсан болмаз. Мен ангылагъандан, ол ишге суратлау сёз дайым тюз

кѣуллукъ этерге керекди, окъуучугъа ышанигылы жол нѣгер болургъа. Жашау сынауладан оюм этсек, чыгъармачылыкъ ишде керексиз махтаныу, керилиу хата болмаса, хайыр бермегенлерин кѣребиз. Жарсыугъа, аны алайлыгъын ангыламагъанла бардыла. Жагъафар а аллайладан туююдю. Бу къыйын заманлада ѳз тиллеринде чыкъгъан китапланы, журналланы, газетни окъургъа, миллет жырлагъа, музыкагъа тынгыларгъа, театргъа барыргъа суйгенлени кѣплюклери да, аныча, фахмулу адамларыбызны хайырларынданды. Ол зат а алгъа ышанигылы къараргъа базындырады барыбызны да. Бизни драма театрыбыз Жагъафарны «Ауанала», «Чонайны къатын алыуу» дегенча пьесаларына кѣре салгъан оюнланы ненча кере кѣргюзтсе да, анча кере да театрны юю адамдан, къууанчдан, кюлкюден топпатолу болуучусуна барыбыз да шагъатбыз.

Жазыучула, артыгъыракъда къара сѳз бла жазгъанла, ол неда бу политика къауумну фатыуаларына къуланмай, миллетни тарых ызына, адетине-тѣресине, адепкылыкъ халларына, ниет байлыгъына энчи ѳс бурадыла арт жыллада. Фахмулу жазыучула бек алгъа мен этген иш инсанны сагъайтырыкъмыды, анда миллет сезимни туудурлукъмуду деген оюмну кеслерине ниет сауут этип тохтагъандыла. Къыралда болгъан тюрлениулеге, миллетле арасында шѣндюгю халлагъа жазыучу ыразымыды? Ол тюрлю затла Жагъафарны сагъыш этдирмегендиле десек, жалгъан сѣлешир эдик. Токума улу кѣп жылланы миллети сынагъан къыйын да, ыспассыз да жашауну, халкъы бар зарауатлыкъланы хорлар ючюн, аны кесин ѳсдюрген тауладан да кючлю болуп, къалай сюелгенини юсунден ѳсгериуле китабын жазып, хар нени да тюз, болушунлай кѣргюзтгенди.

Жагъафарны прозасында (аны жырлары, пьесалары да энчи жерни аладыла миллет искусствобузда) жашау кертилик кѣзюнге кѣрюннгенлей турады. Ол, «Агроном» деген аты бла 1961 жылда басмалагъан хапарла жыйымдыгындан башлап, бюгюннге дери да чыгъармаларында иш ахлусу адамны сфатын къураугъа ол энчи ѳс бургъанлай келеди. Дагъыда бир иги шарт: Жагъафарны жазгъанларында, трагедия чыгъармаларында окъуна, чам кеси жерин тапханына сейир ѳтесе. Болургъа кереклисиде алайды. Чамы, лакъырдамы, суймеклиги, тою-оюну болмагъан суратлау чыгъарматузсуз хантха ушап къалады, жашауну болушунлай кѣргюзтюлмей.

Жагъафарны биринчи кѣрген кюнюмю мен бирда

унутмайма. Ол 1957 жылны декабрь айыны ахырында эди. Къабарты-Малкъарны республика газетлерини редакциялары бизни, элли-ишчи корреспондентлени, төрели кенгешлерине жыйгандыла. Адам кёпдү. Республиканы оноучулары да анда. Къырал, партия совет басманы магъанасына уллу эс бургъан заман. Кёндеден бешеулен келгенбиз. Правительствону Юйюню уллу залына жыйылгъанбыз. Доклад бошалып, сёлешиуле башлангандан сора, «Коммунизмге жол» газетни редакциясында ишлегенлени атларындан жыйылгъанланы алларына Токумаланы Жагъафар чыгъады. Чырайлы, субай жашчыкъ. Мен ангылагъандан, жыйылгъанлада анга энчи эс бурмагъан жокъду. Бу жаш адамчыкъ не айтырыкъ болур деп, сагъайыпды хар ким да. Ол партияны оноуларында басманы къыйматыны юсюнден былай, алай айтылады деп кюрешмей, ол неда бу затны юсюнден жаза туруп, ишчи-элли корреспондент къаллай шартлагъа энчи эс буругъа кереклисин айтады ариу, шатык сёзле бла. Журналист керексиз фатыуала, насийхатла, тарихле бла окъуучусун эрикдирмезге кереклисине эс бурады. Тинтилмеген шартланы, кеси билмеген, ангыламагъан затларыны юслеринден жазаргъа кюрешген адам бир заманда да бет жарыкълы болмазлыгъын белгилейди Жагъафар...

Эки кюнню ичинде биз солуу заманчыгъыбызда Жагъафарны къатына экили бола, базынмагъанлыкъ этип, къалай жанлагъаныбызны да унутмагъанма. 1961 жылда «Коммунизмге жол» («Заман») газетни редакциясында мен да ишге тохтагъан кюнден берисинде уа, экибизни арабызда шуёхлукъ бирда седиремегенди.

Кесини жазыучулукъ ишин кёчгюнчюлюк жыллада Къазахстанда башлагъан Жагъафар бюгюнлюкде кёп китапны, жырны, кёп пьесаны да авторуду, аты республиканы фахмулу адамларыны санында айтылады. Аны «Колхозчу къызгъа», «Урунуу байрагъы» деген жырлары 50–60-чы жыллада халкъыбыз бек суйген жырладан болуучулары да эсимдеди. Жагъафар чыгъармачылыкъ ишин наму, жыр жазыудан башлагъанын айтыргъа керекбиз. Аны атын халкъгъа кенг белгили этген а «Ёксюзню къадары» (1966 ж.), «Нартланы туудукълары» (1968 ж.), «Ыфчык» (1972 ж.) деген проза китаплары болгъандыла. Ала Жагъафарны жазыучулукъ хунери, фахмусу ёсе баргъанларын, къаламыны жютюлюгюн, философия оюмуну кенглигин кёргюзтедиле. «Ёксюзню къадары» деген повестинде Жагъафар кёчгюнчюлюкню юсюнден да жазгъанды,

аны юсюнден жазаргъа эркинлик болмай тургъанлай.

Токумаланы Жагъафар биринчи малкъар трилогияны жазгъан жазыучугъа саналады. Ол трилогияны сюжет ызы алакат тап къуралгъанды. Анда иш Къушлон бийни жалчысы Жамбот деген жигит жашдан бланы къамасындан башланады. Жашау бара баргъаны къадар, терсликни бла тюзлюкню ортасында чюйреликле кюч ала башлайдыла. Жамбот кёбюсюнде кесине жетмеген ишле бла кюрешгенин эслейди бий. Жаш, аны айтханын этгенни къой, къайырылып тохтаиды Къушлоннга. Бий жалчысыны ол ишин кётюралмай, анга жюз чыбыкъ урдурады. Жамбот андан сора кёп жашамайды. Алай, ёлюрюню аллында, къамасын тамата жашчыгъы Исламгъа берип, мени ючюн Къушлоннга дерт жетдир деп, осуят этеди.

Ол къама таулу кишини жигитлигини байрагъыча, аны жүрек кючюню къуршча къатылыгъыны шагъатыча суратланады трилогияны биринчи китабында.

Ислам инсан урушну заманында, немисли башкесе Кавказны къолгъа этгенлеринде да, тюзлюк ючюн кюреше, чынтты кишилигин кёргюзтеди. Аны хорламдан хорламгъа элтген къама уа бюгюн да Исламны туудукълары жашагъан юйню къабыргъасында къолан кюйюзню юсюнде тагъылады.

Жагъафарны трилогиясыны хапарлау къудурети кючлюдю, суратлануу даражасы бийикди. Ол трилогияны биринчи китабы, орус тилге кёчюрюлюп, «Завещание отца» деген ат бла 1979 жылда Москвада («Современник») чыкъгъанды. Аны юсюнден «Литературная Россия» газетде бек тынгылы статья басмаланнганды. Жагъафарны ол китабына Къабарты-Малкъарны газетлери, журналлары, радиосу, телевидениясы да уллу эс бургъандыла.

Жагъафар газетде, радиода, театрда (аны литература бёлюмюню таматасы болуп тургъанды бир бёлек жылны) ишлегенинде да, суратлау чыгъармала жазыуун бир кюнде да кем этмегенди. Детектив жанрда да («Следовательни хапары», «Жашырын тейюмчек») биринчи атланы ол этгенди дерге боллукъбуз. Курнаятчы Алдарбекни юсюнден айтханда уа (сабий хапарла), Жагъафар бизни литературабызгъа жангы кюшумчулукъ этгенин айтыргъа керекбиз. Барон Мюнхгаузен, Алдаркёсе деген литература жигитле битеу дунягъа белгилидиде. Жагъафарны хайырындан, курнаятчы Алдарбекни аты бла жазылгъан чам хапарла малкъар литературада кеслерине энчи жер алгъандыла. Ол чы-

гъармала бир кѣауум жылны «Нюр» журналда басмаланып тургъандыла, артда уа энчи китап болуп да чыкѣгъандыла. Курнаятчы Алдарбекча литература жигитни дуниягѣа жаратхан жазыучуда уллу фахму болгъаны даулашсызды.

Токумаланы Зубейирни жашы Жагѣафаргѣа 70 жыл болгъанды. Таулу эр кишиге ол кѣп туюкдю – «таукел жүрек кѣысыр кѣаяда гюл ёсдюрю». Шуёхум, жашауунда, чыгѣармачылыкѣ ишинде да ахшы муратлары тола, узакѣ ёмюр ашырыын суюме.

АДАМНЫ КЪАДАРЫ

Жашау сырла

ХАЛКЪ ЮЧЮН ЖАШАМАКЪЛЫКЪНЫ НАСЫПХА САНАГЪАНДЫ

Хочуланы Созайны жашы Махамет мени ыннамы (атаммы анасыны) туугъан къарындашы эди. Бизни юйде аны аты терк-терк сагъынылыучусу сабий заманымдан бери да эсимдеди. Артда, абадан болгъанымдан сора, билгенме саулай элде окъуна Махамет уллу намысы жюрюген адам болгъанын. Бююн-бюгече да кёпле аны кёллери толуп сагъынадыла. Мен а Махаметни тутмакъда алдырылгъан суратына (номери – 205) къарай, аны сыфатында ыннамда, атамда болуучу ышанланы излейме. Кёпдю ушагъан жерлери. Махаметни теренден къарагъан къайгъылы да, сагъышлы да кёзлери жүрек жаууму ашайдыла. Къалай огъурлудула ала, тейри, ёмюрге адамгъа аманлыкъ излеген болмазла! Махаметни юсюнден мен кёпледен эшитген къысха хапар былайды: «Кёнденен элде комиссар болуп ишлеучю заманында «мынча-анча адамны тутдурургъа керексе», – деп, башындан алай сюелгенлеринде, Махамет ол буйрукъну толтурургъа унамайды. Сора кеси ыразылыгъы бла къууллукъдан кетеди. Алай, кёп да турмай, Махаметге аман кюн келтиредиле – тутуп, тюрге саладыла...

Махаметни жашлары Хызыр, Шамил бла ушакъ этген заманымда, ала бу огъурсуз ишни юсюнде кишиге кёл ашамагъанларын билеме. Ол, бу адамны хатасындан жоюлгъан эди атабыз деп, жүреклеринде дерт тутмайдыла. Ол заманны къыйынлыгъын, жалгъан дау бла жоюлгъан жаланда аланы аталары болмагъанын ангылай, кёл этерге кюрешедиле. Болсада, аталарыны суратын бирден-бирге бере, анга (ол жыл санлары келген адамла), эринлери къалтырай, кёз жашлары келе къарайдыла.

Биз сынагъанны дуняда бир инсан да сынамасын, — дейди Шамил. — Атабызны тутханларындан сора, бир жангызыбызны эркин атларгъа къоймагъандыла. Комсомолгъа жолубузну кеседиле, школда да башыбызны ёрге кётюрюрге къоймайдыла. Кёп тенглерибиз кеслерин бизден кенгирекде тутаргъа кюрешгендиле. Аллайлагъа да айып этерча туюл эди. Бизни бла шуёхлукъ жүрютген бир-бир тенглерибизге: «Сиз совет властыны душманыны сабийлерине жакъ басханыгъызыны къоймасагъыз бек аман ачытырыкъбыз», — деп сюелгенле болгъандыла.

Кенделенде Хочуланыкъылагъа былай айтып болгъандыла: «Хочулары, совет властыны келтирир ючюн, кече-кюн демей кюреше эдиле. Энди уа ол власть аланы кёбюсюне аналары бергенни тёкдюрдю». Кертиди ол, граждан урушха Хочуладан кёпле жигер къатышхандыла. Махаметни туугъан къарындашы Хажини да акъла ёлтюргендиле. Колхоз къурулушха да уллу кыйын салгъандыла Хочулары. Бусагъатда Хаймашада жау-бишлакъ заводну да ол заманда ала ишлетгендиле. Колхозну правлени да Хочуланы юлеринде орналгъан эди. Таумула кёчгюнчюлюкден къайтханларындан сора да, алай эди. Баям, ол кёплени эслеринде болур.

Хапаргъа кёре, Хочуланы Созайны жашы Махамет къозу ауузундан чёп юзмеген, огъурлу, адам болгъанды. Биреуге игилик этсе, жүрек тынчлыкъ тапханды, къууаннганды. Намысы, сыйы, иш кёллюлюгю болгъан адамгъа жанындан юлюш этгенди Махамет. Жаш тёлү бла энчи байламлыкъ жүрютгенди. Ол теренден ангылагъанды халкъны жашауунда аны магъанасын, «Жашла бла къызла бюгюн жүрек къууанчыбыздыла, тамбла уа кёз жарыгъыбыз», — деп болгъанды Махамет. Элни оноучуларындан бири къадарында, комсомол жыйылыугъа барыргъа, анда сёлеширге да бек сюйгенди. Анга уа не заманда да уллу, гитче да эс буруп тынгылагъандыла. Оюмлу да, ётгюр да болгъанды Махаметни сёзю, жау жакъгъанча, хычыуун да.

Мен эшитгеннге кёре, Хочуланы Махамет кеси сабийлерини (17 сабийи болгъанды аны) бир жангызына да кёзюнг къара болсун демегенди. Иги да, билимли да адамла болугъуз деп, юслерине сюелип да, киши кёрмегенди аны. Махаметни жашауу, иши сабийлеге иги юлгю болгъанлай а тургъанды. Аны ючюн эди баям, — сабийлерини арасында окъуугъа, ишге кёл салмагъаны эсленмегенди. Ала, артда, 1938 жылда, 24-чю апрельде аталары жалгъан дау бла тутулуп кетгенден сора да,

къыралгъа, адамлагъа кёл ашап, кеслерин жашаудан бир жанына салып тохтамагъандыла.

«Мени ючюн башыгъызы энишге тутмагъыз. Бир тюрюл терслигим жокъду. Къыралыгъызы, халкъыгъызы суююгюз. Бара баргъан дунияда заман терсни, тюзню баям этер», – деген эди Махамет сабийлерине, юй бийчеси Жулдузгъа. Тюзлюк хорлагъанды – Махамет терс тутулгъанын къырал халкъгъа туура этгенди. Алай 55-жыллыкъ Махамет ол адамларына насийхат сёзюн айтхан кюн ахыр жолгъа атланырыгъын а билмегенди.

Бёлек жылны ичинде колхозну бригадири, правлени дайым члени, иги кесек заманны уа элни комиссары болуп тургъан Махамет тутулгъандан сора, анга, тохтамай, бир сорууну бере эдиле: «Сен колхоз къурулушха къажау пропаганданы нек бардырып тургъанса?» – «Оллахий, ётюрюк хапарды ол, – деп болгъанды Махамет а. – Колхозну, кеси сыртым бла къурагъанча, алай къурагъанма. Битеу малларымы анга суюп, ыразы болуп бергенме. Малчыны, сабанчыны ишине да кёолумдан келген кыйынны салгъанма». – «Сен, Хочуланы Созайны жашы Махамет, кёп заманны ичинде колхоз къурулушха къажау пропаганданы нек бардыргъанса?.. Бош аякъ тирейсе. Сени хар атламынг да белгилиди бизге...» – «Ётюрюк айтыргъа жарамайды. Ол гюняхды».

Хар сёзю алтыннга тенг болуучу Махамет уллу ыспассызлыкъ сынаиды тутмакълыкъды. Махамет, бир тюрюл хаталары болмай тургъанлай, тутмакълыкъ сынагъан тенглерин да эсгереді бирде. Аланы сыфатлары кёз аллына келедиле. «Былай учузлукъну алагъа да сыната болур эдиле, – деп, ол теренден ахтынады. – Мында адамны намысы итни намысындан эсе кёп да алашады. Уубетле аталары кибик кишилени туйген этедиле, аякъ, кёол бармакъларынгы къанлары саркъгъанларына къууанып, кёл кенгдирип къарайдыла. Была барысы да совет властыны душманларыдыла...»

Хочуланы Махаметни иги таныгъанла аны адамлыгъына уллу багъа бичип хапар айтадыла. Ол тюз акъыллы, ариу ниетли, иш кёллю таулу болгъанды. Кимге да игилик этиу, болушуу, кимни да кёлюн алгъан аны адамлыкъ ышанлары эдиле. Колхозну ишине кесини энчи – атасы, анасы букургъан, ишинеча, къарагъанды. Сабанчыны, малчыны иши акъсарын бир заманда да суюмегенди. Аны ючюн кюрешгенди кече, кюн да. Ол

кѡлуна сенек, чалгъы, жугар да алгъанды, ариу жасалгъан отоуда олтуруп, элге оноу да этгенди. Дагъыда аллай адамны колхоз кѡрулушну душманыса деп терсlegenдиле. Аллай затны кѣтюрмеклик, Махаметча, тюз ниетли, насыпха жаланда халкъ ючюн жашамакълыкъны санагъан адамгъа къыйын эди.

Хочуланы Созайны жашы Махаметни (тутмакълыкъ сынагъанында, аны атына Магомет деп жазгъандыла) документлери бла шагъырей бола келгенде, толу ангылайса анга бой салдырып ючюн, къаллай бир бедишлик да, кир да ишле бла кюрешгенлерин. Алай не къыйын кюнюнде да бюгюлмеген, алда сагъыннганымча, сабырлыгъына, акъылына да эл бюсюреген адам — Хочуланы Махамет айтханындан таймагъанды: колхоз ючюн, совет власть ючюн да жанын берирге угъай демезлигин къайтарып-къайтарып ангылатханды. Ол анга соруу этгенледен жангыз да бир затны тилегенди: «Атымы сатхычха чыгъарып, сабийлерими жерге къаратмагъыз».

Алай, жарлы Махамет не бек аякъ тиреп кюрешсе да, зулму кючле аны юсюнде мурдарлыкъ ишлерин этгендиле. Къая кирик киши дуниядан атсыз-чуусуз думп болгъанды.

Аны сабийлери ыспассызлыкъ, учузлукъ да сынагъандыла. Алай аталарыны бир тюрлю терслиги болмагъанына ийнаннгандыла, кѡлдан келгенича, ишлеп кюрешгендиле. Аны тамата къызы Хадижат дуниядан кѣп болмай кетгенди. Ол узакъ ёмюрлю жашауунда сабийлерини, туудукъларыны тюз ниетли адамла болуп ёсгенлерине кѡуаннганды бек алгъа. Кѡолундан кѣп туз-гыржын ашагъанма, халкъ суюген адам эди Хадижат, жаннетли болсун.

Нох Уллу Ата журт урушдан къайтмагъанды. Магомет бла Хызыр да болгъандыла урушда. Магомет чынтты коммунист эди. Халкъны ичинде намысы, ата-сыны намысыча, бийикде жюрюген. Таулу халкъ кѣчгюнчюлюкден къайтхандан сора, Хочуланы Махаметни жашы Магометни Кѣнделенде Мусукаев атлы колхозну коммунистлери парткомну секретарына айырадыла. Магомет ол кѡуллукъну тамамлагъан кезиуню ичинде элни, колхозну аякъ юслерине салыугъа, жаш тѣлюню юйретиуге къалай уллу эс буруучусу кѣнделенчилеге туурады. Жарсыугъа, Магомет да кѣп жашамагъанды.

Хызыр бла Шамил, Жангы Малкъар эл кѡуралгъандан сора, ары кѣчюп, анда жашагъандыла. Хызыр бир бѣлек жылны ичинде колхозну баш бухгалтери болуп

тургъанды. Шамил да кёп тюрлю ишлени бет жарыктылы толтура келгенди. Ала экиси да пенсиядадыла. Мариям да, Мадинахан да Махаметни атына тийишли сабийле ёсдюргендиле.

Махаметни юйюрюне бек уллу кыйынлык кечгюнчюлюкте жетгенди. Аны сабийлери Ханифа (24 жылында), Ханий (13 жылында), Юсюп (10 жылында) ёлгендиле. Махаметни юй бийчеси Жулдуз да топурак юлюшюн 1945 жылда Къыргъызстанны Ленин районунда тапханды. Къадаргъа къарыу жокъду. Махамет бла Жудуз бушуу кёрюр ючюн къалмагъан эдиле, — урушха дери жети сабийлери ёлген эди.

Бусагъатда Махаметни туудукълары, аладан туугъанла да кёпдюле. Ишлеген, окъугъан жерлеринде да атларын иги бла айтдыра келедиле. Махаметни юсюнден аланы да барды хапарлары. Ол ахшы адамны аты сагъынылгъан кюнле кёп боладыла аланы юйлеринде. Бу жол мен Хызыр бла, Шамил бла да Махаметни юсюнден ушакъ этгенимде, туудукъладан төрт-бешиси, бизни төгерегизге жыйылып, хапаргъа тынгылагъанлай турдула. Махаметни суратын а, къолдан-къолгъа алып, ёмюрге кёрмеген аппаларын тансыкълай эдиле, кёзлери, кёллери да тола...

Да заман озады, жашау тюрленеди, бир тёлюню эинчиси алышындырады. Алай халкъ ючюн кюрешгенлени — адамлыкъны байрагъын бийикде жүрюте келгенлени — атлары ёлюмсюзю. Хочулары Созайны жашы Махамет да аллайладан бирлери эди.

15. 06. 1994

ОТ ЖАГЪА СУУУМАГЪАНДЫ

Жашай эди таулу тауда, ыстауаты малдан, юйю ырысхыдан толуп, ахшы умутлары кзанат кзакъдыра. Алай...

Дулланы дуниядан жашлай кетгенине эллилери кюйдюле-бишдиле. Ол жаланда отуз тогъуз жыл жашагъанды. «Кеси ырысхысы кеси башына жау болгъан», — деп, баям, Дуллага адамла ючюн айтылгъан болур эди. Былайда КЪМР-ни Ара архивинде сакъланган бир къауум шартха эс бурайыкъ: «Черек район, Шыкъы эл. Октябрь революциягъа дери Шауаланы Муссаны жашы Дуланы 250 ийнеги, 400 кьою, 15 аты, эки къатлы юйю, ол юйню ичи толу ырысхысы болгъан-

ды»... Дагъыда бир документ. 1926 жылда 16-чы декабрьде айырыу комиссия жарашдыргъан бешинчи номерли протоколда былай айтылады: «Жыл саны 35 жылгъа келген Шауаланы Дулланы айырыулагъа къатышыргъа эркинлиги жокъду; ол адамланы Совет властхъа къажар сюерге кюрешеди». (КЪМР-ни Ара архиви, Ф. Р. – 288.)

Жангы властны ол тюрюк кёз къарамы чагъа келген жаш юйюрюню аман сагъатлы этеди; уллуну, гитчени да тынчлыгъы къуруйду, кече жукъу, кюндюз а жюрек ырахатлыкъ жокъду. Дулла бла аны юй бийчеси – Солтанланы Туугъан хажини къызы Баблина кеслерин къалай эсе да бир башха дуниягъа тюшюп къалгъанча жюрютедиле. Кёбюсюнде, бир-бири кёзлерине сагъышлы къарап тургъан болмаса, акъылларында болгъанны айтып окъуна ангылаталмайдыла. Сабийлери Алий (халкъда Олий деп да айтадыла), Паго, Ёлмез (8–13-жыллыкъла) да юйюрге шургу жашау башланнганын ангылагъандыла. Ата-ана кёзю жарымаса, сабий жюреке къууанч къайдан болсун?!

Аз-аздан быланы мюлклерин сидирете башлайдыла. Бек алгъа юйде хапчукланы, башха ырысхыны мажалларын, чыгъарып, халкъгъа сатадыла. Мал керек болса да, Дуллагъа сора турмай, ол неда бу ыстауатха барып, кёзлери къарагъанны сюрюп кетгендиле. Къалай къыйын эди Дуллагъа он бармагъыны кючю бла жыйылгъан малыны-мюлкюню чач-тукъ бола тургъанын кёрмеклик! Алай жокъ эди къарыуу, анга къажар сюелген зулмуда кюч уллу эди. Анга Дулланы къарындашлары Кыныу бла Керим да баз болаллыкъ туююл эдиле, эгечлери уа бютюнда. Тукъумда дагъыда кёпле жангы жашаугъа шинжи кёрюннгенлери себепли, хар ким да кеси башы къайгъылыды. Керим, дуниядан эртте кетип, ол артыкълыкъланы ахырына дери сынамагъанды. Аллахны буйругъу алай болур эди. Кязим хажы, анга атап, куй да этгенди.

Энди Дулла жаланда юйюрюню юсюнден сагъыш этеди. «Мал, ырысхы келген, кетген да этер, адамларым къыйынлыкъдан кери болсунла», – дегенлей турады. Кюнлени биринде, жыйырманчы жылланы ахырларында, Шауаланы Дуллагъа, жалгъан дау айтып, аз заманнга тутмакълыкъ сынаатадыла. «Жазыуум алай болур эди», – деп, Дулла кесине кёл этдирирге кюрешеди. Эртте-кеч болса да, аллай кюн келлигине ишексиз эди Дулла. Алай тутмакълыкъда аны башына келген къатыш-къутуш оюмла дуниялыгъын унутдура, ашырта эдиле узакълыкълары айгъа, жылгъа тенг болгъан кечелерин, кюнлерин да.

Насыпха, эл ачыкъ сюелди да, Дулланы ол азапдан кѣутхарды. Дуния жарыгъын биринчи кере кѣргенча кѣууанды Дулла. Эрттенлик кюн, бийик кѣаяны артындан кѣтюрюле келип, тау башланы мукѣур кѣайнап тургъан бузларын жылтыратды. Сора, таякъларын Шыкъы элни башындан энишге узатды да, хар кимни да ийнакѣлагъан этгенча, бетлерин сылады. Болсада Дулланы юйюрюн ол да жылыталмады. Дулла, бюгюн тутмакѣлыкѣдан кѣутулгъанлыкѣгъа, тамбла кѣалай боллугъун билмей эди. Баблина да, сабийле да аллай тынгысызлыкѣда жашай эдиле.

Элде намысы-сыйы жюрюген адам эди дейдиле шыкѣычыла бюгюн-бюгече да, Дулланы атын сагъын-сала, халкѣ сѣзюне тынгылагъан, хар кимге да игилик излеген.

Бал гыбытны чырдыгъа такѣдыргъан, тийреге, ах-лулагъа жау чайкѣатхан, малы болмагъанны маллы этген, кѣазаны кѣайнамагъанны отун ышыргъан Дулла, кѣыйын ауруп, тѣшекге тюшеди. Ол 1929 жылда эди. Анга, мычымай, аман кюн келлигин а киши да билмей эди. Ашар, жашар заманы. Ким билсин, ол ѣхтем адам ыспассызлыкѣ сыната башлагъанларын кѣтюралмаймы тюшдю тѣшекге? Да кѣалай-алай болду эсе да, Баблинагъа уллу жашау кѣыйынлыкѣын жюклеп кетди бу дуниядан. Алай артда Баблинаны малын, мюлкюн, эки кѣатлы юйюн да сыйырып, юч кѣагъанакѣ сабий бла орамгъа кѣыстап кѣойгъанларында, шыкѣычыланы араларында: «Дулланы насыбы да бар эди, быллай артыкѣлыкѣ ишлени кѣрмей ѣлюп кетгени», – деген сѣз жюрюй эди.

* * *

Хар жерде да колхозла кѣуралып бошагъан заман эди. Малларындан, мюлклеринден айырылгъанла да бир кесек кѣл баса башлагъандыла. Айтханыбызча, Баблинаны юч сабийи бла юйюнден кѣыстадыла да, аны баш кѣатында колхозгъа правлен, тюрп кѣатында уа складла этдиле. Баблинагъа бла сабийлеге уа не оноу?! Бир тюрлю оноу жокѣду. Бу юйюрню жулдузу, ахшы умутлары да батханларына бир жангыз инсан ишекли тюрююлдю. «Дулланы адамларын юйюне кѣойгъан, алагъа азыкѣ берген, ким да болсун, жашауундан умут юзсюн», – деп, кѣаты салыннганды сѣз. Чынтты эр киши эсенг – кѣр, ол оноугъа бой салмай.

Аллай кюнлени биринде Шыкѣыда шош да, сууукѣ

да жауун жауду. Баблина кеслерини кюфлерини к'а-
тында тауук' орунларыны к'абырг'асына к'ысылды
да, жашчык'ларын этек т'юбуне жыйды. Ала да кес-
лерин жауундан, желден сак'ларг'а к'юрешедиле. Алай
ач да, сууук' да болг'ан сабийле, ол к'ыйынлык'ны
к'етюралмай, жияп тебирегенлеринде, Баблина кесини
чачын-башын жыртырг'а жетишеди. Болсада, ол аллай
к'елсюзлюк этсе, сабийлери б'ютюнда бек жунчурук'-
ларын ангылап, т'езюмлююгю, ак'ылы бла да хорлайды
башына ашыг'ышлы келген оюмну. «Жиямаг'ыыз.
Ачдан, сууук'дан да ёлмек. Бизни юсюбюзде этилген
иш бир башсыз адамны оноууду. Уг'ай, былай атылып
к'аллык' т'уйюлбюз. Бу ишни уллу к'ууллук'чула
билселе, терс оноуг'а с'ёгом салмай к'юоярык' т'уйюл-
дюле... Сабыр болуг'уз. Т'езерге к'юрешигиз».

Аналарыны ол с'эзлери Алийни бла Пагону к'уулак'-
ларына бусаг'атда да эшитилгенча болг'анлай жашай-
дыла.

Дулланы юйюрю б'елек заманны ичинде кюнлерин,
кечелерин да хуна, к'ая ышык'ларында, дорбунда да
ашырадыла. Алай, ахырысы-к'ысхасы, шык'ычыланы
араларындан: «Бир кюн тууг'анма, бир кюн а ёллюк-
ме», – деп сюелген адамла чык'дыла. Гона деп биреулен,
к'ёз байланнгандан сора, Баблинаны да, жашчык'ланы
да халжарына элтип, азык' да ашатып, жумушак' би-
ченден мулжар да этип тынчайтды. Ол кечени зауук'-
луг'ун, ырахатлыг'ын Паго к'елю толуп эсгереди.
Кишиге эслетмей болушург'а к'юрешгенле даг'ыда бар
эдиле.

Заман озады. Дулланы юйюрюне кеслерини юйле-
ринде бир гиче отоучук'ну бередиле, сабийлени да
школг'а жюрюрге к'юоядыла. Жарлы Баблинаны уа,
кулак'ланы санына к'юшуп, Холам-Бызынг'ы ауузунда
ишленнген жолланы к'зурулушуна жибередиле. Ол
менме деген эр кишиле бла тенг сюеледи бу к'ыйын
борчну толтурург'а. Бармайма, этмейме дерге онг жок'.
Жол к'зурулушчула кече дорбунда к'ала эдиле. На-
сыпха, Баблинаны жашчык'лары да жете башлай-
дыла. Алий, Моллаланы хуторда билим алып келип,
Шык'ыны школунда устаз болуп ишлейди. Паго
алтынчы, жетинчи класслада ок'уучу заманында,
Бызынг'ыдан Шык'ыг'а почта ташыйды, уллу, ауур
артмак'ны баулары инбашларын кесе. Алг'аны уа –
0,5 трудовень. Алай, элли сабийле аны: «Кулак'ны
жашы!» – деп к'юзутсала, кесине бир хата этерге кезле-
ген кезиулери болг'андыла. Кертиди, жети классны

тауусхандан сора, анга колхозну къой сюрюулерины барысыны да чотун жюрютюрге буюрадыла. Сабийди, алай ишни эбин билирге итинген жаш болгъанын таматала терк ангылайдыла. Адебине-къылыгына да бюсюрейдиле, колхозну ырысхысына сакълыгына да.

1942 жылда Алий Уллу Ата журт урушха кетеди. Алай бла бу къыйын къадары болгъан юйюрге жангыдан уллу жунчуулукъ тюшеди. Бютюнда бег'а Баблина къыйналады. Жашын ёлюм отуна ашыргъан кюн сынагъан къыйынлыкъын жашаууну ахырына дери да унуталмагъанды. Ары дери да колхоз иш, юйню ауарасы башындан басып тургъан Баблина, Алий урушха кетгенден сора уа, жашау къыйынлыкъы башын ёрге кётюрюрге да къоймайды. Бир насыбы, жашы фронтдан анасына терк-терк къагъыт жибере эди. Алийден хапар келтирген къагъыт журунчукъланы кююнунa сукъгъанлай айланнганды Баблина.

Алий урушда, жаяу аскер взводну командири къада-рында, хар заманда солдатлагъа юлгю болгъанлай тургъанды. Аны билимине, хунерлилигине, жигитлигине кёпле сукъланнгандыла. Ол совет власть бизни юйюрюбюзге уллу къыйынлыкъ сынатханды деген оюмну бир кере да акъылына келтирмегенди. Сёзсюз, Дулланы бирси жашлары да, Баблина да аллай оюмдан кенг эдиле. Ала бла жаланда бир къауум аман адам кюрешгенине ийнаннганлай жашагъандыла. Алий а, айтханыбызча, фашистле бла сермешледе Ата журту ючюн жанын берирге да хазыр эди. Урушда ёлюм бла бетден-бетге тюбешген заманында да, бир затдан да къоркъмагъаны да аны ючюн болгъанды.

Бек къыйын сермешледен биринде Алий ауур жара-лы болады. Аны Москвада госпитальладан бирине келтирип багъадыла. Кёп заманны жатады ол анда. Анда аны онг аягъын кетереди. Жарлы Баблинаны андан хапары жокъ эди. Алий Кавказгъа жазгъан письмола-ры артха къайтып тургъандыла, мында аллай адам жа-шамайды деген сёзле да жазылып письмону тышына.

Кюнлени биринде, жаралары сау болгъандан сора, Алий, таяккълагъа да таянып, Нальчикге келеди. Ол мында, кеслерини юйлерини (Нальчик, Толстой орам, жетинчи юй) къатына барып, сабийлигин тансыкълай-ды, адамларын эсине тюшюре, урушда сынагъан къыйынлыкъларын унутдурурча ишге тюбейди. Айта кетейим, ол юйню Дулла революциягъа дери сатып ал-гъан эди. Алай артда аны да сыйыргъан эдиле.

Шауаланы Алийни Нальчикге келип айланнганын

ким эсе да органлагъа билдиреди. Сора, аны чакъырып, жыйырма бла төрт сагъатны ичинде Къабарты Республиканы тийресинден къурурун, Къазахстандан, Къыргызыстандан бирине барырын къаты излейдиле.

Алий, излей кетип, адамларын Къыргызыстанны Исыкъ-Кёл областында табады. Къайда болгъанларын билгенден сора, телеграмма жибереди, бу кюн ол заманда Фрунзе шахарда боллукъма деп. Паго, дагъыда бир къауумла къууанч сагъатлы болуп жетедиле темир жол станциягъа. Алай Пагону, комендантдан эркинликсиз келгенсе деп, къарындашы бла адамыча саламлашыргъа да къоймай, алып кетедиле да, онбеш суткагъа тутадыла.

Къарындашын палахдан къутхарыргъа фронтчуну къолундан да келмеди. Ол угъай эсенг, Алийни бирыйыкъдан сора комендант чотха алды да, эркинликсиз элден тышына чыгъаргъа жарамагъанын ангылатды. Школда ишге тохтагъанына уа бек къууанды Алий. Алай аны андан жыл да турмай къыстадыла. Кёчгюнчю – къыралны «душманы», – сабийлени окъутургъа эркин туююл эди.

Андан сора Пржевальск шахарда бухгалтерле хазырлагъан курслагъа тюшерге кёп кюрешеди. Болсада ол муратына жеталмайды. Бир жол Пржевальскни ич ишле бёлюмюню начальниги, Алийни кесини кабинетине чакъыртдырып: «Бюгюнден арысында мында кёрюнсент, илишаннга салып, башха болмай, итни ёлтюргенча ёлтюрлюкме», – дейди.

– Не этерик эдим? – дейди Алий. – Андан сора ол шахаргъа жүрююмю тохтатдым.

Шауаланы Дулланы жашы Алий, кёчгюнчюлюкден Кавказгъа къайтханыбыздан сора, кёп жылланы ичинде «Нальчик» курортда, ызы бла сатыу-алыуда ишлеп тургъанды. Бусагъатда толу юйюрюне, туудукъларына, атасыны от жагъасы сууумагъанына къууана жашайды.

Паго да ишлеген, жашагъан жеринде атасыны атына, намысына кир къондурмагъанды. «Дуллагъа ушаш, Паго да, иш кёллю, адамлагъа кесин сөйдюрген жаш болгъанды», – дегенлей тургъандыла аланы юйюрню иги таныгъанла. Шыкъычыла Паго бла байламлы бир ишни юсюнден тохтамай сагъыныучудула.

Немецли фашистле Къабарты-Малкъарны къолгъа эте тебирегенлеринде, колхозланы малларын эллилеге юлеширге тюшеди, аланы душманларыбызны къолларына тюшюрмез ючюн. Шыкъыда да этедиле аллай ишни. Ол заманда бир-бирле Пагогъа былай айтадыла;

«Энди совет власть артха хазна къайтсын, къырал сыйыргъан малларыгъызны барысын да артха къайтарыгъа къолунгдан келликди бюгюн».

— Угъай, — дейди Паго, колхозну къой-товар фермасыны эсепчиси, — бизни къыралны хорларча кюч жокъду дунияда. Кимге ненча мал берилгенин толусунлай жазгъанма. Бир жангызы къораса, эшитмегенме де-мегиз.

Кертиси бла да, артда эллиле малланы колхозгъа къоранчсыз ётдюредиле.

— Къыркъ тёртюнчю жылда жаз башы эртте келгени себепли, биз сабаннга чыгъаргъа март ай киргинчи окъуна, тынгылы хазырланнган эдик, — деп эсгереди Паго. — Чыккырла бла боза этип (сабаннга чыкъгъан заманда, боза этген тёре эди), бизден сыйырылгъан юнню биринчи къатында складха элтген эдиле. Алай сегизинчи мартда бизни кёчюрюрге келген солдатла, ол чыккырланы керохла, ушкокла бла уруп, тешик этип, тешикледен атылып чыкъгъан бозагъа ауузларын салып, хахай-тухай этип ичгенлери, бюгюнча, эсимде турады. Не уа ала, школдан парталаны чыгъарып, кюйдюрюп, ол уллу отну тегерегине жыйылып безирегенлерин кёргенибизде, жюрегибиз жарылыргъа жетген эди. Школну директору Шауаланы Молланы кызы Зухура уа кычырыкъдан къырып жиялгъан эди.

Паголаны ююрлери алгъа Къазахстаннга тюшеди. Бирси шыкъычыланы уа хазна къалмай барысы да Къыргъызстаннга. Паго, ол ишни баямын билгенден сора, Къыргъызстаннга кёчюуню къайгъысына киреди. Арбачыды колхозда. Ол себепден, органлагъа жюрюп, ишин этерге хазна заман тапмайды. Алай комендантха улутхагъа анасыны боюнуна салгъан алтын сынжырчыгъын, сора бир кюйюз да берип, документлерин жарашдыртады да, 1945 жылда Къыргъызстаннга кечеди. Ол заманда Алий аскерде эди.

Мында да Паго бир кюнюн да бошуна жибермейди. Колхозда суу сугъарады, темирчи, арбачы да болады. Сабанчы бригадада эсеп жюрютюр да тургъанды бир бёлек заманны. Кичи къарындашлары Ёлмез а колхозда механикди. Ол, тракторлагъа къышхыда арталыда ышыкъ болмагъан жерде ремонт эте тургъанлай ауруу табып, 1956 жылда, таулу халкъ туугъан журтуна къайтыргъа жаланда бир жыл къалгъанда, дуниядан кетеди. Къарындашла ол бушууларын бирда унутмайдыла. Бу жол Паго бла ушакъ эте келгенимде да, Ёлмезни сагъыннганыбызда, кёлю бир бек толгъан эди.

Къыргъызстанда билим алыргъа Паго бек термилгенди. Алай аны, къоншу районнга барып, эл мюлк техникумгъа кирирге окъума къоймагъандыла комендантла. Алай ол, ары эркинликсиз барып, экзаменлени да жетишимли берип, техникумгъа киреди. Болсада Пагону, онбеш суткагъа тутуп, андан сора уа юйюне ашырадыла. Артда колхозда хайт деп ишлеп тургъан адамланы, окъургъа барыгъыз деп, юсгюртген этгенсе, акъылларын терсине бургъанса деп, дагъыда ётюрюк даула айтып, Пагону тутуп, бир жылгъа сюд этедиле. Алты айдан сора Къыргъыз ССР-ни Баш сюдюню оноуу бла муну тюремеден чыгъарадыла.

Кёчгюнчюлюкден къайтханлы да, Пагону аты республикагъа кёнг белгилиди. Ол Нальчикде политехникумну директоруну мюлк ишле жаны бла заместители, Халкъны жашау жумушларын жалчытхан министерствосуну къурулуш участкасыны начальниги, связъны республика управлениясыны ПИК-сыны начальниги болуп ишлегенди. Нальчик шахарны промкомбинатына уа жыйырма жылны ичинде башчылыкъ этгенди. КъМР-ни промышленностуну сыйлы къуллукъчусуду Шауаланы Паго. Ол намыс анга хар баргъан жеринде (аны уа арталыда ишлери оюлуп тургъан коллективлеге ийип болгъандыла) бolumну, мычымай, аякъ юсюне салгъаны эм производствону тохтамай айнытыргъа къолундан келгени ючюн берилгенди. Сёз ючюн, Нальчик промкомбинаты Паго анга башчылыкъ этген жылланы ичинде саулай республикада бек алчыладан бири болуп тургъаны халкъгъа туурады.

Бусагъатда Паго солуудады. Ариу насийхаты, эсли оноуу бла да жууукъгъа-тенгнге жарай жашайды, ёмюрю узакъ болсун!

МУДАХЛЫКЪНЫ АУАЗЫ

«Малкъарланы Токашны жашы Бахат 1916 жылда Кёндедене туугъанды, аскерге 1939 жылда чакъырылгъанды, майор, 1944 жылда ёлгенди».

«Заман» газетни 1994 жылда, 28-чи сентябрьде чыкъгъан номеринде («Урушну бушуулу тизмеси») ол тизгинлени окъугъанымда, жюрегим чанчды, кюндюзгю кюнде тегерек къарангы болду, — кесими бир башха дуниягъа тюшюп къалгъан сундум. Биз Бахатны (ол мени анамы туугъан къарындашы эди) анча жылны

ичинде ёлгенлени угъай, сауланы тизмесинде излегенлей жашагъанбыз, ахшы умутларыбызны отун иги къууумубуз бла тиргизирге кюрешип. Жарсыугъа, кеси кесибизни алдап жашагъаныбызны ангыладым бюгюн, — Бахатха бир заманда да тюбемезлигиме, аны бла ушакъ этмезлигиме ийнандым. Олсагъатда анамы ахыр кечеси да эсиме тюшдю. Бу жолгъа дери да жаза тургъанма ол кечени ёмюрде да унутулмазлыкъ къыйынлыкъыны юсюнден. Болсада анамы Бахатны аты бла байламлы сёзлерин бюгюн да къайтармай болмайма.

1945 жылны май айы. Къыргъызстанны Сузакъ районуну Акъ Баш эли. Бир гитче топуракъбаш гытычыкъ. Аны терезеси челек тюпден уллу туююл эди. Анга мияланы балчыкъ бла тутдуруп салыргъа кюрешгенлери билинип турады. Ол гытычыкъда тёртеулен жашайбыз: анам — Малкъарланы Токашны кызы Мариям, алыкъа отуз жылы хазна болмагъан адам, мен — сегизжыллыкъ, сора кичи эгешчиклерим — Фатимат бла алыкъа анасыны ёшюнюнден айырылмагъан Халимат. Барыбыз да бир кётюртме кибики юсюнде жатабыз. Тамата къарындашым Магомет бек гитче заманчыгъындан бери окъуна къартланы биргелерине (атамы анасыны бла атасыны) жашаучу эди. Жашау бла ёлюм ортасында болгъанымда, Магометни да изледим.

Анам саулукълу адам болгъанды. Хайт деген заманы, кёчгюнчюлюкте да, бек бюгюлмей, сабийлерин да, кесин да ачдан, жалангачдан ёлтюрмез ючюн, арымай-талмай кюрешген тиширыу. Жаз башында нартых, картоф бахчачыкъла да этгенди. Бир кюн Къазахстандан бизге письмо келеди да, аны хатасындан, ёмюрде эсибизде болмагъан къыйынлыкъны сынадыкъ. Ким эсе да, анамы иги таныгъан таулу тиширыу, былай жаза эди ол письмода: «Мариям, былтырдан бери излей кетип, кючден тапдым адресинги. Бушууунга бек бушуу этгенме. Кесинг эшитген эсенг да, билмейме, ананг, биз бери келе, жолда ёлюп, ёлюгюн бир станциячыкъда кёюп кетген эдик...»

Анам, ол сёзлени эшитгенлей, арбазда сюелип тургъан жеринден ары-бери тепчимегенлей, жерге олтурду да къалды... Алайда аны юйге, кётюрюп, кючден кийирдик. Юч-тёрт кюнден сора бир кесек кёз ачды. Алай бек къарыусуз эди.

Кече бели болур эди. Анам, кёолу бла башыма, бетиме тие кетип, мени уятды. Кёзлерими ачдым да, не хата болгъанын билмей, бир кесекге дери тынгыладым.

– Хасан, тур да, эшикни ач, Бахат да, Мухаммат да, келип, бюгечели бери эшикни кѡагъып кюрешедиле. Жауунда, жибип, халек болдула. Тур, балам, хайда, аланы аллай бир кыйынама. Бахатны ауазын кѡалай эшитмейсе?! Ма Мухаммат да сѡлешди, аланы аллай бир жарсытма...

Мен, кѡзлерими уууп-уууп, жукъуму аяздырыргѡа кюрешдим да, барып, терезечикден тышына кѡарадым. Бир адам да жокъ эди арбазда.

Ачдынгмы эшикни? Чыракъны тартмасын ѳргерек эт, бу кѡарангы жерге кѡалай кирликдиле ала?..

Бир киши да келмеди бизге. Сѡлеше тургъанлай, тили тохтап кѡалды анамы. Тангымы жияуу бла атдырдым, асыры кѡоркѡгъандан, тышына чыгып, бизге келген кюнню адамлагѡа билдирирге кѡолумдан келмеди.

* * *

Мен Бахатны таныйалмайма. Суратын кѡолума алсам а, артха салмай, кѡп заманнга дери, андан кѡзюмю алмай, кѡарагъанлай турама. Аны сабыр, оюмлу кѡарамы манга кѡп затны юсюнден хапар айтады. Ол кесини кѡысха жашауунда сынагъан кѡыйынлыкѡла не хайт деген кишиге да бек ауур жюк эдиле. Атасы Токаш кѡолундан келген адам болгъанды, ишлеп башын тутхан. 1930 жылда ол колхозгѡа бир ненча жюз кѡой, эки жыйырма тууар, онеки ат, тѡрт ѳгюз, эки тирмен бергенди, кеси да, таягъын кѡолуна алып, колхоз сюрююню ызындан кетгенди. Алай Малкѡарланы Жумаккуну жашы Токашны жалгъан дауу бла – налогун тѡлерге унамагъанды, совет властьха сѡгюм салгъанды дегенни айтып, 1937 жылда, 4-чю ноябрьде, тутуп, кѡайтмаз жолгѡа ашырадыла кѡартлыгъында. Андан сора аны юйюрюне да бередила кѡыйынлыкѡ: Токашны тамата жашы Мухамматны Москвада ГИТИС-де окъуй тургъан жеринден кѡыстайдыла. Бахат да, орта билим алып, хайт деп, жауурунларын керип, жашаугѡа ышангылы атлам этер заманы жетгенде, хар жерде бырнаклыкъны сезеди. Жаланда тюзлюкню, тенгликни жолун сайлагъан жашлагѡа аллай учузлукъ уллу кѡыйынлыкъ эди.

Болсада ала аны ючюн бир адамгѡа да аман ниет тутмагъандыла. Бек багы – аталарыны бир тюрлю терслиги болмагъанын дурус ангылагъан жашла, белни кѡаты кѡысып, иште, окъууда, жашауда да бир тенглеринден артха кѡалмагъандыла.

Мухаммат, окъуудан кыысталгъандан сора, артха кыайтып келирге уялып, Москвада шофёр курсланы тауусуп, эки жылны ичинде анда таксист болуп ишлегенди. Биринчи малкъар студия, ГИТИС-ни бошاپ, Кыабарты-Малкъаргъа кыайтхандан сора, тенглерини тилеклери бла Мухаммат, Москвадан бери келип, драма театрда ишге тохтайды. Драма театры малкъар кыауумуну артистлери, – фахмулула, билимлиле, тау элlege айланып, Кыарачайгъа да барып, кеслерини оюнлары бла халкыны кыууандыргъанлай тургъандыла. Малкъарланы Мухамматны иги таныгъанланы, ол санда республикабызда аты кенг белгили, Кыабарты-Малкъарда театр искусствону айнытыугъа уллу кыыйын салгъан Рахайланы Исмайылны, драма театрда отуз жылдан артык заманны ичинде ишлеген Уяналаны Валяны, драматург Жантууланы Иссаны айтханларына кёре, анга ГИТИС-де окъууун бошаргъа онг берилмеген эсе да, сахнада кесин жюрютюую, тынгылы сыфатла кыурауу бла кёп адамлагъа оздурмагъанды. Мухаммат билимин, хунерин кёл салып ёсдюргенлей тургъанды – бийик билимлери болгъанланы жетер ючюн.

Мухаммат урушка 1944 жылда, 2-чи сентябрьде кетгенди. Аны алай кыысха ашырадыла жолгъа – Нальчикден Кенделеннге барып, анасы, кичи кыарындашлары, эгечлери бла саламлашып кыайтыргъа окъуна онг тапмайды. Кыыйын сынау эди ол Мухамматха, тамбла жаннган отха кирлик адам жаны киби кёрген адамларын кёрмей кетип бара эди. Былайда да кёлсюзлюк этмеди. Мухаммат, атасын тутханларында кёрген кыыйынлыкынын кётюргенча, ГИТИС-ден кыысталгъанында сынагъан ыспассызлыкыгъа тёзгенча тёздю бу жол да башына тюшген кыыйынлыкыгъа. Аны ючюн бир адамгъа да кёл ашамады, кыыралына уа бютюнда. Ол, туугъан журтун фашистледен эркин этер ючюн, жанын, кыанын аямазгъа уа таукел эди. Алай Мухаммат юйге хорлам бла кыайтырыгына да ийнаннганды. Аны юсюнден ол кюн Мухамматны жолгъа ашыра чыкыгъан тенглери эсгередиле. Не бек жунчугъан кюнюнде да ахшы муратларына кыууллана келген Мухамматны бу жол иги умутлары ёчюлдюле, – урушка киргенден сора, аны жашауу бек кыысха болду – Малкъарланы Токашны жашы Мухаммат 1941 жылда октябрь айда Харьков ючюн баргъан кыызыу сермешде ёлгенди. Бюгюн ол жаланда жууукъну, тенгни эсгериулеринде жашайды.

Башда сагыннганымча, Бахат да фахмулу адам

болгъанды. Аны отузунчу жылланы ахырында «Къызыл Эльбрус» деген газетде басмаланган статьяларын, назмуларын окъугъандан сора келгенме аллай оюмгъа. Бахатны «Оналты жыл Ленинсиз» деген назмусу уа ол газетде 1940 жылда 22-чи январьда, кеси Къызыл Аскерни тизгинлеринде къуллукъ этерге кетгенден сора чыкъгъанды. Бахат аны редакциягъа алгъадан берипми кетген болур эди, огъесе аскерденми жиберди, аны ким билсин, алай аны хар тизгининде Лениннге, Туугъан журтха, совет властьха суймеклиги ачыкъ сезиледи:

*Ол кюрешген эди халкъ ючюн,
Бирда аямай кесини кючюн.*

Неда:

*Аны жолу туюлмюдо
Социализмни жаратхан.
Хар бир ишни ёсююнде
Кесини кючюн танытхан...*

Ол совет властыны ишине, Ленинни ниетлерине толугъа ийнанганды, жашаууну ахырына дери аланы жолларындан таймагъанды. Малкъарланы Бахат «Мен ВКП(б)-ни историясын окъуйма» деген ат бла «Къызыл Эльбрус» газетде басмалагъан статьясында быллай сёзле бардыла (аланы ол заманда жазылгъанларыча хайырланабыз): «ВКП (б)-ни историясыны къысха курсу 1938 жылда газетде чыгып башлагъан заманда, мен ВКП(б)-ни историясын окъуп башлагъанма. Ол замандан башлап, Ленинни эм башхаланы произведенияларындан анга къошакъгъа материал жыйып тебирегенме. Конспект салыр ючюн, тетрадьланы бетлерин экиге юлешип, вопросланы бла жууапланы алай жазама...»

Андан арысында Бахат къаллай вопрослагъа энчи эс бургъаныны юскюнден айтады, жазгъан сёзлерине юлгюге бир къауум шарт да келтиреди.

Бахатны «Осоавиахимни тизгинлерин ёсдюредиле», «Сау адамгъа къайгъырыу игиди» деген газет материалларын да сейирсинип окъуйма мен. Аны экинчи материалында былай айтылады:

«Кёндеденде Андреев атлы колхозну 7-чи бригадасында колхозчу тов. Аюев Магомет, 1939 жылда, июль айда кирпичный-черепичный заводда ишлеген заманында, бир къолун машинагъа алдырып, бир бёлек за-

манны ауруп тургъанды, табу, бюгюнлюкде да аурупду.

Андреев атлы колхозну правленини тов. Аюевха, сельхоз артельни Сталинский уставында болгъаныча, массаланы излемлерине иги къайгъыра билгенин кѳргюзтгенди, тов. Аюевни юю ичине тюшерге жетип тура эди да, колхозну правлениясы, тов. Аюев кеси юй ишлеялмазлыгъын эслеп, жангыдан эки комна юй ишлегенди, бичен эм отун бла да уллу болушханды».

Уллу Ата журт уруш башланнганда, тамата лейтенант Малкъарланы Бахат Рига шахарда къуллукъ эте болады. Къызыу сермешлени биринде Бахат къуллукъ этген аскер бѳлюм немецли фашистлени къуршоуларына тюшеди. Была жашаудан умут юзедиле. Алай, душманнга олсагъат окъуна бой салып къояр акъылда уа туююдюле. Ол жерлени агъачын, сууун, жолун да иги билген совет солдатла къуршоудан къутулууну мадарын излейдиле. Ала бирде жипили жерле бла, бирде уа суу ичи бла бара, ол къуршоу палахындан къоранчсыз къутуладыла. Ол затда Бахатны – билимли, оюмлу офицерни – юлюшю уллу эди...

Не заманда да Бахат халал, жууукъгъа-тенгнге сакъ болуучу эди дейдиле. Аны ачыуланып, адамны намысына, сыйына келишмеген сѳз айтып эшитмегенди киши. Аланы юйюрлерине аманлыкъны излегенлеге окъуна дерт тутмагъанды, – хар ким да не ишни да акъылыны, билимини жетишгенине кѳре этгенине ишексиз ийнаннганды. Аны ючюндю бюгюн-бюгече да Бахатны аты айтылгъан жерде жууукъну-тенгни да мудах болгъаны...

Совет аскерни майору Бахатны ахыр письмосу 1944 жылда февраль айда келгенди. Ол заманда Бахат анасына иги кесек ахча да жиберген эди. Андан берисинде, 1994 жылда, 28-чи сентябрьде «Урушну бушуулу тизмеси» «Заман» газетде басмаланнгынчы, Бахатны къадары белгисиз эди бизге. Жашлай кетгенди жарлы жаны – жаланда жыйырма бла сегиз жыл жашагъанды.

КЪЫЙЫНЛЫКЪНЫ, ЗАУУКЪЛУКЪНУ ДА КѳТЮРЕ БИЛГЕН АДАМ

Мен, Хусей акъсакъалны хапарларына тынгылай келгенимде, кесими бир башха дуниягъа тюшюп къалгъан сундум. Къалай сейирди жашау дегенинг: къыйынлыкъ биреуню ѳмюрден ахыргъа ызындан тюшген-

лей айланады, биреуню уа, төрге ётдюрюп, эркелетгенлей турады. Алай, юйренип кьалгъандан туююл эсе, ол кыйынлыкъ сынай келген адам бир заманда да тарыкъ-маз, кыйгъыдан кыйрмаз, сора, не уллу иш этсе да, кесине махтау да излемез. Шауаланы Чортайны жашы Хусей да аллай кыауумданды, — жашау аямай ийлегенликке, кишиге кёл ашамагъан, жалгъан дау бла атасын жойдургъанлагъа, болмачы сылтаула бла кесин сынсытханлагъа окъуна дерт тутмагъан токъсанжыллыкъ Хусей. Ол угъай эсенг, кыйынлыкъ сынагъан заманларын эскергенинде да, хазна мудах болмады. Аны кый, алайда мен иги ангыламагъан бир иш болду — Хусей аз ышарды да, кёзюме кыарагъанлай турду. Ол кезиуде Хусейни сыфатында эсленген огъурлулукъну айтып ангылаталлыкъ туююлме.

...Хусейге алты жыл болгъанда ёлгенди анасы. Андан сора да, бир бири ызындан бушуу сынайды Чортайны юйюрю. Хусейни тамата кыарындашы Мажит хайт деп жетген жаш болгъан заманында кетеди бу дуниядан, беш жылдан а Налжан, жетген кый, киши арбазын да сынагъынчы, ауушады.

Ёксюзлюкню ачылыгъын төртжыллыгъында сынагъан Чортай кесини сабийлерине иги болургъа, — кыйынлыкъдан сакъларгъа кюрешеди. Шыктычыла, жыйылып, оноу этип, анга сабийлерини аналарыны эгечи Капрашны тийишли кёредиле. Кыалай кыйын эди Чортайгъа ол оноуну эшитген. Болсада кёпчюлюк хорлайды. Капраш да эки жаш бла бир кый табалды: кыйзчыкъ бешикте заманында ёледи, Элдар урушдан кыйайтмагъанды, Тебо уа жетмишинчи жыллада алышханды дуниясын.

Несин айтаса, Чортай Шыкыда намысы, сыйы жүюген адам болгъанды. Анга бюгюн да кёпле шагъатлыкъ этерикдиле. Совет власть тохташхандан сора, Шауаланы Чортайны Шыкы элни комиссарыны кыулугъуна тийишли кёргенлери да бошдан туююл эди. Хапаргъа кёре, ол кыйын заманда окъуна кишини ачитмагъанды Чортай элге, эллилеге да болушлугъун а аямагъанды. Чортай излеген жалаанда тюзлюкню, игиликни жолу болгъанды. Алай, «игиликке — аманлыкъ» дегенлей, аны кесин ачитханла уа болгъандыла. Ол, кыулакълары эшитмей тохтагъанларында, анга жумуш бла келгенле, кыйчырып, сёзлерин ангылаталмай кюрешгенлерине жүреги кыйналып, кыуллугъундан кеси ыразылыгъы бла кетеди. Артда, 1929 жылда, биреулен муну жалгъан дау бла тутдурады. Кёп шы-

къычыла хапар айтып эшитгенме, бир тойда элни комиссары эшикке чыкыгъанлай, ары кечирек келген Чортай ол комиссарны шинтигине олтурады. Махтанчакъ комиссар, аллай «ыспассызлыкъны» кётюралмай, къагъытла жарашдырып, тутдуруп жибереди.

Андан сора бютюнда уллу къыйынлыкъ тюшеди Чортайны юйюрюне. Совет властыны «душманыны» сабийлерине, жууукъларына эркин къоймайдыла. Хусейни уа, колхоз къуралгъандан сора, аны къатына жууукъ окъуна этмейдиле. Бу юйюрню адамларына жууукъ-тенг тууратын тюберге къоркъадыла. Шыкыда Шауалада аллай къыйынлыкъ сынагъан юйюрле дагъыда болгъандыла, — кулаксыз деп терслегендиле кёбюсюн.

Хусей элни, районну оноучуларына кезиу-кезиу жүрөйдю, колхозгъа алырларын тилеп. Аланы хар заманда да айтханлары уа бирди: «Боллукъ болса, этербиз, кёрюрбюз». Неда: «Колхозну унут, ары контурланы жашларын алмайбыз...»

Кюнлени биринде ким эсе да Хусейни, Нальчикге барып, партияны обкомуну секретары Къумукъланы Салиххе тюберин тийишли кёреди. Ол болушмаса, бир киши да болушмазлыкъын ангылатады. Алай Хусей, мажарып, Салих ишлеген жерге баралмазлыкъынмы ангылады, огъесе алай тап боллукъдю депми келди кёлюне, Къумукъ улуна жашагъан жерин билип, юйюне барып, анда тюбеширге деген акъылгъа келеди. Салих а чегем бийи Малкъарукъланы Дадаш Нальчикде ишлеген юйде жашап болгъанды. Бусагъатда да сауду ол юй, — Советская орамда биринчи поликлиниканы къатында эки къатлы юй. Насыпха, Хусей, Салиххе тюбеп, селешеди, жарсыуларын айтады.

— Мен кеси жашауумда Къумукъланы Салихден иги адамгъа хазна тюбемегенме, — деп эсгереди Хусей. — Ол мени бек сыйлы къонакъныча кёрдю. Районну, элни оноучуларына къагъыт жазып, къолума тутдурду. Телефонун да берди, бир тюрлю гурушхалыкъ иш болса, манга билдирirse деп.

Андан сора Шауаланы Хусейни, аныча жарсыулары болгъан Гайыланы Макорну, Аналаны Бакъсанукъну ишлерине да райкомну бюросунда къарайдыла. Анда тийишли оноу этедиле, бу адамланы колхозгъа къошаргъа деп, къол кётюредиле бюрону членлери. Алай, иш колхоз жыйылыугъа жетгенде, Хусейни къагъытлары уа жокъ. Сора, къууулуп барып, Салиххе телефон бла селешеди.

– Къайгы этме, ишинг тапды, – дейди Салих, – райисполкомгъа бар да, Ёлмез улу Муссагъа тубе...

– Эл, жыйылып, мени колхозгъа алыргъа деп оноу этген кюнню къууанчын бир заманда да унутмагъанма, – дейди Хусей, – экинчи кюн окъуна мени колхозда бек керек, бек жууаплы ишлеге жиберип башлайдыла. Арыгъан, къыйналгъан деген зат эсимде да жокъ эди. Баям, жашлыкъдан да болур эди ол, алай къууанчым а барын да хорлай эди, тейри. Колхозда махталгъан – мен, ахча саугъа алгъан да – мен. Ары дери, колхозгъа киргинчи, беш жылны ичинде Бабугентни къатындан Шыкъыгъа дери жол ишлеп тургъанбыз кеп адам. Совет властыны душманына саналгъанданмы, огъесе, онг алай болупму, байрым аланы кёмсюн, бизге иш хакъ берген адетлери жокъ эди.

Шыкъычылагъа туурады – Шауаланы Хусей, кесине буюрулгъан иште бир заманда да уллу кёллюлк этмегенди. Урушха дери жыллада уа бютюнда. Малчы къошлала да, биченчи жыйынлада да, ишлеп, Хусейни озгъан кеп адам болмагъанды. Кесини айтханына кере. сёзден, заманны къыйынлыгъындан къоркъуп угъай, хар жерде да борчун тынгылы толтура, намысына, сыйына сакътыгъын, ишине сакътыгъын ачыкъ кёргюзтгенди. 1940 жылны экинчи жарымында бир къауум жашны Прохладный шахаргъа элтип, бир айны ичинде аскер усталыкъгъа юйретгенлеринде да, Хусей кишиден артха къалмагъанды. Андан колхозгъа къайтып, биягъы малчылыкъда ишлеп башлагъанында уа, жаланда кесини нёгерлери угъай, саулай колхозну оноучулары да къууандыла. Ала барысы да уста биле эдиле Хусейни къолундан иш ёлген адам болгъанын.

– Дагъыда бир къауум замандан бизни биягъы Прохладныйге сюрген эдиле, – деп эсгередиди Хусей. – Анда, душманны аллын тыярча, кесибизникиле уа бугъунурча, терен троншейле къаза эдик. Ол борчубузну жаланда кече тамамлайбыз, – биз этген ишни башхала билмез ючюн. Немецли фашистле бизни къыралгъа чапхандан сора, кеп да турмай, республиканы эллеринден мени жыл санымда иги кесек адамны трудовой фронтха ашырадыла. Алгъа Ростовдан узакъ болмагъан кёмюр къазгъан бир шахтада ишлеп турабыз. Немецли фашистле ол тийреге жууукълашханлай а, бизни Къазахстанны Караганда шахарында шахтада ишлерге ашырадыла...

Чортайны да, аныча, тутулуп тургъан Ботталаны Баймырзаны да бир бёлек жылдан башларына эркин

этедиле. Алай Къабарты-Малкъардан башха, къалайда суйсегиз да, анда жашагъыз, кесигизде уа угъай дейдиле. Чортай Север Осетияны сайлайды. Алай, кесибизни узакъ жайлыкъларыбызда биреуню къошунда тохтап, ишлеп турады. Ай сайын а Орджоникидзе шахаргъа комендантха барып, саулугъун-эсенлигин билдирип, къагъытха къол салдырыб'а къайтады. Биз да, атам болгъан жерге барып, аны кёрюп, аш-азыкъ да элтип турабыз. Кече бла элге келип кетген кезиулери да боладыла. Алай ол затланы юсюнден ким эсе да тил этеди да, 1934 жылда Чортайны, тутуп, алып кетедиле да, илишаннга саладыла.

Ма олду ёмюрюнде кюн кёрмеген жарлы атамы хапары.

Карагандада шахтада 1946 жылгъа дери Шауаланы Хусей бла бирге Бичеккуланы Абдуллах, Беппайланы Таусо, Османланы Мурадин, Туменланы Хадис, Бабаланы Хусей, Ахкобекланы Юсюп, Моллаланы Лёккай, Суюдюмланы Батырбек, Гайыланы Майгуш, Аналаны Шакъман, Хочуланы Гулуй да ишлегендиле. Хусей айтханнга кёре, анча жылны ичинде таулу жашланы жангыз бири да, халкъыбызгъа кёчгюнчюлюк сынатханса деп, къыралгъа кёл ашамагъанды, бир затны юсюнде да кеслерине айып алмагъандыла.

Артда, трудовой фронтдан башына эркин болгъандан сора, Хусей кёчгюнчюлюкте – Къыргъызыстанда «Кёк-бейнакъ» совхозгъа – адамлары жашагъан жерге барады. Ал эки жылда ол бек къаты ауруйду. Андан аякъ юсюне болгъандан сора, совхозда жылкычы болады, къурулушлада да ишлейди. Кавказгъа къайтхандан сора да, Бызынгыда къурулушлада жигер урунады. Жети адамдан бригада къурап, эски юлгеге ремонт этедиле, эллигеге жангы жашау журтла ишлейдиле, биченнге чыгъар заман жетгенден сора уа, къурулушчула анда да кеслерин иги жаны бла танытадыла.

Нек эсе да, ол жыллада Шауаланы Хусейни къойчу-лукъда ишлерге тартдырады. Ары суйюп баргъаны ючюн болур эди, баям, биринчи жыллада окъуна Хусейланы къойчу къош тёлю жюн алыуда, мал башын сакълауда да алчыланы тизгинине къошулады. Артда Хусей башчылыкъ этген къойчу къошну адамлары кёп жылланы ичинде хар жюз ана къойдан 90–95-ден аз къозу алмагъандыла. Жюнден да планларын артыгъы бла толтургъанлай тургъандыла. Саулай республикада окъуна бек иги кёрюмдюле болдура келген къойчулагъа саналгъандыла Хусейланы къауум. Алай, махталгъан этген эселе

да, бир тюрлю саугъа къоллу уа болмагъандыла. Бюгюн-люкде Бызынгыны акъсакъалларындан бири – Шауаланы Хусей – кесини ишине, адамлыкъ даражасына кезиуюнде тийишли багъа бичилмегени ючюн да, кишите кёл ашамайды. Жаланда дунягъа мамырлыкъ, жаш тёлуге саулукъ, эслилик, оюмлулукъ, иш, окъуу кёллюк тилейди Аллахдан. Элде жерчилик, малчылыкъ бек иги айныргъа керекдиле деп юйретеди андан оноу излеген адамлагъа. Эллиле, кёп болмай, Хусейни жашы Ахматны коллектив юлюш мюлкге (алгъыннгы колхозгъа) таматагъа айыргъандыла. Ким биледи, ол ата-сыча, иш кёллю болуп, бу мюлкню аягъы юсюне салып, андан ары айныуун жалчытыр эсе уа. Аллах жол берсин!

Хусей беш жаш бла беш къыз ёсдюргенди. Бусагъатда онюч туудугъу барды. Барысы да, ата-аналарын къууандыра, узакъ ёмюр сюрсюнле!

14.07. 1995

МИЛЛЕТНИ ЧЫНТТЫ УЛАНЫ

Мен, къаламымы къолума алып, бирде Далхатны суратына, бирде столуму юсюндеги акъ къагъытха къарап, кёп заманны турдум: борчум тынч туююл эди – Мызыланы Далхатны юсюнден тынгылы хапар айтыргъа керекме халкъгъа. Алай башлаялмайма ишими. Далхатны мудах, къалай эсе да, жүрегинде бир уллу тынгысызлыкъны билдирген кёзлери мени да тынгысыз этедиле. Хапарлашырыгъым келеди аны бла. Ол а, кёп заманлада да этиучюсюча, суратдан аз ышара, тынгылайды. Аны ол ышарыуунда, мудах къарамында да арталлыда жалгъан зат а эсленмейди. Ауруу, иш къыйынлыгъы, барындан да бег'а – заманны тозурагъаны, ёз миллетини жунчуулу жашауудула аны алай теренден сагъыш этдирген. Аны суратын ол аллай мудах кезиуюнде алдыргъан адамгъа да кёл ашайма бирде. Далхат биле эди – не бек аякъ тиреп жүрешсе да, аны къолгъа жыйып тургъан ауруу узакъ ёмюр сюрдюрмезлигин. Алай Мызы улуча адамла, жашаууну ахыр сагъатында да кёлсюзлюк этмегенлей, бар кючлерин салып жүрешедиле ишлерини белин бюгерге, халкъны кёлюне жетерге. Къайсыныбыз да алай эди – асыры ауругъандан, къолу, аягъы тутмай тургъанда да, жазыуун тохтатмагъанды, – алтын бутакълы поэзиясыны алыкъа жазылмай тургъан тизгинлерин биргесине алып кетмез ючюн, ашыкъгъанды.

Хар иш да тап, кёзбаусуз, тынгылы этиле эсе, энчи жашауунг жалгъан сёзледен, магъанасыз оюмладан кери эселе – ала да поэзиядыла. Мызыланы Адрайны жашы Далхатны жашауу да дунияны къудуретин тюз болушунлай суратлагъан поэзиягъа ушайды. Суратлау сёзде уа кюч уллуду, ол жашауну ким да сагъыш, сейир да этерча суратын ишлейди; анда къууанч, бушуу да бар, эслилик, эссизлик да бар, кёзбаулукъ, кертичилик да бар, халаллыкъ, зорлукъ да бар – аманлыкъ, игилик да алай. Далхат а, жашауну къыйынын таба, тынчын излемегенди кесине, халкыгъа, къыралгъа тюз ниетли къуллукъ этиу – аны баш ышанлары эдиле. Уллу, гитче да, – биргесине ишлегенле, ишлемегенле да иги ангылай эдиле аны алайлыгъын. 1996 жылда, мартда Яникой элге Мызыланы Далхатны ахыр жолуна ашырыргъа келген адамланы кёплюгю ол затны кёргюзте эди. Бу уллу элни орамлары адамладан бла женгил машиналадан топпа-толу эдиле. Кёз жашларын тыялмагъан эр кишиле, тиширыула да кёп. Ол кюн ары Далхатны танымагъанла да келген эдиле, аллай адамны дуниядан замансыз кетгени миллетге, республикагъа да ауур бушуу болгъанын ангылап.

Бар эдиле Далхатны суймегенле да. Акъыллы, намыслы адамгъа къара сабан сюрюрге суйгенле тюбей келгендиле не заманда да. Мызыланы Далхат Тырны-ауузда «Молибден» рудникде, бош женгил ишчиклени тамамлаудан башлап, шахтаны начальниги, ызы бла аты сау къыралгъа, андан тышында да кёп жерлеге белгили вольфрам-молибден комбинатны директоруну биринчи заместители болургъа жетишип, аты халкыгъа белгили болуп тебирегенинде, анга зарланнганла, аягъын маратанда тюбейдиле. Аллайла, Далхат кибики адамны бюгерге тынч болмагъанын да биле тургъанлай, кеслерини кир ниетлерине жол берирге кюрешгенлей турадыла. Кюнлени биринде аланы кёзюрлери ойнайды – Мызыланы Далхат миллетчиди, башхаланы къанларын ичерге угъай дерик туйюлдю деп, жалгъан къагъытла жарашдырадыла, жалгъан шагъатла тутадыла. Ахырында КПСС-ни обкомуну бюросу Мызыланы Далхатны партиядан да, ишден да къыстайды. Сора аны бир бош къурулуш бёлюмге тамата этедиле. Далхатны керти тенглери аллай къыйын заманында къатында къая болуп сюеледиле. Бир тюрю даулашсыз, ала Мызыулуна жапсарыу сёз керек болмагъанын да иги ангылай эдиле – ол къыйынлыкълагъа бой салып кьоюучуладан туйюл эди. Алай керти тенглиг'а не заманда да керек болуучуду.

Мызыланы Далхат, артдагы ишин – кѳурулуш управленияны – кѳысха заманны ичинде, шуѳхлары, жаулары да тамашагѳа кѳалырча бийикликке кѳтюреди – аны битеу кѳыралгѳа айтылырча шахта-кѳурулуш трестге айландырады. 1985 жылда, 20-чы июльда «Горняцкая слава» газетде «Знамя – шахтостроителям» деген ат бла басмаланган статьядан бир кѳауум тизгинни юлгюге келтирейик: «Металлургланы байрам кюнлерини аллында Москвадан кѳууанчлы хапар келгенди. СССР-ни Тюрсюнлю металлургия министерствосу бла металлургия промышленностьда ишлегенлени профсоюзуну Ара Комитети экинчи кварталда битеусоюз социалист эришиуню итогларын чыгѳаргѳандыла. Ол эришиуде Тырныауузну шахта-кѳурулуш управлениясы (таматасы Мызыланы Далхат, партия организациясыны секретары В. П. Дорофеева) биринчи жерни алгѳанды. Алай бла бу жигер коллективге кѳчюучю Кѳызыл байракѳ эм биринчи ахча саугѳа бериледи...»

Далхат, кеси башчылыкѳ этген коллективни аллында кеси борчун ол халда толтура, илму ишни да кѳолгѳа кѳаты алады. Мызы улу, диссертациясын жетишимли кѳоруулап, экономика илмуланы кандидаты деген атхатийишли болады, партияны АК-сы, тюзлюкню тохташдыра, Далхатны жангыдан КПСС-ни тизгинлерине кѳайтарады.

Бир кѳауум жаш, Тырныауузгѳа барып, Далхатны ол кѳууанчлары бла алгѳышлагѳаныбызда, ол биягѳы огѳурлу ышарыуун этди: учунмай эди ол, жашауда бола келген затладыла ала деген магѳананы ангылата эди кесини сабыр кѳарамы, сабыр сѳзю бла.

Алай Далхатны атасы Адрай, бизни халкѳыбызда биринчи устазладан бири, Ата журт урушха жигер кѳатышхан, бир санын анда кѳойгѳан, кѳчгюнчюлюкте, андан кѳайтхандан сора да, окѳутуу-юйретиу ишге улуу кѳыйын салгѳан адам, жашыны жангыдан кѳтюрюле башлагѳанына болмагѳанча бек кѳууаннганы уа эсимдеди. Ол да бек сабыр адам эди – кесине махтау излемеген, жаш тѳлюню окѳуууна, ишине, жашаууна керти да кѳлю бла кѳайгѳыргѳан устаз. Республиканы школларында миллет тиллени бла литератураланы окѳутуу сансыз этиле башланнганын болмагѳанча бек жарсыучусун да унутмагѳанма. Аны юсюнден кеси оюмун айтып, «Коммунизмге жол» газетде бир кѳауум материал да басмалагѳан эди.

Кертиси бла да, Адрай бизни газет бла байламлыкѳны кѳаты журютгенди. Редакциягѳа келип, фахмулу

журналистлерибизден бири Жаникаланы Мажит бла (экиси да думалачыла, кёчгюнчюлюкде да бир жерде тургъандыла) ушакъ эте тургъанлай, кёп кере кёргенме. Адрай жашы башчылыкъ этген шахта-къурулуш управление артда «Севкавцветметшахтапроходка» трестге тюрлендирилгенин, ол, Север Осетияны, Гюржюню магъадан чыгъаргъан комбинатларыны къурулуш ишлерин да тамамлагъанын, бёлек жылны ичинде Совет Союзда кеси кирик къурулуш организацияланы араларында жаланда биринчи жерни алгъанлай тургъанын кёрсе уа, бютюнда къууаныр эди, не уа 1992 жылда Тырнауузнун вольфрам-молибден комбинатыны генеральный директоруна салыннганына да алай. Ол а битеу миллетни да къууанычы эди: биринчиден, Мызыланы Далхат кесине букорулгъан борчну тынгылы этериги даулашсыз эди, экинчиден а, аллай уллу къуллукъну таулу жашха тийишли кёргенлери.

Мызы улу бу комбинатха башчылыкъ этген жылланы чюйреликлерин айтып ангылатхан окъуна къыйынды. Сёзсюз, анда ишлегенле ол затны бизни къайсы бирибизден да иги биле болурла. Алай комбинатны кёп бёлюмлеринде ишни тохтагъанын, адамланы асламысы ишсиз къалгъанларын, ол затлагъа къыралны жанындан эс бурулмагъанын а биз да биле эдик. Болсада Далхат, комбинатны чач-тукъ этмей, сакъларгъа кюрешгенди, адамланы иш бла жалчытыуну мадарларын кёргенди, ол башчылыкъ этген жылланы ичинде комбинатны тохтагъанындан эсе ишлеген заманы кёп болгъанды. Андан берисинде уа?

Битеу къыралда чыгъарылгъан вольфрамны 50 процентин, молибден концентратны 25 процентин берген Тырнаууз комбинатны ишине аллай бир уллу кёллюк этилгени окъуна тууаргъан болур эди Далхатны саулугъун. Вольфрам-молибден промышленностьну айнытыугъа салгъан къыйыны ючюн Мызыланы Далхат Урунууну Къызыл Байракъ ордени бла эки кере саугъаланнганды, «Шахтёрская слава» деген белгини юч даражасына да ие болгъанды, билим берген органлагъа болушханы ючюн, «СССР-де халкъгъа билим бериуню отличниги» деген атны да алгъанды. Дагъыда кёп эдиле аны тюрю-тюрю саугъалары.

Къаллай ишни юсюнде да акъылынгда болгъанны ачыкъ айтып къоймакълыкъ алай тынч туюлдо, – ол зат адамны энчи жашаууна хата келтирирге боллукъду. Белгилисича, алайсыз а адамны кесилиги къуралмайды. Кертиди, ол жаланда сени кесинге энчи игиликни из-

леген оюм туююл эсе. Айтылган оюм, бир кѣауум адамга неда саулай халкыга игиликке айтыла эсе уа, ол аны айтхан адамны намысы кѣтюрюледи, кѣпле аны жанлы болуп сюеледиле, алагга кѣажау турлукла да туберле, сѣсюз. Болсада, аллай кюрешледе асламысында тюзлук хорламай кѣоймайды. Алай айтылган энчи оюм акылсыз, кѣзбау оюм эсе уа, аллайны ызындан барганла, эртте-кеч болса да, жунчумай кѣаллык туююлдуле. Бѣлек жыл мындан алга КѣМР-ни Баш Советини бир кѣауум депутаты миллетлени араларында эсленген чюйреликлени таплык бла тунчукдуруп кѣояр орунуна, болмачы – эссиз даулашланы кѣозган, кѣабына барган отну тиргизирге кюрешгенлери барыбызны да эсибиздеди. Ол заманда да Мызыланы Далхат, депутат кѣадарында, айтхан сѣзюне халкыны тынгылата билгенин да унутмаганбыз. Ол сабыр адамга бир-бирде ауазын кѣтюрюп сѣлеширге да тюшгенди сессиялада, башха жыйылыулада. Болсада кишини да намысын эниш этмегенди – не кѣыйын кѣзиуде да адепли адам болганлай кѣалганды. Ол халкыны учуз этерге, сындырыгга кюрешгенлеге уа дайымда тийишли жууапларын бергенди. Аны энчи оюмуну теренлиги республиканы не менме деген политиклерин да сагыш этдирмей кѣоймаганды. Не тюрлю иште да таукеллиги да алай. Кѣыхасы, Мызыланы Далхат халкыны чынтты уланы эм ѳкюлю эди.

Быйыл январь айны алтысында Мызыланы Адрайны жашы Далхатха 60 жыл боллук эди. Ол 1938 жылда, 6-чы январьда Чегем районну Думала элинде устазны юйюрюнде тууганды. Ленинградда тау институтну бошаганды. Андан берисинде иши, жашауу Тырнаууз вольфрам-молибден комбинат бла байламлы эди.

Адрай бла Абий тѣрт жаш бла юч кѣыз ѳсдургендиле. Аланы хар бири да, ата-ананы намысларына тийишли адамла болуп, билим алып, бирер жерде ишлей, кѣси борчларына сансыз кѣарамай келе келгендиле. Абий, ѳмюрю узак болсун, кѣчгюнчюлюкден кѣайтхандан сора, Яникойда ишлеген юйлеринде жашы Зариф бла бирге жашайды, тууганларына, туудукларына игиликке тилей. Таулу тишируу: «Сабийлеримден алга ѳлейим», – деп тилеучюдо ана кѣууанчын сынагандан арысында. Жарсыугга, Абийни ол тилеги кѣабыл болмаганды, жарлы ана жашны, кѣызны бушууларын да сынаганды, Адрай да хайт деген заманында кетгенди дуниядан. Бек кѣыйын кюнлерибизде миллетни бетин, адетин, тѣресин, тилин сакыларга себеплик этген, халкын адам улуна акылына келмезлик кѣыйын-

лыкъланы кётюрюрге кёллендирген, не жаны бла да сабийлерине ариу юлгю кёргюзтген Абийча анала болгъандыла. Абий бусагъатда кичи жашы Къаншау аты кыралгъа айтылгъан адам болурча чекге жетишгенине (ол бусагъатда Тюркде жашайды, Россейни бир келечиси къадарында, анда жумуш этеди) къууанады; Далхатны эгиз жашчыкълары Москваны институтларындан биринде билим алгъанларына, аны эки кызындан бири уа аспирантурада окъугъанына, экинчи кызы да, бийик билим алып, Тырныауузда жашагъанына эм ишлегенине да къууанады. Ол анга да минг кере шукур эте, Далхатны жашау ышанларын аны сабийлерини сыфатларында, кылыкъларында, сёзлеринде излей жашайды жарлы ана.

Абийни кызылары Зайнаф бла Роза да жууукъ-тенг кёллю ахшы адамладыла. Кюн сайын да аналарыны кёлуне жетиуню мадарларын эте жашайдыла.

Жашау барады, Далхат а жокъ. Угъай, алай айтмайыкъ, ол асыл адамны, Мызыланы Адрайны жашы Далхатны, аты, этген иши кёп тёлюлеге юлгю болгъанлай турлукъларына арталлыда ишеклик жокъду.

17. 01. 1998

ОГЪУРЛУЛУКЪ – НАМЫС ТЕРЕГИ

Бююн, Зухураны юсюнден хапар айтыр акъылгъа келгенимде, ол бу арт жыллада манга жазгъан письмоланы жангыдан окъуп чыкъдым. Бирде кёлум тола, бирде тукъумубузда аллай адамыбыз болгъанына къуана ашырдым кёп заманымы.

Билимли, фахмулу, халкыгъа жарагъан жарыкъ кёллю адам эди Шауаланы Молланы кызы Зухура (жаннетли болсун, быйыл май айда Къыргъызстанда ауушханды). Письмоларын окъуна назму тизгинле бла жазыучу эди Зухура:

*Санга назму тизерге ашыгъып, алдым кёлума,
Къууанып, кзагъыт бла кзалам.
Кзан тамырларымдан чыгъарып, ыразы болуп,
Жибереме санга Иссыкъ-Кёлден салам...*

*Кзагъытынгы алып, къууанып, кзучакзлап,
Ич отоугза окзургза ашыгъып кирдим,
Жаш заманымдача, «оссагза» барып,
Битеу кзоншуларымы кюлдюрдюм...*

Жыл саны сексенден атлагъан таулу тиширыуну
письмоларында ат башындан айтылгъан сёзге тюбе-
мейсе, алада адамны къадары – озгъан заман, харкюн-
люк жашауу – суратланадыла, аны кесини ниетини
тазалыгъы, хар инсанны къууанчына кёлю бла къууана,
жарсыуна да алай жарсый билгени ачыкъланады. Ол
бир заманда миллет айырмагъанды – уллуну, кичини
да ийнагъы болгъанлай ашыргъанды дуниясын. Зухура
огъурлулукъ хар кимни да намыс, жашау тереги бол-
гъанын теренден ангылагъанды эм ол затны алайлы-
гъын башхалагъа кесини адеплилиги, иш кёллюлюгю,
ариу сёзю, адамлагъа болушлукъ, таянчакълыкъ эте
билиую бла кёргюзтгенлей келгенди битеу ёмюрюнде.

Алай, Къыргъызстанда къуллукълада ишлеп, уллу
намысха, сыйгъа тийишли болгъанлай жашагъан эсе
да, Кавказгъа термилиую, тюрлю-тюрлю сылтаула бла
кезиуюнде халкъы бла бирге бери кёчалмай къалгъа-
ныны къыйынлыгъы аны жүрегине тынчлыкъ берме-
гендиле.

*«Ах», деп ахтынсам, сизни эсгерип,
Жюрек тамырларым бурадыла,
Беккамда жыйыучу ишхилдилерим
Кёз аллымда турадыла.*

*Халкъыбыз Кавказгъа кзайтхан сагъатда
Кеталмадым журтума,
Къыргъызда кзалгъанды деп,
Тели атагъыз мени атыма, –*

деп жазады Зухура письмоларындан биринде.

Шауаланы Зухура совет властыны жели тау ауузла-
гъа кире башлагъан заманда Шыкъы элде туугъанды.
Ол атасындан сабийлей ёксюз къалып, анасыны къолун-
да ёсгенди. Анасы, жашау къыйынлыкъланы хорлап,
эки жашын, къызы Зухураны да окъуулу этер ючюн,
къолундан келгенни аямагъанды. Аны хайырындан,
Зухура, таулу къызланы биринчилеринден болуп, эл
школну тауусханды, андан сора Нальчикде Ленинчи
окъуу шахарчыкъда, ызы бла бийик эл мюлк партия
школда билим алгъанды. Къыркъынчы жыллада Шы-
къыны школуну директору болуп тургъанды. Зухураны
алгъыннгы окъуучулары – шыкъычыла – бюгюн-бюгече
да аны атын уллу жюрек ыразылыкъ бла сагъынадыла.

– Зухура Моллаевна Шыкъыда школубузну дирек-
тору болуп тургъан жыллада мен сабийлени аскер

хазырлыкъгъа юйретиу жаны бла устаз эдим, – деп эсгереди бусагъатда Шалушка элде жашагъан Суюдюм-ланы Исхакъ. – Былайда мен Зухураны юсюнден бир шартны сизге белгили этерге сюеме.

1943 жылны жаз башында Зухура Моллаевнаны Нальчикге чакъырадыла. Ол, атха эр кишиледен кем къалып минмеучю къыз, жолгъа терк атланады... Директорубуз элге ючюнчю кюн къайтды атыны акъ кёмюклери тегерекге чачыла, тылпыуу кёкге бара. Зухура Моллаевна ол ингирде окъуна, бизни, устазланы, школгъа жыйды да, былай айтды:

– Нальчик шахарда кече, кюн да тынчлыкъ жокъ-ду, – фашистле ойгъан юйлени, гунч этген халкъ мюлк-ню аякъ юслерине салыр ючюн, уллу, гитче да бек къаты кюрешедиле. Биз да окъутуу-юйретиу ишни кючлерге, колхозгъа, элибизге къолубуздан келгенича болушур-гъа керекбиз. Мени шахаргъа чакъыргъанларыны хыйсабы уа буду: урушха къажау эм Совет аскерни жигитлигине атап, жыр жазаргъа керекбиз. Аллай борч республиканы битеу устазларына салыннганды. Ол, биринчиден, устазны намысына бичилген багъады. Биз, Кязимни эллилери, бу затда бирсиледен онглу болургъа керекбиз.

– Да, Зухура Моллаевна, жырны сен жаз, жырларгъа уа мен боюнума алама, – дедим, бир кесек ойнагъан халда.

– Барыбыз да къолгъа алыргъа керекбиз ол ишни, – деди директорубуз.

Ол ингирде хар ким юйуне кетди. Эрттенликде уа, ишге келгенибизлей, Зухура мени кабинетине чакъырды да, жыр жазгъанын айтды. Аны ол кёлю кётюрюлюп окъуду. Кёп сагъыш этдим да, бир къауум жерин тюзетирге, жангыдан жазаргъа кереклисин айтдым.

Да, къалай-алай болду эсе да, Зухура жырны хазыр этди. Ма ол:

*Ой, эрттенликде сагъат сегизде
Мен машинагъа миннгенме.
Сиз сау къалыгъыз, анам, эгечлерим,
Мен да къазауатха киргенме.*

*Жаралы болгъанымда кишнеб'а кетгенди
Мени тюбюмдеги тор атым.
Билегим кзатыш урушда кзалгзанды,
Бууунумда алтын сагъатым.*

*Къаядан чыкъгъан багъырбаш жилин да,
Ол да кесин манга къайырды.
Ичине оюлсун ол фашист Германия,
Мени Родинамдан айырды!*

*Тогъуз а жаралы, ох, мен да болуп,
Суукъ околада жатама.
Ах, ит фашистле къатыма келгенде,
Пулемѣтуму таукел атама.*

*Ой, мени анам, кзуру мен туююлме,
Кѣплерибиз бутсуз кзалгъанбыз.
Ой, кзан да тѣге, кзан да ала,
Берлинни да алай алгъанбыз.*

*Ох, мени анам, жангыз мен туююлме,
Кѣбюбюз билексиз кзалгъанбыз.
Жанла да бере, жанла да ала,
Хорлауну алай алгъанбыз.*

*Кзанлы урушда, ачыкъ согъушлада
Ит фашистлени уа туюледик,
Сен тылда ишлей, мен – къаты урушда,
Туугъан журтну алай куюледик.*

– Исхакъ, бу жыр этилгенли, кѣп заман озгъанды, аны сѣзлеринде, макъаамында тюрленнген зат бармыды, – деп сорама мен.

– Бир къауум сѣзлерин тюрлендиргенди ким эсе да. Сѣз ючюн, «Берлинни да алай алырбыз» дегенни «алгъанбыз» деп тюрлендиргендиле. «Жанла да бере, жанла да ала, хорлауну да алай алырбыз» деп эди бизде, жырланнганы уа «алгъанбыз» депди.

Макъаамы сакъланнганды. Жырны макъамгъа мен салгъанма, жырлагъан да мен этгенме. Ол себепден хар зат да эсимдеди. Биз ол заманда республикада жыр эришиуде биринчи жерни алгъаныбыз кѣплени бюгюн да эслериндеди.

Зухураны атын игилик бла эсгергенлени барысына да, ол санда Сюйдюмланы Исхакъгъа да, жюрек ыразылыгъымы билдиреме. Шауаланы Зухураны жашау жолуну, адамлыгъыны юсюнден Къыргъызстан газетде терк-терк хапар айта тургъандыла халкъгъа. Сѣз ючюн, «Коммунизмни тангы» газетде «Ол аллай тиширыуду», «Халкъгъа керек адам», «Иш юсюнде – 45 жыл» деген статьяланы окъуйбуз. Ала 1974, 1984, 1986 жыллада басмаланнгандыла.

ТАНГЫБЫЗ КЪАРАЛЫП АТА ЭДИ

Адам, ачыуун, кыйынлыктын эсгерген заманында, кыулагына эшитилген хар сөз сурду. Кыайсы инсан да олсагыатда сынагъан азабын кишиден жашыралык туюлду. Мен Мадинахан бла (жууукъ-тенг анга Кычыруу деп кыоюучудула) ушакъ эте келгенимде, аны сыфатында да ачыкъ эследим ол затны. Ол кезиуде къартлыкъ жели Мадинаханны бетин жангыдан сылады да, узакъ ёмюр кыдыргъан жашауунда кёпню кёрген тишируу, суусап жунчутхан кёгет терекча кыйырылды, ариу кёзлери алгъындан да тереннге кетгенча болдула... Ол, намазгъа уюгъанча, тынгылайды, мен да аны терен сагъышларындан айырыргъа ашыкмайма; къар хапу кыонганча, агъаргъан къашларына бла кёзлерине къарагъанлай турама.

– Кыайсы сагъышымы ызындан кыууаргъа билмей тынгылайма, – деп, алай шыбырдады бир заманда Мадинахан, кеси кеси бла селешгенча, шошчукъ, къургъакъсыгъан эринлери аз-маз кымылдай. – Халкыбызны жарсыулары жерге сыйынмагъан заманлагъа тюбедик. Алай, иш биз жилярдан озгъанын кёре тургъанлай да, келсюзлюк этмедик. Бизден ёнге адам сылхыр болуп къалыр эди деп, сер окъуна селешмедик, – ичибизни талагъан кыйынлыкъыбызны тышына чыгъармай, жашау этерге кюрешдик. Кыой-кыой, кыайсы бирин санарыкъса. Уруш хапары элге, кыауданнга от тюшгенча, терк жайылгъан эди. Ол кюнден тебиреп, ма бюгюннге дери бир тынчылыкъ тапмадыкъ... Жер башында тюзлюк эртте ёлгенди.

Баям, Мадинахан бюрегинде бир ауурлукъ сизди, кёк бирден къаралгъанча, мудах болду жангыдан. Белин тешекден ёргерек кётюрдю да, онг жингиригин чыммакъ-акъ тышлы (келининден бек кыууаннганын эки-юч кере да айтды ол) жастыкыгъа тиреп, юйюнде хар затны да бюгюн биринчи кере кёргенча, тегерекге къарай кетди да, былай айтды:

– Ахырысы-кыысхасы, тешек болуп къалдым да. Былай, бир байтамал жерде жыгъылып, жан сюегими сындыргъанма да, кымылдап, онгум жокъду ансы, тюйюлюрге юйреннген санларым алыкъа къартлыкыгъа уа хорлатырыкъ туюл эдиле. Тузгъа тюшген къурт кибики жашауум... «Адам кишилигин кёргюзтюрге керекди кыйынлыкыда», – деучю эди атам харип – Хочуланы Созайны жашы Махамет. Алай, биреуню тюзлюгю башхагъа палах жаудура эсе, аны тюзлюгюнден не магъана?

Атам 30-чу жыллада Кёндеден эл советни испол-
комуну председатели болуп турду бир белек жылны.
Аллах бирди, намысы жюриюмен, элге жарамагъан
адам а туюл эди. Ол заманлада кыралгъа хакъсыз
ишлерик инсанла кёп керек эдиле. Сора бир тюрю
хаталары болмагъанланы, тутуп, сюд этип, Сибирге
ашырып кыоя эдиле. Бизни атабыздан да излейдиле
аллай харам иш этерин. Эл Советни таматасы ол затны
этмезлигин ангылатады башында кыуллукъчулагъа.
Ала, Кёндеденнге жиберген кыагъытларына тюз жууап
алмагъандан сора, келгендиле элге. Болгъанны кыобуз
тауушха алдырып, тойну кыутурта, зауукъ жашагъан
толу ююриюбюзге уллу кыйынлыкъ тюшдю да кыал-
ды, – тутмакъда атабызгъа жюрию, кёп кюнюбюзню
ашырдыкъ. Атамы жангыз кыарындашы Хажини да
18-чи жылда, сен большевиксе деп, кыазакъла асмакъ-
гъа асхан эдиле...

Ма алай бла, атабыз тюзлюгю ючюн жоюлду да кетди.
Совет властыны душманыны сабийлерисиз дедиле да,
бизге да ёмюрден ахыргъа баш кётюртмедиле...

Алайда Мадинахан, сёзюн тохтатып, ундурукъ кыу-
лакъгъа атылып тургъан бир ариу кызыл-кыолан жан
жаулукъну алды да, кёз жашларын аны бла сюртдю.

Кыйынлыкъ Махаметни ююриюню ызындан тау-
дан жюрексинип эннген огъурсуз желча, бир айырыл-
май; айланганлай тургъанды, – кюнню ауанасын бол-
маса, кесин кёрмез чекге жетишдиргенди жалгъан дау
аланы. Да сора Махаметни жашларын, Нохну, Магомет-
ни, Кызырны, ышанып, Уллу Ата журт урушха бир
бири ызларындан нек жибердиле? Жашла уа, аталары
жалгъан дау бла жоюлгъанын да биле тургъанлай, кы-
ралгъа кёл ашамагъандыла. Урушда кишиликлерин
кёргозтгендиле: Нох Ата журту ючюн жан бергенди,
аны жашлары Сагъыт бла Ахмат кётгюнчюлюкте ачдан
ёлгендиле, Борис да ажымлы жоюлгъанды. Магомет
орденлери, майдаллары, офицер чыны бла келгенди
урушдан. Жаннетли болсун, эртте кетгенди дуниядан.
Кызыр да душман бла сермешде совет солдатны сыйлы
атына тасха тюшюрмегенди. Алай, жарсыугъа, ол бир
санындан сакъат болуп кыайтханды. Бусагъатда ол
Нальчикде турады. Махаметни кичи жашы Шамил а
Жангы Малкыар элде жашайдыла. Юсюп кётгюнчю-
люкте ёлгенди.

Мадинахан эгечлерин – Хадижатны, Мариямны,
Ханифаны, Ханийни – кёлю толуп эсгереди. «Кыйын
жашауну ауурлугъу атам Махаметни туугъанларына,

туудукъларына бек татыгъанды, – дейди ол, – адамларыбызны кёбюсю замансыз ёлюп кетгендиле... Атамы жангыз эгечи Абидат а, Шауаланы Батырбийни юй бийчеси, тутмакълыкъ сынагъан къарындашыны ызындан жиляй, эки кёзюнден да сокъур болуп къалгъан эди...»

Асыл Мадинахан, андан арысында айтыр сёзюм кеси акъылында биширди да, къайгъылы сагъышларын татыйгъат бла селейтир муратхамы келди, терезеден тышына (биз тютлю-башлы юйню экинчи къатында ариу жасалгъан отоудабыз) – бирде жашы Юсюню терек бахчасына, бирде, совхозну кенг сабанларыны чайкълалгъанларын тенгиз толкъунлагъа ушатып, ол толкъунланы санагъан этгенча, алагъа къарагъанлай турду кёп заманны. Бирде ана жаныча кёрген жашына да кёл ашайды. Ол жетмишинчи жылланы аллында бери – Прохладный районну «Степной» къумалы къой совхозуна (Заречная эл) ишлерге келген эди. Андан берисинде мында жашайды. «Несин айтаса, Юсюню намысын кётюрюрден кълмадыла, – дейди Мадинахан, – алай Кёндеденни колхозунда уа табылмаймы эди анга бир къой сюрюу?...»

Юсюм анасыны хапарына кёз кълкъмай тынгылайды. Сагъышларын аз-маз ышарыуу бла да жашыралмайды. «Ёксюзю тую да, тюшю да – ачы», – дегенди поэт. Олсагъатда Юсюм анасы сагъыннган сёзлени («... мында намысын кётюрюрден кълмадыла») хайырларындан, отуз жылгъа жууукъ заманны къойчулукъда болдургъан жетишимлерин эсине тюшюрюп, бир кесекге кесин аны бла булжутургъа кюрешди.

– Басмада ишлегенлеге дауум уллуду, – деди Мадинахан, кесин андан арысында жангы оюмлу сёз айтыргъа хазырлай, – Юсюню атасыны аты бир жерде сагъынылмай нек кълды, ахырысы-кълыхасы? Аз кълыйыны жокъ эди да кълралгъа...

Мадинаханы ол сёзлерин эшитгенибизлей, отоудагъыла барыбыз да кълмсыз болдукъ да, къларамларыбызны жерге буруп тохтадыкъ. Мени нёгерим, – радиону эл мюлк бериулери редактору Аттоланы Магомет, бу ишни юсюнде битеу терслик журналистледе болгъанын ангыласа керек, ёрге кётюрюлдю да, юйде ары бла бери сагъышлы атлагъанлай турду. Ол Мадинахандан кечгинлик тилерге хазырланнганын сормай билдим.

– Эгечибиз, айып этмезинги тилейме, – деди Магомет. – Урушха кълтышхан хар адамны аты халкългъа

туура болургъа керекди; аланы туура этиу бизни борчубузду. Мен отуз жылдан артыкъ заманны сени жашынг Юсюнню иш жетишимлерини юслеринден радио бла халкъгъа хапар айтыр ючюн къоймагъанма. Алай атасы Хамитни урушда жоюлгъанын а билмегенме бюгюнлюкге дер.

— Къарт болгъанлыкъгъа, алыкъа сер туююлме, — деди Мадинахан, чарсха жутула баргъан жулдузча, бетин, юсюн да озгъан жылланы ауаналары мутхуз эте. — Юсюнню атасыны къуллугъу бийикча, кесини сыйы да бийик эди. Бешигими тебиретген, от жагъамда отуму тиргизген, къазанымы къайнатхан да аны жашау къудурети эди. Уруш башланды да, тангым къаралып атды. Энди уа не? Умутуму юзмегенликге, кеси кесим бла ушакъ эте, къара кесеу болгъанма. Сабийлени аталары, къатыма келип, айтханыма тынгылап тургъан сунуп, бирде кеси аллыма окъуна, ауазымы кетюрюп, алай сёлешиучюме. Къыйынлыкъларымы юслеринден хапарымы эшитсин, билсин деп. «Сокъурну сезими сауланы жилиятхан адетди», — дейдиле да... Алдаусуз, кёзбаусуз кёз жашларым, кёп бетсизликге тёзген бетими кюйдюре, азмы саркъадыла...

Къыргызстанда Чуй районну Панфилов атлы колхозунда звено башчы болуп, чюгюндюр бахчалада, будай сабанлада, молотилкада, кече, кюн демей, къыстау ишлегенме. Нёгерлерим а, таулу къызла: Бичеккуланы Тайбат, Ёзденланы Шахий, Хочуланы Фатимат, Созайланы Мейратхан, Текуланы Фатимат, Жашууланы Абидат, Жолайланы Хауа, Маккаланы Зайнау, Биттирланы Фаризат, Энейланы Разият. Кёп жылланы ичинде Къызыл байракъны къолдан ычхындырмагъанбыз. Жыр да айта эдик иш да эте эдик, — тындыра эдик экисин да. Болсада не уллу къууанчыбызда да жангыз бир кюн жашарыкъ сунуп тургъанбыз кесибизни, жыр айта туруп да, бир бири кёзюбюзге мудах къарап. Бизни ючюн ёлюп кетгенлени къалай унутайыкъ? Кавказда ызыбыздан сынсый къалгъан итлерибизни, ёкюре къалгъан малларыбызны къалай унутайыкъ?! Аллах бирди, бизни къыйынлыкъдан кёп кере къутхаргъан жерибизни, эртте-кеч болса да, жангыдан кёрлюгюбюзге уа ийнанганлай тургъанбыз. Андан сау къалгъанбыз кёчгюнчюлюкде, ахшы умутларыбыз къыйынлыкъларыбызны бир кесек сел эте.

Ангылаймысыз, адамны аманы къыйынлыкъда окъуна кесин танытмай къоймайды. Къыргызстанда бизни бригадирибиз таулу эди. Бир кюн ишге кеч

къалып барама, сылтауум а бар эди. Ол заманда хар бирибизге жарым литрге жете сют бериучю эдиле да, бригадирибиз бердирмеди аны манга: «Санга бюгюн сют жокъду», – деп къойгъан эди, кёзюме огъурсуз къарап. Ётюрюкден не асыу, аз эсе да, ол сют жарай эди сабийлериме.

Бизни бригадирибизча, осал адамланы хаталарындан, эрими бир ариу аскер кийимлерин (ол аланы аскер училищеде окъуучу заманында келтирген эди), базаргъа чыгъарып сатдым да, аланы алгъан адам кёз туурамдан ташайгъынчы, ызындан къарап, жиягъанлай турдум.

Мен билип, сабийлени аталары кеси ёмюрюнде кишиге аманлыкъ излемегенди. Билим алыргъа кёл салгъанды, аскер къуллукъну бек суйгенди. Урушха дери элде – районда, аскер къуллукъгъа юйренип тургъанды, андан сора бир бёлек заманны милицияда, военкоматда да ишлегенди, ызы бла Дондагъы Ростовну аскер училищесинде бир жыл окъугъанды. Ростовдан аны Одессаны аскер училищесине жибередиле. Кёп тургъанды анда. Сабийлени да элтип, мен да бара-бара тургъанма ары. Уруш башланнгынчы да, офицер эди ол.

Къайын атам, жюз жылгъа жууукъ жаппап, немецлиле элден къысталгъан кюнню экинчи кюнюнде ёлгенди. Баям, фашистлени кетгенлерине асыры къууангандан болуп къалгъан болур эди. Къайын анам а, кёчгюнчюлюкден къайтып, мында ёлгенди. Жаннетли болсунла экиси да. Аллахха туура ишди, къартланы къыйнамаз ючюн, къолумдан келгенни эте, не ишден да артха турмагъанма. Кёчгюнчюлюкде аууз къабынымы, сабийледен букъдуруп, къайын анама къапдыргъан кюнлерим да болгъандыла. Уллу Аллах ол затыма да тийишли багъа бичгенине ишексизме. Туугъанларымы, туудукъларымы мамыр жашагъанларына къууана ашырама кюнлерими. Юсюпню кесини окъуна – тёрт къызы, бир жашы, аладан туугъанла да онбир жан боладыла.

Мадинахан кёчгюнчюлюкде ишлегенин сансыз этип къоймагъанларына да къууанады – анда эки майдал бла саугъаланнганды урунууда болдургъан жетишимлери ючюн. «Киши жеринде, дуня азабын чегип, ачдан ёлген адамларым эсиме тюшселе, бюгюн да кёзлериме къан чабады, – дейди Мадинахан. – Эгечим Ханифа Огъары Басханда Абдуллалада эди. Эри урушдан сангырау болуп къайтханы эсимдеди. Ол да, Ханифа да, аланы эки жашлары да топуракъ юлюшлерин киши жеринде тапхандыла.

Къыйынлыкъ атлыны, жаяуну да бирча ачытады; ким Сталинди дейди, ким а Берия, – ол огъурсуз буйрукъну чыгаргъан. Алай таулуланы жаханымге ашырыу деген оноугъа къол салгъан къайсы мурдар эди эсе да, тюзюн билмей къалдыкъ. Тузакъгъа тюшюп, – аягъыбызгъа – къолубузгъа бугъоу салынып, азапда нек жашадыкъ онюч жылны?!

Къыйынлыкъ сабийни, къартны да бирча ачитханын кёзюбюз бла кёрдюк... Жалгъан сёз айтсам, уллу Аллахны кёлю кюлюр, айтханымча, кёчгюнчюлюкде ойнагъан, кюлген, жырлагъан заманларыбыз да аз болмагъандыла. Алай тангларыбыз къаралып атмагъан эрттенликге уа хазна тюбемегенбиз. Ол жерни, кёкню жиятхан къыйынлыкъларыбызны кётюралмай, эрип кетмегенибизге да шукур этейик. «Дуния – уллу, жашау а – тар», – дегенлери кертиди.

* * *

Алийланы Хамитни жашы Юсюп, акъылбалыкъ болуп, аманны, ахшыны айыра башлагъан заманындан тебиреп, атасыны юсюнден хапар излеуюн бирда тохтатмагъанды. Ал кезиуде анасы, жашына кёл этдирип, ол къолгъа алгъан иш, эртте-кеч болса да, къууандырлыгъына ышанып, жашай келди, ахшы умутлары башында ай жел сюрген булутла арасында жюзгенича жюзе. Кюн сайын Юсюп тышындан къайтып (чалгъыдан окъуна) келгени сайын, анасы, аны кёзюне къатып, тынгылы хапар эшитирге суйгенин халы бла ангылата эди. «Аллах игилик берлик, не бла къууандыраса бизни?!» – дегенен кюню болмагъанды.

Ол 1968 жылда эди. Бир ингирде Юсюп къууанч тыпырлы келди юйге.

– Анам, сен бюгюнню ишни билсенг, къанат битип, кёкге учуп кетер эдинг, – деди Юсюп, Мадинаханны кёюнуна кётюрюп, юй ичинде төгереке айландыра. Билемисе, бюгюн Скороход, Кёндененге келип, халкъны жыйып, Мариямгъа Махтини къамичисин, манга уа кесини ручкасын бергенди.

– Сен айтхан хапардан мен ангылагъан жокъду, – деди Мадинахан, жашындан бир жанлыракъ жанлай, кеси уа аны кёзлерине къатханлай.

– Анам, ангылатайым, – Юсюп шинтикке олтурду. Мадинахан а ёре сюелгенлей турады. 115-чи Къабарты-Малкъар атлы аскер дивизия 1941 жылны кюз артында

къуралгъаны эсингдеди да? Эсингдеди. Анга командирге Уллу Ата журт урушну ал кюнлеринде кѣп жигитлик этген, Москваны душмандан къоруулаугъа къатышхан полковник А. Ф. Скороходну, анда политотделини начальнигине уа партияны Къабарты-Малкъар обкомуну секретары Селяланы Махтини салгъанларын да унутмагъанынгы билеме. Кесинг аны юсюнден айта-айта тургъанса манга.

— Сора уа, сора? Не узакъгъа создунг муну! — деди Мадинахан.

— Ма бюгюн бизге къонакъгъа келген ол Скороходу, — деди Юсюп. — Селяланы Махтини къамичисин сакълап тургъанды андан бери. Айтхылыкъ командир 115-чи атлы аскер дивизияны юсюнден, анда къуулукъ этген таулу, къабартылы жашланы юслеринден, кѣлю тола, хапар айтханды халкъгъа. Селяланы Махтини адамлыгъын, жигитлигин энчи белгилегенди сѣзюнде. Сора Махтини къатыны Мариямны, жашлары Салихни, Борисни да сахнагъа чыгъарып, анча жылны ичинде Махтини къамичисин, бек сыйлы затныча, сакълап тургъанын айтып, къамичини Мариямгъа берген заманында, клубда жилимагъан адам кѣрмедим.

Мадинаханны кѣлю толду, кѣз жашларын сюрте келип, жияп къалды.

— Анам, сабыр бол, хапарны андан арысына тынгыла. Жыйылгъанла бир кесек шош болгъандан сора, Скороход клубда адамлагъа къарай келди да:

— Алиев Хамит Байруковични юйюрюнден адам бармыды мында? — деп сорду.

Секирип, ёрге туруп къалдым.

— Ой, сен иги жаш, иги жаш. Атанга ушап турса, — деди ол сахнадан энишге бир-эки атлам атлап. — Берлакъ келчи, — деп, кесине чакъырып, Скороход мени, ары да, бери да айландырып, къучакълады, кѣзлеримден уппа этди.

— Жарсыугъа, — деди ол, — Хамит бла бирге кѣп заман къуулукъ этерге тюшмеген эди. Алай аны сыфаты кѣз туурамда, адамлыгъы, ётгюрлюгю жюрегими теренинде сакъланганлай турадыла. Багъалы кѣнделенчиле, Хамит Алиев кибик адамларыбызны унутмазыгъызны тилейме, — деп да къошду ахырында. Анам, Скороход ма бу къаламны, хуржунундан чыгъарып, манга сау-гъагъа бергенди.

Кюнлени биринде Аллах Юсюпню эсине бир иги зат салады: атасыны юсюнден аз да хапар билген адам бар эсе, аны болушурун тилеп, ол, жазып, «Красная Звезда» газетге к'яагыт иеди. Газет таулу жашны тилек к'яагытын басмалаг'андан сора, к'еп да турмай, Юсюп Ростов областны Новомихайловск деген элинде жашаг'ан Шуляк Николай Фёдоровичден к'яагыт алды. Жаш, ушкок тауушдан юркген кийикча, тегерегине к'яараг'анлай турду ансы, к'яагытны ачарг'а базынмады б'елек заманнга дери. «Аман тюшню игиге жораларг'а» да кюрешди Юсюп. Олсаг'атда Алий улу, чыран сууг'а к'яапланып, андан аямай ичсе да, суусабын к'яандыраллык' туююл эди. «Жашым, мен айтырык' хапар жомак' туююлдо, керти адамны керти с'езюдо. – Ол с'езле Юсюпню, к'яая оюлг'анча, сескендирдиле. – Сени атанг Алиев Хамит бла бирге уруш этген адамма мен; ол батальонну командири эди, мен а политругу. Солдатлада, офицерледе да анга уллу хурмет этмеген адамг'а тюбемегенме. Негерин ачитмаз ючюн, арсар болмай, жана тург'ан отха кирген командир эди сени атаг'.

Бизни аскерибиз, февраль айны ахырында (1944 жылда болур эди, к'арт болг'анма) Кривой Рогну душмандан эркин этгенден сора, 4-чю Украин фронт К'ырым операцияг'а хазырланыуну башлайды. Ол кесини оноучу к'ауумун Отрада деген элде (аны аты инсан урушну заманында ок'уна белгили эди халк'г'а) орнатады. К'ырым фашистлени 17-чи армияларыны к'юлунда эди. Румынлилени, башхаланы да тергеп, К'ырымда бла аны тегерегинде душманны 200 минг солдаты, офицери, к'еп аскер саууту, ол санда 148 самолёту да болг'анын билдиргендиле бизни командованияг'а... К'еп зат эсимде туююлдо. Алай К'ырым ючюн барг'ан сермешледе к'ырылг'ан халк'ны санын бир заманда бир киши да тохташдыраллык' туююлдо. К'ян ырхыланы барг'анларын к'езюм бла к'ергенме. Бизни суюген командирибиз Алиев Хамит да ол сермешлени биринде ёлгенди. Жашым, сен атангы атына тийишли киши бол...»

Юсюп теренден ахтынды. «Уллу Аллах, бизни быллай бир инжилтме», – деди ол ичинден. Ызы бла, тышына чыгып, арбада уллу тёммекни юсюне олтуруп, хар затны сюзю да, жолг'а атланырг'а таукел болду.

...С'езсюз, жаш, Николай Фёдоровични юйюне барып,

анга тубегенинде, урушда уллу кыйынлыкъла сынагъан офицерни, тюз да кеси атасын тансыкълагъанча тансыкълады. Ой, къалай жияй эдиле ала, бир бирлерин къучакълап! «Атангы хар сёзю да созгъан алтын кибик эди, – деди Николай Федорович, бир кесек сабырлана, Юсюню бетине ышанлап къарай. – Энди аны орунуна да сен жаша».

– Мен андан берисинде Николай Фёдорович бла байламлыгъымы юзмей тургъанма, – дейди Юсюп. – Алай, жарсыугъа, артда анга жазгъан къагъытыма жууап келмеди. Тюзюн айтайым: бек тынгысызма.

* * *

Бу хапарлагъа тынгылай Мадинахан жияр жеринде ышарыргъа кюреше эди. «Да не этейик? – деди ол ахырында. Къууанчыбыз танг жарыгъына къошула тургъан заманларыбыз да болгъандыла жашауда. – Биз жангыз туюлбюз, дуния азабыны жалынында къара кесеу болгъанла, бизден сора да, бардыла. Хар ишге да къыраллыкъ ёлчемде багъа бичерге керек болурбюз, баям.

2003

ЖАШАУУ УЧХАН ЖУЛДУЗГЪА УШАГЪАН

Чолпан жулдуз танг жарый башлагъанлай батханча ёчюлгендиле кёп жашларыбызны энди чагъа келген жашау гюллери уруш аулакъларында. Ала, кишилик сыналгъан сагъатда, туугъан журт ючюн жаннган отха арсарсыз киргендиле. Керексиз къычырыу, керексиз махтануу болмагъанды чынтты жигитледе. «Биз хорларбыз!» деген сёзле аланы жүреклерине назму тизгинле болуп туюрелип, уруш тунчукъдургъан кюнле къанларын къайнатып, жаланда бир муратха къуллангандыла – не да этип, душманнга къан къусдурургъа!

Жаболаны Леукайны жашы Асхат да аллайладан бирлери болгъанды. Аны да ахшы умутлары жаз башы ёзенледе къар кибик эригендиле. Угъай, алай туюлдю, аны кибик жигитлени атлары халкъны биргесине жашайды – ол душман бла сермешледе кёп ахшы муратларыны толгъанларын кеси кёзю бла кёргенди.

Мен Асхатны сыфатын – хар тюрлю адамлыкъ шартларын – эсеме тюшюрюрге кюрешген заманларым

аз болмаучудула. Чырайлы, билимли, адеплилигине кёпле бюсюреучю жаш, отузунчу жылланы ахырларында педтехникумну бошагъандан сора, Кёндененни орта школунда устаз болуп ишлегенди, жашагъан жери уа бизни юйде. Анасы Налдюз Шауаланы къызлары болгъанды — тукъум эркекетген, суйген адам. Асхат бизни жууугъубуз болгъанына уллу, гитче да ёхтемлене эдик ол заманлада. Чамгъа, лакъырдагъа ёч болуучусу да эсимдеди. Тенглерини, шуёхларыны кёплюклерин, ала Асхат жашагъан юйге келирге скойючулерин да унутмагъанма. Атамы эгечи Аминат, алыкъа тышына чыкмагъан къыз, аш этсе, Асхат, аны къозутуп, хазырлагъан азыгъына «чурум» тапса, ол, ёпкелеп, бирде жиягъан окъуна этер эди; Асхатны нёгерлери уа кюлюп.

Артда, аны КЪМАССР-ни Халкъны жарыкъландыруу министрствосуна ишге чакъыргъанларында, бизни юйюрюбюз бек мудах болгъан эди. Андан Къызыл Аскерде къуллукъ этерге кетгенин эшитгенибизде уа, тынгысызлыкъ бютюнда бек бийледи уллуну, гитчени да.

Асхат андан кесини инсан борчун намыслы толтуруп къайтады эм ишлерге «Социалист Къабарты-Малкъар» газетни редакциясында тохтайды. Эрттегили журналистле Малкъондуланы Хамит, Ностуланы Магомет, Кючюкланы Магомет, ол заманланы эсгере, аны фахмусуна, адамлыгъына кёллери кётюрюлюп, багъа бичип эсгерселе, мен да бек къууанып тургъанма. Жаболаны Асхатны аты «Коммунизмге жол» («Заман») газетни редакциясында ишлеген журналистлени Уллу Ата журт урушдан къайтмай къалгъанларына ишленген эсгериу къангада жазылыпды. Ол къанга бусагъатда Нальчикде Басманы юйюнде «Заман» газетни редакциясы орналгъан этажда бек туура жерде тагъылыпды.

Уруш жыллада Асхат жууукъгъа, тенгнге жазгъан письмолада жаланда кишиликни, таукелликни ауазы эшитиледи. Халкъгъа билим бериуде эм газетни редакциясында ишлеген кюнлерин а бирда унутмагъанды. «Багъалы эгечим Миналдан (Шауаланы Миналдан ол заманда партияны обкомунда, андан сора уа миллет газетибизни баш редактору болуп ишлегенди), бир къууанчлы ишни юсюнден билдирирге сюеме санга: кёп болмай мени партияны членине кандидатха алгъандыла. Ол иш алгъаракъда душман бла бир кыйын сермешден хорлам бла чыкъгъаныбыздан эмда Къы-

зыл Жулдузну ордени бла сауғаланнганымдан сора болгъанды.

...Редакцияда, школда биргеме ишлеучю жашланы, жууукъларыбызны юслеринден жангы хапар билирге суйгеними бу жолгъа дери да жазгъанма, Миналдан. Ол тилегими унутма, жаным.

Фашизмни толусунлай ууаллыгъына уа барыбыз да шукур этейик.

22/IV-42 ж. Асхат».

Дондагъы Ростов ючюн баргъан урушла битеу дунияны окъуна сагъайтхандыла десек, ётюрюк болмаз. Анда кезиулю сермешден сора бизни аскерчилеге бир кесек эс табаргъа онг болады. Алай тынгысызлыкъ кесин жокълатханлай а турады. Душманны танкалары Жаболаны Асхат къуллукъ этген аскер бёлюмде болгъанындан эсе бир ненча кереге кёпдю. Олду бизни аскерчилеге къайгъылы сагъышланы тузагъында азап чекдирген. Жаш офицер Жаболаны Асхат да аладан бирлериди. Алай ол къадарына чамланмайды, Туугъан журтха суймеклиги, таза ниетлилиги хар не затха да кёзбаусуз багъа бичерге итиндирип, душманны хорлауну амалларын кеси кёлюнде чотха алып, аланы толтурууну мадарларын излетгенлей турады. Аны кесини письмоларында белгиленнгенича, аллай кезиуледе аны къулакъларына бирде Холамны шош макъамлары эшитиле эдиле, бирде уа школ жыллары кёзюне кёрюне эдиле, урушда къан теге тургъан, жашаулары замансыз юзюлген тенглерины сыфатлары да алай; ол аланы хар бирини атын айтып кычырыргъа окъуна хазырды; ауазын алагъа эшитдирлигине бирде ийнанады, бирде уа ахшы муратлары жаланда ахшы муратлай къаллыкъларына кюеди.

«Угъай-угъай, мен ёлюмден къоркъмайма, – деп жазады Асхат къарындашы Ахматха, – биз хорланырыкъбыз деген акъыл а бир заманда башыма келменди, – совет халкъны хорларча кюч жокъду дунияда».

Душманнга жаланда налат бериу бла хорламгъа жетишалмазлыкъны терен ангылагъан совет солдат жангыз огъу окъуна тюзге кетерин суймейди. Аны къой, эсирик фашистлеге къан къусдурлугъуна толу ийнаныпды. Олду бизни хорламгъа элтген! Танг аласы бла башланды эки уллу кючню бир бирге ёлюм излеу сермешлери. Фашистле, Ростовну бир кере къолгъа алып, андан къысталып, жангыдан кеслерини мыллыкларын алгъа атадыла. Асхат оноу этген танкчыла душман машина бла

бетден-бетге тюбешип къаладыла. Немецлиле, танклары бир жанына къысха буруп, ёлюмден къачып къутулууну мадарын излейдиле, кёзден думп болуп, бизникилеге башха жанындан чабыууллукъ этедиле. Асхатланы танк къуршоугъа тюшеди. Энди, алагъа палахдан къутулур ючюн, жаланда бир мадар барды: пулемётдан, пушкадан да от жаудуруп, фашист танк таба таукел барыргъа. Олсакъатда душман машина артха ыхтырылады. Асхатлары уа аны ызындан от жаудурадыла. Ала, андан сора да, душманны бир танкын кюйдюредиле. Ол сермешде немецли фашистлени иги кесек танкы жанады.

Андан сора бир къауум замандан совет танкчыла Жаболаны Асхатны кезиулю саугъасы бла – Къызыл Байракъны орденин алгъаны бла – алгъышлайдыла.

«Бусагъатда бизни баш борчубуз, – деп жазгъанды Асхат Миналданга, – фашистлени Кавказгъа жолларын кесергеди. Оллахий, Нальчикге бек тансыкъ болгъанма. Аны ариу орамларында, айбатлыгъы кыралгъа айтылгъан паркында айланыучу заманларыбыз эсима тюшселе, душманнга чамланыуум бютюнда теренден къозгъалады. Газетледе окъуйбуз, радио бла эшитебиз бизни бир жерлилерибизни урушда этген жигитликлерини юслеринден. Къалай махтаулу ишди ол! Миналдан, кёп болмай Москваны радиосу Къайсынны урушха къажау бир сейирлик назмусун окъугъанды деп, нёгерлерим хапар айтхандыла. Ой анасыны уа, мен тынгыламай къалгъанма! Къайсынны адресин биле эсенг, терк письмо жаз да, мени бек къууанганымы да айт, маржа. Сау кёрюшейик».

Фашистлени Совет Союзну къолгъа этиуню юсюнден муратлары оюла башлагъанын ангылагъан халкъ Къызыл Аскерни хорламына толу ийнана башлагъан эди. Сабанчы, малчы, ишчи, жазыучу, алим да хорлам ючюн кюрешге къая болуп сюелгенлерин ангылагъан аскерчиледе таукеллик, алгъа барыуну жүрек оту бютюнда бек эслене эдиле. Аллай кезиуде Харьков тийресине барып тохтагъан танкчыла – Жаболаны Асхат болгъан аскер бёлюмге – ауур борч буюрулады: душманны кёп санда танкы, адам кючю агъач ичине сингип, жангы сермешге хазырланады, не да этип, фашистлени муратларын билирге – чабыууллукъну къачан, къалай тюрлю башларыкъдыла, танк, адам саны ненчады? Жаш офицер Жаболаны Асхат ол борчну толтурургъа хаппа-хазыр болгъанын айтады аскер бёлюмню командирине, кесине нёгерлик этерик жашланы сайлагъанын да ангылатады.

Кенг мангылайы, жарыкз бети...
Кзуш кёзлю жигити таулары.
Ол Малкзарны бир жашы эди, —
Битеу да кзыралыны уланы.

Темир атына эрлей минип,
Дунияны сагзайтханды Асхат.
Халкзы, жери анга кюч берип,
Душманны, шо кзаяча, басханд.

Атадыла мамыр танглары,
Таулары кзарайдыла узакздан.
Алгза барадыла танклары,
Ол а жатады аулакзда.

АТЛАРЫ

КЕЛГЕН ЖОЛУМА АТЛАНАМА

Публицистика повесть

Сабийлигими ауазы	6
Кязимде кьонакъда	12
Киши жеринде	22
Туугъан журт той, жияу да этеди	66
Туугъан элим туюл эсе да	75
Жолум редакциягъады	95
Къар басхан нартюх тебеле	110
Жангы редактор, жангы низам	116
Этни, сютно кеп этер ючюн	126
Тейри эшиги ачылгъанча болдукъ	130
Бёлюмню таматасы дерс китап кибик эди манга	139
Игилени сёзлери жол негерлик эте...	154
Къыйын жылла	169

ЛИТЕРАТУРА. КУЛЬТУРА. ИСКУССТВО

Очеркле

Аны аты ёлюмсюздю	179
Поэзиябызны алтын тереги	190
Къыргъыз жеринде байрам	211
Эки халкъны да уллу тою	217
«Балкария» сахнагъа чыгъаргъа хазырла- нады	230
«Балкария», ахшы жолгъа атлан!	234

Тепсеулерибиз тыш кыраллада да кыанат	
кыакъдыла	239
Жырларында – миллетни сыфаты	243
Илмуну бийиклигине жетишген жашыбыз	246
Дуниягъа ол тепсерге деп туугъанды	250
Ассалам алейкум, Зейтун!	253
Бизни Азнор	256
Фахму – Аллах берген насыпды	260
Халкыбызны биринчи драматургу	264
Композитор	270
Киноискусствода ол биринчиди	275
Таукел жүрек кысыр кыаяда гюл ёсдю- рюр	281

АДАМНЫ КЪАДАРЫ

Жашау сырла

Халкъ ючюн жашамакылыкъны насыпха санагъанды	286
От жагъа сууумагъанды	290
Мудахлыкъны ауазы	297
Кыйынлыкъны, зауукълукъну да кётюре билген адам	302
Миллетни чынтты уланы	307
Огъурлулукъ – намыс тереги	312
Тангыбыз кыаралып ата эди	316
Жашауу учхан жулдузгъа ушагъан	324

Литературно-художественное издание

Шаваев Хасан Исмаилович

ГОДЫ

Публицистическая повесть

Очерки

На балкарском языке

Редактор **М. Х. Табаксоев**

Художник-редактор **И. Я. Кушхова**

Технический редактор **Н. М. Мокаева**

Корректор **М. М. Ульбашева**

Компьютерная верстка **А. Х. Ольмезовой**

Лицензия ИД 05895 от 21. 09. 01.

Подписано к печати 05.07.06. Формат 84x108 ¹/₃₂. Бумага офсетная №1. Гарнитура школьная. Печать офсетная. Усл. печ. л. 17,64.

Уч.-изд. л. 18,3. Тираж 500 экз. Заказ №126

ГП КБР «Издательство «Эльбрус»

Нальчик, ул. Адмирала Головки, 6

ГП КБР «Республиканский полиграфкомбинат
им. Революции 1905 года»

Министерства культуры

и информационных коммуникаций КБР

Нальчик, проспект Ленина, 33

Шаваев Х. И.

Ш 14 **Годы: Публицистическая повесть. Очерки. –**
Нальчик: Эльбрус, 2006. – 336 с.

ISBN 5-7680-2072-1

Новую книгу известного балкарского прозаика Х. Шаваева составили публицистическая повесть «По дорогам памяти» и очерки о деятелях литературы, культуры и искусства. Значительное место в книге занимают рассказы о судьбах репрессированных в 30-е годы XX века балкарцев и их семьях.

УДК 894.611.12-4
ББК 84(2р-Балк)

Хурметли окъуучула!

*Бу китапны юсюнден оюмлары-
гъызыны «Эльбрус» китап басманы
малкъар редакциясына жазып жибе-
ригизни тилейбиз.*

*Бизни адресибиз: 360000, Наль-
чик ш., Адмирал Головкин аты орам, 6,
«Эльбрус» китап басма, малкъар
адабиятны редакциясы.*

Хурметли окъуучула!

Эс буругъуз!

*Быйыл «Эльбрус» китап басмада Къа-
рачай-Малкъар халкъны мифлери
энчи китап болуп чыгъарыкъдыла.
Халкъыбызны ниет хазнасына уллу
кёллю болмагъанлагъа ол бек алапат
саугъады.*

ISBN 576802072-1

9 785768 020729